

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

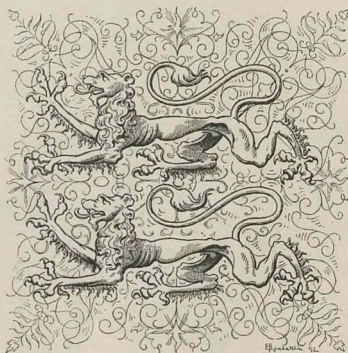
NORDISKE
BØNDERGAARDE

I DET XVI^{DE}, XVII^{DE} OG XVIII^{DE} AARHUNDREDE

AF

R. MEJBORG

FØRSTE BIND: SLESVIG

9795

KJØBENHAVN

LEHMANN & STAGES BOGHANDEL

THIELES BOGTRYKKERI

MDCCLXLII

*Udgivet med Understøttelse af Staten, den Letterstedtske Forening og den
grevelige Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse.*

BONDESTANDEN

TILEGNET

I det jeg afslutter første Bind af Nordiske Bøndergaarde, har jeg meget at sige Tak for: Bogen er udgivet med Understøttelse af Staten, den Letterstedske Forening samt den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, og hos alle de Mænd, som forskaffede mig disse Understøttelser, har jeg mødt en høj Grad af Velvilje. — Afdøde Udenrigsminister, O. D. Baron Rosenørn-Lehn, der i en lang Aarrække med stor Beredvillighed introducerede mig paa saadanne Steder i Ind- og Udland, hvor Protection var fornøden, har ogsaa indført mig hos den herværende Kejserslige tyske Gesandt, Friherre von der Brincken, hvis private Anbefaling til slesvigske Embedsmænd var mig en betydelig Hjælp; blandt disse har navnlig Arkivaren ved det Kongelige slesvigske Statsarkiv, Gehejmearkivraad Dr. A. Hille, ydet mig væsentlige Tjenester. — Kammerherre, Professor F. Meldahl, der i de Aar, jeg var Elev paa Kunstacademiet, ved sine fortrinlige Forelæsninger gav mig et videnskabeligt Grundlag for mine Bygningsstudier, har støttet det foreliggende Arbejde ved Raad og Daad. — I Ind- og Udland er Bogen bleven fyldigt og velvilligt anmeldt.

Særlig Tak rettes til de slesvigske Bønder, der har aabnet deres Huse for mig, samt til de Mænd, som har været mig behjælpelige med Indsamling af Materiale: Amtsforsander F. Amsinck (Femern), Gaardejer Iver Friis (Fredsted ved Haderslev), Secretair L. Hinrichsen (Gram), Lærer Jacobsen (Halligen Høge), Godsinspecteur

F. Jensen (Gram), Proprietair Jessen paa Perbjerg (Als), Figurmaler Carl Jessen (Dedsbøl ved Tønder), Pastor H. Ketels (Halligen Langenæs), Proprietair C. Knudsen paa Lysholm (Als), Godsejer Knudsen til Trøjborg (ved Tønder), Skoleinspecteur P. Lauridsen (Kjøbenhavn), Gæstgiver I. Liesenberg (Burg), Proprietair Vilh. Mussmann paa Mariegaard (ved Haderslev), Gaardejer Philip Møller (Jægerup ved Vojens), Proprietair T. H. Nikolajsen paa Skadsgaard (ved Tønder), Gaardejer Hans Nissen (Viby paa Als), Figurmaler Momme Nissen (Dedsbøl ved Tønder), Proprietair N. Paulin paa Nagbølgaard (ved Lunderskov), Pastor C. Rolfs (St. Annen ved Frederiksstad), Directeur, Fabrikant Heinr. Sauermann (Flensborg), Dyrlæge J. P. Schmidt (Haderslev), Dyrlæge J. Tygesen (Pedersborggaard ved Hørsholm) og Lærer F. Vosz (Burg).

For at faa Værket udbredt saa vidt som muligt i Bondestanden har jeg henvendt mig til Comiteen for Uddeling af Boggaver til Sognebibliotheker og lignende Bogsamlinger, der med stor Førekommenhed har paataget sig at forhandle Bogen saaledes, at Købere, som har Adgang til dens Hjælp, erholder en betydelig Rabat.

Et Tillæg med Henvisninger, Bilag og Registre vil udkomme særskilt.

Kjøbenhavn i September 1892.

R. MEJBORG.

Snitværk fra en nørreslesvigsk Dorindfatning. Fra Tiden omkring Aar 1600.
Originalerne tilhører Hr. Tandlæge Friis i Kolding.

INDHOLD.

	Side
FEMERN	1
LANDET SØNDEN FOR SLI OG DANEVIRKE	25
EJDERSTED	43
DEN ØVRIGE DEL AF LILLE-FRISLAND	60
MELLEMSLESVIGS HEDEEGNE	105
ØSTERSLESVIG: ANGEL, SUNDEVED OG ALS	137
NØRRESLESVIG. (NORD FOR LINJEN FRA AABENRAA TIL TØNDER.)	169

Fætterskabs Skjold fra Femern-
Mackeprangers.

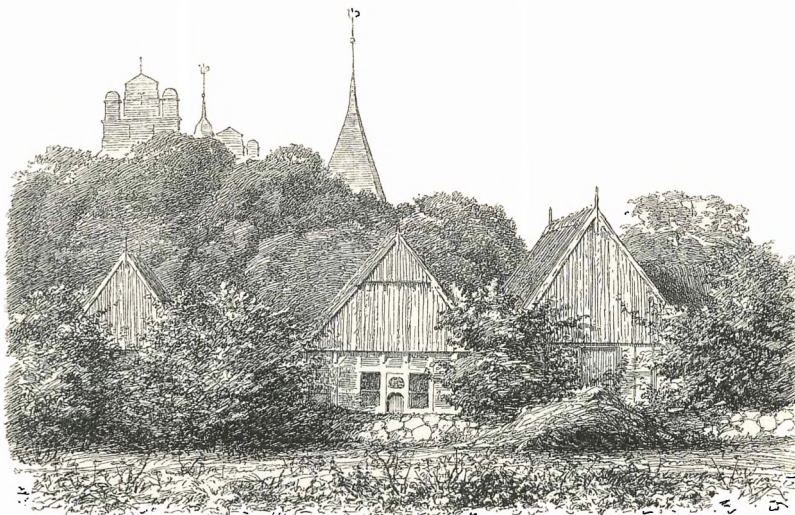
Billederne er tegnede af:

HANS DALL, H. F. FEDDERSEN, TRÜTCHLER HANCK,
KARL JENSEN, CARL JESSEN, J. KORNERUP, ALFRED LARSEN, KNUD LARSEN,
MOMME NISSEN, EMMERY RONDAHL, EMIL ROSENSTAND, HEINR. SAUERMANN,
JOHANNES WILHJELM, JOH. CHRISTOPH. OEHLERS samt Elever i
Flensborg Skole for Kunsthaandværk og af Forfatteren.

Samtlige Figurer er udførte i photographisk Ætstning i F. HENDRIKSENS Reproductions Atelier.

SLESVIGSKE BØNDERGAARDE.

FEMERN.

Femern er et fladt, frugtbart Land, noget ensformigt, men dog tiltalende. Vejene bugter sig mellem Hegn af Sølpil, Poppel og Tjørn; nærved Byerne er Hyld i Mængde, og alle Gærder vrimler af vilde Roser. Fra Stjerne kan man næppe nok se henover det høje Korn. Rundtom staar Hveden tæt og kraftig; Ærtemarkerne pranger med Blomst ved Blomst, og Hvidkløverens Duft fylder overalt Luften.

Her er livligt om Forsommeren, naar alle har travlt med at køre Høet ind, og for Fremmede er denne Kørsel et ejendommeligt Skue. Fra alle Sider kommer højtlæssede Vogne paa otte Alens Længde svingende; Forspandet, der løber i skarpt Trav, bestaar af tre velnærede Heste; den ene har Hammelen fæstet til Enden af Vognstangen, de andre er forspændte ligesom hos os; Kusken, som fordetmeste strutter af Velvære, rider paa den Nærmer.

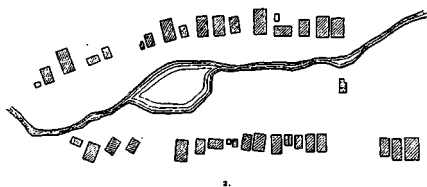
Nu og da træffer man Folk ifærd med Brakmarkerne; de bruger lette Hjulpløve helt af Jern trukne af tre Heste, som gaar Side om Side, den Midterste et

Fig. 1. Karl Jensen. Efter R. Mejborg. Parti af en Landsby, taget fra en af Tofterne. I Baggrunden ses Kirken og Klokketaarnet.

Hoved forud for de andre. I Tusindtal sværmer Maager, Krager, Stære og andre Smaafulge hen over Pløjemarken; nede paa Mulden er Maagerne mest iøjnefaldende, og tages der efter en kort Hvile atter fat paa Arbejdet, er Plovfuren fuld af flagrende Hvidt.

I gamle Dage var Fuglene endnu langt talrigere. Baade Vaar og Høst kom der mægtige Sværme af vilde Ænder og Gæs; efter Arealet, de bedækkede, anslog man de største Skarer til henimod 30,000 Stykker. Hvor Folk ikke holdt stræng Vagt, kastede de sig over Markerne og aad Sædekornet. I lange Tider var Ødelæggelsen saameget større, som Hertugerne, der holdt Harejagt paa Øen, forbød Bønderne at gaa med Bøsser. Der siges, at de i over 80 Aar forgæves søgte om Tilladelse til at skyde Fuglevildt; endelig 1695 skal de have faaet en begrænset Jagtret, som de dog allerede mistede det paafølgende Aar.

Dengang var Landet mindre opdyrket, men mere malerisk end nutildags: paa Overdrevene fandtes endnu Lunde og Krat —

og hist og her paa Markerne enlige Træer. Ikke faa Oldtidsminder var bevarede, særlig Stendysser og høje Sten* (Bautasten?). Under aaben Himmel saas nu og da et Crucifix eller et Mariebillede, som Almuen vænede om, skønt den var protestantisk.

Ifølge Datidens almindelige Skik var hver Landsbys Agerland adskilt fra Naboernes ved Overdrev. Markerne laa i Kredse udenom Byerne: yderst Udmarkerne, dernæst Indmarkerne, saa en Fortoft og endelig en Kreds af Tofter, som omgav Abild- og Urtegaarde. — Udmarkerne inddelte man efter Fordogtbeholdende. Indmarkerne havde en Mængde Afsnit, og hvert af dem bestod af en Gruppe Agre, der tilsammen dannede en Figur, som lignede en Rist; der var nemlig først en Række af parallelle Lodder og dernæst — for hver Ende af dem — én, som laa paatvers af de øvrige¹⁾.

Tofterne, der var Særeje, havde hver sit Hegn; men Bymarkerne, som var Fælleseje, havde fælles Hegn: et ind imod Fortoften, et mellem Indmarker og Udmarker og et mellem Udmarkerne og Overdrevet; desuden var Bønderne fælles om at hegne de to Veje, som førte fra Landsbyen, tværs over Markerne, ud til Overdrevet. — De fleste Tofter havde Stengærder; de øvrige Hegn var Risgærder²⁾.

¹⁾ Tværagrene, som kaldtes «Forjorde», var ikke meget værd, da alle Ejerne af de parallelle Agre havde Ret til at køre ud paa dem og vende med Plovene.

²⁾ De sidste blev ifølge Love og Vedtægter istandsatte hvert Foraar paa Oldermændens Bud, og Tilsynsmændene fik da Øl og Mad paa Byens Bekostning.

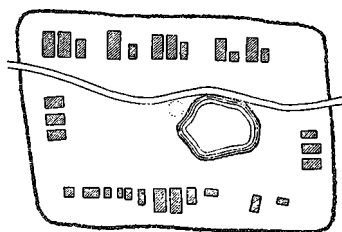
Fig. a. Efter et Matriculskort fra Begyndelsen af dette Aarhundrede. Landsbyplan.

Indmarkerne var delte i Vange, hvis Grænser betegnede ved Rækker af store Sten, der stod hverandre saa nær, at man med Lethed kunde se fra den ene til den anden; saadanne Skelsten var ogsaa anbragte ved Overdrevenes Udkanter. Paa Knudepunkter, hvor flere Grænser stødte sammen, stod tre Sten tæt op ad hverandre; de kaldtes »trebundne«¹⁾. Vangenes Hovedlodder var indbyrdes adskilte enten ved dybe Grøfter, der førte Overfladevandet ud til Kysterne, eller ved brede Græsbrømmer, som aldrig kom under Plov. Saadanne Brømmer tjente ogsaa til Skel mellem Agre, som havde forskellige Ejermænd; her og der var Tjørneren²⁾. — Paa Udmarkerne var Delingslinjerne for detmeste kun betegnede ved nedrammede Pæle, saakaldte »Stokke«³⁾.

Femeranernes gamle Agerbrug var vidt forskelligt fra de Danskes og stod højt over vort. Man antager, at Driftsmaaden i det Væsenlige er indført fra Ditmarsken i det 12te Aarhundrede. I det 16de blev dens Hovedtræk optagne af de holstenske Herremænd; i det 17de kom den fra dem i forbedret Form til østslesvigske Egne; i det 18de begyndte den at brede sig over det øvrige Danmark, og samtidig gik den syd paa, udover Tyskland.

Fra Tidsrummet 1598 til 1620 foreligger der en Mængde Synsforretninger, som giver fyldige Oplysninger om Landbruget paa Femern. I Indmarkerne var dengang Firvangsdrift: Brak-, Byg-, Ærte- og Hvedevang. Sædsiftet foregik i den herved angivne Orden; kun undtagelsesvis blev Dele af Indmarkerne udlagte til Græsmark.

Da første Sædsifte var Vaarkorn, kunde Jorden ligge Brak i halvandet Aar. Hvor det skete, pløjede man første Gang i November og anden Gang, naar Vaarsæden var lagt; begge disse Gange begyndte man med de midterste Furer og »pløjede sammen«, for at Ageren kunde blive højere i Midten og Nedbøren faa Afløb til begge Sider⁴⁾. Tredje Pløjning skete ved Pintsetid, fjerde ved Midsommer, og efter hver af disse sidste blev Jorden harvet. Saa kørte man Gødning ud, spredte den og pløjede femte Gang. Til Mortensdag pløjedes sjette Gang, og tidlig næste Foraar, naar Byggen skulde saas, foretog man syvende og sidste Pløjning. Hvilken

3.

- 1) Overalt, hvor man satte Skelsten, lagde man Trækul og Flinteskærver under dem, saa de kunde skelnes fra almindelige Marksten, naar Dommerne lod dem vælte, fordi Folk strædes om Jordernes Udstrækning.
- 2) Da mange Bønders Jorder laa saa spredte, at de næppe havde to Agre Side om Side, optog Græsbrømmerne en stor Del af Marken: ikke sjældent var der 3 Skæpper Græsjord for hver 12 Skæpper Pløjeland.
- 3) Fra saadanne Grænsepæle og Skelsten kommer Udtrykket »over Stok og Sten«, der er ensbetydende med Talemaaden »over Grøfter og Gærder«.
- 4) Agerrenene kunde ikke flyttes, saaledes som det nu sker, da det jo var en Undtagelse, at én Mand ejede to Naboagre.

Fig. 3. Efter et Matriculskort fra Begyndelsen af dette Aarhundrede. Landsbyplan.

var dog ikke fuldstændig overalt. Efter en stormfuld Høst nedharvede man ikke sjældent det afblæste Korn for at faa en Grøngrøde, og Stubmarken, der om Efteraaret havde tjent som Græsgang, lod man ofte ligge Vinteren over, for at den atter kunde give lidt Græs ved Foraarstid. Da begyndte første Pløjning i Maj Maaned; naar den var til Ende, blev der gødet, og pløjet anden Gang; saa paafulgte en Efteraars- og en Foraarspløjning; dermed lod man det være nok.

Lige til vor Tid var Ploven en klodset hjemmelavet Tingest, hvis tunge sexalens Aas trillede afsted paa to uens Smaahjul; det, der gik nede i Furerne, var 21, det andet kun 15 Tommer i Gennemsnit. Selv Storbønder havde fordetmeste kun én Plov. Hestene, som trak den, blev Par efter Par spændte til en lang Jærnkæde ved Reb, som var fæstede i Stavtøjet. Forspandet var idetmindste paa sex, hyppig paa otte til ti Trækdyr¹⁾.

Harver forekom i stor Mængde. 1610 var der paa en Gaard sex med Jærntænder og sex med Trætænder. De havde en eller to Hestes Forspand og blev brugte ikke blot for at smuldre Jorden og dække Sædekornet, men ogsaa for at sprede det spirende Korn, for at skaffe Rødderne Luft og for at afrive det Ukrud, der vilde kvæle den unge Sæd; mærkeligst er det, at Hvedemarkerne, som var tilsaaede ved Mikkelsdagstider, blev tre Gange harvede i Majmaaned²⁾. I Sædetiden gik Harverne ikke blot paa langs og tværs af Agrene, men ogsaa i Kredse, og da var tre til fire knyttede sammen, saa de dannede en Figur, der lignede en Række ensfarvede Tavler paa et Skakbræt; Folk, som mindes denne Skik, siger, at én Karl kunde drive dem alle. — Af de øvrige Avlsredskaber, der var fælles for Begyndelsen af det 17de og Slutningen af det 18de Aarhundrede, skal kun nævnes Hesteriven og Trækripen, »de Hungerharken«, som Folk selv slæbte; de havde Tænder paa ti Tommer og Hoveder paa henholdsvis fem og halvfjerde Alen.

Det er allerede sagt, at der var faste Regler for Sædskiftet i Indmarkerne; her kunde ikke tages to langstraæede Afgrøder efter hinanden, og heller ikke kunde Vintersæd lægges i den Vang, som var bestemt til Vaarkorn. Men indenfor de faste Rammer var der dog Lejlighed til ikke ringe Afvexling. I Bygmarkerne kunde der være Sommerrug og Sommerhvede; i Ærtemarkerne fandtes hyppig ligestore Mængder af Ærter, Bønner og Vikker samt en Blanding af disse Sædarter to og to tilsammen. I Hvedemarkerne forekom nu og da lidt Blandsæd af Byg og Havre, dog vistnok kun, hvor Vintersæden var gaet bort.

1) I en Indberetning til Regeringen af 14de Maj 1602 siges endogsaa, at Bønderne for den svære Jords Skyld var nødsagede til at spænde ti til tolv Heste for Ploven; men her foreligger vistnok en af de Overdrivelser, som atter og atter fremkommer, naar det gælder Ansættelse af Skatter. Denne Formodning bestyrkes af Datidens Synsforretninger, som kun omtaler Plove til 6, 8 og 10 Heste.

2) I en velvillig Meddelelse fra Haderslevvegnen hedder det: At harve Hveden om Foraaret, undtagelsesvis ogsaa Rugen, naar den var saadet paa Lerjord, har ikke været ukendt og prøvet hos os. Det skete ikke, naar Sæden var kraftig og tyk; men derimod naar den stod tynd og spids, og Jorden laa sammensunken; Harven løsnede da den stive Jord. At der gik nogle Planter i Løbet var uden Betydning; derimod var det af Vigtighed, at der snarest derefter faldt en god Regn.

Hvorledes man behandlede Udmarkerne, er tvivlsomt. De gamle Optegnelser oplyser kun, at Græsjord blev opbrudt og tilsaaet først med Rug og saa med Havre. I Overensstemmelse med hvad man kender andensteds fra, tør det maaske sluttes, at disse Marker hverken blev gødede eller brakkede, og at det derfor var nødvendigt at lade dem ligge til Græsning i en Aarrække, naar man havde taget et Par Afgrøder.

Regnet efter Flademaal var Udsæden af Byg, Bælgfrugter og Hvede næsten ens. Derimod forekom Rug og Havre — idetmindste i visse Egne — i paafaldende ringe Mængde; paa 900 Agre, hvor Skæppetallet lader sig bestemme, var kun halvanden Procent af førstnævnte og to Procent af sidstnævnte Sædart. — Der blev saadet saa tykt, at man lagde 2 Tønder Hvede i 12 Skæpper Jord.

Omtrent 1730 foregik en ikke uvæsenlig Forandring, idet man begyndte at saa Kløverfrø i Hvedemarken. Dette Fremskridt henføres til en Borgmester Mildenstein i Burg, som skal have forskrevet Frøet fra Holland og betalt Pundet med en Ducat. Der fortælles, at hans Naboer ansaa det for Toppunktet af Galskab »at saa Græs«, og at Spotten blev højrestet, da det første Forsøg slog fuldstændig fejl; der tilføjes, at da Mildenstein senere havde Held med sig, var de, der havde skreget værst, de første, som kom for at tigge Kløverfrø.

Heinrich Rantzau siger, at allerede i det 16de Aarhundrede var femeransk Hvede saa berømt, at den blev dyrt betalt i Frankrig, Spanien og Italien. Nærmere Oplysninger om Høsten har vi først fra sidste Halvdel af forrige Aarhundrede; da gav Byggen 14 til 20, Hveden 8 til 12 og Bælgfrugterne 6 til 10 Fold; 1768 fik man gennemgaaende 24 Fold af Byggen og undtagelsesvis ligesaa meget af Hveden; i dette Aar anslog man en Tønde Hvede til 224 og en Tønde Byg til 180 Pd. — Afgrøden skal ofte have lidt under, at Bønderne tog mere Hensyn til gamle Skikke end til Kornets Modenhed. Saa mange Dage, hed det, som der gaar fra Valborgs Dag, til Kirsebærtræerne springer ud, saa lang Tid skal der være fra St. Jacobs Dag (25de Juli) til den første Høstdag. Ved den Tid kom fra Nordtyskland Flokke af Høstfolk, der lod sig lokke af den fede Kost, især af Aftensmaden, som var Melgrød kogt paa Flæsk og med Smør i samt Melklumper saa haarde, at de næppe nok kunde stikkes i Stykker, flydende i branket Fedt og med Flæsketærner. De øvrige Maaltider var lettere, og dem nød Folk i Vangen for at spare Tid. Arbejdsdagen synes iøvrigt at have været lang nok; eftersom den varede fra 3 Morgen til 9 Aften og vistnok, naar Spise- og Hviletid fradrages, kan sættes til omtrent 15 Timer.

Paa Høstmarken saa der noget anderledes ud end hos os; der var nemlig ingen Kvinder, men derimod tre Mandfolk for hvert Skaar, en Mejer, en Optager og en Binder; tilmed blev Negene ikke sat i Traver, men stod to og to langs ad hele Ageren. Bondens Part af Arbejdet var at køre Sæden hjem; han satte en Ære i denne Gerning, og han kunde have Grund til at være stolt, naar han kom med fire Heste for en tolvalens Høstvogn, der var læsset saa højt, at den lige kunde slippe igennem Porten. Hestene gik Par og Par; den Nærmer i det bagerste var opsadlet,

og paa den red Kusken. Iøvrigt skal Folk have været slemme til at stjæle hinandens Neg ved Nattetider; og dette skal have ført til en Flytten fra Ager til Ager, som ofte endte med Slagsmaal. Naar det sidste Læs Hvede kom i Hus, bandt man en Krone af Ax, som blev ophængt under Dilens Loft; naar Ærterne var mejede, satte Høstfolkene sig skrævs over Leerne og red paa dem gennem Landsbyen, ind i Huset og hvættede for Brændevin. Hvis ikke særlig uheldige Omstændigheder indtraf, var Høsten tilendebragt efter tre Ugers Forløb; saa blev Ævred opgivet og alle Byens Kreaturer slaede løse paa Markerne.

Der var en Mængde Heste. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede fandtes atten til tyve paa en jævn god Bondegaard og otte til fjorten paa mindre Gaarde. Bønderne satte en Ære i at have saa mange som muligt, og somme holdt en Hest for hver tre Tønder Land, der var i Drift¹⁾. De fleste Dyr var dog kun tarvelige. Omkring Aar 1600 vexlede Priserne fra fire til tredive Mark lybsk (omtrent to til femten Daler dansk); en jævn god Hest blev sat lige med en Messingkedel eller med tre Par fine hjemmegjorte Lagen; selv en af de bedste kunde næppe nok ombyttes med et Sæt gode Sengeklæder. Hyppig omtales enøjede og blinde Dyr, og i en Synsforretning fra 1610 anføres, at Hestene var saa usle, at ingen ærlig Mand kunde tildømme Godtfolk saadanne »Skidtperde«.

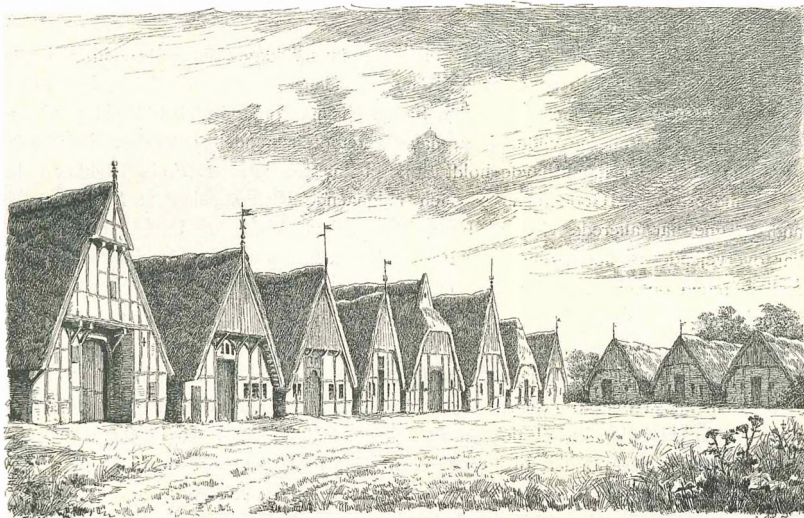
Hvor Driften var velordnet, var Studenes, Køernes og Ungkvægets Tal omtrent lig med Hestenes; her var desuden ikke faa Faar og Svin. Saaledes havde en Storbonde 1610: 21 Heste, 15 Stude og Nød, 6 Køer, 50 Faar og 25 Svin; samme Aar havde en Mand af Mellemlassen: 8 Heste, 5 Stude og Nød, 3 Køer, 12 Faar samt 5 Svin. Andensteds var langt større Misforhold mellem Heste og Hornkvæg. 1609 fandtes f. Ex. paa en lille Gaard: 10 Heste, 2 Stude, 2 Køer, 9 Faar og 4 Svin. I de Tider kostede en Stud 5 til 10 Mark, en Ko 8 til 14 $\frac{1}{2}$ Mark, et Faar omtrent 2 Mark, en Griseso indtil 6 $\frac{1}{4}$ Mark.

Hele Sommerdagen gik Heste, Stude, Ungkvæg, Faar og Svin paa Overdrevet; om Aftenen blev de drevne ind i Landsbyen, hvor de maatte ligge paa Gaden til næste Morgen. Føl og andet Smaakvæg, som endnu ikke kunde vinde med ud paa Overdrevet, blev indelukkede i Tofterne; det Sæt Plovheste, der hvilede ud, stod paa Fortoften, og Køerne var fordetmeste tøjrede paa de Græsstrimler, der skilte Ager fra Ager. I Slutningen af October blev Kvæget taget ind om Natten. Naar Jorden var dækket af Sne, blev det staldfodret først med Halm og Hakkelse, senere med Bælgfrugter. — Allerede i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede var her Hakkelseknive i hver Bondegaard, og det er saameget mærkeligere, som sjællandske Bønder endnu i Slutningen af det 18de henførte dem til »ny Paafund«. I en Retning bar Femeranerne sig dog ikke klogt ad: de skar en stor Mængde Hakkelse paa

¹⁾ Som et Udslag af Forkærligheden for disse Dyr kan maaske nævnes Synsforretningernes Rigdom paa ejendommelige Hestnavne saasom: Aalekvæbde, Graaulv, Vindspiller, Klodrian, Slibesten, Lille-Kys, Sode-Lil, Brune-Jæger, Graa-Klokker —.

en Gang og gemte den i et fugtigt Kammer, hvor den klumpede sammen og mugnede.

I det Hele taget blev Dyrene vistnok daarligt røgtede; især Hestene synes at have lidt under slet Behandling, eftersom der klages over, at en Mængde styrtede og døde baade om Vinteren og Vaaren. I nogle Maaneder fik de ikke den ringeste Bevægelse; til andre Tider — navnlig under Foraarspløjningen — blev de daglig overanstrengte. Og just da, naar de højlig trængte til den korte Nattehvil, slog

4.

Karlene dem løse for at bruge dem til vilde Ridt fra By til By, hvor der skulde »fenstres«¹⁾). Ankomne til Bestemmelsesstedet, fik Hestene Lov til at løbe, hvorhen de vilde, og næste Dag var der en Jagt Øen rundt for at indfange dem. Kun den Bonde, der havde et brugt Ligkistesøm (*»enen doden Nægel ut enen doden Sarg«*), gik rolig ud i Stalden og slog det i Krybben, forvisset om, at Karlens, som havde taget Hesten, maatte bringe den tilbage, hvis han ikke vilde udsætte sig for de Dødes Hævn.

¹⁾ »Das Fenster« kaldtes den Folkeskik, at Frieren aflagde natlige Besøg hos sin vordende Brud. Den medførte, at giftesfærdige Døttre fik afsides Sovekamre, hvor man satte en Overflødighed af Mad og Drikke til den Ventede. — Enhver Karl gik med sin Grime i Lommen for altid at være færdig til at stige til Hest. — For en Snes Aar siden ophørte Skikken.

Fig. 4. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Parti af en Landsby. Set fra Pladsen, som træder i Gaders Sted.

Ejendomsforholdene paa Femern var meget mærkelige. I den Tid, som Talen er om, har hverken Fyrster eller Adelsmænd haft synderligt Gods paa Øen. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede var det sidste adelige Gods, Hinrichsdorf, gaaet over til Hertug Johan Frederik, og han solgte det 1617 til »samtlige Undersaatte paa Femern«. Den 13de Juli samme Aar blev det forbudt at afhænde femeransk Grund til Adelsmænd, og de spredte Agre, som ved Bøndernes Concurs i de foregaaende 20 Aar var overdragne til Ahlefeldter, Pogwischer, Rantzauer og Sehesteder, kom da snart i Almucns Hænder. Efter den Tid blev Kirkejorder samt Grundstykker, der laa ubekvemt for Ejermændene, bortforpagtede agervis paa et eller flere Aar; men Fæstevæsnet var opgivet.

Dette Omslag skete samtidig med, at mangfoldige Bønder rundt om i det øvrige Rige afhændede deres Gaarde til Herremændene — ifølge Tingbøgernes Ordlyd »unødte og utvungne«, men ofte ifølge Sammenhængen paa Grund af Gæld til Gode-ejerne —. Femeranerne vilde altsaa have været et ualmindelig lykkeligt Folkefærd, hvis den gamle Paastand havde holdt Stik, at næsten alle ufri Folks Ulykker i de Tider hidrørte fra »Gode-Mænd«. Men indgaaende Undersøgelser af Forholdene i andre Egne har allerede vist, at Forskellen mellem Adelig og Uadelig endnu ikke var overvejende, at det derimod var Formueforholdene, som satte de skarpe Grænser mellem Mand og Mand, og at Maaden, hvorpaa Datidens Pengesager blev ordnede, vistnok var dens største Brøst. Smaafolk, som savnede Sædekorn, maatte ofte forpligte sig til at give to Tønder for en, naar Høsten var tilende, og følgelig svare 100 Procent for et Laan paa faa Maaneder. Den sædvanlige Rente var en Skilling af Marken, altsaa over 6 Procent, og det var staaende Skik, at der, hvis Renter og Afdrag ikke blev betalte til de fastsatte Tider, skulde gives »to Pendinge for en« og desuden anselige Bøder til Øvrigheden; selv i Gældsbreve, der kun lød paa Smaasummer, indførtes den Bestemmelse, at Laangiveren, hvergang en Termin blev overskreden, kunde meje og bortføre hele Laantagerens Afgrøde, uden at dette skulde anses for Vold eller Hærværk. — Næsten overalt var de smaa Selvejere stærkt truede; Kronen og Herremændene gjorde dem til Trælbønder; rige Borgere, Præster og Storbønder drev dem til Betlestaven.

Paa Femern blev fattige Selvejere saameget lettere prisgivne, som Bønderne havde ubegrænset Udstykningsret og hyppig gjorde Brug af den, naar de var i Pengesforlegenhed. Folk, der var haardt trykkede, udskød Tidspunktet, da de maatte gaa fra Gaardene, ved enten at sælge den ene Stump Jord efter den anden eller give Ager efter Ager i brugeligt Pant, og hermed vedblev de, indtil Creditorerne tog de sidste Rester. Under saadanne Forhold kunde Pengemænd faa billigt Gods. Ved Aager saavel som ved Arv og Giftermaal blev store Ejendomme samlede paa faa Hænder; ja i nogle Byer gik endogsaa største Delen af Pløjejorden over til udenbys Mænd, og det var for samtlige indenbys et saameget føleligere Tab, som Skatterne lignedes paa dem alle under et og rettede sig efter Størrelsen af Overdrevet, der

ikke kunde afhændes. Endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede skal Skikken at sælge Ager efter Ager have lagt Hindringer i Vejen for, at Lodderne blev mageskiftede, samlede og indhegnede; det siges, at Folk, som vilde forøge deres Rigdom paa Næstens Bekostning, modsatte sig Forandringen.

Iøvrigt var der en Tid i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, da ogsaa Storbønder var stærkt udsatte for at blive fuldstændig ødelagte. Dette hidrørte væsenlig fra, at somme havde indladt sig paa Handelsspeculationer og faaet Frænder og Venner til at gaa i Borgen. Naar en Mand døde fra en vidtløftig Forretning, skete det ikke sjældent, at Enkens Formyndere tvang hende til at opgive Boet, fordi de ikke vilde tage Ansvar for Creditorerne; da kunde det hænde, at kun hendes Formue gik tabt. Men ofte blev Cautionister, hvis Pengesager iøvrigt var i fortrinlig Orden, revne med i en fælles Ruin.

Nogle store Ejendomme bestod af smaa Stykker sammenbragt Jord, der ikke kunde udgøre et velordnet Hele. Til dem hørte en Gaard paa noget over 120 Tønder Pløjeland, som Catharina Marquarts i Gollendorf maatte opgive 1610, da hun var bleven Enke. Den bestod af 122 Lodder, som laa paa 97 Steder i 16 Landsbyer, spredte over to Tredjedele af Øen, og med omtrent to Mils Afstand mellem Yderpunkterne. Allerede Beliggenheden gjorde det vanskeligt at passe den; derfor var ogsaa henimod 20 Tønder af det Land, der laa længst borte, udlagt til vedvarende Græsmark; kun nu og da blev en Ager pløjet og tilsaaet med Havre. Driften af de øvrige 100 Tønder maatte rette sig efter 12 Landsbyers Vedtægter. Hvad der skulde brakkes; hvad der skulde tilsaas, og hvilke Sædarter der skulde lægges i enhver Ager, var engang for alle fastsat paa Bytinget; Følgen af, at Ejermanen ingen Indflydelse kunde gøre gældende, blev et stadigt Misforhold paa dette Omraade. Det Aar, her omtales, havde Catharina Marquarts omtrent 21 Tønder Land i Brak, 35 Tønder med Byg, 18 Tønder med Bælgfrugter og 25 Tønder med Hvede. Naar man beregner Udsæden under det firaarige Sædskiye og tilmed husker paa, at Byggen og Hveden fortrinnsvis var Handelsvarer, medens Bælgfrugterne for det meste tjente som Foderstof, vil man se, at der hvertandet Aar skulde være meget Korn at sælge, lidt Arbejde for Hestene og rigeligt at fodre dem med, samt at disse Forhold vilde blive modsatte i de næste Aar. Der krævedes stor Omsigt og vidt dreven Sparsomhed til at holde en saadan Bedrift igang; indtraf der Misvæxt i de Aar, da man havde Grund til at vente en stor Afgrøde, blev Kaarene saare vanskelige.

Andre Storbønder havde et velordnet Landbrug. De saaede aarlig omtrent ligemeget af hver Slags Sæd. Deres Jord laa indenfor et lille Omraade, største Delen i den Landsby, hvor de boede, og hvor deres Vilje sikkert var afgørende, naar Bymændene forhandlede om Markarbejde. Mange af deres Agre laa samlede, andre vexlede med nære Frænders; derfor var det let baade at passe dem og at holde Fred paa dem. Saaledes var Tonnies Marquarts Gaard i Hinrichsdorf, der maatte opgives samtidig med Catharina Marquarts. Til den hørte over 112 Tønder

Pløjeland. 1610 var der omtrent 24 Tønder Brakjord, 22 Tønder med Byg, 23 Tønder med Bælfrugter og 24 Tønder med Hvede; 3 Tønder Land var tagne fra dette Aars Hvedemark og tilsaaede med Blandsæd af Byg og Havre; desuden tjente en Toft paa 8 Tønder til Græsmark, og mere end 9 Tønder, som dannede Grænseskel mod Naboagre, laa ligeledes i Græs. — Gaarde paa 100 Tønder Pløjeland og derover hørte dog til Sjældenhederne; allerede den Bonde, der havde 40 til 60, maatte anses for velhavende; ikke faa nøjedes med 20 Tønder og derunder. — Næppe noget andet Sted i Riget var der saa megen Forskel paa Bøndergaardenes Størrelse¹⁾.

1830 blev Bygrundene udskiftede. Efter den Tid og særlig i de sidste 20 Aar har nogle af de anseligste Landsbyer faaet Lighed med Villakvarterer, hvor moderne Bygninger ligger i store smukke Haver, halvt skjulte af Roser og Vinløv. Men i afsides Egne staar endnu saa mange gammeldags Gaarde, at Præget her er omtrent det samme som for 60 Aar siden. Udskiftningskortene viser samtlige Landsbyers ældre Planer.

Endnu i Mands Minde var Byerne omgivne med et Stengærde; det havde to »Porte» — Nørre- og Sønder- eller Øster- og Vesterport, som var aflaaede ved Nattetider; og ved hver af dem boede en Ledvogter. En stor aaben Plads traadte i Stedet for Gader. Midt paa den var Gadekæret, Tingstedet og Skolehuset²⁾; i Kreds deromkring laa Gaarde og Huse i mere eller mindre sluttet Række (Fig. 2, 3 og 4)³⁾. Nogle Landsbyer var Tvillingbyer; de havde fælles Byting men to Bypladser, hver med sine Husrækker og sit Navn. Saaledes: Old- og Ne-Gollendörp, Hogen- og Depen-Schlagsdörp samt Groten- og Lütten-Dänschendörp. Sidstnævnte Sted viser Byplanen endnu to jævnsides liggende Firkanter⁴⁾.

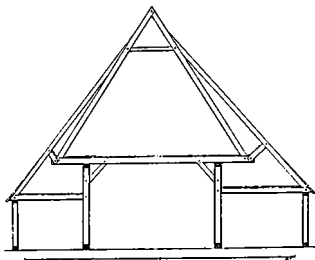
- 1) Hvor fortrinlige de store femeranske Bøndergaarde dengang var, fremgaar af en noget yngre Fortegnelse over Udsæden paa 294 danske Herregaarde; den viser, at Gennemsnittet var 77 Tønder, at 60 af de jydskse Godsejere kun saae fra 25 til 50 Tønder og 12 endnu mindre. (Dengang var 1 Td. Sædekorn næppe nok til 1 Td. Land).
- 2) Ved Begyndelsen af vort Aarhundrede var Skolehuset en Hytte og Skolemesteren en overset Mand, der ligesom Byhyrder og Betlere maatte gaa i »Mading» — tage Kosten paa Omgang — hos Bønderne. Dengang vaagede Almuen over, at Undervisningen blev ledet paa gammeldags Vis, og da en ung Mand havde indført Vægttabeller for de første Begyndere, skal han være bleven stævnet for Bytingen, skældt ud og tvungen til at bruge ABC-Bogen. Noget senere, da Regeringen greb ind og befalede, at Piger saavelsof Drengse skulde lære Skrivning og Regning, skal Forældrene have surmulet og sagt: »Nu kiek mal an, nu søllt förwah'r de Deerens och tho See gahn» (Pas nu paa; nu skal sgu Tøsenes ogsaa tilses). At der i ældre Dage har været større Respect for Kundskaaber, fremgaar af en Bestemmelse i »Der Mackeprager, Witter, Stucker und Elern Vedderbock 1634», som gaar ud paa, at samtlige Fættere skal yde Hjælp, naar en fattig Dreng i disse Familier viser Evne og Lyst til at studere. I Regnskaberne fra 1634 til 1710 har tilmed kun to Fættere nøjedes med at tegne et Bomærke; alle de andre har skrevet deres Navne, og ikke faa Haandskrifter er smukke.
- 3) Et saadant Anlæg er vendisk; det genfindes i Pommern og andre gamle vendiske Lande. — Nogle Oplysninger tyder paa, at de vendiske Huse stemte overens med de jydskse og fynske, for saa vidt som de var Sulehuse; men dog afveg betydeligt fra disse, idet de kun havde én Sule. »De Husbom» (Hustræet), som endnu findes i Stralsund, er maaske en Rest af denne Byggemaade. Et Minde om den kan være gent i Adam af Bremens Beretning om Iringsul, der bærer Himmelhævlingen.
- 4) I sen Tid er Ordet Dorf (Dörp) gaet over i Folkesproget. Mange Bønder siger endnu By eller Torp; i Synsfortegninger og andre Optegnelser fra det 17de Aarhundrede forekommer Navnene: Jellingstorp, Bistorp, Bisby, Gamby, Slagsby, Sulsby m. fl. Af vendiske Navne er kun faa bevarede.

Fig. 5. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Tingsted. Stenkreisen er fjærnet for nogle Aar siden; men Træet og Græs-bænken staar endnu.

Landsbyernes Vedtægter lyste særlig Fred over Tingstedet; de Forseelser, her skete, maatte sones med større Bøder end de øvrige, der fandt Sted under aaben Himmel. En gammel Lind overskyggede Samlingspladsen; hver Mand vidste, at der laa »Tordenkiler« under dens Rødder, og Ingen tænkte sig, at Lynet kunde slaa ned i Træet. Rundt om Stammen var en Græsbenk, hvor Oldermænden og de øvrige Tillidsmænd tog Plads ved Bystevnet; udenom laa store Sten i Kreds, én for hver »Nabo« (Fig. 5)'.¹⁾

Foran Husrækkerne løb et bredt Fortov, der kaldtes Bro; det var Særeje. Omkring Aar 1600 havde enkelte Storbønder Hegn om deres Stykke, og dette var da en »Brohave«; somme havde beplantet en Del af Brohaven med Tulipaner og paa den Maade faaet en »Sippelhave« (Svibelhave). Men lige til vor Tid laa Broen fordetmeste aaben til alle Sider, og næsten overalt havde Folk et Møddingssted og et Vandingsted, hvert paa sin Side af Indkørselen; naar det første blev fuldt, trillede de Gødning i det sidste, og mellem to store Dynger gik da en smal Vej ind til Huset. Imellem Bygningerne og bag ved dem var allerede i det 16de Aarhundrede Kaalgaarde, Abild- og Urtegaarde.

Forgæves søger man efter vendiske og danske Bygningsskikke. Ditmarskerne har vistnok allerede tidligt i Middelalderen indført deres Byggemaade, og denne synes — ifølge Synsforetningerne — at have været almindelig i det 16de Aarhundrede; fra den Tid til vore Dage er ingen væsentlige Forandringer foretagne. De gamle Gaarde er treskibede Basilicaer af Bindingsværk²⁾. Midtskibet, der er højt og bredt, indeholder en stor Dile og en rummelig Storstue, i de lave smalle Sideskibe er Dagligstue, Køkken, Kamre og Stalde (Fig. 7—11). Alle tre Skibe er under fælles Tag, og Tagconstructionen er fortrinlig (Fig. 6). Idet Hovedbjælkerne rager et Par Alen ud over Hovedstolperne, har de en betydelig Bæreevne, og denne svækkes kun i ringe Grad af Tagets Vægt, da Sidespærerne er førte op til Hanebjælkerne, der altsaa modtager største Delen af Trykket. Bindingsværket frembyder kun den Mærke-

1) Samtlige Bønder i en By var hverandres Naboer; men jordløse Steder borte ikke til Naboskabet.

2) Af Sagaerne fremgaar, at saadanne Bygninger forekom i Norden i den tidlige Middelalder, og det synes, at de allerede dengang var almindelige; men Nord for Danevirke tjente de dog kun som Kirker, Haller og Herskabslader. De første og de sidste har vi i Behold; Hallerne derimod er sporløst forsvundne, og for at faa en Forestilling om deres Udseende i Konge- og Herreborge maa vi gaa til England, hvor der endnu findes ældgamle Sale, hvis Arkitektur meget vel kan have tjent som Forbillede for vore herhjemme. Ned til Nordtysklands Bander skal Basilicaformen først være naaet, efter at Saxerne var udertryngte af Carl den Store, og denne Formodning styrkes ved, at hans Rigsgrænse endnu paa ikke faa Steder er betegnet ved disse gammeldags Boliger.

Fig. 6. Tværnsnit af en Bondegaard. Samtlige Maalestokke er paa 16 Alen (10 Meter).

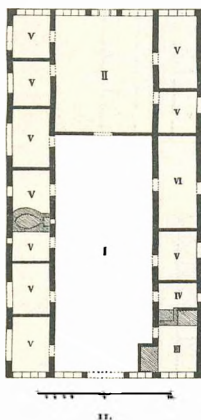

lighed, at Fyldetømmeret somme Steder er skarret (ikke tappet) ind i Hovedtømmeret. Sidevæggene er lave og uanselige; Gavlene er Hovedfacader.

Midt paa Hovedgavlen er en stor Port; den har en løs Tærskel og en løs Midtpost, der ofte er profileret og undertiden pyntet med Billedskærerarbejde. Paa Porten er Halvdøre, som staa aabne hele Sommerdagen; en snoet Ring tjener til Haandtag og til Dørhammer. Løsholten over Porten er udsvøjet og forsynet med Indskrift. Fordetmeste findes et Bomærke, et Aarstal samt Bygherrens og hans Husfrues Navne; dertil er nu og da føjet et Vers. Saaledes i Teschendorf: *«Wer Gott vertrauet, hat wohl gebauet im Himmel und auf Erde»*. (Frit: *«Hvo tryk til Gud har sat sin Lid, han bygget har for evig Tid»*) og i Petersdorf: *«Bete und arbeide! Gott segne jeder Mann in seinem Stande. Hr. Jesu Christ gib Friede, Heil und Glück im allen Lande. Amen!»* (Bed og Arbejd! Gud velsigne hver Mand i sin Stand. Herre Jesus Christus giv os Fred, Held og Lykke i det hele Land. Amen!) Paa ikke faa stadselige Facader har staaet: *«So will ich es hebben, wat fragt du danach!»* (Frit: Saadan vil jeg have det, hvad rager det Dig!)

I anselige Gaarde fra det 16de Aarhundrede (Fig. 12) er store brede Vinduer, der har to til tre Poster og en Mængde smaa blyindfattede Ruder; de to Vinduer nærmest Porten sidder højt, de yderste derimod meget lavt; denne Forskel, som udefra set gør saa ejendommelig en Virkning, hidrører fra den ulige Højde til Lofterne i Midtskib og Sideskibe (Fig. 6). Det svære Egetømmer er fordetmeste

Fig. 7 og 8. Gaarde. Fig. 9 og 10. Huse. (Fig. 9 har to Lejligheder). I Dile. II Storsue (Store-Dørns). III Dagligstue (Lille-Dørns). IV Kokken. V Kamre. VI Stald. VII Møddingsstele- og Vandingssted.

kun strøget over med Olie og staar som Følge heraf med sin naturlige mørke Farve. Tavlene har Murrnøstre af røde Sten; undtagelsesvis er de smykkede med lybske Reliefs i brændt Ler med kønt modellerede Griffier og Delfiner. Tag-Etagerne er fremspringende; Knægtene og Overgangsfodstykkerne har simple, velformede Profiler; langs med de sidste er nu og da en Række udskaarne Palmetter. Gavlspidsen er pyntet med en Husbrand, og paa den er ofte Fløjstang og Fløj med kunstigt smeddede Ornamente. Taget er af Straa, Rygningen af Græstørv; paa Husets ene Side er en lang Skorstenspipe.

De almindelige gamle Bøndergaarde (Fig. 4, 14—16) er langt tarveligere. Hyppigt er der sparet paa Ruder; kun det ene Sideskib har Vindue, og Dilen nøjes med en Glug paa omtrent tre Kvarter i Firkant. Tømmeret har ingen Prydelser. Tavlene er ofte kun klinede. Vindgavlen er en Bræddgavl, og højt oppe paa den findes to runde Huller, som Røgen trak ud af, dengang jævne Folk endnu ikke havde Skorstenspiber.

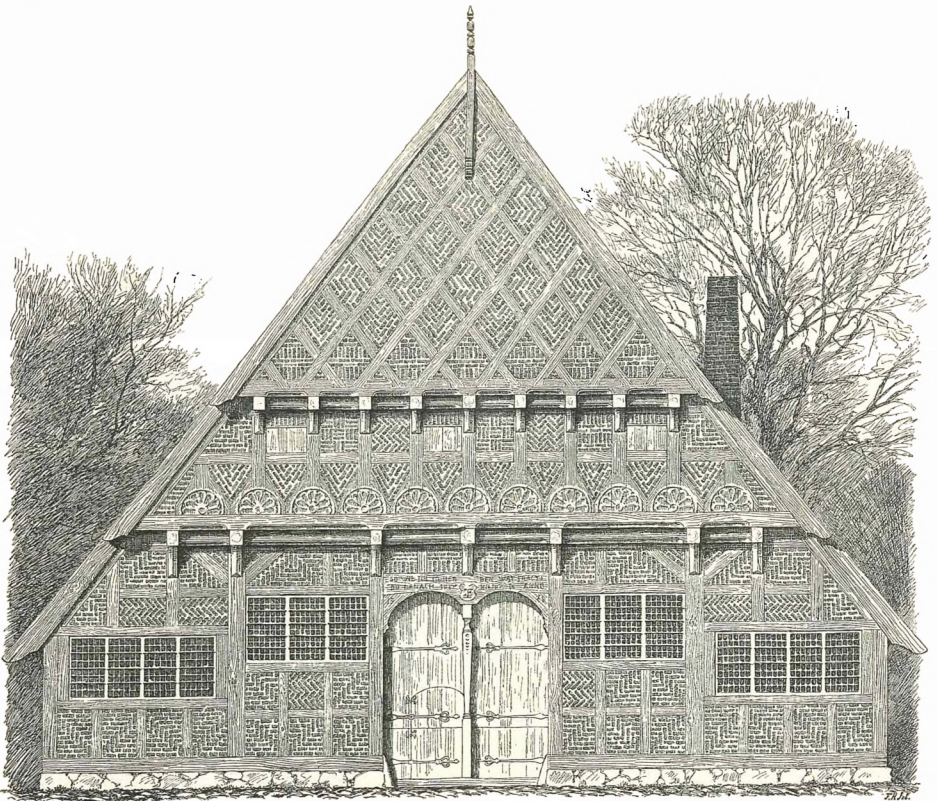
I forrige og næstforrige Aarhundrede, da mangeslags Haandværkere boede i Landsbyerne, var Husene talrige; nu er forholdsvis faa bevarede (Fig. 19). De fleste er fattige Efterligninger af Bøndergaardene. De har Dør istedetfor Port; Dilen er helt mørk, og Stuen har kun ét lille Vindue. — Hvor flere Indsiddere forhen boede under samme Tag, angav Tallet af Vinduer vistnok Tallet af Familier.

Forskellen mellem store og smaa Bønder gav sig især tilkende inden Døre. De første havde allerede for 300 Aar siden smykket deres Hjem saaledes, at de næppe stod tilbage for Flertallet af den Tids Herregaarde; de sidste boede lige til vore Dage ringere end mange danske Fæstere i Slutningen af Middelalderen. Om Storbøndernes Boliger giver gamle Optegnelser fyldige Oplysninger, og disse samler sig til et Hele, idet enkelte anselige Gaarde i lange Tider har staaet ubeboede og følgelig ikke er blevne moderniserede. Alt det, der forhen prægede almindelige Bøndergaarde, kan man endnu lære at kende, naar man strejfer om paa Landet under kyndig Vejledning; men da de Omgivelser, der var almindelige for 30 til 40 Aar siden, nu er sjældne Undtagelser, vil vi sætte os en Menneskealder tilbage, idet vi ser ind til jævne Folk.

Naar agende Gæster kommer tilhuse, bliver den høje Port slaaet paa vid Gab, og i al Mag køres ind i Dilen, hvor Heste og Vogn bliver staaende. Allevegne er god Plads; en Længde af 20 til 25, en Bredde af 9 til 11 og en Højde paa 5', Alen

Fig. 11. Grundplan af den Gaard, hvis Facade er afbildet paa næste Side. I Dile. II Storstue (Store-Dørus). III Dagligstue (Lille-Dørus). IV Køkken. V Kamre. VI Stald.

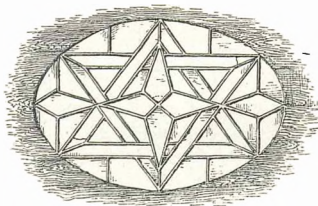
er ikke ualmindelig. Selv paa klare Sommerdage er her saa skummelt, at den, der kommer udefra, har ondt ved at finde sig tilrette. Den aabne Hålvdr og det eneste

Vindue giver kun lidt Lys; det sodede Loft og Væggene, som er sværrede et Par Alen nedad, forøger Mørket. Dertil kommer paa sine Steder, at Bagerovnen ud-

Fig. 12. Karl Jensen og R. Meisborg. En Stenbødes Gaard fra Stenbøgen af det 16de Aarhundede. — Den øverste Del af Vinduevæn er af Træ; men Tegningerne samt Mønstret paa Bagvægen angiver dens Tømmerconstruction.

munder i et af Skillerrummene, og naar den hedes med Masser af Ærtehalv og sender al Røgen ud i Dilen, kan man næppe nok se en Haand for sig. Allevegne kommer Røgen fra Køkkenskorstenen gennem et firkantet Hul i Dilens ene Langvæg og breder sig under Loftet for langsomt at sive ud gennem Revner og Sprækker. Heroppe under Bjælkerne er Rækker af Stænger med Skinker, Mellemlæsk og anden Kødmad; her hænger ogsaa Axkransen, som allerede er omtalt, og — henne ved Porten — en stor Lygte, hvis Sider dannes af Kalveskind spændt om nogle Pinde, som forbinder to Træskiver. Under Lergulvet er Tordenkiler og desuden et Hestehoved, som skal bringe Lykke; thi det er gammel Visdom, at: »Perdtkop in Deel gift Glück in Hus«. Somme Steder er ogsaa nedgravet en Gryde Sølvpenge, hvis Ejermænd sikkert blev dræbt i en af Middelalderens Fejder. (Man har fundet dem, naar Huse er blevne nedbrudte og Grunden udgravet; en Gang er det hændet, at Svinene har rodet dem frem). Langs ad begge Sidevægge er en Række Stue- og

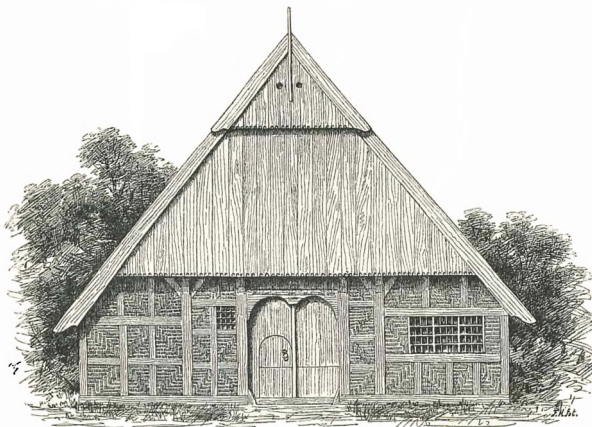
13

Stalldøre, ovenover dem er Laager til Tagkamre, hvor det aftærskede Korn opbevares, og paa Bagvæggen er en bred Fløjdør, som fører ind til Storstuen. Ved Væggene staar nogle Skabe og Kister; ude paa Gulvet er Avlsredskaber, Tønder og Kasser; rundtom ligger og hænger Arbejdsklæder, Vandstøvler, Brandspande og mange Slags Værktøj, der skal være ved Haanden, desuden alle Slags Skrammel, som kan anvendes ved Lejlighed. Straa er spredt overalt; Snavset ligger i store Dynger, og Spindelvæv fylder alle Kroge. Her er Børnenes kæreste Legeplads, og her har Hunde, Katte, Høns og andre Smaakreaturer deres Tilhold. Ved Vintertide afspærres den bagerste Del af Rummet, og der ligger Faarene i en Dyrge Halm; Soen med Smaagrisene har Plads i en Krog; Heste og andre Dyr, som skal fra og til Staldene, føres herigennem tværsover Tærskelpladsen henne ved Porten.

Køkkendøren kendes paa sodede Sprækker; naar den aabnes, ser man ind i et lille Rum omtrent fire Alen langt og bredt og tre Alen højt. Skorstenen, som kun rager faa Tommer op over Loftsfjællene, er lukket foroven. Hvor den er klinet, har den lodrette Vægge og henover dem et fladt Tag af Grene og Ler; af samme Stoffer er bygget et plumpt Rør, som udmunder i Væggen ind til Dilen.

Fig. 13. Hans Dall. Efter R. Møjlberg. Vindue over en Havedør. Jævnfør Fig. 15 og 16.

Ildsteder, som er opførte af brændte Sten, er overhvalvede og har ind mod Dilen en spidsbuet Aabning, en »Svibbue«. Hele Køkkenet er saa sort som vel muligt; Loftet er dækket af et tykt Lag Glandssod, hvorpaa Køræg hænger i pundevis, og Væggene er sværtede fra øverst til nederst. Er der Ild paa Arnen, danner Røgen en blaa-graa Taage, hvorigennem man knap og nap skimter Loftsbjælkerne og Skorstenshammeren; selv det lille skidne Blyvindue staar med usikre Omrids. Naar Kvinden, der sysler ved Gryden, rager op i Kogødnungen, som her tjener til Brændsel, saa Gløderne kaster Lys paa hendes Ansigt og Hænder samt her og der paa hendes brogede Klædedragt, er Rummet i høj Grad malerisk.

14.

Anderledes saa der ud hos Storbønderne. Fordetmeste var de Ejere af to Nabogaarde og brugte den ene til Indhus, den anden til Udhus. Avlsredskaberne, Tærskapladsen og de fleste Stalde var fjærnede fra Stuehuset; Kostalden, der som oftest var bleven tilbage, havde faaet egen Indgang, saa at Indhusets Dile kun tjente til Gennemgang. Da den havde faaet store Vinduer, og der tilmed var bygget Skorstenspiber, som førte Røgen ud af Huset, kunde den gøres hyggelig. Omkring Aar 1600 var der sat Kande-bænke (Reoler) ved Bagvæggen paa begge Sider af Fløjdøren, og de var fyldte med Kobber- og Messingteøj; over samtlige Døre var anbragt Hylder med blanke Tintallerkener. Under det ene Vindue stod Bord og Bænke, langs med Sidevæggene store Skabe og Kister, ikke sjældent rigt udskaarne. Desuagtet var Dilen ikke bleven et Værelse; thi Porten maatte bevares, da selv de fornemste Bønder fyldte Loftsrummet med Sæd og lod Hæstvognen køre helt ind til

Fig. 14. Hans Dall. Efter R. Mejborg. En almindelig Bondegaard fra forrige Aarhundrede. Jævnfør Fig. 7.

Storstuedøren. Først i Slutningen af forrige Aarhundrede blev der bygget saa rummelige Lader, at det ikke var nødvendigt at have noget af Avlingen i Indhuset; man ombyttede da Porten med en Fløjdør, og derved blev Dilen i et og alt til en Forstue¹⁾).

Dagligstuen, »Lille-Dørns« eller »For-Dørns«, var omtrent ens indrettet alle vegne, og fra det 16de til det 19de Aarhundrede blev den saagodtsom uforandret. Den laa i det ene Sideskib og stødte op til Køkkenet; som oftest havde den kun et eneste lavt og bredt Vindue, der vendte ud mod Gaden. Hos velhavende Folk

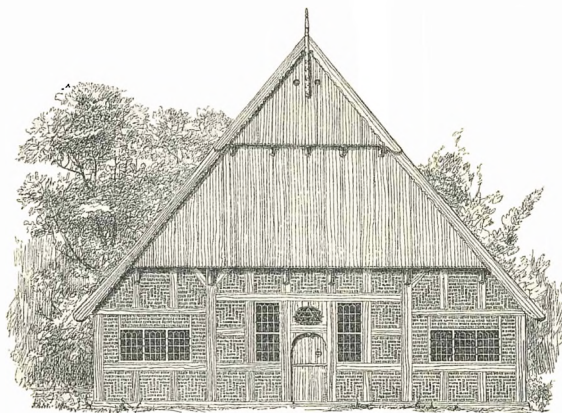
15.

havde den fuldt Panel, som var pyntet med Snitværk og malet. Alle vegne var Pladsen indskrænket. Selv i Storbøndernes Gaarde maatte en Længde af sex, en Bredde af fem og en Højde paa halvfjerde Alen regnes for anselige Maal; andensteds var de betydelig mindre. Man gjorde Rummet snævert, fordi her forhen var saa

1) At en saadan optog en Tredjepart af Huset og var stor nok for et Herresæde, medens Pladsen i Dagligstuen var saa kneben som vel muligt, har forundret fremmede Forfattere, der ikke kendte de Forandringer, som var skete i Tidens Løb; da de lagde Mærke til, at Dilen og Storstuen kun blev tagne i Brug, naar Huset var fuldt af Gæster, sagde de, at Femeanernes Bopæle kun var beregnede paa Barselgilder og Jordfærd; det daglige Liv fra Vuggen til Graven var der ikke draget Omsorg for. Iøvrigt har det været Skik ved Begravelse, at Kisten blev sat i Storstuen og Talen holdt i Dilen. I Begyndelsen af forrige Aarhundrede samledes endnu alle Naboer i Sørgehuset Aarsdagen efter et Dødsfald og drak en Tønde Grævel. Hundrede Aar senere var Traktementet henlagt til Jordfærdsdagen. Da blev der midt i Dilen sat et Bord med store Boller fulde af »Vinsuppe«. Hver Gæst havde sin Ske; men to og to søbede af en Tallerken. Nu hændte det ved en rig Gaardmandskones Jordfærd, at Følget tog saa rigeligt til sig, at de glemte Anledningen til Sammenkomsten, og saa blev Folk enige om at afskaffe Vinsuppen.

Fig. 15. Hans Dall og R. Mejborg. Almindelig Bondegaard. Set fra Haven.

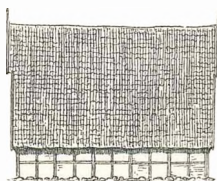
knebent med Brændsel, at endogsaa rige Folk døjede under Kulden. De fleste Bønder havde vel en høj Bilægger af smukke, glasserede Kakler; men mange Gange var den mere til Pynt end til Nytte, og selv paa kolde Dage blev den ofte kun lunken. Derfor tilbragte gamle Folk og smaa Børn en stor Del af Vinteren i Sengene, og man kunde finde Manden siddende inde i Stuen i Faareskindspels og med Bælgvanter. Koner og Piger søgte at blive varme ved at slide med Rok og Karter; iøvrigt satte de en Ildpotte under Skørterne, og i den havde de lagt en rund Sten, som de nu og da trillede i deres valne Hænder. De simpleste Ildpotter var et lille Trætrug foret med Jernblik; de fineste var af Messing, lukkede foroven og med Laager paa Siderne (Fig. 20), i dem stod en flad Lerskaal. Husfolk havde ingen

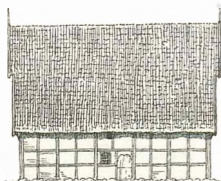
16.

Ovn og kun lidt at lægge i Ildpotten. Som oftest havde Dagligstuen to Alkover, én, der var bygget ud i Dilen, hvor Mand og Kone laa, og én, som gik ud i Køkkenet ved Siden af Skorstenen og var bestemt for Aftægtsfolkene; Børnene sov fordetmeste i en Slagbænk under Vinduet, bag ved Bordet. Stuens øvrige Møbler var kun faa; de bestod af en Bordendebænk, et Par Stole i Kakkellovnskrogen og — ligeoverfor Indgangsdøren — et stort, nagelfast Skab med en Klap midt paa og smaa Laager foroven og forneden. Det blev kaldt »Eddikebænk«, fordi her stod en Krukke Øl, der var saa surt, at det kunde bruges som Eddike; somme kaldte det dog ogsaa »Kontoret«. Her gemte Konen den Mad, der blev levnet fra Dag til Dag, og her havde Manden sine Brevskaber og sine Penge. Over Bordendebænken hang endnu omkring Aar 1600 et Harnisk, et Spyd og en Staalbue.

Fig. 16. Hans Dall og R. Mejborg. Almindelig Bondegaard. Set fra Haven.

17.

18.

I den øvrige Del af Sideskibene var ikke stort at se; der var nogle panelede Kamre med Senge, Skabe og Kister, nogle tarvelige Karle- og Pige kamre, et Bagekammer med Bing- og Dejtrug, et Brændselskammer, en Ølkælder, en Saltkælder og nogle Pulterkamre.

Storstuen, »Store-Dørns«, der ligger bagved Dilen, er den Del af Huset, som bedst har bevaret sit gamle Præg. I anseelige Gaarde er den ti til tolv Alen lang og bred og halvsjette Alen høj. Hvor meget gamle Vægmalier forekommer, er Tømmerværket strøget med en stærk Farve, fordetmeste blaat, gult eller grønt, medens Fyldingerne er »kridtede« og pyntede med Kruseduller; Bjælkerne er malede som Bindingsværket og Loftsfjællene som Væggens Fyldinger. For Ligfærds Skyld er Fløjdøren mellem Dilen og Store-dørns tre Alen bred eller derover; paa begge Sidevægge er almindelige enkelte Døre, der fører ind til Gæste- og Forraadskamre; midt i den bagerste Væg sidder en rundbuget Karm med Halvdøre, som gaar ud til Haven. Ved Siden af denne Dør er store Vinduer, som endnu i Mands Minde var rigt udstyrede med malede Ruder.

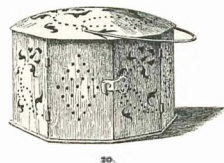
I det 16de og 17de Aarhundrede var der kun Vinduer paa den ene Side af Hoveddøren. Paa den anden Side stod i de Tider en mægtig Alkove, en saakaldt Højseng, og foran den var en Fodkiste, som man maatte stige op paa, naar man vilde tilsengs. Alkovens Skydedøre stod aabne, saa man saa de stadselige, svulmende Sengklæder. I en »ustraffelig« Seng var dengang indtil 8 á 9 Lispund Fjer. En

19.

Fig. 17 og 18. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Den nordlige og sydlige Sidesfacade af et Hus af Mellemstørrelse.
Fig. 19. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bønderhuse.

Underdyne kunde veje 3 Lisp. 10 Pd., en Overdyne 3 Lisp. 2 Pd., en Hoveddyne 18 Pd. og hver af de fire Hovedpuder 6 Pd. Somme Steder var alle Dynen betrukne med broget Flamsk; Pudesæt af rødt, grønt og gult Atlask eller Sindal var hyppige; Pudevaarene havde ofte baade Mellemværk og Kniplinger; Lagner af slesisk Lærred kunde have fire Bredder, ikke lidt Tøj var gaaet med til de brede Sømme. I Hjørnet tværsøverfor Alkoven stod ikke sjældent en Himmelseng med Omhæng af Flamsk, iøvrigt udstyret som Højsengen. Ved Vinduesvæggen var faste Bænke, der havde et Trin og altsaa var saa høje, at Hædersgæster, som sad her, kunde overskue den øvrige Forsamling; foran dem stod et langt og bredt Bord med broget Tæppe, og over dette hang en Lysekrone. Ved de øvrige Vægge stod en stor Skænk, et Par Kandeskabe, et Kontor og nogle Kister samt høje og lave Stole; hyppig var Stolene drejede og de øvrige Møbler pyntede med Beslag og Snitværk. Paa Stole og Bænke var Hynder og Dynen med tiltalende Mønstre. I Skænken stod Sølvtøjet, Kander og Bægre, som kunde være mange og meget smukke, ovenover den var et eller flere store Messinghaandfæde. Paa Kande-bænkens nederste Hylder var Gryder af skinnende Malm samt Kobber- og Messingkedler; paa de øverste var pynteligt malede Træboller samt mangeslags Tintøj: Salt- og Smørfade, Skaale, Kander, Krus, Stob o. s. v. Paa den mørke Vinduesvæg hang blanke Bordkranse; langs med Loftet var en Række Tintallerkener, og over Dørene var Fade af Tin og Stentøj. Iøvrigt havde fornemme Bønder pyntet Væggene med store Familieportraiter og Lysearme.

Kun nu og da anskaffede Storbønderne et nyt Møbel; men naar dette skete, vilde de helst have et Stykke, der kunde gaa Ry af, og saaledes fik Øen gode Prøver paa de skiftende Moder: Skabe med vældige Gesimser, Træsurer¹⁾ med rige Indlægninger, Borde med Marmorplader, Spejle med brede udskaarne Rammer m. m. I sidste Halvdel af forrige Aarhundrede blev Storstuerne decorerede i Rococostil; men desuagtet vedblev man at fylde Væggene med Tintøj, og ikke sjældent hang et gammelt Portrait midt i en nymodens Hyrdescene.

Største Delen af de Portraiter, som endnu er bevarede, findes hos et Par rige Familier og paa Kirkevæggene. De fleste er vel udførte Knæstykker eller Brystbilleder i Legemsstørrelse. Gennemgaaende er Ansigterne tiltalende; særlig Munden er fint formet. Overalt ser man, at disse Mænd og Kvinder har været myndige Folk, som pukkede paa deres Rigdom; men Fedme og dermed følgende Flegma har dog ikke sjældent afdæmpet Udtrykkets Strængthed. Dragterne har svaret til for-

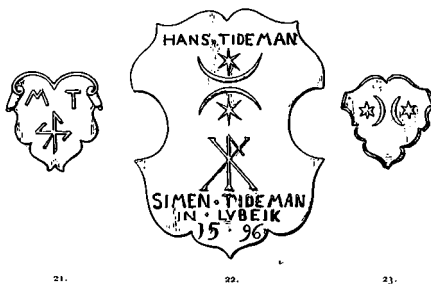
¹⁾ Ifølge de ældste Cataloger over Samlingen paa Rosenborg er Træsurerne Skabe paa Bordfod i Lighed med dem, der staar i flere af Stueetagens Værelser.

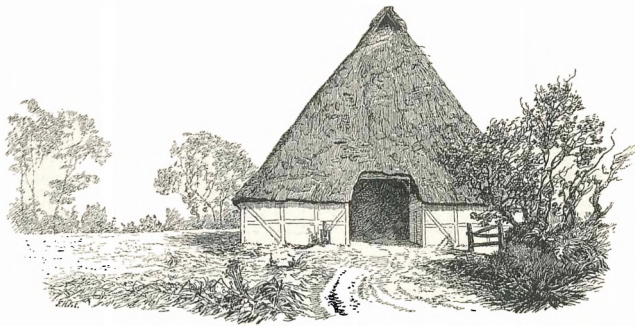
Fig. 20. Alfred Larsen. Efter K. Mejborg. »Fürkicken«. En Messingkasse, hvori en Ildpote anbringes. En saadan Kasse borte med til enhver velhavende Bruds Udstyr.

nemme Borgeres og Adelsmænds Paaklædning. I Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Mændene Pibekrave, kort Kappe, stram Trøje og Pludderhoser; i Løbet af det efterfølgende fik de udfaldende Krave og Manchetter med brede Kniplinger samt Frakke med Snorebroderier og med Atlask i Ærmeslidserne; for noget over hundrede Aar siden gik de med trekantet Hat, Pudderparuk, gallonerede Klæder og Paradekaarde. I Begyndelsen af Christian den Fjerdes Tid havde Kvinderne gammeldags Lin; men i Frederik den Tredjes Dage var nogle ligesaa moderne som Hofdamerne. — Inventarielisterne viser, at Smaafolk har søgt at følge de Riges Exempel; 1650 havde endogsaa Smedekonen i Petersdorf Klædestrøje med perlestukne Fløjlsbræmmer og gyldne Snørelidser.

Efter Navnene at dømme har næsten alle Storbønder været af tysk Herkomst; de fleste synes at have boet midt paa Øen og ved Sydvestkysten. De Danske skal fortrinsvis have haft hjemme vesterpaa; endnu er »Westerdäne« et almindeligt Haansord, og den Tid ligger ikke langt tilbage, da Folk fra den Del af Landet ikke kunde komme til Købstaden uden at høre Tilraabet: »*Westerdäne mit de schüwen Tähne*«. (Vester-Danser med de skæve Tænder). Endnu værre farne var Venderne, som blev fortrængte til Femerns nordøstlige Hjørne og foragtede i saa høj Grad, at Skomagerne i Burg 1670 kunde vedtage, at ingen Dreng af »vendisk eller anden uærlig Herkomst« maatte lære deres Haandværk.

Fig. 21—23. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Slægten Tidemanns Bomærke og Vaaben. Fra Tiden omkring Aar 1600. Denne Slægt er en af de ældste og navnkundigste paa Femern: Dens Navn staaer under Øens ældste Landsret, som blev givet af Christoffer den Anden c. 1320; da Femernerne 1644 søgte at forsvare deres Land mod de Svenske, skal Pigen, Marentia Tidemann, være gaaet i Spidsen for Landeværet med Fanebærerske. Den Hans Tidemann, hvis Navn findes paa Fig. 23, var Storbønde; Simon var vistnok Købmand. — Allerede i Middelalderen antog Storbønderne Vaahenskjolde; i senere Aarhundrede har de »forbedret« dem uden at lade sig forhindre af Rangforordningen. I Frederik den Tredjes Tid førte de lukkede Hjelme og Hjelmskjolde; i Christian den Femtes fik de Traller; ved Midten af forrige Aarhundrede tog de Grevekroner, og ved Begyndelsen af dette var somme naaede til at føre Kongekrone.

24.

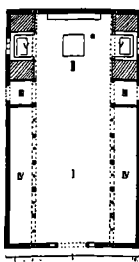
LANDET SØNDEN FOR SLI OG DANEVIRKE.

Bortset fra Heden nord for Rensborg har den Del af Slesvig, der strækker sig fra Ejder til Danevirke og fra Østersøen til Marskegnene, ikke ringe Lighed med de danske Øer. Men dog er der over disse Egne et eget Præg, som hidrører fra, at Udflytning kun har fundet Sted i ringe Grad. Det falder En uvilkaarlig i Tanke, at saaledes maa der have set ud hos os for hundrede Aar siden, da Agerbruget var ubetydeligt, og største Delen af Landet laa hen som Overdrev.

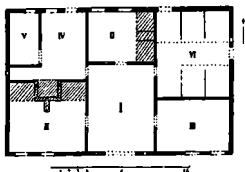
Dette gælder særlig for de vestlige Herreder, hvor man kan færdes halve Mil uden at komme i Nærheden af en Bolig, og hvor Vidnesbyrd om Menneskefærd ikke sjælden indskrænker sig til Kæmpegrave sammenhobede i Nærheden af den gamle Grænse. Selv paa de Steder, hvor ogsaa Nutiden har sat sine Mærker, er disse hyppig saa utydelige, at vor Fantasi kan benytte dem til at foregøgle os Billedet af et forladt eller slumrende Land; selv der maa Vandringsmanden hyppig færdes ad Stier, som Øjet næppe kan følge, og atter og atter kommer han ind mellem yppige Hegn paa Veje med lutter Grønsvær, uden Hjulspor og Fodspor. Ja, Ensomheden har i denne Landsdel saadan Magt, at den endogsaa hviler over mange Hovedveje; thi rundt om strækker disse sig gennem udyrkede Egne, hvor Heder og Sumpe veksler med Græsjord og Krat. Stilheden her brydes som Regel kun af Lærker og Nattergale; nu og da hører man dog en fattig Melodi, som Byhyrden blæser paa sit simple Horn.

Af en Tale, som Esbern Snare holdt i 1190, ses det, at største Delen af disse Egne dengang var Ørken, og af Valdemar den Andens Jordebog fremgaar, at

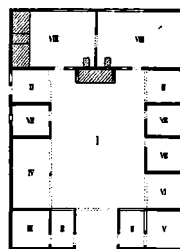
Fig. 24. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegaard i Svansø (Svansen). I Hovedtrækkene stemmer dens Grundplan overens med Fig. 29.

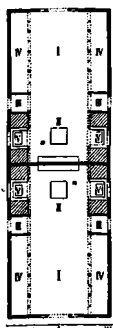
25.

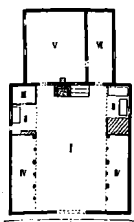
28.

29.

26.

27.

de fleste Beboere paa hans Tid var Tyskere. — I de Aarhundreder, her er Tale om, maa Slien samt en Linje fra Slesvig By til Husum sættes som Grænse mellem tysk og dansk Folkemaal og desuden som Grænse for de to Nationers Bygningsskikke. Selvfølgelig var denne Grænse ikke skarp; sine Steder gik Tysk maaske længere mod Nord, andre Steder gik Dansk længere mod Syd. I Klensby (den sydligste Landsby i Angel) blev saxiske Gaarde opførte for omtrent 100 Aar siden, og allerede dengang havde plattysk vistnok faaet Indpas i Købstaden Slesvigs nærmeste Omegn. Men selv her i Sønder-Angel fik tysk Sprog dog først Enemagten i vor Tid; gamle Folk kan mindes, at der blev talt dansk paa Torvedage i Slesvig By. Ja, i et Haandskrift, *Beschreibung der Stadt Schleswig*, af Ulrik Petersen, som levede i Byen Slesvig og døde 1735, hedder det: Det danske Sprog begynder strax indenfor Danevirke (*gleich binnen dem grossen Wall Denneuerck*) og tales i Skovby (*Schowbuy*) og Husby (*Hüsbuy*) samt i de nærmeste Landsbyer nord for Slesvig By, i St. Jørgen, Klensby, Moldened, Bjerent, Nybøl o. s. v. (*Klensbuy, Moldenitt, Berend, Nübel*). For Løjer kalder vi disse Naboer *Steertdänen* (Stjertdanske, de Danskes Hale). — Endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede var der blandet tysk og dansk Folkesprog i det nordlige Svansø (Svensen), og her skal ogsaa dengang Huse byggede efter dansk og tysk Skik have ligget Side om Side; ikke faa Stednavne af dansk Rod vidner om en ældgammel dansk Befolkning i en stor Del af denne Halvø. Vesterude, sydøst for Husum, er

Fig. 25 og 26. Husumegnen. I og II Dile. III Gennemgange. IV Stalde. V »de Sitten« (Sidde- og Sovepladser). Ved Bagvæggen ses den murede Karbænk og foran denne Arnen (den hvide Firkant) og »de Krydsbom« (den lille, sorte Firkant). I »de Sitten« er Sengesteder, Bord og Bænke.

Fig. 27. Lille-Danevirke. I Dile. II »de Sitten«. III Kammer. IV Stalde. V og VI Stuer.

Fig. 28. Frederiksstatlegnen. I Dile. II Stuer. III Pisel (Storstue). IV Køkken. V Kammer. VI Stald.

Fig. 29. Dänischwold. I Dile. II Gennemgange. III Hestestald. IV Kostald. V Svinesti. VI Vognrum. VII Kamre. VIII Stuer.

der. Kæmpehøje med danske Navne, og Trenens højre Bred ved Hollingsted kaldes endnu »die Dänenseile«. (Disse sidste Kendsgæringer fremhæves af den ansatte tyske Videnskabsmand Dr. Georg Hanssen i hans *Agrarhistorische Abhandlungen*)¹⁾.

Om Agerbruget i denne Del af Landet er der saare faa Oplysninger, og de, der foreligger, viser kun, at det kort før vor Tid var planløst og allevegne tarveligt.

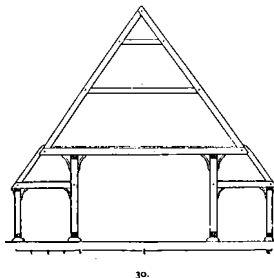
Ligeledes har vi kun sparsomt Materiale til Belysning af Befolkningens daglige Liv og Færden i de foregaaende Aarhundreder; men der er dog tilstrækkeligt til at antyde en betydelig Forskel paa Forholdene i de østlige og vestlige Egne.

Vesterude var mange Selvejere og endnu flere Arvefæstere. De Sidste stod ikke langt tilbage for de Første, da de ejede Bygningerne med alt, hvad der var i dem, og i visse Maader havde fri Raadighed over Jorderne. De kunde faa Lov til at sælge Gaardene, og de havde Ret til efter eget Valg at indsætte et af Børnene til deres Efterfølger; den Søn eller Datter, som overtog Fæstet, fik én Part (Halvparten?) forud, Resten deltes lige mellem samtlige Søkende. Paa sine Steder blev der ikke engang givet Indfæstning, men kun svaret en aarlig Afgift, og saadanne Gaarde kunde altsaa anses som Ejendom, hvorpaa der hvilede en uopsigelig Prioritet. — I første Halvdel af det 17de Aarhundrede blev Bønders Part af Fæstegaarde sat til 1000 Mark lybsk og derover; 1751 blev en Ejendomsgaard i Rott (vest for Trenen) vurderet til 6,291 Mark og 12 Skilling, — anselige Summer i de Tider.

Østerpaa var næsten alle Gaarde overdragne i Livsfæste. — 1741 var der i Hüttens-Amt kun en eneste Arvefæster og slet ingen Selvejere. — Her havde Godsejerne fri Raadighed over Bøndergaardene.

Ikke blot Jorderne, men ogsaa Bygningerne, de bedste Heste, Avls- og Husholdningsredskaberne »*Anwel- vnde Schorsteengehörige*« tilhørte Herskabet, og ved Dødsfald oversteg Bøndernes Landgilde- og Skatterestancer som oftest Værdien af det øvrige Indbo; den sædvanlige Arvelod var kun Gæld og Forpligtelser.

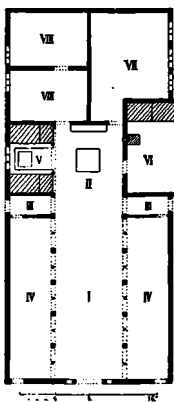
Ikke mindre skarp var Modsætningen mellem de nævnte Egenes øvrige Kaar.

1) Paa Forhaand er vi Danske tilbøjelige til at anse de fortykede slesvigske Stednavne for et præjsk Overgreb; men en Undersøgelse af, hvorledes de fremkom, fører til et andet Resultat. Fra den Del af Slesvig, hvor Almuen under dansk Herredømme havde tysk Skriftsprog, foreligger nemlig en Mængde Breve til og fra Regeringen, som viser, at Beboerne i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede har benyttet danske Landsbynavne i deres Andragender, og at Embedsmænd (ved det tyske Cancelli i Kjøbenhavn og andensteds) har fortyset disse i deres Svarskrivelse. Tilmeld viser Matriculskortene, at tyskdannede Landmaalere anvendte fortykede Navne endogsaa i Nørre-Slesvig. Disse fordærvede Ordformer er forlængte siden gaaede over i Skuder og andre Aktstykker.

I vor Tid har danske Videnskabsmænd søgt at renske Sproget i Sønderjylland; men den nuværende Regering har slaæet en Streg over Udbyttet af disse Bestræbelser og atter godkendt de ældre officielle Forvanskninger; enkelte fordrejede Navne har den oversat til Højlysk.

Fig. 30. Tværsnit af en Bondegaard i Ostenfeld. Tømmerconstructionerne er ens i Øster- og Vesteregnet.

31.

I Vesteregnet herskede der communal Selvstyre. Den Øvrighed, Bønderne havde udvalgt af deres egen Midte, fældede Dommen over de fleste Forseelser, og hele Naboskabet fuldbyrdede Straffen; forelaa der Sager udenfor det dagligdags, gik Budstikken rundt og kaldte Folk til Bytinget, hvor Oldermænden stillede Forslag, og Bymændene stemte.

I Østeregnet var Godsejerne Enevoldsherskere og Almuen Livegne¹⁾. — Herremændene greb ind i alle Fæsternes Forhold. Den Myndighed, der forhen havde været hos Oldermændene, var gaaet over til Herskaberne, som overdrog den til Ride- og Ladefogeder; de fældede Dom og lod Straffen udføre; Fængsel og legemlig Revselse traadte i Stedet for Bøder. (Blev en Gaard bortforpagtet, gik Retten til Brug af »Pisk, Kælder og Pæl« over til Forpagteren) Landsbyernes Vedtægter kom færdige fra Herregaardene. Selv Gildeskraerne blev ophævede eller forandrede efter Herskabets Bestemmelse; somme er tydelige Vidnesbyrd om Adelen Myndighed. »Vi Junkere«, hedder det allerede 1587 i Gettorf Skraa, »har forundt Sognefolkene, at de engang aarlig maa komme sammen — —. Dog maa ingen unge Folk komme til Stede — —. Drister en Karl sig til at tage Plads ved Gildesbordet, skal han føres for sin lovlige Øvrighed, som da skal straffe ham saa eftertrykkeligt, at andre kan spejle sig i hans Exempel«. — Ja, det gik saa vidt, at Folk maatte gaa til Alters efter Ridefogedens Ordre og under hans Commando.

Selvfølgelig har Øster- og Vesteregnet forskellige Kaar givet sig tilkende paa Bopælene, og skønt der snart er gaaet hundrede Aar efter Livegenskabets Op-

1) Om Livegenskabets Indførelse er der ingen sikre Efterretninger; Dr. Georg Hanssen siger i sin ovennævnte Bog, at det vistnok er opstaaet omkring Aar 1600 og fremkommet ved Adelen Bestræbelser for at forene og forbedre sit Landbrug.

I de Tider, da Byrderne ved Statshusholdningen var stegne stærkt, maatte Regeringen gøre store Laan hos Herremændene og i dette Øjemed give Adelen Privilegier for det meste ved at overdrage den Kronens Rettigheder over Bønderne. Nu var der blandt Bøndernes Forpligtelser en Del ubestemte, der gjaldt Ægt og Arbejde; forhen blev disse Ydelser kun krævede i Ny og Næ, naar Fyrsterne var paa Egnen; men efter at Retten var gaaet over til et Herskab, der stadig var nærværende, blev de forandrede saa at sige dagligt. Dertil kom, at der aarlig blev udskrevet saa tunge Skatter, at mangen en Bonde kom til at savne det Nødvendige til sig og sin Husstand. Atter og atter maatte Godsejerne lægge Penge ud for sine Fæstere, og ikke få Selvejerne maatte søge Hjælp paa Herregaardene; den Bonde, der var kommen i bundles Gæld, var i Herremændens Vold.

At Kaarene i Sønder-Slesvig blev meget værre end andensteds, hidrørte vistnok fra, at den holstenske Adel, som herskede her, bedre end de øvrige Herremænd forstod at udnytte sine Rettigheder. — Den var just ifærd med at indføre Kolbeldriften. Hovmarkerne voksede i en næsten utrolig Grad, og rundt om blev der sat Hæge. Overdrevene forindskedes; mange Bøndergaarde blev nedlagte, og mange — maaske alle de øvrige — berøvedes den Jord, de havde udover et lille fastsæt Maal. Hoveriet voksede, alt som Hovbønderne blev færre og fattigere; der var Godsor, hvor hver Fæstegaard næsten daglig maatte stille to eller tre Mand og fire Heste til Herskabets Tjeneste.

Endnu i vore Dage er Følgerne af Undertrykkelsen kendelige i disse Egne; paa de store Godsor i Svansø træffes endnu Efterkommere af de Livegne, som staaer ydmygt med Hatten i Haanden, naar de taler med Folk udenfor Bondestanden.

Fig. 31. Husumegnen. Peter Heldts Gaard i Ostenfeld. I og II Dile. III Gennemgange. IV Stalde. V »Sitten«. VI Lillestue. VII Pisel. VIII Kamre.

hævelse, er dette Præg endnu klart og tydeligt. — Idet vi ser os om i Hjemmene, gaar vi først vesterpaa til Ostenfeld, der er en af de Byer, som bedst har bevaret det gamle Udseende. Omkring Aar 1400 skal den være bleven overladt til hollandske Flygtninge; men i hvert Fald afviger dens Bygningskikke ikke fra Omegnens.

Paa Afstand præsenterer Landsbyen sig som en Lund med mørke Rørtage dukkende frem mellem Trætoppene. Nærmere set opløses den i et Utal af krogede Gyder, der hegnes af Sten- og Jorddiger og smykkes af mangfoldige vildtvoxende og dyrkede Planter. Mest iøjnefaldende er de mægtige Asketræer, som findes ved alle Gaarde, men ikke mindre talrige er Avnbøge og Rønnetræer; rundt om ses

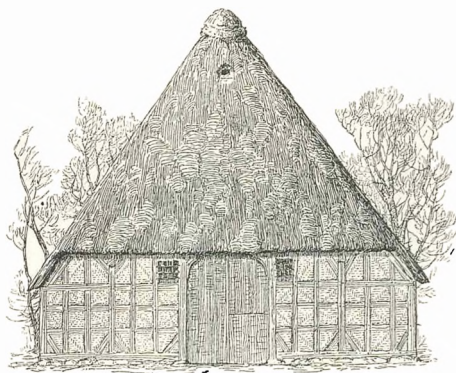
32.

Sølvpilens hvide og Elletræets mørke Løv, her og der anselig Christtorn. Eg er hyppig og Benved ligesaa; Hyld, Hassel og Tjørn findes overalt og sammen med dem i stor Mængde Hybenroser, hvis slanke Skud er flettede ind i Træer og Buske, samt Kaprifolier og Humleranker slyngede fra Gren til Gren. Som malerisk Mod-sætning til al denne Frodighed staar frønnede Trætøppe og trøskede Stammer. Hvor Solen kan komme til at bage Grøstevolden, voxer mandshøje Tidsler og Kongelys; paa kølige, fugtige Steder er store Strækninger dækkede med Bregner og Vedbend, og i det saftige Græs, som her voxer, staar Masser af Forglemmigej blandt Kolblomme og Mjødurt.

Endnu rigere paa Blomster er Tofterne. Her gror Svaleurten, der vistnok i Middelalderen blev indført som Lægeplante; her straal'er Ranunkler og Prægtstjerner,

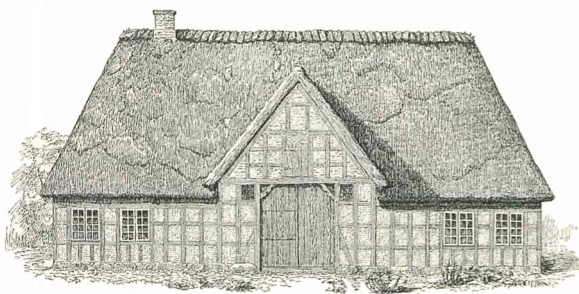
Fig. 32. J. Wilhelm. Husumegnens. Bondegaard i Ostenfeld. Set fra Gaden. Jævnfør Fig. 25, 26 og 28.

og her voxer desuden et Mylder af Urter, som i al deres Prunkløshed fængsler Plantesamlerens Opmærksomhed. Skønnest af alt herude i Tofterne er dog de gamle, løvrige Træer, som hist og her skygger over maleriske Vippebrønde.

33.

Snehvide er ved Foraarstid de vidtstrakte Abildgaarde, hvor det ene Frugttræ staar tæt op ad det andet, og hvor Jordbunden helt er dækket af blomstrende Skærm-

34.

planter. Anderledes med de smaa »Krutgaarde« (Urtegaarde), de er brogede fra Vaar til Høst; i dem indrammer stive Buxbomhække alskens skinnende Blomster: Tulipaner, Pæoner, Iris og Ildliljer, Roser, Baldersbryn, Fløjelsblomster og Morgenfruer.

Fig. 33. Hans Dall og R. Mejborg. Hovedfacade af en Bondegaard i Osterfeld. Gammeltids Bygningsskik.

Fig. 34. Hans Dall. Efter J. Wilbjelm. Frederiksstadegnen. Svabsted. Bygningsskik fra forrige Aarh. Jævnl. Fig. 28.

Medens Naturen frembyder saa mange Afvexlinger, er alle Bygninger næsten ens. Overalt fører et Led og en Stente ind til en græsgroet Gaardsplads, og bag denne ses en bred Gavlvæg med en stor Port og midt paa og to smaa Blyvinduer tæt op ad samme. Væggen er Bindingsværk og saa rig paa Tømmer, at Murtavlene sjældnen er over en Alen i Firkant. Træværket har sin naturlige Farve og staar graaet af Ælde fint og kønt til solbrændte Blyvinduers skidengrønne og brogede Murstens rødgule Toner. Over Gavlvæggen hæver sig et stejlt, mørkt Tag, tækket med Rør og mønnet med Græstørv, der som en bred Krave er foldede ned over Gavlspidsen; under denne ses en lille firkantet Aabning; her gaar Røgen ud, der er ingen Skorsten. Storkereden, som endnu for en Snes Aar siden fandtes paa alle Tage, begynder nu at blive sjældnen. Husets øvrige Del, der næsten er skjult af

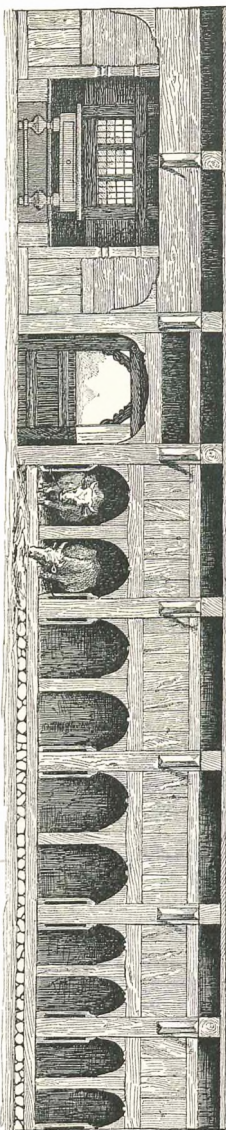
35.

Træer og Buske, er meget tarvelig, og særlig fattige se de ældre Bygninger ud med de langstrakte, lave, klinede Sidevægge, som kun er forsynede med et eneste Vindu og en lille Halvdør¹⁾).

Saa simpel en saadan Bygning viser sig udadtil, lige saa broget et Skue frembyder dens Indre. Ved første Blik gennem Gavlportens aabne Halvdør faar man ganske vist kun Indtryk af et stort skummelt Rum, hvor enkelte usikre Linjer med Nød og næppe skimtes; men snart fængsles Øjet af Husets Baggrund, hvor en Tørveild ulmer paa den aabne Arne, medens dæmpet Dagsskær tegner Lysstriber tværs over Gulvet, og lidt efter lidt træder Rummet frem af Mørket i sine Hovedtræk. Gaar man ind i Hallen (»Dilen«), som strækker sig fra Gavl til Gavl, glemmer

¹⁾ De høje Bræddegavle, der er karakteristiske for gamle saxiske Gaarde, forekommer nutildags ikke i Slesvig. I Holsten ses de derimod i stort Tal; de tarveligste ligner de femeranske, som er fremstillede paa Fig. 14—16; de smukkeste har tre til fire Fremspring og pynteligt Snitværk.

Fig. 35. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Gavlprydelse paa en Bondegaard i Svansø.

man dog at se paa Bygningen; thi rundt om i Skumringen dukker det ene Hoved frem ved Siden af det andet, og Øje ved Øje vogter paa den Fremmede: forrest i Dilen Mændene, bagerst Kvinderne; Baase, anbragte til Højre og Venstre, er fulde af Heste og Kør, og ovenover deres fremstrakte Hoveder, i bikubeformede Halmkurve hænger Liggehønsene. Smaakreaturene færdes i Mængde oppe og nede. Særlig livligt er det Skue, Dilen frembyder i Høsttiden, naar den store Indkørselsport staar paa vid Gab og det ene svingende Kornlæs efter det andet ruller ind; interessant er det da at se et stort Tal Neg blive stabløt saaledes, at Rodenderne danner en kroget Skorstenspibe, som naar til Forgavlens tidligere omtalte Røghul. Mere malerisk er Billédet, der fremstiller sig ud paa Efteraaret, naar Humleranker ligger afskaarne i Dynger indenfor Porten, og Unge og Gamle sidder skæmtende om Kar og Baljer beskæftigede med Plukning.

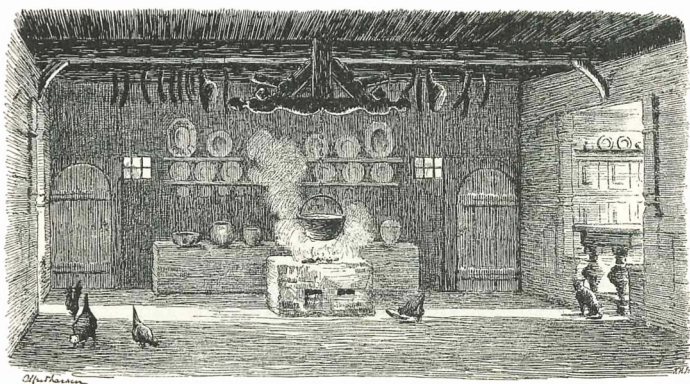
Vi gaar videre til Dilens bagerste Del, hvis Udseende er mindre vekslede, men ikke mindre ejendommeligt. Her glinser alt Træværket af Sod, og her staar frit paa Gulvet den lave, murede aabne Arne, ikke ulig et hedensk Offeralter; ovenover er store Kogekedler ophængte i svære Jernlænker, fæstede til et tagformet, pyntelig udskaaaret Bjælkeværk, og udenom dette hænger et Utal af Skinker og Pølser i Røg. Ved Siden af Arnen er anbragt en svær, udskaaaren Stolpe, »Krydsbom«, hvori er indslaaet Lysearme og Kroge til Lamper af antik Form. Naar Familien Vinteraften samles om Ilden, og Husmoderen sidder med sit Haandarbejde, støtter hun sig til denne Pille, og hendes Sæde har da Lighed med det Homer skildrer i Odysseens sjette Sang, hvor Phaiakernes Kongedatter, Nausikaa, siger om sin Moder, Dronning Arete: *»I Luernes Skin ved Arnen hun sidder, spindende søblaa Uld paa Ten, et Under at skue; Ryggen mod Søjlen hun læner, og Ternerne bag hende sidder.»*

En anden ældgammel Skik er Baggavlens Udsmykning med Kedler, Kander, Skaale og Fade af Kobber,

Fig. 36. Alfred Larsen og R. Mejborg. Længdesnit af en Dile i Ostenfeld. Jævnfør Fig. 25, 26 og 31.

Messing og Tin; de er i stort Tal, dels stillede paa trappeformede, murede Karbænke, dels anbragte ovenover disse paa udskaarne Hylde, og en saadan overdaadig Opstilling belyst af Arneilden ser straalende ud.

Løvrigt indskrænker Bohavet sig i denne Del af Huset til nogle faa Stole uden bestemte Stader; de egentlige Siddepladser (»de Sitten«) er henlagte til to smaa Rum, et paa hver Side af Arnen. Disse Rum er allevegne forsynede med Borde, som paa tre Sider er omgivne af faste Bænke, og med Alkover, som i tidligere Tid har afgivet Sovepladser baade for Husbondfolk og Tyende; set fra Dilen viser disse Rum sig som Karnapper, hvor Lyset gennem mangfoldige smaa, blindfattede Ruder strømmer fuldt og bredt ind over Bordpladerne og smukt fremhæver Sengevæggens Snitværk.

37.

Huset er ligesom paa Femern en Basilica med højt Midtskib og lave Side-skibe. Men her gaar alle tre Skibe i et. I constructiv Henseende er der kun den Forskel mellem Stalde og Soverum, at de første bestaar af enkelte Fag, medens hvert af de sidste udgør et Tvillingfag. Af Skillerum findes kun de korte Stykker, der begrænser Tværgangene, og rimeligvis har der været en Tid, hvor ikke engang disse existerede. (Fig. 25, 26, 30 og 31).

I vor Tid er dog faa Gaarde saa gammeldags, at Lejligheden kun bestaar af et eneste Rum, og disse er allesammen Tvillinggaarde, som det har været umuligt at udvide paa sædvanlig Vis, da der er en fælles Gavl midt i Huset og Indkørsel i begge Ender (Fig. 26). Alle andre er blevne forlængede bagtil, og her er da indrettet en Storstue, »Pisel«, og nogle Kamre.

Fig. 37. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Tværnsnit af en Dile i Ostenfeld. Jævnfør Fig. 25, 26, 36 og 39.

At rige Bønder kunde udstyre Stadsværelser ligesaa pragtfuldt som Købstadfolk og Herremænd, lærer vi af Marskbonden Marcus Swyns Pisel, der nu er opstillet i Meldorfs Museum, samt af Snitværk, som er indlemmet i Flensborgs og Kiels Samlinger. Omkring i Bøndergaardene træffer vi ikke længere Sager af kunstnerisk Værd; der har Opkøberne kun efterladt forholdsvis tarvelige Haandværks- og Husflidsarbejder. De fineste af Nutidens sønderjydske Piseler har fire til fem Fag Vinduer

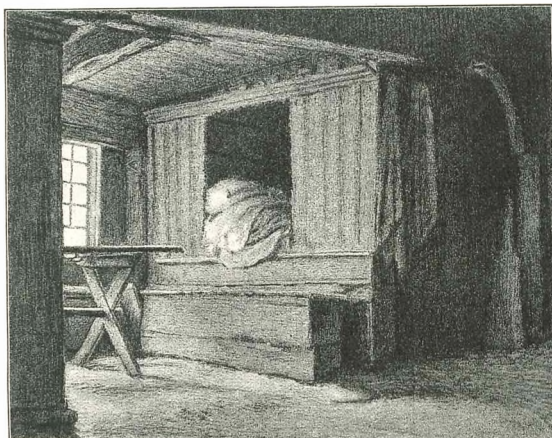

36.

med Snitværk paa Karmene samt mandshøje, udskaarne Paneler, hvis øverste Fyldinger er pyntede med Tintallerkener, og hvis Gesimser danner Hylder, hvorpaa Tin- og Messingfade staar paa Rad. Desuden er der langs med Væggenes Overkant anbragt udskaarne Lister af Fjæls Bredde, der vistnok svarer til Forkanten af de Himle, som i det 16de og 17de Aarhundrede forekom over Bænke og Borde, men nu kun findes over Prædikestole (Fig. 43). I nogle upanelede Rum danner Bindingsværket Grundlaget for Udsmykningen, idet Stolper og Løsholter er malede sorte og Fyldingerne

Fig. 38. J. Wilhjelm. Parti af en Dile i Ostenfeld. Et af Hjørnerne nede ved Porten. Jævnfør Fig. 36.

hvidtede (her er altsaa Lighed med de ældste Vægdecorationer paa Femern). At denne simple Mode hidrører fra Middelalderen, ses af en gammel Folkevisse, hvor der siges om Højenloftssalen, at »Stolperne var hviden Filsben (Elfenben), og Væggene var Marmor hin røde«; rimeligt er det, at Digteren har ombyttet Farverne, og at de store Ord kun antyder, at Træværket har været rødstrøget og Murværket hvidtet. Af Møbler træffer man et eller to Sengesteder og nogle faste Bænke samt ikke sjældent et stort Antal Brudekister, der mærkelig nok ikke som i vore Stuer staar langs med Væggene, men er anbragte rækkevis frit paa Gulvet ligesom Ligkister i et Gravkapel.

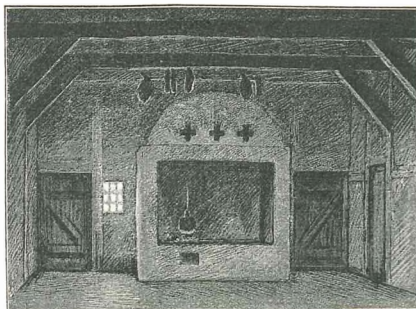
39.

I mange Bøndergaarde blev der i Slutningen af forrige Aarhundrede indrettet en Lillestue; allerede dengang var det nemlig i Sønderjylland almindeligt, at Husbondfolket afsøndrede sig fra Tyendet. Disse Lillestuer er dels anbragte i Tilbygningen ved Siden af Piselen, dels ude i det gamle Hus, hvor i saa Fald en af de tidligere omtalte Karnapper er udvidet og aflukket fra Dilen. En af de morsomste er opsat i Ostenfeld 1789 af Peter Heldt og Margrethe Peters; at de har været blandt de første, som indførte den nye Skik paa Stedet, og at de har frygtet for Naboernes Snak desangaaende, kan maaske sluttes af følgende Indskrift over Indgangsdøren: »*Niemann kann es machen so, dasz jedermann gefallenth*«¹⁾. Heller ikke er det urimeligt, om Peter og Margrethe har forarget hele Byen; thi medens alle

¹⁾ Frit oversat: Man kan ikke gøre alle tilpas.

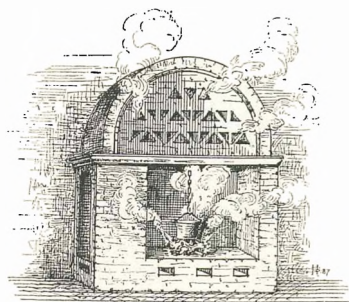
Fig. 39. J. Wilhelm. Parti af en Dile i Ostenfeld. Sidde- og Sovepladser. Jævnfør Fig. 36.

gammeldags Rum stod ufarvede, havde de gjort deres ny Stue saa broget som Fabeltaarnet i Toledo, idet én Væg er grøn, én blaa og én violet. Saa meget større er Virkningen, som de to sidste beklædes af blanke hollandske Fliser med de

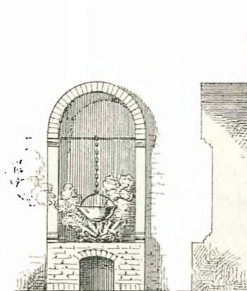

40.

bekendte smaa, runde, bibelske Billeder og den første — Sengevæggen — er malet med Oliefarve og overlæsset med udskaarne Rokoko-Ornamenter. I Stil med al denne Stads er Stuens øvrige Udstyrelse. Den har ikke alene Vinduer saa store, at de optager næsten hele fjerde Væg ovenover Bænkeryggen, men ogsaa Fjælgulv.

41.

42.

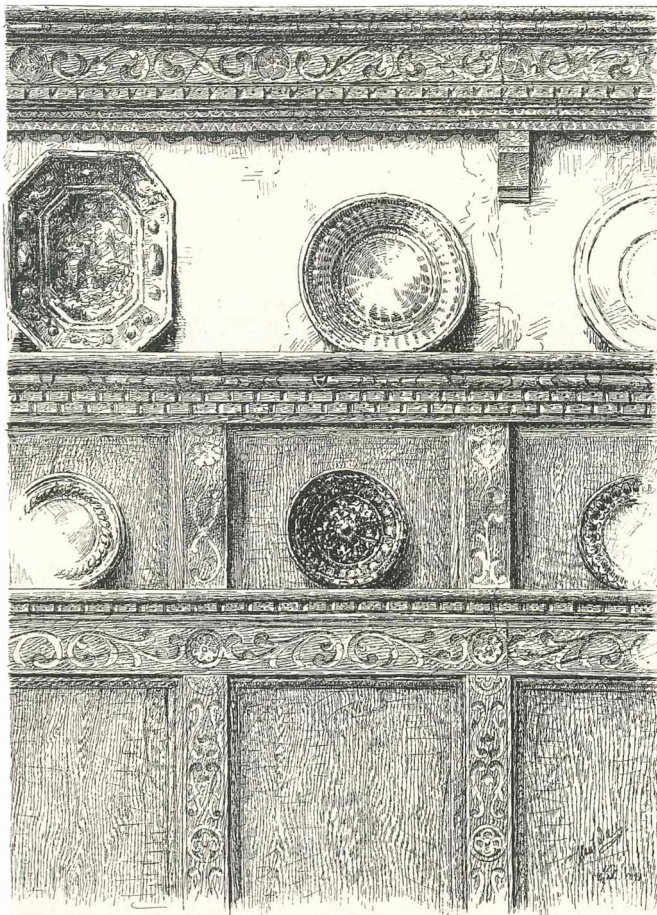
Desuden blev den fra første Færd forsynet med en Jernbilæggerovn, der pyntes af Messingskruer og Messingstørp (Fig. 45), samt med et rundt Fløjbord, som har svejfede Ben, og nogle lave, drejede Lænestole med braskende, syede Hynder. Hertil

Fig. 40. Karl Jensen. Efter R. Mejborg. Den bagerste Del af en Dile i Svansø.

Fig. 41. Heinr. Saueremann. Skorsten fra det nordøstlige Holsten.

Fig. 42. Heinr. Saueremann. Skorsten fra Hütten-Amt. (Ekernfördeegnen).

føjede en af Efterkommerne et poleret Chatol med Opsats, og da dette Pragtstykke var for højt for Værelset, savede han et Hul i Loftet og anbragte en Kasse oven-

43.

over det. I Løbet af de paafølgende 20 Aar blev mange Lillestuer udstyrede i Lighed med Peter Heldts.

Fig. 43. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Hjemmegjort Panel fra en Pisel i Ostenfeld.

Flygtigt sete er Østeregns Gaarde helt anderledes: Hovedgavlen har klinede, hvidtede Vægge og savner Vinduer; Taget gaar ned over et Udskud paa hver Side af Porten (Fig. 24); Gavlspidserne er aabne og ofte forsynede med Vindskeder, der ender i Hestehoveder (Fig. 35 og 46). Inden Døre ser der tomt ud. Svinestien og Hestestalden er forlagte til Udskudene. I Dilen nede ved Porten er til den ene Side Kostald, til den anden et Rum til Vogne og Plove; dernæst er afskildrede Kamre: Mælkekammer, Kartoffelkælder, Sele- og Klædekammer. Tværgangene og de Sitten er slaede sammen — i et af disse Rum staar lidt Køkkentøj, og i det andet ligger noget Brændsel —; her og der er de begge blevne til Kamre, og i saa Fald faar Dilen kun Dagslys gennem Porten. Ildstedet staar oppe ved Bagvæggen; det har Skorstenskæber (Sidevægge) og er overhælvvet (Fig. 40—42). Bag ved Dilen ligger to smaa Værelser, hvoraf det ene tjener til Dagligstue, det andet til Storstue eller Aftægtsstue (Fig. 29).

At hele Indretningen er forholdvis ny, ses let; og Traditionen ved ogsaa at berette om den Tid, da Kamrene ikke var afskildrede, da Folk boede ude i Dilen, da Ildstedet var aabent og laa frit paa Gulvet. Den ny Inddeling synes at hidrøre fra Slutningen af forrige Aarhundrede og at være samtidig med Forsøg, som er gjorte i Vesteregnet, paa at skabe en hel ny Husform (Fig. 28 og 34).

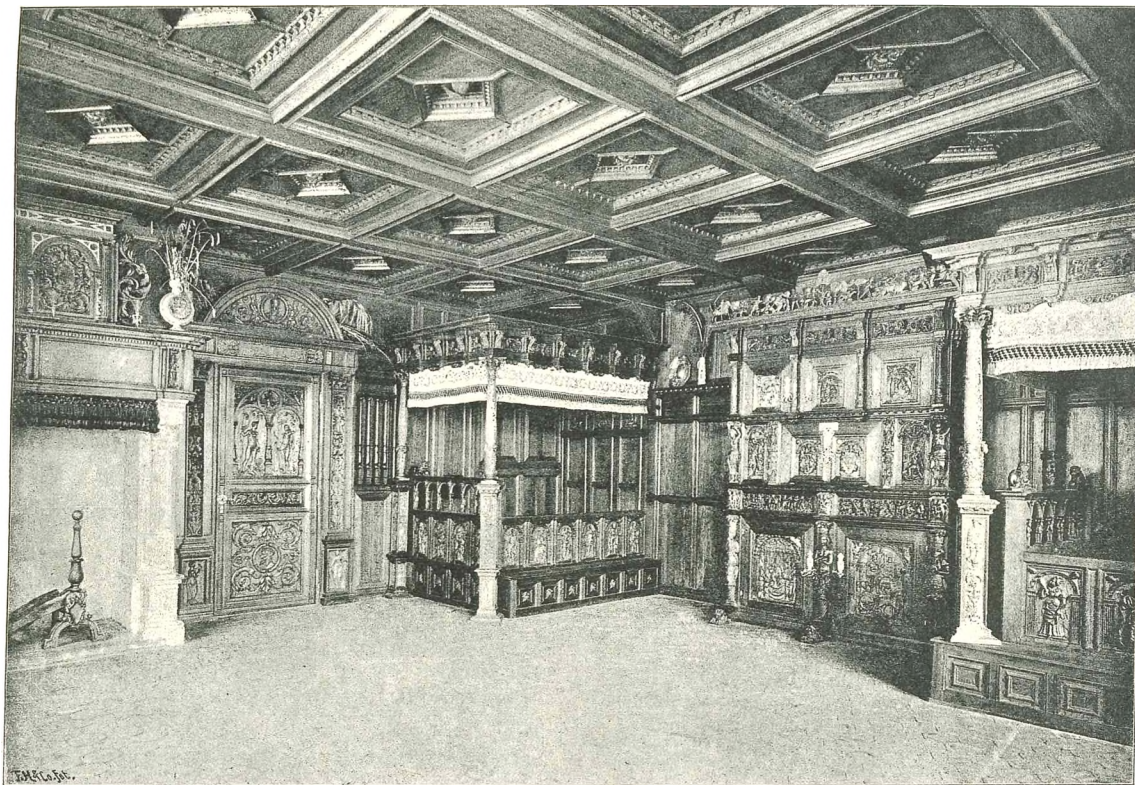
Et Sted, i Lille-Danvirke, var der endnu for faa Aar siden Levninger af en Byggemaade, som sikkert i det 16de Aarhundrede var almindelig baade i Øster- og Vesteregnet. Den udmærkede sig derved, at den bagerste Del af Gaarden — Tilbygningen, der indeholder Piselen, — var lavere og smallere end den forreste (Fig. 27), hvilket gav Huset Lighed med kullede Låndsbykirker. — Lige til Midten af forrige Aarhundrede har der sikkert kun været den Forskel paa Vester- og Østeregns Bøndergaarde, at de første var rummelige, vel byggede og rigt udstyrede, de sidste smaa og i alle Maader tarvelige.

Ved Hjælp af Gildeskraaer fra det 16de og 17de Aarhundrede kan vi faa et ret fyldigt Indblik i en Dile — udenfor Livegenskabets Omraade —, hvor Laget holder sin aarlige Sammenkomst.

Anden Pintsedag, naar Klokken var henimod to, strømmede Folk sammen fra alle Kanter. Gamle og Unge gav Møde: Gaardfolk, Husfolk, Aftægtsfolk, Tyende og Børn kom i deres bedste Pynt og flokkedes udenfor Gildehuset.

Her maatte Mændene aflevere deres Vaaben og Knive, og medens det skete, ransagede Stolsbrødrene en og hver, saa Oldermændene kunde være forvisset om, at ingen medførte skjulte, »dødelige Værger«. Dernæst blev der holdt et Forhør, som skulde godtgøre, at alle i Laget var hinandens Venner, og viste det sig, at der var

Fig. 44. Efter Photographi. Marcus Swyns Pisel opført 1568 i Lebe næved Ejder. Gulvet bestaar af Astrag (brændte Fliser). Væggene dækkes helt af Panel. Det faste Bohave er delvis smykket med Indlægning af forskellige Træsletter, delvis med fortrinligt Snitværk. Efter en Ildebrand 1884 blev Rummet restaureret af Directeur Heine Sauermann i Flensborg og flyttet til Meldorfs Museum.

Mand og Mand noget imellem, maatte de forliges, før de fik Lov til at komme ind¹⁾. Endelig blev der spurgt, om Fremmede var tilstede, og i saa Fald om bosiddende Gildebrødre var villige til at svare og borge for dem.

Porten stod paa vid Gab, og alt var festligt beredt; Dilen var fejtet og majet²⁾, og Øllet var prøvet for flere Dage siden. Oppe ved Bagvæggen var der Sæder for Oldermænd og hans Stolsbrødre; til begge Sider, saavel inde i Staldrummene som foran dem, stod der Borde og Bænke for Menigheden. De bedste Drikkekar var sat frem, og Tønder med Godt-Øl laa paa Rad nede ved Indgangen. For de Dansende var der midt paa Gulvet en lang, smal Plads, saaledes som Datidens Toure krævede den. En ferm Spillemand, der var bestilt længe forud, og udvalgte, pyntede Skaffere biede paa Gæsterne.

Naar Oldermænd havde taget Plads midt for Højbordet, satte fire Stolsbrødre sig paa hver Side af ham. Dernæst blev Gildebrødre og Gildesøstre bænkedede efter

45.

Alder og Værdighed, Mændene til den ene, Kvinderne til den anden Side. Hver Mand vidste, at smaa Børn skulde blive staaende ved Forældrenes Knæ, saa de ikke kom »under andre Folks Fødder«, samt at ingen Mand eller Kvinde maatte sætte sig paa andet Sæde end det, der var dem anvist, og at heller ingen af Menigheden maatte færdes paa Gulvet uden Forlov, naar det ikke var hans eller hendes Tour at træde i Dansen.

Efter at alle var blevne bænkedede, løftede Oldermænd den Træhammer, som var hans Værdighedstegn, og slog tre symbolske Slag i Bordet foran sig. Og da,

1) Dette skete selvfølgelig først og fremmest for at sikre Freden under Sammenkomsten; men det havde maaske ogsaa en symbolsk Betydning, der sigtede til Budet i Bjærgprædiken (Matt. 5, 25) om at forlige sig med Modstanderen, medens man er med ham paa Vejen.

2) I gamle Dage smykkedes ved Fornarstider baade offentlige og private Bygninger med grønne Grene, Kranse og Baaend; det kaldtes at mæje dem. Nu har dette Ord tabt sin oprindelige Betydning og forekommer kun i Forbindelsen udmæje.

Fig. 45. W. Augst. Messingtorp. Originalen i Flensborgs Museum for Kunstindustri.

naar der var blevet tyst og stille, indleledes Gildet med Bøn og Salmesang. Saa snart Sangen var tilende, blev der atter banket, og denne Banken var Tegnet til, at Gildesskraaen skulde forelæses.

Skraaens Indledning var højtidelig, eftersom der stod i den, at Gildet var stiftet i den Hellige Trefoldigheds Navn, for at Sjælene kunde bevares i den sande Tro og indgaa til det evige Broderskab, at Gildelaget skulde stræbe efter at afværge alle Misgerninger og øve alle Dyder, saa de Unge kunde lære af de Gamles Exempel, fremfor alt at søge ærligt Selskab og holde sig fra Ølkoners og Skøgers Huse, samt at Brødre og Søstre vilde bringe Hjælp til dem, der kom under Korset: i Nød, i Sygdom, i Ulykke og i alle andre Lidelser.

Men efter Indholdet af Paragrapherne var Øjemedet for detmeste kun, at Folk skulde støtte hverandre i Ildebrands- og Sygdomstilfælde, samt under Uheld paa Rejser; undtagelsesvis var det ogsaa fastsat, at de skulde staa Last og Brast i Tyvs- og Trolddomssager; her og der siges, at Gildebrøders indbyrdes Stridigheder skal bringes for Oldermænden, før de indankes for Øvrigheden¹⁾. Os undrer det, at der i Guds Navn kunde tages den Bestemmelse, at Gildebrødrene skulde sky al Omgang med en Mand, der vilde stille sig udenfor Laget, og anse ham som en Fornægter af al Orden, Ære og Dyd, og at den Broder eller Søster, der gav ham en Haandsrækning i Nød eller Død, skulde idømmes en klækkelig Bøde. — Dertil kommer, at de aarlige Sammenkomster efter vor Opfattelse ofte var rige paa forargelige Optrin.

1) »Naar den kære Guld«, hedder det, »straffer en Gildebroder med Ildebrand«, skal hele Gildet komme ham til Hjælp med Penge eller Varer samt gøre Ægt og Arbejde for ham: give ham en Rigsdaler, et Stykke Tømmer, Stave og Ris til klinede Vægge, Rafter af lægte med, en halv Trave Langhalm, Hør og Uld, Fade og Skeer, slæbe et Træ til Byggepladsen med sex Hestes Forspand, køre to Mil med Læs samt hugge og save i to Dage paa egen Kost.

Hertil knyttedes Bestemmelser om Brandredskaber og Brandsyn. I hver Landsby skulde der være en Brandhage, hvis Skaft var mindst 20 Fod langt; og hver Bonde skulde møde paa Brandstedet med en Baadshage og en Kedel. (Sine Steder, f. Ex. paa Fennern, havde Bønderne allerede omkring Aar 1600 Læderbrandspande.) Mindst en Gang aarlig skulde to Synsmænd fra hver By i Gildelaget gaa rundt og syne »Skorstene, Ildsteder og Bagerovne«. — Brandhjælpen skulde kræves hos Oldermænden i hver Landsby, og alle skulde ufortøvet yde den; hvem der vægrede sig, blev idømt Bøde og udpantet af samtlige Gildebrødre. Kom der Ild et Sted, hvor »onde Ildsteder« havde staaet udover en vis Frist, kunde Erstatning ikke kræves.

Naar Gildebroder eller Gildesøster »laa under for Herrens Vælde«, skulde samtlige Naboer vaage ved Sygelejet, paa Omgang, efter Oldermændens Tilsigelse. Ved Dødsfald skulde der vaages i Ligstuen, og to Mand af hver Gaard skulde følge til Graven. Blev Markarbejdet forsomt for Sygdoms eller Døds Skyld, skulde enhver i Nabo-skabet yde Hjælp (i Sædetiden en Plovtag, i Høsttiden to Dagsværk); saa det trangt ud, skulde nærmeste Landsby tilkaldes, og i den yderste Nød skulde hele Gildelaget støvnes. Men kunde det bevises, at en Mand laa paa Ladbænken og lod andre trælle for sig, skulde han udvises af Laget.

Kom Gildebrødre i Strid, maatte ingen af Parterne henvende sig til Øvrigheden, før de havde ladet Oldermænden mægle sig imellem; og hver Mand skulde finde sig i den Bøde, Oldermænden satte for en Brøde, som ikke var forudset og følgelig heller ikke taxeret.

I Gettorf Skraa siges, at da Tyveri gaar frækt i Svang, fordi Tyven ved, at det er enkelt Mand for dyrt at sagsøge ham, skal Gildebrødre staa Last og Brast ved saadan Rettergang: Naar der stjæles Heste, Stude eller andre Dyr, Klæder eller andet Boskab, skal de staa sig sammen og være fælles om at betale, hvad Tyven fortzerrer i Fængslet, samt Udgifterne til Tingfogeden og Bødlerne.

Sammesteds staa der, at Gildebrødrene skal være fælles om at bære Omkostningerne, naar en af dem vil hævne sig paa Troldkarle eller Hexe, som har voldet ham Mên. Men tilføjes der, paa det ingen skal anlage sin Næste enten letsindigt i Vind og Vejr eller af Had og Misundelse og tænke, det vil kun koste mig en Skillings Penge, da skal enhver vide, at vel er et Menneskes Livsraad lettelig og snart lig overskaaren, men ingenlunde er det en nem Sag at svare til en saadan Gerning paa Dømedag.

Saasnart Oldermænden havde givet Tegn til, at den første alvorlige Del af Festen var tilende, tog Spillemanden fat paa sine Dansemelodier, og samtidig fik Skænkerne og Skafferne travlt med at tappe og bære om. Nu begyndte Snakken i alle Kroge, og Ølkanden gik fra Mund til Mund med et *Singott* (Signe Gud)!

Vedtægterne satte snevre Grænser for den personlige Frihed: Hver Mand maatte drikke med den Nabo, der var ham beskikket, og ingen turde drikke med nogen anden hverken frem eller tilbage i Rækkerne; hver Ungkarl maatte træde ind i Kæden paa det Sted, der var ham anvist, og med den Pige, Oldermænden havde bestemt for ham, ja, han maatte vistnok hele Tiden danse med en og den samme. — Naar de Unge havde faaet hver sin Dans, havde de Ældre Ret til deres; men de, der var for gamle og stive til at springe over Bordene ind paa Dansepladss'en, og de, der helst vilde blive ved Bægeret, kunde dog overlade deres Danseret til andre.

Før man naaede til Gammelmandsdansen, var Øllet allerede begyndt at gaa Folk til Hovedet, og saa var Freden forbi. Her blev talt »unyttige Ord« (Haans- og Skældsord), og der trak de hinanden i Haaret; en begyndte at spy; en anden kastede sin Nabo Øllet i Hovedet med Kanden i Tilgift. — Atter og atter maatte Stolsbrødrene »besøge Godtfolk« og forvise sig om, at de ikke havde indsmuglet deres Vaaben. — Oldermænden havde travlt med at slaa til Lyd og uddele Irettesættelser; samtidig fyldte han sit Regnebræt med Bøder, der var saa meget talrigere som de gjaldt ikke blot den angribende Part, men ogsaa den angrebne og dem, der sad næst og derfor var forpligtede til at hæmme Trætten.

Endelig, naar Sammenkomsten havde varet fem sex Timer, blev der banket for sidste Gang, »medens det endnu var lyst, og før Folk var drukne« (døddrukne?) — Saa blev Gildet sluttet efter Datidens Skik idet en Bøn blev forelæst og en Salme afsungen.

Fig. 46. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Gavlprydelse fra en Bondegaard i Dänischwold.

46.

47.

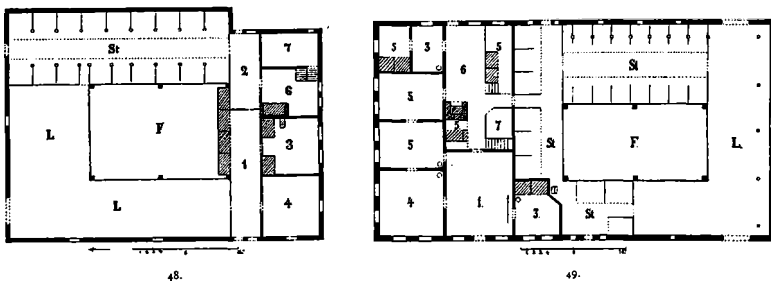
EJDERSTED.

Ejdersted er et Marskland, som paa milevide Strækninger ikke frembyder andre Forhøjninger end dem, Menneskehaand har dannet. Højest — 20 til 40 Fod — er Digerne, der ligner gammeldags Fæstningsvolde og strækker sig dels langs med Havet og Ejderen, dels mellem Jordstykker (»Koge«), som til forskellige Tider er indvundne fra Strandbredden. Paa denne Slette findes heller ikke naturlige Fordybninger; forgæves søger man efter Aaer, Bække og Søer. Kun i Nærheden af Kysterne ses nogle Kær, af hvilke de fleste under Stormfloderne er dannede af Malstrømme. Dybe Grøfter forekommer derimod i stort Tal; ved dem indeles hele Landet i smaa firkantede Marker, saakaldte Fenner.

Det er sagt og skrevet, at Ejdersted næst efter Paradisets Have skal være den skønneste Plet, Menneskers Øjne har hvilet paa. Den Anskuelse kan nu kun Marskbønder nære; alle andre finder Landet ensformigt; men at det til visse Tider kan være vidunderligt smukt, maa man indrømme.

Ude ved Kysten bliver Udsigten mangededs snevert begrænset af Digerne. Og i de yngste Koge kan der tilmed være forholdsvis øde, eftersom de delvis opfyldes af store Sump. De staar paa regnfulde Aarstider helt under Vand, men forvandles i tørre Somre til nøgne Lerflader, som — farvede hvide og blegrode af forraadnede Alger — danner en stærk Modsætning til den frodige Plantevæxt. Der ligger paa den indvendige Digeskraaning Rækker af Hytter, hvis Beboeres Næringsvej antydes ved Vindfløje, formede som Fisk og Fiskerbaade. For Vestenvindens Skyld vender alle disse Smaahuse Bredsiderne mod Syd og Nord; desuden skærmes

Fig. 47. J. Wilhjelmsen. Bondegaard i Tønningegnen.

de af tætte Tjørnerader, der skyder kraftigt i Vejret, indtil de naar op over Digeranden, — her faar Stormen Tag i dem, afsvider Toppene og former dem som omhyggeligt klippede Hækker. I hine Udegne græsser store Faareflokke; Hyrden gaar ved Siden med sin Hund. Det vrimler med Vadefugle og Strandfugle; Maagerne kredser idelig inde over Land, og Ænder ses i store Flokke; ind mellem Vibernes Skrig hører man uafdelig Rylernes Fløjten.

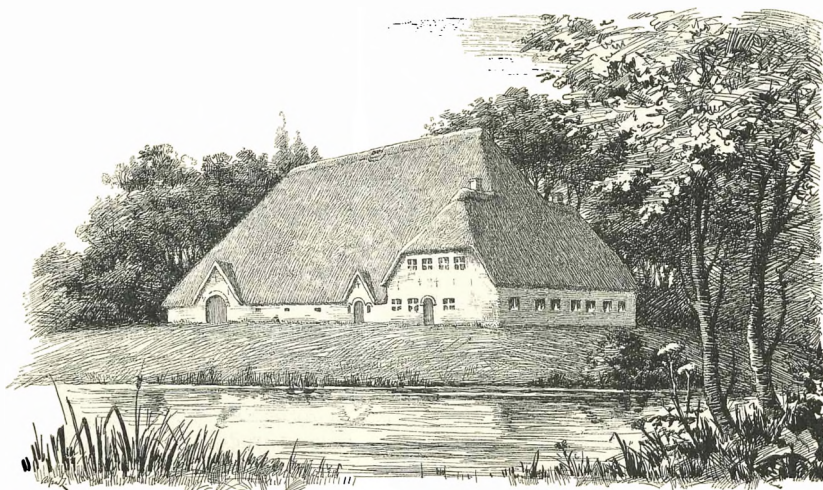
Vi gaar ind i Landet; Gøgen kukker Dagen lang, og Lærken slaar sine Triller. Her er Markerne tæt besatte med Heste og Hornkvæg, det sidste tidt saa talrigt, at vide Strækninger har Lighed med uhyre Malkepladser. Alle disse Dyr er i ypperlig Stand; Øjet hviler snart ved enlige Pragtexemplarer, snart ved maleriske Hobe samlede ved Kløpælene; i Frastand tegner de sig som Masser af brogede Pletter, der staar tættere og tættere sammen, jo længere Øjet søger ud i det Fjerne. — Iøvrigt kan Landskabet sammenlignes med et engelsk Parkanlæg af umaadelig Udstrækning; thi spredt ud over en milevid, græsklædt Flade, som i Udseende kappes med de skønneste Plæner, ligger Bøndergaardene saa godt som skjulte af store, prægtige Askegrupper, og tilsvarende Lunde danner i Synskredsen en tilsyneladende sammenhængende Skovkrands.

Dette Billede har kun faa og simple Linjer; men Farveprægten er rig og Lysvirkningen ofte fortryllende. Særlig skønt fremstiller det sig, naar man hen ad Solnedgang tager Stade ved en af de sigvroede Grøfter og ser mod Vest. Da ligger Forgrunden med høje, hvide Glanslys og dybe, blaagrønne Skygger, imod hvilke Myriader af Døgnfluer staar som flagrende Funker; da viser Mellemgrunden mangfoldige Afskygninger af saftigt grønt med gyldent Skær, der paa Afstand opløses i fine Farvetoner og gaar blødt over i Baggrundens lette Taager, som synes at smelte sammen med Skybillederne paa den glødende Himmel.

Begunstiget af Naturen er dette Land fremfor de fleste andre, og det siges, at næst efter Gamle Christian Albrechts Kog i Tønderegnen skal Ejdersted være den

Fig. 48 og 49. Gardingegnen. F Firkant. L Lo. St Stalde. 1 Fordile. 2 Bagdile 3 Stuer. 4 Storstue. 5 Kamre 6 Køkken. 7 Kælder.

frugtbarreste Del af Marsken. I gode Aar staar Kornet saa tæt og med saa tykke Straa, at det ikke kan mejes med Le, men maa skæres med Segl, ja Raps og Bønner maa endogsaa behandles paa en Maade, som skal være ejendommelig for Ejdersted, idet Høstkarlen paa én Gang bruger to Redskaber: et kort Sværd og en Stok med Jernkrog, som holdes i venstre Haand og tjener til at samle Stilkene. Havren giver 30, Byggen 44 Fold, og af Raps faar man 150 til 200 Tønder efter en Udsæd af 20 Kander. — Denne Frugtbarhed er saameget mere iøjnefaldende, som største Delen af de tilgrænsende Herreder i Mellem-Slesvig er mager Sandjord. Og har man set Forskellen paa de to Egne, forstaar man godt en Yttring af en

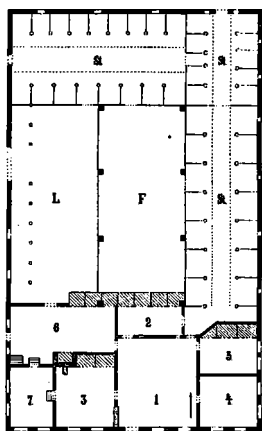

50.

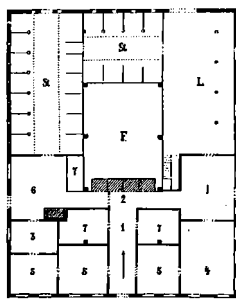
gammel Hjemmefødning, der sagde til sin Søn, som vilde rejse bort: »Her er Marsken; hele den øvrige Verden er kun Gest; hvad vil Du dog i den Ørken?»

Bærer Ejdersted Prisen i vore Dage, maa det dog i fordums Tid have raget ganske anderledes op over de danske Øer; thi medens Afgrøden alle andre Steder er mangfoldig forøget, synes den i Marsken at være uforandret fra Arilds Tid. Forskellen bliver slaaende, naar vi ser, at Landmanden i Kongeriget for 200 Aar siden var overmaade glad ved at faa 4 til 5 Fold, medens Marskbonden Christian Meinsdorf i Følge fuldtud paalidelige Vidnesbyrd 1643 fik 63 Fold af sin Bygmark. Fra tidligere Tid foreligger ingen detaljerede Oplysninger; der fortælles kun, at selv

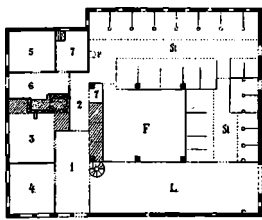
Fig. 50. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Gardingegnen. En Hejborg efter den yngste Byggemaade. Jævnfør Fig. 49.

51.

52.

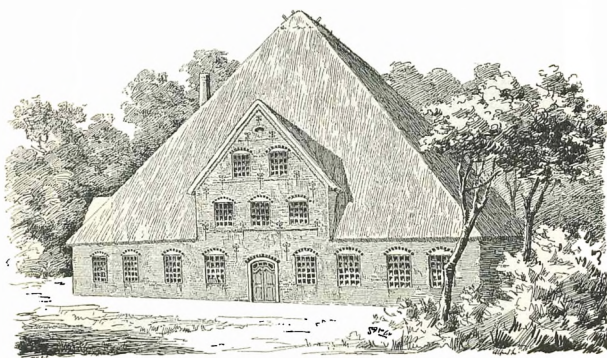
53.

Hollænderne ansaa Ejdersted for frugtbarere end Nederlandene, samt at Toldregnskaber fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede viste, at der aarlig udførtes henved halvtredje Millioner Pund Ost og mange Hundrede Læster Korn til Hamborg, Bremen og Amsterdam.

I umindelige Tider har store Strækninger ligget til Græsning, og i somme Egne er der næsten ingen Kornavl. Fra sine magre Marker ser Gestbonden misundelig ud over de fede Marskenge, og spottende taler han om Landet, hvor Folk ikke har andet at tage sig for end sove og spise (*dat Land wo de Lüt hebben nix to dohn, awer äten und släpen wi de Veh*). I visse Maader har han Ret; thi ikke faa Græs-Koge er kun pløjede og tilsaaede én Gang, nemlig kort efter at de blev inddigede; siden har de skottet sig selv og er desuagtet — idetmindste i de sidste hundrede Aar — stadig blevne bedre og bedre. Bonden har kun at føre Tilsyn med, at Grøfterne, der omgiver Markerne, og Leddene, som lukker dem, er i forsvarlig Stand, samt sørge for, at hver Fenne er forsynet med et Vandingssted og en Kløpæl. Sine Stude køber han paa Markedet i Husum. Af fremmede Folk drives de ud paa hans Marker, hvor de gaar uden Røgt til hen paa Efteraaret, da største Delen sælges paa Stedet eller føres til Tønning. For den Landmand, der kun har Græsjord, er hver Dag en Hviledag. •Det Arbejde, der under Høhøsten opliver hans Marker, udføres af fremmede Slætfolk, som i stort Tal kommer fra magre Egne i Slesvig, Jylland, Pommern og Brandenburg. I tidligere Tid, da de sov i Forstuen og dér fik deres Forplejning, voldte de Gaard ejeren nogen Besvær. Men nu er det almindeligt, at de bo ude paa Marken i et Straaskur, hvor de selv lave Mad, og hvor de — blottet for alt Tilsyn — ofte skal føre et vildt Liv. De kommer ind i Laden for at fylde den; det øvrige Hus er spærret for dem.

Fig. 51. Gardingegnen, Fig. 52. Husumegnen, Fig. 53. Frederiksstadegnen. F Firkant. L Lo. St Stald. 1 For-diler. 2 Bagdile. 3 Stue. 4 Storstue. 5 Kamre. 6 Køkken. 7 Kældere.

Marsken er dog ikke et Slaraffenland. — Agerbruget er besværligt, og Udbyttet ofte usikkert. Det fede Ler er i tørt Vejr saa haardt, at Ploven ikke kan gennembryde det, og efter Regn for oplødt til, at Hestene kan komme frem. Ikke alene maa der spændes fire til sex Heste for Ploven; men nu og da maa den opløjede Jord endogsaa slaas itu med Køller¹⁾. Tilmed hænder det ofte, at Sæden i lange Tider ikke kan komme op, fordi Spirerne ikke kan bryde igennem den haarde Jordskorpe. — I tidligere Tid, da Afløbet langtfra var saa vel ordnet som nutildags, gjorde Nedbøren ofte stor Skade. Særlig slemt saa det ud i den vaade Høst 1585, da den Smule Korn, der kunde bjærges, maatte prammes i Hus; ved Midten af det 17de Aarhundrede skal der flere Aar i Rad have været næsten ligesaa fortvivlede Forhold, og selv i vor Tid, før Sluserne blev forbedrede, har Vandet

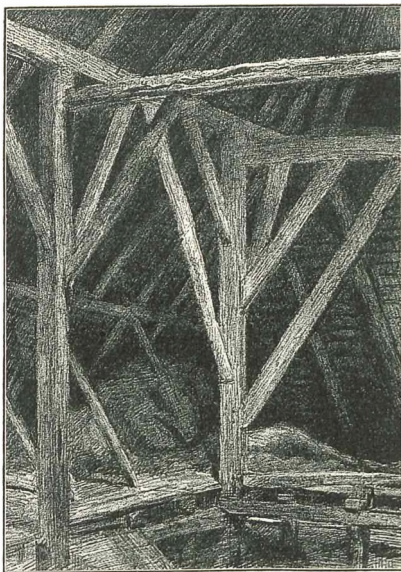
54.

gentagne Gange staaet hen over Fennerne, saa Kvæget har vadet omkring og brølet uafadeligt, fordi det ikke kunde finde et tørt Sted at ligge paa. — I 1745 og de efterfølgende Aar, da Kvægpesten rasede, led Marskboerne større Tab end alle andre Landmænd. Atter og atter døde næsten alle deres Kreaturer i Løbet af faa Uger, og den ene Gang efter den anden maatte der anskaffes anselige Besætninger. Først gik alle rede Penge med og dernæst alt det, som kunde laanes paa Hus og Hjem. Saa tabte Folk Modet og lod staa til. I en Beretning fra Datiden siges der, at Pladsen rundt om Husene var opfyldt med Aadselkuler og overgroet med Nælder; at selv de smukkeste Bygninger var blevne saa forfaldne, at de næsten laa i Ruiner. Omkring 1760 var det kommet saa vidt, at Gaarde, der forhen havde kostet omtrent 100,000 Mark Courant, var blevne næsten værdiløse.

¹⁾ At samme Skik har hersket i England, ses af et gammelt Billede, som er gengivet i *Vetusta Monumenta*. VI.

Fig. 54. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Gardingegegnen. Hejborg efter tysk Monster. Opført 1775. Jævnfør Fig. 51.

Naar Mænd og Karle færdes i Markerne, medfører de en Springstok — 4 til 6 Alen lang — ved Hjælp af hvilken de med Lethed sætter over alle Grøfter; men Kvinder og Børn maa ligesom den Fremmede følge Stierne og derfor ofte gøre lange Omveje for at komme til nærmeste Nabo. Færdselen i Marsken er iøvrigt i langt højere Grad end andensteds afhængig af Vejrliget. I tørt Vejr er Vejene faste og jævne som et Logulv; men efter nogle Dages Regn bliver de saa opblødt, at Fodgængere synker i til over Anklerne, og Kørende helt oversprøjtes med Dynd. Ved-

55

bliver det vaade Vejr, varer det ikke længe, før Heste og Vogne sidder fast i Æltet, og da standser al den Færdsel, der ikke kan gaa ad smalle Kirkestier, som er brolagte med kantstillede Mursten. Største Delen af disse Stier er anlagte i den sidste Menneskealder. Endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede blev det anset for store Ting, at her og der paa korte Strækninger var lagt nogle Kampesten paa Rad, og da hændte det ikke sjældent, at Folk i Uger og Maaneder blev afskaarne fra al Forbindelse med Omverdenen.

Fig. 55. J. Wilhelm.. Tønningegen. Parti af en Hejborg. Et af Firkantens øverste Hjørner set fra Lofisrummet. Jævnfør Længde- og Tværsnittene.

48

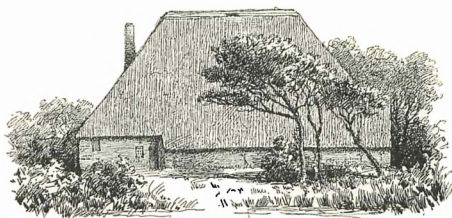
Da Køer og Faar ligesaa lidt kan komme frem som Folk og Heste, maa Bønderne bo i Nærheden af Malkepladserne. Derfor har der ikke her i Ejdersted som i det øvrige Danmark været Mulighed for, at Indbyggerne kunde flytte sammen i Landsbyer, men allerede fra gamle Dage har de set sig nødsagede til at opføre deres Gaarde spredt og enligt. Deraf er igen Følgen bleven, at hver Mand i

56.

umindelige Tider har haft sin egen Jord, saa disse Egne ingensinde har været trykkede af Fællesskabets Byrder.

Alle gamle Bøndergaarde er byggede paa Voldsteder, saakaldte Varfer; de overgaar i Omfang mange middelalderlige Borgpladser, og Gravene, som omslutter Bopælene, er nu og da 25 Fod brede. Naturen her er saa rig som næppe noget

57.

andet Sted. I Voldgravene er Bræmmer af mandshøje Siv, der omslynges af rigt-blomstrende Snerler; uover Vandet hænger yppige Guldregn og Syrener, som i Forening med Hyld og Pil og mangehaande Buske og Træer staar saa tæt paa Voldskrænterne, at ikke en Solstraale naar Jordbunden; og højt op over den øvrige Plantevæxt rager de omtalte mægtige Asketræer. Indenfor disse levende Hegn findes

Fig. 56 og 57. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Gardingegnen. For- og Bagsiden af en Hejburg fra Slutningen af det 17de Aarhundrede. Jævnfør Fig. 48.

paa større Gaarde anelige Haver, der ikke alene er fulde af fortrinlige Køkkenurter og prægtige Blomster, men ogsaa pranger med alle de Arter af Frugtræer, som trives i vort Klima, ja selv med hundreaarige Vinranker.

At Forholdene ikke væsentlig har forandret sig i Løbet af de sidste halvtredje Hundrede Aar, ses af Peter Saxes Haandskrift fra 1636, hvor han ikke alene omtaler Bøndergaardenes »mægtige, store Grave«, men ogsaa Bønderhavernes Vinstokke, samt Æble-, Pære-, Kirsebær- og Blomstræer, som allerede dengang forekom massevis. Han tilføjer, at Marsken i hans Tid var rig paa »tamme Fugle, saasom Svaner, Gæs, Duer og Bier(!)«. — En Forandring er dog sket: Vindebroerne, som endnu i Mands Minde fandtes her og der, er nu overalt afløst af Spange for Fodgængere og Dæmninger for Kreaturerne¹⁾.

Saa vel Peter som Jakob Saxe, der 1610 udgav sin Beskrivelse af Ejdersted, berømmer Landets »prægtige grundmurede Bøndergaarde«. Men baade af disse Forfatteres Beretninger og af mange andre Optegnelser fremgaar, at Bygningerne fra det 16de Aarhundrede var i Overensstemmelse med de gamle Huse, der nu findes i det øvrige slesvigske Frisland og følgelig var vidt forskellige fra Hejborgene, som i vore Dage forekommer overalt i denne Del af Landet. Den eneste Levning af ældre frisisk Bygningskunst, jeg har fundet i Ejdersted, er en Gavl, som gengives i Fig. 69. Ejendommeligt for denne Byggemaade er, at Rummene mellem Hovedtømmeret — Bjælkerne, Sparrerne og Hanebaandene — udmuredes, uden at Fyldetømmer kom til Anvendelse, samt at romanske Blindinger i stort Tal blev benyttede som Udsmykning. Muligvis opførtes saadanne Bøndergaarde allerede i den tidlige Middelalder.

Hejborgen (∴ Høgemmet) kaldes ogsaa Heuborg, Hauborg, Hauberg og Heuberg, alt eftersom frisisk Sprogbrug skifter; ikke engang i Ejdersted er Benævnelsen overalt den samme²⁾.

Paalidelige Efterretninger om Hejborgenes oprindelige Hjemstavn og om Tiden, da de overførtes til Ejdersted, foreligger endnu ikke. Vi ved dog, at saadanne Bygninger allerede i Middelalderen fandtes i Nederlandene, samt at de i Slutningen af det 16de Aarhundrede forekom saavel i Egnen mellem Ems og Weser som i Ditmarsken. Tilmeld er det sikkert, at de i Løbet af det 17de og 18de Aarhundrede blev mere og mere almindelige i Ejdersted, hvor de for en Menneskealder siden var herskende. Fra dette Landskab gik de — om end i ringe Tal — længere mod Nord; enkelte blev byggede helt oppe i Tønderegnet.

De ældste Hejborge er store femskibede Basilicaer, ejendommelige ved, at Sideskibene er førte rundt om Midtskibet. Fra denne Grundform afviger de yngre

1) At Vindebroerne blev skurede hver Løverdags, kan tjene som Exempel paa frisisk Renlighed.

2) At Ordformerne er saa mangfoldige, har dels sin Grund i, at Friserne savner et Skriftsprog, der kan give en enkelt Form Overvægt, dels i, at Frislands Naturforhold lægger betydelige Hindringer i Vejen for Samfærdslen. Selv paa to Nabøer kan Dialekterne — være i den Grad forskellige, at Beboerne kun med Møje kan tale sammen i Modersmaalet. Herved forklares, at Plattysk, som allerede i Middelalderen blev Friseres Retssprog, saa let vandt Indgang i daglig Tale.

Gaarde saa betydeligt, at de næsten kan betragtes som et Forsøg paa at skabe en ny Bygningsstil. Det er iøjnefaldende, at Hovedforskellen mellem ældre og yngre Byggemaader er fremkommen som Følge af Marskegnens Skovløshed.

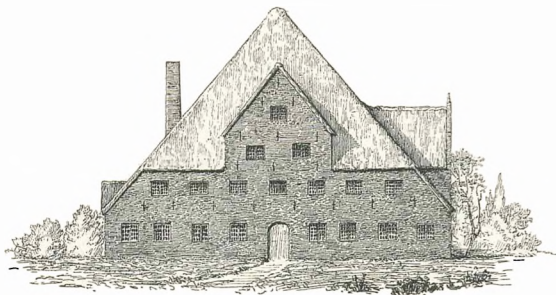
Idet Bygmestrene har bestræbt sig for at skabe et stort Rum uden at anvende ret meget Træ, har de nemlig anvendt Tømmerconstructioner, der er talende Vidnesbyrd om Snille og Dristighed. Midtskibets Piller har de indskrænket til fire eller sex høje Stolper, og paa dem har de lagt en Ramme, der dels bærer Hovedspærerne, dels støtter de lange spinkle Sidespær, som hviler paa Ydermurene (Fig. 48, 49, 51—53 og 61—67). Herved har de opnaaet at rejse et Tag, der dækker et Rumfang af 200,000 Kubikfod, uden at de har anvendt mere end ti store Tømmerstokke. Denne mægtige Skærm breder sig over et Flademaal paa 10,000 Kvadratfod, hvoraf kun henved fire optages af Støtterne, som bærer Taget. Husets Inddeling er derfor bleven næsten uafhængig af Tagconstructionerne og har ladet sig variere efter Forgodtbefindende. Regel er det dog, at der midt i Bygningen er et stort Rum »de Verkant«, som bruges til Lade; udenom den ligger Loen, Staldene og Beboelseslejligheden.

Firkanten er høj som en Kirke. Selv paa solklare Sommerdage er den skummel, da Lyset kun kommer ind ad en eneste Glug, som sidder i Tagryggen indtil 25 Alen over Gulvet. Forholdsvis stærkt belyste er de svære Piller, som ved Skraastiverne faar Lighed med forgrenede Træstammer. I Halvmørket over dem og bag dem ses det mægtige Tag, der strax, naar man træder ind, viser sig som en samlet Skyggeflade, men efterhaanden lader Konturerne fremtræde, saa man ser det udstrakte Tømmerværk (Fig. 55). — Saavel Firkanten som Lofterne fyldes fra Loen, der for Høstvognens Skyld er af anselig Størrelse. Iøvrigt er den et dødt Rum i de Egne, hvor Befolkningen udelukkende lever af Kvægavl; dér oplives den kun ved Bryllupper, naar den tjældes og tjener som Festsal.

Kvægstalden er overalt Beboernes Stolthed. Derhen fører Marskbonden Gæsterne for at vise dem sin Rigdom. Fra gammel Tid har det været Skik, at en Mængde Stude tages ind om Efteraaret og staldfodres enten til henad Jul eller Vinteren over. De Dyr, som to Sommere i Træk græsser paa Fennerne, opnaar en Højde af 3 Alen over Krydset og en Vægt af 10—1500 Pund. — Side om Side med Studene staar Malkekvæget. Hvor Mælkeriet drives paa gammeldags Vis, findes kun 8 Stykker; men selv saa lille en Besætning kan give 320 Potter Mælk daglig. De mørkerøde, kraftige, velformede Dyr med det glinsende Haarlag og de kloge Øjne er udmærket smukke. Og saa højt sættes de af Marskbonden, at han gør Indsigelse mod Talemaaden »dum som et Kvæg«, idet han paastaar, at Sammenligningen er til Skam for Kreaturerne.

Hestene indføres ligesom Studene og tiltager ligesom disse i Styrke og Skønhed ved at overføres til Marsken; men kun et ringe Tal bliver der mere end én Sommer. Derfor er Hestestalden forholdsvis lille.

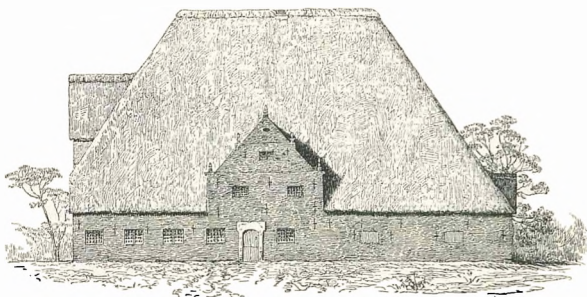
Stier til Faarene findes slet ikke i de gamle Gaarde. I tidligere Tid var det nemlig Skik at lade dem gaa ude hele Aaret; kun naar Sneen laa højt overalt, kom de i Hus og fik da Plads i en Krog i Staldene eller i Loen.

58.

Medens Udenomslejligheden gennemgaaende har bevaret sin gammeldags Form, er Indhuset næsten allevegne forandret, og med det har ogsaa Gaardens Ydre skiftet Udseende.

I moderne Bøndergaarde udgør Indhuset en særskilt Bygning, der i et og alt ser ud som et pynteligt Landsted. I Gaarde fra Slutningen af forrige og Begyndelsen

59.

af dette Aarhundrede er Indhus og Udhus vel endnu sammenbyggede; men det første har dog delvis faaet et eget Sparreværk, der er saaledes føjet til Hovedtaget, at begge Endepartier stikker frem (Fig. 49—50). I ældre Gaarde er alle Rum samlede

Fig. 58 og 59. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Husumegnen. Gavl- og Sidefacade af »Rothe-Hauborg». Jævnfør Fig. 52 samt Fig. 61—63.

under et stort Tag, der kun brydes af Kviste over Porte og Døre. Dér følger Byggemaaden iøvrigt snart nordtysk, snart dansk-frisisk Skik. Denne Forskel giver sig tilkende saavel i Husenes ydre Udseende som i Beliggenheden af Værelserne.

Hvor Bygningerne retter sig efter tysk Skik, er Hovedfacaden en Gavlfacade; her kommer man gennem Hoveddøren ind i en stor Forstue, der bruges til Sommerstue, og fra den fører Døre til alle øvrige Værelser, som sjældent staar i indbyrdes Forbindelse (Fig. 51—52). Hvor Husene følger dansk-frisisk Byggemaade, er Hoveddøren anbragt paa en Sidefacade og fører ind til en Gang, der gaar tværs igennem Huset og adskiller Uden- og Indenomslejligheden; her ligger Stuerne paa Rad, og her kan man som oftest gaa fra den ene til den anden (Fig. 48 og 53). Helt bevaret er den gammeldags Indretning kun paa Gaarde, hvis Ejere for længe siden have ombyttet Marskens Ensomhed med Storstedernes Tummel og overdraget lejede Folk Opsynet med Hjemmet. For det dyre Brændsels Skyld er der til dette Tyende indrettet et lille Kammer ved Siden af Køkkenet; alle øvrige Værelser staar tomme, kun med faa og svage Spor af fordums Pragt.

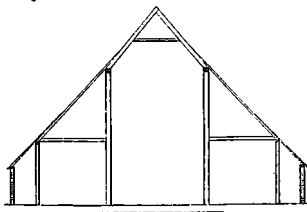
En Hejborg efter tysk Monster (Fig. 51 og 54) er 1775 opført nærved Garding. Den er en anselig Bygning, vistnok en af de største og smukkeste i Ejdersted. Over Indgangsdøren, midt paa Hovedgavlen, er anbragt en bred Kvist. De røde Mure er smykkede med mørke, glasserede Sten, der danner lige Linjer langs med Tagskæggene og Buer over Vinduer, Port og Døre; desuden prydes de af mangfoldige Jernankere, formede dels som Bogstaver og Tal, dels som stiliserede Blomster. Vinduerne er mange og store; Hoveddøren er en snirklet Rococodør med massive Messingbeslag. I et og alt bærer Huset Præg af Bygherrens Rigdom.

Som Repræsentant for de Hejborge, der følger dansk-frisisk Bygningsskik, kan fremhæves en Gaard, beliggende ved Sydysten i Grothusenkog og opført i Aarene 1693 til 95. Figur 48, 56 og 57 viser den i al sin Simpelhed. Hoveddøren, der er anbragt paa Sidefacaden henimod et Hjørne, adskiller sig ikke fra Bagdøren og Stalddøren. Over den er en lille Kvist, som vel i Ildebrandstilfælde kan hindre det nedskridende Tag i at spærre Udgangen, men ikke i nogen Maade er til Prydelse for Bygningen; iøvrigt brydes den lange Forfacade kun af et Par Vinduer

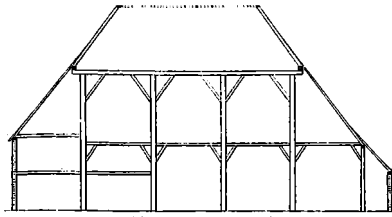

60.

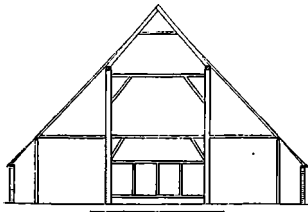
Fig. 60. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Kvisten paa «Rothe-Hauborgs» Sidefacade.

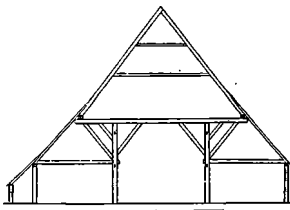
61.

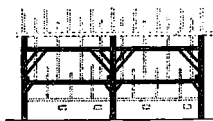
62.

63.

64.

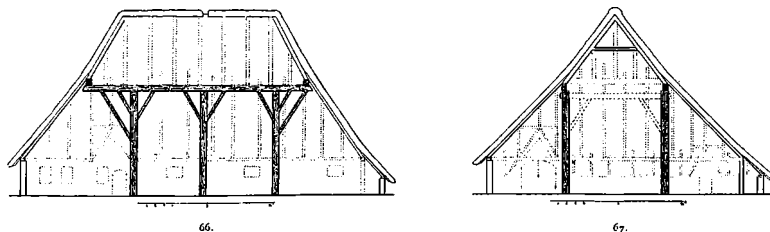
65.

og nogle Luger. Endnu fattigere er Bagfacaden; thi langs med den strækker sig et Udskud med Vægge saa lave, at man næppe nok lægger Mærke til dem; kun den mægtige Tagflade gør sig gældende. Ret træffende har man sammenlignet saadanne Gaarde med en Høne, der breder Vingerne ud over sine Kyllinger.

»Rothe-Hauborg« (Fig. 52 og 58—60), der ligger ved Nordkysten, en halv Mils Vej fra Husum, og synes at være en af Landets ældste Gaarde, er vistnok opført i første Halvdel af det 17de Aarhundrede. Den adskiller sig fra alle andre Hejborge ved, at den har to Hoveddøre — en paa Side- og en paa Gavlfacaden — og over dem begge anselige Kviste. Mærkeligt nok minder en af Dørindfatningerne (Fig. 60) om etruske Former. Denne Gaard er vidt bekendt. Rundtom gaar der overdrevne Beretninger om dens Udseende, og Folk, som aldrig har set den, berømmer »Hejborgen med hundrede Vinduer«. Det fortælles ogsaa, at den skyldes en fattig Karl, der bejlede til en rig Mands Datter og kun maatte faa hende til Ægte, naar han opførte et Hus, som var prægtigere end

Svigerfaderens. I sin store Nød henvendte han sig til den Onde og undertegnede en Contract, som forpligtede Satan til at bygge Stedet i Løbet af en Nat og fuldende det før Hanegal, og næppe var Pagten sluttet, før Arbejdet skred frem med rivende

Fig. 61—65. Tværnsnit og Længdesnit af Hejborge. 61—63 hidrører fra »Rothe-Hauborg«. 61 er fra Midten af Firkanten; 62 viser dennes Endevæg. Jævnfør Fig. 52 og 58—60. Fig. 64—65 hidrører fra en af de yngste Hejborge. 64 er fra Midten af Firkanten; dennes Sidevæg samt en Del af Tagværket ses paa 65. Jævnfør Fig. 49 og 50.

Fart, mens alle Helvedes Aander gjorde Tjeneste. Karlen og hans vordende Brud stod og saa til i bange Forventning, indtil hun i yderste Øjeblik fik en Hane til at gale, just som Glarene skulde sættes i den sidste Glug. Da fór Fanden hvinende ud af det ufærdige Vindue, som aldrig siden er blevet fuldført. Dette Hul paavises den Dag i Dag og ses øverst i Kvisten paa Fig. 59 og 60.

Vender vi os fra Sagnet til Virkeligheden og ser paa Livet inden Døre, op-fanger selv et flygtigt Blik adskillige interessante Træk. Uvilkaarligt studser man over den Elegance, hvormed en Gaardejer i Ejdersted udstyrer sin Bopæl. »Comptoiret«, hvor han tager imod, taaler en Sammenligning med »Godsejerens egen Stue« hjemme hos os; og til dette Rum passer de øvrige Værelser. Hertil svarer Befolkningens ydre Fremtræden og den Maade, hvorpaa Gæsterne modtages. »Herren«, der hentes hjem fra Marken, er i elegant Promenadedragt, og Rhinskvinen, der bydes den tørstige Vandringsmand, er saa fortrinlig, at man ønsker den slebne bøhmiske Kande ombyttet med den simple Flaske, som viser Aarstallet for Aftapningen. Man har i et og alt Følelsen af at være Gæst hos en Landjunker.

Samme Forhold træder os imøde, naar vi læser Beretninger fra tidligere Tid. Særlig talende er en Beskrivelse, der skyldes Berlineren Theodor Mügge, som 1846 udgav: *Streifzüge in Schleswig-Holstein*. Han fortæller, at han aflagde Besøg i ejderstedske Bøndergaarde, hvor tre, fire Stuer var stadseligt udstyrede, hvor Væggene var betrukne med Datidens gode Tapeter og pyntede med Kobberstik og store Spejle, hvor Mahogni-Møbler, Sofaer, polstrede Stole og Klaverer var almindelige. For ret at betegne Forfinelsen, siger han, at Østers og Champagne forekom paa Festbordene, at unge Landmænd, som nylig var vendte hjem fra en Pariserrejse, sad ved Kaffebordene med tyrkisk Pipe, i Silkeslobrok, og mere lignede Salonløver eller Paschaer end Bondesønner.

Gaa vi halvtredsindstve Aar længere tilbage i Tiden, giver Velstanden sig tilkende paa en jævner Maade, men er dog stærkt iøjnefaldende, særlig ved Sammenstilling af Kongerigets og Ejdersteds Vilkaar. Hvad Værelserne angaar, kan jeg støtte

Fig. 66 og 67. Længde- og Tværsnit af en Hejborg nær ved Frederiksstad. Bag ved Firkantens Stolpe- og Bjælkeværk ses Tagværket. Jævnfør Fig. 53.

mig til en mundtlig Beretning, idet et Par gamle Folk, der førte Tilsyn med den øde Hejborg fra 1775 (Fig. 51 og 54), vidste at fortælle om Stuernes Udseende for 60 til 70 Aar siden. Med Ærbødighed for Stedet aabnede de Døren til Sommerstuen, »Dilen«, og her henledte de først Opmærksomheden paa Gulvets brede, rødbrune Sandstensfliser og paa Dørenes store Messingskilter, der skinnede, som skulde de just nu underkastes en Husmoders Eftersyn. Med ikke ringe Selvfølelse pegede den gamle Mand paa en stor Jernkrog midt i Loftet; hvori der, da han var Barn, hang en dejlig Lysekroner med store Kugler og mange Piber. Under den, sagde han, stod i gamle Dage et bredt Egebord, omsat med drejede Stole. Hans Hustru tilføjede, at hun huskede grant, at der langs med Væggene havde været vældige Kister med blanke Beslag og store, fine Skabe fulde af gode Sager. Inde i Vinterstuen var Gulvet blændende hvidt, og næppe nok saa man et Støvgran. Væggene

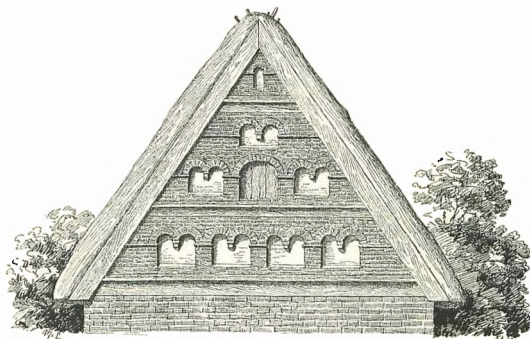

68.

var beklædte med hollandske Fliser. Største Delen af dem havde blaamalede, bibelske Fremstillinger, men dog var der omkring Dørene violette Rammer med afpassede Mønstre, der dannede snoede Søjler, omvundne med Guirlander, hvor Genier og Fugle forekom i rig Mangfoldighed, samt Architraver med Rosetter og snirklet Løvværk. Tæt ved Indgangsdøren i fortrinlig Belysning stod et indmuret Glasskab — Sølvskabet — saa stort som et rummeligt Klædeskab. Paa Randen af Hylderne kunde man tælle sig til, at det havde afgivet Plads for 72 Skeer; bag dem, sagde de gamle, havde der staaet »Kander og Krus og saa meget Skønt, at Ingen kunde gøre Rede for det«. Ud for dette Skab under Vinduerne havde Bordet staaet, og for Bordenden havde »Herren« siddet i sin bløde Lænestol og haft hele Sølvskatten for Øje. Af det øvrige Bohave omtaltes et højt Chatol, Roserne i Vinduerne og Potpourrikrukken paa Bilæggeren. Saa sluttede de med Udbruddet: »Ak ja, her har været saa kønt, saa kønt i fordums Dage«. — At lignende Udstyrelse ikke var

Fig. 68. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Frederiksstad-Eggen. Husmandshus. Sandsynligvis fra forrige Aarhundrede.

ualmindelig i Begyndelsen af dette og Slutningen af forrige Aarhundrede, fremgaar af adskillige Optegnelser. — Oplysninger om Befolkningens aandelige Standpunkt findes hos I. C. Volkmar, som 1795 udgav: *Versuch einer Beschreibung von Eiderstedt*. Han siger, at Beboerne her stod højt over deres Standsfæller i den øvrige Del af Riget, og som Beviser anfører han, at der i ejderstedske Landsbyskoler undervistes i Retskrivning, Geografi og Geometri, samt at Landboerne ikke blot læste deres Aviser (*Altonaer Mercur* og *Hamburger Correspondent*) men tilmed havde Læseselskaber, som de alene underholdt. Æsthetiske, kunstneriske og politiske Maanedsskrifter, saavel som gode Bøger af forskellig Art fandtes ifølge hans Vidnesbyrd baade hos Storbønder og Husmænd.

69.

Fra det 16de og 17de Aarhundrede foreligger ikke faa plattyske Haandskrifter, der omhandler Ejdersteds Topografi og Historie; men de give kun faa Oplysninger om almindelige Forhold. Dog fremgaar det klart af disse Optegnelser, at Ejdersted i det 17de Aarhundrede fik sin rigelige Del af de Ulykker, som fremmede Soldater bragte over Danmark, og at Udplyndringer her i Aarrækker hørte til Dagens Orden¹⁾. Ikke mindre iøjnefaldende er det, at hint lykkelige Tidsrum, der gik forud for Vandalismen, ingen andre Steder bragte saadan Velstand tilhuse, som i disse Egne. I Beretninger om Skaden, som skete under Stormfloden 1634, hedder det atter og atter, at Bønderne mistede store Summer i Guld og Penge, og Sagnet vil vide, at der i Slutningen af det 16de Aarhundrede var mere Sølv og Guld end Jern og

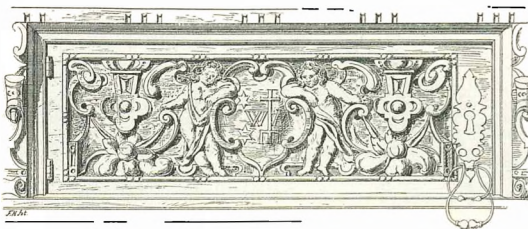
¹⁾ Da det rygtedes, at Tillys Horder nærmede sig til vor Rigsgrænse, flygtede Folk fra Vesteregnet til Hamborg og Holland i saadanne Skarer, at det saa ud, som om Marsken skulde komme til at ligge øde, for at forhindre dette blev der ved et Fyrsteligt Mandat af 15de September 1627 indført et midlertidigt Stavnsbaand for Mændenes Vedkommende. Flygtninger, som paagrebtes, skulde henrettes; de, der undkom, skulde være landsforviste for bestandig og miste deres Arveret samt alt det Gods, de havde efterladt i Landet.

Fig. 69. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Tønningegnen. Frisisk Gavl fra det 16de eller 17de Aarhundrede.

Messing i Landet. — Datidens »prægtige, grundmurede« Bygninger er allerede omtalte. Her skal kun tilføjes, at et godt Stuehus 1560 blev vurderet til 600 Mark og sat lige med 60 af de bedste Malkekør, samt at Bøndergaardens Vinduer allerede dengang var saa kostbare, at det blev anset for et Tab, der var værd at optegne i Krøniken, at et stort Antal Ruder sønderloges under en Hagelbyge 1578. At Storbønder i de Tider havde stadselige Værelser, fremgaar af, at Hertug Adolph med Gemalinde og Børn 1575 kunde Dage og Nætter i Rad være Gæst hos Boy Tetens i Ulvesbøl.

I Beretninger fra Middelalderen tales om Penge i Skæppevis, Kister fulde af Smykker, guldstukne Vaabenkjoler samt andre kostbare Klædningsstykker. Og af Frislands Vedtægter¹⁾ ses, at Marskbønder var rustede ligesom Riddere i Pandser og Plade, med Spyd og Skjold.

Et Minde om Datidens vilde Sæder findes i Rothe-Hauborg, hvor man for et Par Aar siden spærrede Adgangen til en stor Fangekælder, i hvis Midte endnu staar

70.

en Pæl med Lænker og Halsjern. Gamle Optegnelser tyder paa, at lignende Fængsler i tidligere Tid fandtes rundt om i Bøndergaardene og ikke sjældent benyttedes. Der siges nemlig, at Blodhævn var almindelig i Marskegnene lang Tid efter, at Valdemars jydsk Lov var bleven Befolkningens Grundlov, at det ene Drab kunde føre det andet efter sig, indtil hele Slægter var udryddede, og at kun store Bøder afholdt Hævnerne fra Selvtægt. Det tilføjes, at den Dræbtes Slægt og Venner hyppigt overfaldt Drabsmandens rigeste Frænder, endnu før disse havde hørt om Mordet, lagde dem i Lænker og holdt dem fangne, indtil de havde betalt den fastsatte Mandebod. Endnu i Slutningen af Middelalderen hændte det, at Storbønder i Ejdersted og Ditmarsken laa i indbyrdes Fejde, og da der var Slægter, som talte 500 Bevæbnede, kunde der ved saadanne Lejligheder være betydeligt Mandefald.

¹⁾ Optegnede i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede.

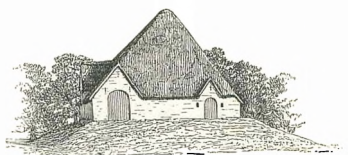
Fig. 70. Opmaalt under Heinr. Saueremanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Husumegnen. Parti af et stort, pragtfuldt Skab med Ejermændens Skjold- og Bonærke samt Forbogstaverne af hans Navn.

Selv indenfor samme Slægt forekom Mord, der ikke blev betragtede som en Brøde; det kunde hænde, at en Husfader dømte sine nærmeste Paarørende fra Livet og egenhændig fuldbyrdede Dommen. Herom vidner den Skik, at Brudgommen, naar han hjemførte Bruden, trak sit Sværd og fæstede det over Døren, hun skulde ind ad, for at tilkendegive, at han vilde dræbe hende, hvis hun krænkede hans Ære. Et af de grelleste Exempler paa gammeldags Hustugt giver jeg med Krønikens egne Ord, som lyder: »Anno 1103 ist im Carspell Tattingen ein Mann gewesen mit Nahmen Oue Bohns, van Frunden unde Gudereen gahr mechtigh. De sulue hadde eine Tochter, se vorspelede er Ehre mit einem Knechte; dat wart de Vader gewahr, vnd band de Tochter einen Stehen an den Hals, vorede se butendykes onde vordrenkede se«¹⁾.

1) Frit oversat: 1103 var der i Tatting Sogn en rig og nægtig Mand, som hed Ove Bohns; da han mærkede, at hans Datter forspildte sin Ære, førte han hende udenfor Diget, bandt hende en Sten om Halsen og druknede hende.

Der var Dødsstraf for al Utugt; men Straffemaaderne var forskellige og ulige vanærende. Blev en Kvinde krænket, skulde hun ufortøvet begive sig til nærmeste Kirke og undervejs klage sin Nød for hver, der mødte hende. Dernæst skulde hun ringe med Klokken, til Nabskabet — baade Mænd og Kvinder — var forsamlet paa Kirkegaarden; da skulde hun berette, hvad der var sket, og nævne Navnet paa Forbyderen. — Førstkommande Tinglag skulde hun møde for Retten med udslagent Haar, og hendes Frænder og Venner samt alle de, der havde hørt hendes Vidnesbyrd, skulde følge med hende; saa skulde hun gentage sin Beskyldning for Dommeren og de øvrige Tingmænd i den Anklagedes Paahør. Da skulde Fogeden udnævne to Mænd, der atter skulde udtage tolv uberygtede Bønder, som nøje kendte begge Parter og ikke bar Nag til nogen af dem. De skulde strax træde sammen, og alle Tilstedeværende skulde slaa Kreds omkring dem i saadan Afstand, at de ikke kunde følge de Udvalgtes Samtale. Saa skulde Nævningerne pleje Raad og paa staaende Fod frikende eller dømme den Anklagede. Blev han kendt skyldig, skulde han føres udenfor Tinget og overgives til Bøddelknægtene. Hans Hænder blev bundne paa Ryggen; han fik en Sæk over Hovedet, og om hans Hals blev hængt en Sten, der var lige saa tung som han selv. Med denne Byrde blev han dreven til nærmeste Kyst og ud i Dybet. — Men hende lyste Dommeren i »fordums Ære og Værdighed«.

Fig. 71. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Tønningegnen. Baggavlen af en Hejborg fra det 18de Aarhundrede.

71.

72.

DEN ØVRIGE DEL AF LILLE-FRISLAND.

Sejler man fra Husum en solklar Sommeraften, naar Floden stiger, har man en højst ejendommelig Udsigt: I Løbet just saameget Vand, at Skibet kan flyde, men til begge Sider vidtstrakte, skinnende Dyndflader, der kun ved den svagt forskellige Lystyrke adskiller sig fra en Mylder af blanke Vandpytter, som breder sig og forenes, idet Flodbølgen glider fremad. Ude i det Fjærne gaar alt i et; Horizonten antydes kun ved Skyernes Spejl billeder, og Rummet synes at være uden Grænse. Farverne vexler, og Virkningen stiger, indtil Himmel og Hav staar i Glød. — Med det storslaaede Billede for Øje, i den højtidsfulde Stilhed ligger det nær at mindes Davids Ord (Psalm 139, Vers 9 og 10): »Vilde jeg tage Morgenrødens Vinger og bo hos det yderste Hav; ogsaa der skulde Din Haand føre mig og Din Højre holde mig fast«.

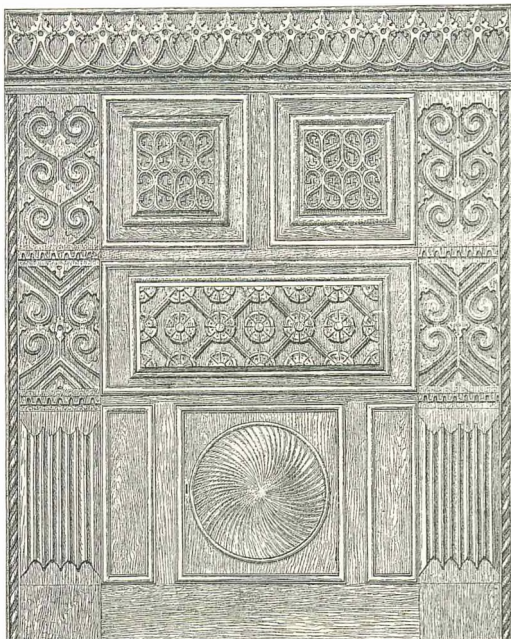
Desuagtet har her været saa utrygt som næppe paa noget andet Sted. Hvor der nu er nøgen Havbund, strakte sig forhen frugtbart Land; hver Plet minder om alle Tings Forkrænkelighed. — Ensomt, langt ude i Havet, omtrent halvtredje Mil nord for Husum, ligger en lille Ø, som kaldes Hamburger-Hallig. Før Stormfloden

Fig. 72 Knud Larsen. Efter J. Wihjelm. Halligerne Langenes og Nordmarsch set fra Fær.

1634 var den landfast med Bens-Hallig, Nordstrandischmor, Pelvorm og det nuværende Nordstrand samt med endnu tre Gange saa meget Land, der forlængst er bortskyllet. Da udgjorde den en Del af det gamle Nordstrands uinddagede Forland, som 1624 blev købt af det rige hamburgske Handelshus, Raadsherre Rudolf Amsinck og hans Broder Arnold. Ved at betale en anselig Sum til Hertug Frederik den Tredje af Holstejn-Gottorp fik de store Privilegier: Ejendomsret til alt det Land, de vilde indtage, Patronatsret til alle Kirker indenfor deres Omraade, Ret til at anlægge Møller, Færgesteder og Bryggerier efter Forgodtbeholdende. Eneret til Jagt og Fiskeri, Toldfrihed for Kvæg, Korn, Øl, Vin og andre Handelsvarer, Fritagelse for Skatter og alle andre Byrder, samt Hertugens egen Domstol til Værneting. Deres Ejendom var omtrent en Fjerdingvej bred og halvanden Mil lang og hørte til den bedste Marskjord; de havde saaledes Mulighed for at blive ligestillede med Rigets største Godsejere. Brødrene udfoldede en ualmindelig Energi og sparede ikke deres Formue: Paa en anselig Varf byggede de et stort, pragtfuldt Hus, som de omgav med saa høje Diger, at det lignede en stærk Borg; allerede 1627 havde de sikret hele Ejendommen ved et Havdige, og samtidigt var Markerne blevne indgrøftede. Paa somme Fenner gik Flokke af Stude og andet Kvæg. Andre Strækninger var pløjede og tilsaaede; Afgrøderne gav 50 Fold og derover. — Men den 11te October 1634 maatte »Amsincks-Land« dele Skæbne med alt det omliggende. I Løbet af faa Timer dannedes 44 Veler (Render), af hvilke den største gik langt ind i Landet og var flere hundrede Fod bred og henimod tredive Fod dyb; paa store Strækninger blev Digerne helt ødelagte; Havet gik hen over alle Marker, og kun det store Hus ragede op over Vandet. — Paa Nordstrand druknede mere end 50,000 Stykker Kvæg og langt over to Tredjedele af Befolkningen. — Brødrene Amsinck holdt dog Modet oppe. De købte endogsaa en betydelig Del af de ødelagte Nabokoge og begyndte strax at opføre ny Diger. Efter Rudolfs Død (1636) fortsatte Arnold paa egen Haand; trøstig solgte han sine Ejendomme paa Fastlandet og købte endnu mere Land paa Nordstrand; 1637 havde han næsten en hel Mil Dige under Arbejde. Men Stormflod fulgte paa Stormflod, Gennembrud paa Gennembrud, og det ene Stykke Land forsvandt efter det andet; 18 Kirker og Hundreder af Huse blev ødelagte. — Aar 1650 havde Amsinck ialt sat 200,000 Rigsdaler til paa de ny Diger, og saa maatte han holde inde. Hele Foretagendet havde kostet en Million Mark, og Udbyttet var kun to løsrevne Halliger. I den forfaldne Pragtbolig sad han som en fattig og forladt Olding; da han døde 1656, maatte Liget føres til Husum, fordi Kirkegaardene rundtom var ødelagte. — Endnu en Aarrække blev de to Halliger i Familiens Hænder; men efter Stormfloden 1711 var den ene ikke en Døjt værd, og 1760 blev den anden solgt for en ringe Sum.

De frisiske Krøniker vrimler af Beretninger om andre Ulykker, som er brudte ind over disse Egne. Den ældste melder, at der ved Midvinter 1167 kom et vældigt Vejr med Storm og Lyn, der knækkede Træerne som Siv, blæste mange Huse

omkuld og antændte andre; da steg Havet til en Højde, som Ingen havde set eller hørt nævne; det salte Vand strømmede ind over alt Marskland; Mennesker omkom i Tusindvis, og der druknede mere Kvæg end tælles kunde. — Jo længere vi kommer frem i Tiden, desto udførligere bliver Skildringerne. Især de Floder, der er indtrufne ved Nattetider, har været forfærdelige. Hvor Folk boede nær ved hverandre lød Nødraab fra Hus til Hus, og fra Sogn til Sogn sendte Stormklokkerne uafsladligt

73-

Bud om den truende Fare; mange af dem, hvis Bopæle laa afsides, blev dog først vækkede, idet Vandet trængte ind til dem. Da var det tit for sent at fly fra lave og skrøbelige Boliger til højere og stærkere; thi selv om Vandet endnu var fladt, og der var saa meget Lys, at Retningen kunde skimtes, dannede nu de dybe Grøfter skjulte Faldgruber. Ofte steg Vandet saa hurtigt, at der kun blev Tid til at rive Børnene ud af Sengene og nøgne flygte op paa Loftet; ikke sjældent naaede Vandet

Fig. 73. Hans Dall og R. Mejborg. Indmuret Skab fra Føer. Ornamenterne, som vistnok er hjemmegjorte, kan hidrøre fra det 16de Aarhundrede; men da Husfidsmænd ofte har benyttet Forbilleder, der forlængst er gaede af Mode, kan man ikke slutte fra Formerne til Aarstallet. — I en og samme Røndestue staar underrieden fem, sex ens Stole forsynede med Aarstal, som viser, at den ældste hidrører fra det 16de de yngste fra det 19de Aarhundrede.

ogsaa her op; da gjaldt det om at komme ud paa Taget. Bølgerne slog Murene ind, og Stolperne blev knækkede; Ovret (Loft og Tag) flød afsted og splittedes undervejs; her druknede hele Familier paa engang; hist drev hver til sin Side paa Vragstumperne. Somme Steder kom der Ildløs; brændende Flager antændte Rørtage, som flød forbi, og Folk sprang i Havet for at undgaa Luerne. — Der fortælles om drukne Karle, som endnu i den yderste Livsfare skreg paa Øl, og som Modsætning hertil om en hjælpeløs Kvinde, Katrine Lorenzes, der gik til Ro og gav sig Gud i Vold; da Huset styrtede sammen over hende, siges der, flød hun i Sengen uskadt over til Nabovarfen. — Ved Morgengry saa man til alle Sider Drivtømmer og Bohave, druknede Kreaturer og Menneskelig, Vugger og Ligkister Side om Side. Somme Steder var alle Boliger forsvundne; andre Steder stak Nødflag frem fra faldefærdige Tage. Største Delen af de Huse, der endnu stod, var stærkt beskadigede; Vinduerne var slaaede ind, og Væggene var fulde af Huller. Brændselet var for-dærvet og Fødevarerne ødelagte; selv en Drik Vand var næppe nok til at opdrive. — Hvilken forunderlig Virkning maa det ikke have gjort, naar Folk efter en saadan Katastrophe strømmede til Kirke og Texten lød: 'Gud er vor Tilflugt og Styrke, en Hjælp i den store Nød, som har ramt os. Derfor vil vi ikke frygte, om end Jorden forgaar og Bjergene slynges i Havets Dyb; om end Vandene bruser og op-røres og Bjergene falder for Bølgernes Vælde. Sela' (46 Psalme, 2—4 Vers.)

Vi fortsætter Rejsen. Havbunden dækkes efterhaanden helt af Vand; Masser af Maager omsværmer Skibet; her ses en Sæl, der forlader Vaderne og gaar tilsøs, og hist en Tumler, som boltrer sig i Bølgerne'). Langt ude dukker Halligerne frem: først smaa, mørke Pletter, der efterhaanden bliver flere og flere, og dernæst en fin Linje, som forbinder dem; denne Linje er det flade Land og Pletterne er Voldstederne med Bopælene. Idet den dyndede Strandbred klart afspejler Luften, synes Øerne at svømme i et Lyshav, og Landet faar først haandgribelige Former, naar man kommer saa nær, at Folk og Fæ kan skimtes; men selv da har det fantastisk Præg, eftersom Varferne endnu i denne Afstand ligner middelalderlige Herresæder, hvor Tage og Trætøppe rager op over græsklædte Ringvolde.

Den største og interessanteste Hallig — Resterne af Langenes og Nordmarsch Sogne — er en Fjerdingvej bred og fem Gange saa lang. Her har man, siger Halligboen Lorenz Lorenzen²⁾, det smukkeste Prospect og den bedste Udsigt af Verden: Mod Nord ligger Før med sine Kirketaarne, Møller og Landsbyer; i Nordvest,

¹⁾ Sælerne har især deres Tilhold paa Halligen Norderog (vesten for Pelvorm), der endnu var beboet i Slutningen af forrige Aarhundrede. (Her er nu kun en Pælebygning, som afgiver et Tilflugtssted i Høhøsten.) Mændene paa Øen havde Trøje, Buxer og Hætte af Sælsskind. I denne Dragt krøb to og to ud paa Vaderne for at skyde Sælhunde, rystende med Hovedet og søgende paa anden Vis at efterligne Dyrenes Bevægelser. Ikke sjældent vraltede Hansæl den i Møde, idet den antog dem for Hunsæler, og naar de var komne nær nok, lagde den ene Mand sig plad ned, saa hans Kammerat kunde bruge ham til Anlæg. Paa denne Maade kunde et Par Skytter aartlig nedlægge over 100 Sæler, og omkring Aar 1800 beløb den aarlige Indtægt sig til 800 lybske Mark.

²⁾ Lorenz Lorenzens Beskrivelse af Nordmarsch er trykt 1762 i *Camererss Nachrichten von der Herzogthümer Schleswig und Holstein*. Forfatteren var født der paa Halligen i sin Bedstefaders Præstegaard; her tilbragte han sin Barndom og Ungdom og skrev sin fortrinlige Afhandling.

langt borte skimtes Klitterne paa Sydspidsen af Sild, og vesterude ligger Amrom med høje Sandbjerger, der glimrer i Solskinnet. Mod Sydvest er intet Land at øjne, der er kun Havet i Flodtid og store Sandbanker, mens Ebben staar paa; til den Side har man stor Plaiser af at se de Smakker, Galiother og Snekker, som gaar paa Hamborg og Holland; men dette Farvand er fuldt af Revler og Brændinger, og der har mangen brav Sømand lukket sine Øjne. En halv Mil mod Syd ligger Halligen Hoge, som overses fra Ende til anden; den er rig paa Varfer og lystelig at skue; vestenfor Hoge skimtes sommetider Norderog med Huset, som ligger paa den; østenfor har vi Pelvorm, Lytjemor samt Benshallig, og endnu længere mod Øst ses inde paa Fastlandet Hadsted Kirketaarn og Vejrmøllen paa Bredstedbjerg; lige i Øst ligger Grøde, Habel og Abelland, og her ses i Kikkert Faretoft, Okholm, Dagebøl-Kog og mange andre Steder; knap en Mil herfra mod Nordøst ligger Oland; der kan man gaa over i Ebbetiden, og derfra kan man vade til Fastlandet. I smukt,

74

stille Vejr, naar Havet »flyder op«, ses mange andre fjærne Steder; da ser det ud, som om vor Ø laa i en Dal, og Skibene synes at sejle højt oppe i Luften. — Det kan være nok — slutter han — om den fortrinlige Udsigt, da Enhver nu selv kan se, at vor Ø er Havets Navle og Dronning for alle de Øer, der staar i Kreds omkring os, som var de vort Lands Tjenere og Drabanter. (Jævnf. Odysseen 1 Sang, 52 Vers.)

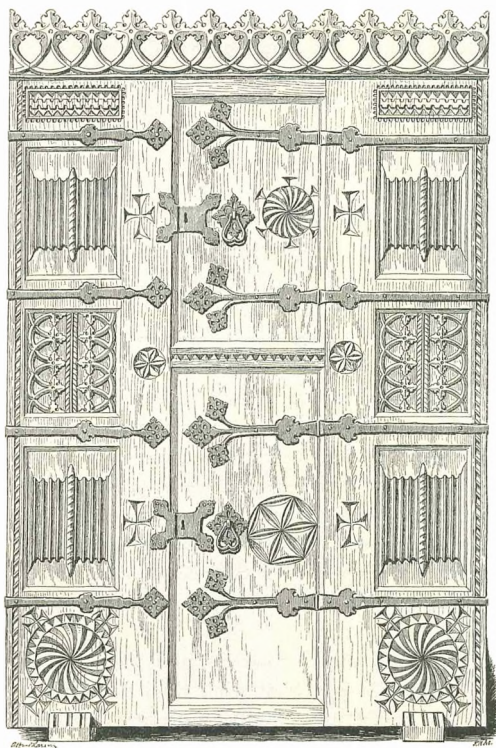
Et Utal af smaa og store Veler gennemskærer Øen. De er i Ebbetiden stygge Dyndgrøfter, men i Flodtiden ligner de Aar og Bække. Ved Nattetider pranger de med en Rigdom paa Morild: Kølvet gløder, naar man ror ned ad dem, og Gnister drypper fra Aaren.

Landet er fladt og jævnt som en Plaine. Det er helt dækket af kort, tæt Græs og smykket med en Mængde Blomster, som lader det skifte Farve gentagne Gange i Aarets Løb. I det tidlige Foraar er det saftigt grønt, og da straler Varferne med guldgule Ranunkler; naar »Dagligbrød« (Engelskgræs) springer ud, bliver det blegrodt, og naar den visner, er det gulbrunt; efter Høhøsten grønnes det atter; dernæst bliver det violblaat, naar Staticerne blomstrer, og ud paa Efteraaret er det overalt spættet af Tusindgylden.

Her er Masser af Fugle. Bekkasiner og andre Trækfugle, som gaar højt mod Nord, gæster Øerne Foraar og Efteraar; ved Sommertid forekommer Lærker og Digesvaler i stort Tal; Aaret rundt vrimler her af Svømme- og Vadefugle: Stormsvaler, Alker og Tejster ses hyppigt; Ryler, Klyder, Spover, Titter, Strand-skader og Odinhøns løber om overalt paa Vaderne. Terner, Maager, Ænder og Vildgæs flyve om i Flok; ikke sjældent glider Fiskeørnen hen over Bølgerne. —

Fig. 74. Opmaalt under Heinr. Saueremanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Husumeguen. Raanestykke af en broget, gothisk Kiste. (Vinstok med Bondevaaben). Vinstok fra det 16de Aarhundrede.

Ved Kysterne er utallige Reder, og der gør Halligboerne en rig Høst af Æg og Unger, idet de sætter Mærke ved Rederne, saa hver har sine. Nu og da lægger de Hønsæg under de vilde Fugle; men i saa Fald maa de passe godt paa, da Plejemødrene er tilbøjelige til at dræbe Kyllingerne¹⁾.

75.

Da der ikke holdes Heste og Vogne paa Halligerne, er der ingen Veje. Man maa se nøje til for at finde Stierne, eftersom Færdselen er ringe, og Øboerne, der

¹⁾ Især vrimler der med Fugle paa den lille Ø Stiderog. (Den sydvestligste af samtlige Halliger.) I Slutningen af forrige Aarhundrede var her en saadan Mængde, at Smaafolk paa Pelvorm levede af dem næsten hele Sommeren; tilmed blev Masser førte til Fastlandet, hvor Bønderne brugte dem til Svineføde. Gik man iland paa Øen, fløj saa mange Fugle over Ens Hoved, at de dækkede Himlen ligesom en Sky; Rederne skal have ligget saa tæt, at det ikke var muligt at gan et Skridt uden at træde paa Æg og Unger.

Fig. 75. Alfred Larsen og R. Mejborg. Gothisk Skab fra Egnen mellem Husum og Tønder. Paa Brudstykker af et lignende Bondeskab fra Før staar Aarstallet 1515.

hele Sommeren gaar barfodede, kun efterlader svage Spor. Over Velerne er Spange; de korte bestaar af et eneste Bræt og har midtpaa en Stente, som hindrer Faarene i at løbe, hvor de selv vil; de længste, der er indtil 100 Fod, bestaar af en Række Planker, som hviler paa nedrammede Pæle, og her tjener et Par Lægter til Rækværk. Ved Efteraarstider kan Havet bruse saa vildt i Vandløbene, at selv de Indfødte bliver svimle paa Spangene. Naar Rækværket er itu, naar den gyngende Bro er tilsølet med Klæg og derfor saa glat, som var den indsmurt i Tælle, er det et Kunststykke at komme frem; da maa man ofte krybe paa alle fire eller sætte sig skråvs over den og skubbe sig frem.

At der forhen har været Agerbrug i disse Egne, ses i »Kogen« paa Halligen Høge, hvor der er Spor af Agerrener og Rester af et Dige paa omtrent halvanden Fods Højde; maaske er dette den sidste Levning af de Sommerdiger, Saxo omtaler. — Nutildags danner Velerne Skel mellem den Jord, der er udlagt til Græsning, og den, som er bestemt til Høslet. Hver Mand har Ret til et vist Flademaal af Hømarken og Ret til at græsse et vist Antal Kvæg (de Rigeste har 6 Kør og 30 Faar); men Ingen kan pege paa et Stykke Land, der er hans. Kvæget græsser i Fællesskab, og naar Høet skal slaas, udmaaler Kvinderne Engen med deres Riveskafter, saa hver kan faa sin Del. Da Landet idelig tager af, maa det hyppig omtaxeres; naar dette sker, mister hver Mand i Reglen Græsningsret til et Faar¹⁾. — Bliver en Part saa lille, at Ejeren ikke længere kan leve af den, maa han sælge den til sine Naboer og flytte bort; lidt efter lidt bliver de Velstaaende fattige og de Fattige forarmede. — Græsset er svært at slaas, og Slætkarlene maa hentes paa Fastlandet. Naar Høet er tørt, binder Folk det i Lagener og bærer det hjem paa deres Hoved. Det er værd at se saadan en ung Kvinde, som hun kommer med sin omfangsrige Byrde, bararmet og barbenet, med rødt Hovedklæde, hvidt Særkeliv og kort, broget Skørt, knejsende for Ligevægtens Skyld og varm af Arbejdet; paa Afstand ser Dragerne ud som vandrende Paddehatte.

Truer det med Oversvømmelse, medens Høet ligger paa Skaar, griber hver sin Rive og styrter ud paa Engene for at samle det i Smaahobe. Hvis Havet ikke stiger alt for højt, kan en Del blive reddet; men staaer Vandet to til tre Alen hen over Land, kommer ikke blot Hobene, men ogsaa Stakkene i Drift, og hele Afgrøden føres enten ud i det aabne Hav eller ind til Fastlandet og gaar tabt for Halligboerne. Navnlig er Faren overhængende, naar det i nogle Dage har været Søndestorm, og Vinden saa slaar om til Sydvest. Alle Strømme gaar da over deres Bredder og breder sig hen over Markerne, Bølgerne bryder ind over Kysten, rejser sig mere og mere og bruser hen over hele Landet. I forrygende Vejr, naar Himmel og Hav staaer i et, synes alt Haab om Redning at være udslukket; ikke sjældent stiger Havet fire Alen over dagligt Højvande, og da staaer der en Brænding om Varferne, saa

¹⁾ Man beregner, at én Ko skal have ligesaa meget Græs som sex Faar.

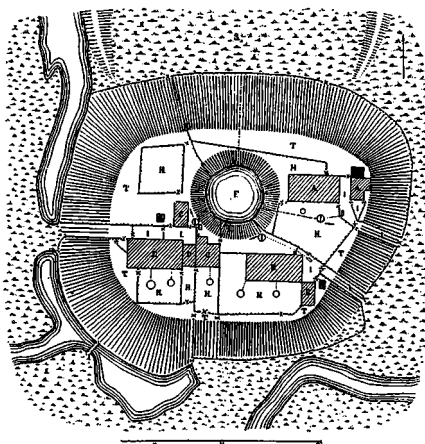
Skummet sprøjter mod Ruderne. Er der Udsigt til en Stormflod, bliver først Brøndene stoppede, idet et tykt Lag Gødning lægges hen over Brønddækket, og dernæst gælder det om at redde Besætningen, som er ude paa Græsgangene. Køerne kan nogenledes bjerge sig; thi naar Vandet er steget saa højt, at de ikke længere har Fodfæste, svømmer de hjem til Varferne; men Faarene løber sammen i Flokke og staar raadville; er der Baade ved Haanden, skyder man dem hen over Land og tager saa mange Dyr ombord, at Fartøjerne næsten er synkefærdige. Kommer Stormfloden om Forsommeren, jager den alle Fugle fra Æg og Unger, en Tid lang kredser de skrigende hen over Rederne, saa flagrer de vildsomt hid og did, og endelig, naar de er helt udmattede og ikke kan finde andet Fodfæste, tyer de ind til Husene og kan da dække hele Tage; samtidig svømmer Strandfugle ude fra Havet i store Skarer hen over Øerne, hvor Bølgeslaget er noget mindre voldsomt. — Ved Foraarstid, naar en saadan Flod har afsat et Saltlag, længes Halligboerne efter et Regnskyl, der kan rense Jorden; hvis dette lader længe vente paa sig, bliver der kun lidt Hø. I det tidlige Efteraar tvinger en Oversvømmelse ofte Folk til at tage Kvæget ind i Utide, og da bliver der knebent med Staldfoder. Om Vinteren gaar Drivisen ikke sjældent hen over Markerne og gør Skade paa Grønsværen; da kastes ogsaa Masser af Hjertemuslinger iland, og de maa omhyggelig fejes sammen og fjernes, for at de ikke skal kvæle Græsset, saa den nøgne Jord bliver Bølgenes lette Bytte. — Den bedste Trøst under Stormfoderne er Haabet om, at de kun varer i sex Timer; men det hænder dog, at Vandet bliver staaende over Landet fra den ene Flodtid til den anden, og Folk mindes, at der i én Vintermaaned var 31 Stormfoder.

Der er ikke en Flod, uden at den slikker noget bort af Landet. Denne jævne Aftagen er ganske vist saa ringe, at den ikke kan spores fra Dag til Dag; men hver Oversvømmelse sætter sit kendelige Mærke; og hvert Aar viger Kystlinjen fire, fem Skridt tilbage. Paa den vestlige Del af Øen er flere Varfer, som har staaet øde siden Stormfloden 1825, da Husene styrtede sammen, og Beboerne druknede; én, der endnu er beboet, er saa udsat, at den kan ødelægges i et eneste Døgn; én staar næppe længere end 10 Aar; flere andre holder sig rimeligvis kun i 30 til 50. — Gamle Folk pegede ud over Havet for at vise mig, hvor deres Vugge havde gynget; alle talte med Vemod om Hjemmet; men Ingen klagede; thi Halligboerne er fortrolige med Tanken om, at Landet formindskes og forsvinder, ligesom vi med Bevidstheden om, at vi ældes og dør. — Ude paa Vaderne er Spor af gamle Bosteder; Pælesætninger viser, hvor Vandbeholderne har været, og rundtom ligger Skaar og Murbrokker spredte; derude er ogsaa Tørvelag med Træstammer og Grene, Rester af Land, som i længst forsvundne Tider blev Havets Rov. Inde paa Kysten er delvis bortskyllede Varfer, hvor blottede »Suer« (Brønde og Cisterner), byggede af Græstørv, viser sig som smaa runde Taarne. Lorenz Lorenzen fortæller om en Vandring til den forladte Kirkevarf, der var hans Fødested; største Delen af Banken

var bortskyllet, Ligkister stak frem af Brinken, og Dødningehoveder laa til alle Sider, saa han maatte tænke paa Propheten Ezechiels Mark, som var fuld af Dødningeben (Cap. 37, Vers 1—14). Synet forfulgte ham i Drømme, og da lød det for hans Øren: »Hvem bringer Eder hid, I Dødningeben? Det gør Herren den Almægtige; ham tilhører I«. — I det 13de Aarhundrede, da Norden Kirke var ødelagt, blev Nordmarsch Sogn lagt ind under St. Johannes paa Før, og dér er endnu Stolestader og Gravpladser for Halligboerne; men i Slutningen af det 16de Aarhundrede var Dybet imellem de to Øer blevet saa bredt, at der ikke længere kunde være Tale om stadig Kirkegang, og saa blev der 1599 bygget en Kirke paa den vestlige Del

af Nordmarsch. I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede maatte denne flyttes ind i Landet, og der blev da opført et tarveligt Gudshus med Bræddegavle og Straatag; da dette forfaldt, maatte Sognefolkene søge til Langenes; og nu staar der paa Nordmarsch Kirkevarf kun en gammel Døbefont under nogle Hyldebuske.

Somme Varfer er for største Delen opførte af Tang, men de fleste er helt af Jord. Da de blev anlagte, afstak man paa flad Mark Pladser for Huse, Brønde og Cisterner samt for en stor fælles Vandbeholder, en saakaldt Feding (Fig. 76); naar det var gjort, skrællede man Grønsværen bort, baade, hvor Voldstedet

○ Cisterner. ⊙ Bønde. / Bøndergaarde og Vandingskænge.

76.

skulde ligge, og der, hvor man vilde tage Jord til det. Dernæst maatte man søge for Vandledningen: Der blev lagt et Hovedrør fra Varfens Rand til Fedingen, og fra denne førtes Siderør til Brøndstederne. Rundtom Fedingen, som forud var bleven uddybet, nedrammedes 30 til 40 Pæle, der skulde støtte dens Grundvold, og de blev forbundne ved en udvendig og indvendig Plankebeklædning, hvis Mellemrum udfyldtes

Fig. 76. Okkelytsvarf paa Halligen Høge. A, B og C Bøndergaarde; Bygninger, som er mærkede med samme Bogstav, hører sammen; de store Huse er Indhuse med Kostalde, de smaa er Faarestier (*»Illis»*); de mørke Firkanter med vandret Skravering er Gruber til Gødning (*»Potsåle»*); A og B tilhører Storbønder med 6 Kør og 30 Faar; i C bor en Smaamand med 2 Kør og 12 Faar. D Fattighuset, som længe har staaet ledigt. E Skolen. F Feding. H Haver. I Indelukker (*»Hoks»*), der tjener til Malkepladser for Kør og Faar; gennem dem gaar Vejen op paa Varfen og ind i Husene. T Tofter. S Schetels. De punkterede Linjer angiver Renderne, som fører fra Husene til Cisternerne samt fra Schetels til Feding, fra den til Brøndene og fra dem til Vandtrugene; de underjordiske (*»Stiels»*) er tegned med Punkter og Streger, de aabne (*»Rinnen»*) med lutter Punkter. Ved Staktsignatur angives Hegnene om Indelukker, Haver og Tofter. Krydsene er Laager.

med Ler; Brøndene og Cisternerne byggedes af Græstørv, som lagdes i Snegle gang. Efterhaanden som Vandbeholderne tiltog i Højde, blev der fyldt op udenom dem. Naar Bakken havde naaet en vis Størrelse, rejste man Brønd- og Husstolper, der skulde staa fast i Jorden, og naar den var færdig, beklædte man Skrænterne med Græstørv og fuldendte Bopælene. En saadan Banke har jævnt skraanende Sider og er flad ovenpaa. Højden er omtrent 6 Alen, Bredden 40 til 100 Alen og derover¹⁾. — Udenfor Varfen har man som oftest dannet en Vandsamler, en saakaldt Schetels. Den bestaar af et Stykke Græs jord, der indhegnes af et Dige paa et Par Fods Højde og gennemføres af Smaagrøfter, som løber sammen ved Randen af Varfen, hvor et Stigbord lukker for det Rør, der fører ind til Fedingen. Gennem Schetelsdiget og ud til den aabne Mark gaar ligeledes et Rør, som lukkes med et Stigbord²⁾.

Fra Fedingen forsynes Kvæget med Drikkevand. Om Vinteren triller Halligboerne Sne ind i den og faar derved en Vandbeholdning, som strækker til for en stor Del af Sommeren. Er der rigeligt med Vand i Fedingen, løber det af sig selv ind i Brøndene, hvorfra det hidses op og hældes i Trærender, som fører hen til Vandtrugene³⁾; er der kun lidt, maa det hidses op fra Fedingens Bund og hældes i Brøndrørene; naar der under saadanne Forhold kommer et stærkt Nedslag, aabner Øboerne for Hovedrøret, saa at det Regnvand, som falder paa deres Schetels, kan løbe ind i Vandbeholderen. — Omvendt maa Vandet løbe fra Feding til Schetels, naar Havet under en Stormflod er steget saa højt, at det er gaet op over Varfen og har fyldt Bassinet. Kommer der da ikke Regn i de nærmeste Dage, maa man hente Ferskvand fra Før eller fra Fastlandet, og det samme er Tilfældet i tørre Sommer; hindrer Storme Baadene i at løbe ud, er der Nød paa Færde. — Lorenz Lorenzen taler om en Tilflugt, man havde i hans Tid: en righoldig Kilde, som sprudlede frem ude i Havet, hvor der i gamle Dage var sat en Brønd og en Brøndvippe. Gentagne Gange havde dette Vandsted friet Kvæget fra at dø af Tørst; men Brugen af det var rigtignok meget besværlig. Mange maatte drive deres Kreaturer et langt Stykke hen over Land, og fra Kysten havde man en stiv Fjeringvej ud til Kilden; ofte kunde Folk for Ebbe og Flods Skyld først komme afsted ved Mørkets Frembrud. Naar Dyrene havde tørstet saalænge, var det ynkeligt at se og høre, hvorledes de Flokke, der

77.

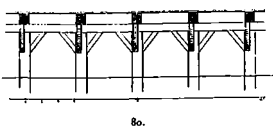
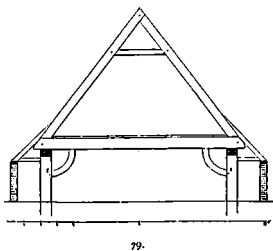
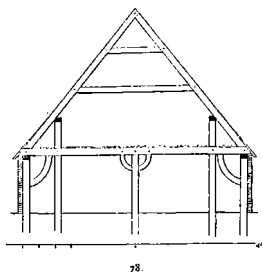
1) Det Sted, hvor man har taget Jord til en Varf, kaldes en Sadik; den danner et fladvandet Kær, som udtørres om Sommeren. Naar Havet er trængt ind til den, bliver den hurtig uddybet, da ingen Græs væxt hindrer dens Bortslukning; derved omformes den til en Vig, hvorfra Veler breder sig til alle Sider og fører Ødelæggelse ind over det omliggende Land.

2) Retten til Høset paa en saadan Schetels bliver aarlig bortforpagtet; nu og da betales den med over 100 Kroner.

3) De bestaar her og der af Stenligkister fra den tidlige Middelalder og er altsaa Vidnesbyrd om den Rigdom, som forhen fandtes i disse Marskegne.

Fig. 77. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Halvanden Alen høj Vandkrukke, som Halligboerne har staaende i Forstuerne.

kom sidst og maatte bie, til de andre var færdige med at drikke, løb brølende om, mens Kvinderne skreg: »Giv mig en Spandfuld! giv mig dog en Spand Vand til mit Kvæg; det vansmægter!« — Det Vand, der bruges i Husholdningen, samles paa Tagenes Sydside og flyder i Murstensrender til underjordiske, flaskeformede Cisterner; ikke faa Steder har man en Cisterne uden Tilløb, som fyldes, naar der er Overflod, og kun aabnes i Nødsfald. Drikkevandet holder sig fortrinligt i de ny Cisterner af Cement eller Mursten; men i de gammeldags, der er af Græstørv, bliver det brunt og faar Afsmag. Hvor kun saadanne findes, har Halligboerne i deres Forstue en stor Krukke (Fig. 77), som efter Sigende kan rumme indtil 25 Spande Vand¹⁾.

Mange Varfer er meget smukke. Husene er overalt vel holdte; de røde Mure, de lysegrønne Døre og de skinnende blanke Ruder gør dem pyntelige. Ved Midsommertid, naar Vandbeholdningen kun er ringe, staar Fedingerne som store tragtformede Fordybninger med stejle, græsklædte Sider og med frodige Sivbræmmer om de mørke Vandspejl; Virkningen forøges ved Brøndvipperne, som er lysegraa af Ælde, samt her og der ved en Krans af blomstrende Hyldebuske. Sine Steder er der Vædbendranker, som ikke blot dækker Væggene, men gaar helt op over Taget og slynger sig om Skorstenen; en Mylder af Blomster bringer ofte den Fremmede til at glemme, at han er langt ude i Vesterhavet. — Et Sted, hvor jeg standsede for at beundre et rigt Rosenflor, kom et Par gamle Folk ud og spurgte, hvem jeg var, og hvad jeg vilde; da jeg havde givet Besked og ytret min Glæde over Blomsterne, brød Konen en Del af til mig. »De blomstrer kun saa kort,« sagde hun, da jeg vilde standse hende, og med et Suk føjede hun til: »Ogsaa vi blomstrer kun en stakket Tid, saa bliver vi gamle, og saa dør vi.« Hendes Mand tilføjede: »Vi indplantes i Guds Have, og der er ingen Forkrænkelighed.«

Nær ved Stalddøren er en muret firkantet Grube, hvor man gemmer Staldgødningen, indtil den om Foraaret bredes ud paa Varfskrænten, klappes sammen og

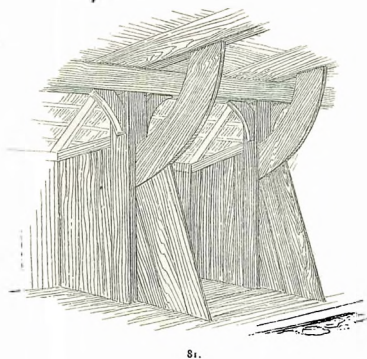
¹⁾ Der er Vidnesbyrd om Skikkens Ælde i Plinii historia naturalis XVI. 1, hvor han siger, at Friserne drikker Regnvand, som de opbevarer i Husets Forstue.

Fig. 78. Tværsnit af et Hallighus fra det 18de Aarhundrede.

Fig. 79 og 80. Tværsnit og Længdesnit af et lignende Hus paa Før.

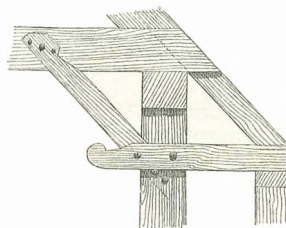
skæres i Tørv; den Kogødning, der falder paa Marken, tørres, idet den stilles op paa samme Maade som to Blade i et Korthus. Samme Brændsel blev forhen anvendt paa andre skovløse Øer, f. Ex. paa Samsø og Sejerø; den er renlig og lugtfri, og det er kun en Fabel, at den giver Maden Afsmag.

Da Bygningerne er saa udsatte for Storme og Oversvømmelser, er de forsvareligt afstivede (Fig. 78 og 84): Gennem hele Huset gaar der tre Rækker jordgravede Stolper, og Constructionen er saa meget stærkere, som Bjælker og Stolper er forbundne ved mægtige Stivere. Desuden er der dobbelte Hanebaand samt her og der høje Gavlstolper med Remme, som ligger et Par Alen over Tagskægget. (Liggende Constructioner findes i de fleste gamle frisiske Bygninger). Medens Tømmerværket er nogenledes nyt, er et saadant Hus meget solidt, men Halligernes fugtige Grund bevirker, at den nedgravede Del af Stolperne forholdsvis hurtigt raadner, og som Følge heraf gaar Styrken tabt i Løbet af en Menneskealder.

81.

De fleste Huse bærer Aarstallet 1826 og er altsaa byggede strax efter den sidste store Stormflod; mange er yngre, faa ældre; ikke et af dem, der blev opførte efter Ødelæggelsen. 1634, er bevaret til vore Dage. De gamle og de ny er omtrent ens; Indretningen er næsten overalt den samme, og saavel det indre som det ydre Udseende retter sig efter den hollandske Mode, der gør sig gældende fra Fanø til Helgoland. Væggene er grundmurede; over alle Døre findes den karakteristiske, fadtrykte Rundbue, og saavel denne som Baandene over Vinduerne er hyppig malede saaledes, at de forestiller glasserede, skiftevis hvide, sorte og søgrønne Tegl. Over en Yderdør paa Bendixvarf (Langenes) sidder en Sten med Indskriften: »*Wer zu dieser Thür eingehet, sprech indem er stille stehe. Dies Haus bleib im Segen sthen; bis die Welt wird untergehen.* P. B. Anno 1710. S. B. *)» Og paa selve Døren staar der: »*Der Ein- und*

82.

*) Frit oversat: Hvem, der vil ind ad denne Dør, skal standse og sige: Lad dette Hus staa i Fred, til Verden forgaar.

Fig. 81. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Egnea mellem Husum og Tønder. Parti af en Stald, der viser de mægtige, krumme Stivere, som forbinder Bjælkerne med de jordgravede Stolper. Fra det syttende Aarhundrede. Jævnfør Fig. 78—80.

Fig. 82. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Før. Tømmerconstruction, der viser en af Stikbjælkerne, som forbinder Ydervæggene med de jordgravede Stolper. Vistnok fra forrige Aarhundrede. Jævnfør 79.

Ausgang mein lasz Dir O Herr befohlen sein! Wer hier mit Friede kehret ein, soll diesen Spruch gewünschet sein. — *»Wer Unfried hat im Hertenzen sein, der kehrt zu diesem Haus nicht ein.«*¹⁾. Samme Dør er forsynet med en Messingklinkelaas, der vejer mindst et Lispund, og saadanne vældige, skinnende blanke Laase skal i forrige Aarhundrede have været Genstand for Øboernes Forfængelighed.

Det smukkeste af alle Hallig-Huse er opført 1767 af Tade Hans Bandix og ligger paa Hoge (Fig. 85). Der boede Frederik den Sjette, da han 1826 gæstede Vesterhavsoerne, og til Minde herom fører det stadseligste Værelse endnu Navnet Kongestuen. Indvendig er denne Bopæl overmaade pyntelig: De murede Vægge er beklædte med hollandske Fliser, og Træværket er decoreret og lakeret. Alt er vel vedligeholdt og ser ud som nyt; Renligheden er dreven til det Yderste, og rundt om er der saa skinnende blankt, at man faar Indtryk af at være i et Porcelainshus. Blomster i pyntelige Potter fylder Kongestuens Vinduer, og ned foran dem hænger klare, snehvide Gardiner. (Saaledes har det sikkert været fra den Dag, Huset blev færdigt; thi Skiftesager viser, at Vinduesgardiner var i Brug paa Vesterhavsoerne allerede ved Begyndelsen af forrige Aarhundrede.) Dørene har rigt profilerede Karme, der er malede som rødligt Marmor; Rammerne er mørke, olivengrønne, og i Fyldingerne er vel udførte Frugtstykker. Hertil svarer Loftet med brogede — dog harmoniske — Rococoornamenter og med Roser og andre Blomster i naturlige Farver (Fig. 86). Vægfliserne er almindelige og for største Delen med bibelske Billeder i blaat; omkring Dørene og Kakkellovnspladsen danner de afpassede, violette Borter, og ovenover den anselige Bilæggerovn er et mere end almindelig godt Søstykke i Rococoindfatning, bestaaende af 20 Fliser. Det har til Overskrift: *»Tade Hans Bandix, Stienke Tadens. Tot hierto heeft ons den Heer geholpen. Anno 1766.«*²⁾; under Forgrundsskibet staar: *»Verloren op Sweden 1760.«* Af denne og andre Indskrifter tør man maaske slutte, at Bygherren efter at have lidt Skibbrud under Sverrigs Kyst og mistet sin første Hustru, Eicke Tadens, har trukket sig tilbage til sin Fødeø, bygget det stadselige Hus og atter giftet sig. Alkoven har Gardiner af indisk Kattun og er rigt forsynet med fortrinlige Sengeklæder; paa Gesimsen, som bærer en Række store Tinfade, staar med gyldne Bogstaver: *»Wie Gott es füget, so mir genüget; (ich) nur wünsche zu erwerben ein seliges Sterben.«*³⁾ Det øvrige Bohave svarer til Bopælen. Møbementet har for saa vidt et moderne Præg, som det minder om, hvad man ser hos en Samler, der opstiller sjældne Sager i forskellig Stil uden Hensyn til, at de ikke passer sammen. Men dette uensartede, fine Løsøre er just betegnende for en Bolig, der har tilhørt en velhavende Sømand, som fra hver Rejse bragte et eller andet med hjem til sin Hustru. Pragtstykkerne her i

1) Frit oversat: Herren bevare Din Indgang og Udgang! Den der kommer med Fred, gælder denne Hilsen. — Den, der pønser paa Ufred, skal ikke træde ind i dette Hus.

2) Tade Hans Bandix, Stienke Tadens (Mandens og Konens Navne). Hidtil har Herren hjulpet os. Anno 1766.

3) Frit oversat: Jeg er fornøjet med, hvad Gud beskærer; jeg stræber kun efter en salig Død.

Kongestuen bestaar af et smukt udskaaret, hollandsk Linnedskab fra c. 1700, et lille elegant fransk Hjørneskab, hvidt, lakeret og pyntet med et Maleri, der forestiller Venus og en Flok Amoriner, som binder en sovende Krieger med Rosenlænker, samt et engelsk Ottedagsuhr i chinesisisk Kasse, smykket over det Hele med forgyldte Billeder og øverst oppe med gyldne Kugler; da der ikke var Plads til Spidsen af Topstykket, har man skaaret Hul i Loftet og lavet en lille Hætte over det; ledet af det Raffinerede i Rococostilen malede man denne med Zinoberrødt, for at Guldet kunde komme til at gløde i Reflexen.

Tade Bandixes Hus ligger frit overfor den store Feding paa Hansvarf. Nabo-husene derimod ligger i tætte Rader, der kun adskilles ved trange Stier og smalle Havestrimler. Somme Steder tager Genbygningen Lyset bort i en saadan Grad,

83.

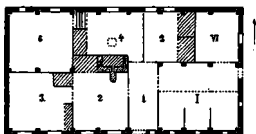
at hele Byggeplanen synes at hidrøre fra en Tid, da Halligboerne endnu havde Vinduerne siddende i Tagene. Dette Forhold er enestaaende nutildags; men vi ved, at det endnu i forrige Aarhundrede fandtes paa flere andre Varfer. At det er bevaret her, hidrører fra, at Hansvarf ligger saa langt inde i Landet, at ingen af dens Grund-ejere endnu er blevene nødsagede til at vige for Havets Skyld.

Helt anderledes paa Petersvarf (den vestligste paa Nordmarsch). Forhen laa denne Varf langt længere mod Vest og var stor og folkerig. Ved Midten af forrige Aarhundrede havde Havet røvet største Delen af dens Tilliggende og var trængt saa langt ind, at det var livsfarligt at bo paa Voldstedet; saa flyttede man til den nu-værende Plads, som blev kaldt Ny-Petersvarf. Under Stormfloden 1825 led denne betydeligt; flere Huse ødelagdes, og en stor Del af Græsgangene blev skyllede bort. Senere er Havet naaet saa vidt, at Varfen er halvt omflydt. I Foraaret 1888 brød

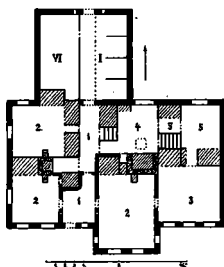
Fig. 83. Knud Larsen. Efter Photographii. En Varf paa Halligen Grøde. I Forgrunden ses en af Veleme.

Bølgerne Hul paa Voldstedets Sydside; med stort Besvær blev dette lukket om Sommeren; men den første Jævnødsstorm spildte Arbejdet. Nu er her kun to Huse, ét faldefærdigt, der bebos af gamle, fattige Folk, hvis Haab er, at Grunden bliver staaende, til deres Øjne er lukkede, og ét anseligt, der efter Forlydende skal flyttes bort til næste Sommer.

Denne Bopæl (Fig. 84) er et af de almindelige Hallighuse. Bygningen ligger i Øst og Vest; Hoveddøren er midt paa Sydsiden og fører ind i en Gang, som adskiller »Indhus« og »Udhus«. Stalden ligger til Højre, og Stalddøren er i Østergavlen; Baasene har Fjællegulv, som hver Dag bliver skuret¹⁾; bag ved Stalden er et Pakrum. Paa den anden Side af Gangen ligger

84.

85.

Dagligstuen og Storstuen (Piselen) mod Syd, Kælderen med Jordkælderen samt Køkkenet mod Nord; her er desuden en lille Nørrestue, der tjener til Sommerstue. Skillerummene er af Træ, og er selv i Kælderen oliemalede. Midt i Køkkengulvet er en firkantet Fordybning med en Lem over; dér nede maa Kvinden staa at bage, da Ovnene er under Skorstensskødet. I Storstuen er Gulvet af hvide Marmorfliser, der forud har ligget i en af de rige Marskgaarde og senere er førte fra Bopæl til Bopæl; men Ydervæggene er kun hvidtede og Træværket blaamalet. — Midt paa Gulvet stod et blomstrende Myrthetræ, som naaede næsten til Loftet og havde saa fyldig en Krone, at det optog en stor Del af Værelset; det dannede en forunderlig Modsætning til den forrevne Strandbred, som saas gennem Ruderne. — Dagligstuen ligner alle andre i disse Egne. Længden og Bredden er omtrent

6 Alen, og Højden under Bjælkerne er 3 Alen. Loftet og Fjællevæggene er pyntede med malede Rococoornamenter; Vinduesvæggen samt Kakkellovnspladsen har Flisebeklædning som sædvanlig med smaa bibelske Billeder og et større Søstykke over Bilæggeren. Ved Siden af Skorstenen er en Alkove, der efter gammel Skik har to Skabe, et til Madvarer, som aabnes fra Stuen, og et til Brændsel, som har Døre ud mod Køkkenet. Et Fløjbord og nogle Lænestole er det hele Bohave²⁾. — Mærkelige er de rige og fortrinligt udskaarne Stuedøre. Karmene smykkes af Ranker med Druer, Fugle og Englehoveder. Paa Rammestykkerne er Kranse af Pintselijer, Morgenfruer,

¹⁾ Denne Renlighed er nødvendig, da Halligboerne ikke har Strøelse.

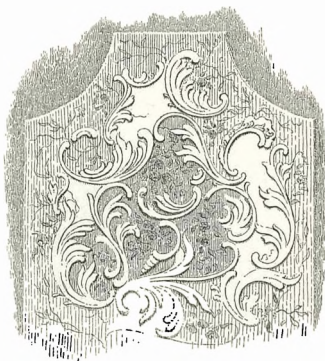
²⁾ At Dagligstuen forhen har haft faste Bænke, ses i den gamle Præstegaard; dennes eneste Udmærkelse er en Hylde over Døren til Præstens Bøger; iøvrigt følger den Bondeskikken.

Fig. 84 og 85. Hallighuse fra forrige Aarhundrede. 1 Diler, 2 Stuer, 3 Pisel, 4 Køkken, 5 Kamre, 6 Kælder, I Stald, VI Bod. Den Indretning, der ses i Fig. 85, er enestaaende; intet andet Hallighus har Udbygninger.

Klokkeblomster og alle øvrige Blomster, som hører til en gammeldags Urtegaard. I en af de nederste Fyldinger er en Tremaster for fulde Sejl, en Afbildning af et Hvalfangerskib, der har haft hollandsk Rhederi, men Commandør og Mandskab fra Halligerne; i den anden er en Kurv med Frugter og Blomster; i de øverste ses Evangelisterne, to og to, og over dem Helligaanden i Straalekrans. Paa den ene Dør er skrevet: »*Durch Glück und Walfischfang giebt Gott mir Haus und Land*»¹⁾; paa den anden forekommer den almindelige Indskrift: »*Der Ein- und Ausgang mein lasz Dir o Herr befohlen sein*»²⁾. De skal være skaarne for noget over 100 Aar siden af en ung Sømand, medens Huset var under Bygning. Kort efter at han var flyttet ind og havde holdt Bryllup, sejlede han bort og forliste.

I forrige Aarhundrede var det kun Krøblinger, der ikke gik tilsøs. Saasnart Drengbørnene kunde løbe om paa egen Haand, begyndte de at lege med Skibe, og før de var halvvoxne, plagede de for at komme ud at sejle. Hvert Foraar afrejste hele den mandlige Befolkning. Allerede fra første Marts laa et Skib klart, og saasnart Vinden var gunstig, hejste det Danebrog. Da kom Store og Smaa fra alle Varfer, og snart var Mandskabet ombord og Fartejet fra Land; naar Skibet fjærned sig, stod Kvinderne med Taarer paa Kind, da Ingen vidste, om de for sidste Gang havde sagt Farvel til dem, de havde kærest. Ved Juletider vendte Søfolkene tilbage, og da var der Fest; men sjældent gik der et Aar, uden at en eller flere blev borte for bestandig.

Vønnede fra Barnsben til at se Faren under Øjne, var Halligboerne fortrinlige Sø-mænd. Det var dem samt Folkene fra Amrom, Før, Sild og Nabøerne, der fortrinsvis udgjorde Besætningen paa de hollandske Skibe, som gik paa Indien og China eller paa Hvalfangst i det nordlige Ishav. De var skattede saa højt, at mange af dem blev Capitainer og Commandører, og tjente saa godt, at Efterkommerne den Dag i Dag trækker anselige Renter af den Formue, de samlede. Men hvor vide de end kom, og hvor rige de end blev, satte de dog aldrig Bo udenfor deres Fødested, og det var vel sagtens, siger Lorenz Lorenzen, fordi de i hele Verden ikke kunde finde en bedre Plet end Hjemmet, hvor de var fødte og opdragne.

86.

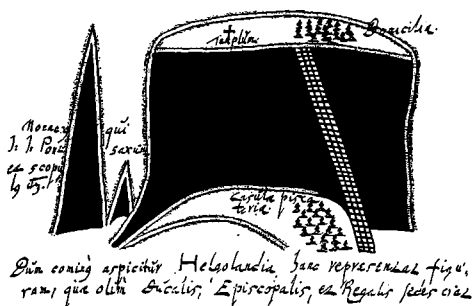
¹⁾ Ved Lykke og Hvalfangst giver Gud mig Hus og Land.

²⁾ Herren bevare min Indgang og Udgang.

Fig. 86. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Loftsdcoration i Kongestuen paa Halligen Høge. 1767.

Helgoland har allerede i lang Tid været et moderne Badested, og derved har baade Befolkningen og Bygningerne næsten tabt deres Særpræg. Kun selve Klippen ser ud som før.

Mod Syd er der et lille fladt Forland; alle andre Steder stiger Øen saa godt som lodret op af Bølgerne. Højden naar noget over 200 Fod, Omkredsen næppe nok en halv Mil. Skrænterne bestaar af Skifferler og Sandsten i parallelle Lag; de er røde, men vexler fra Brunrødt til lys Kødfarve og har desuden smalle, hvidgraa, grønlig og blegblaa Striber. Denne Farvestige fremhæves af Havet samt af Høj-slettens Grønsvær, og tager sig især ud, naar Bræmmer og Spidser er stærkt belyste, medens hele den øvrige Masse ligger i Skygge. — Vestkysten har dybe Kløfter og Huler, der strækker sig langt ind i Fjældet, samt forrevne Næs, af hvilke nogle er saa smalle, at de ligner tykke Mure. Somme er gennembrudte saaledes, at de minder om gotiske Kirkers Stræbepiller og Bueslag; andre synes at staa paa Pæle, og

87.

atter andre ligner Portbygninger. Adskillige Kæmpestøtter staa frit i det fraadende Hav ligesom Skarreklit hjemme hos os. — Skarer af Søfugle opliver Kysten; række- og klumpevis sidder de paa Fjældhylderne nede fra Havstokken og op til de øverste Tinder.

Vejrliget og Bølgeslaget slider stadigt paa Klippen. Men selv paa de mest udsatte Steder bortvasker Havet dog ikke mere end en halv Tomme aarligt, og i et Aarhundrede skal Kystlinjen kun trække sig to til fem Fod ind i Landet. Selv de fritstaaende Støtter kan holde sig i Aarhundreder; til Exempel tjener, at én af dem, den saakaldte Munk, omtales som et gammelt Sømærke i en lybsk Lødsbog fra 1575 og først styrtede sammen i Aaret 1839. — Anderledes forholder det sig med Klit-øen, der ligger en halv Fjerdingvej sydøst for Højlandet: den tiltager og aftager,

Fig. 87. Efter Peter Sax. (*Frisia minor*. 1638.) Gl. Kgl. Saml. 1026. Fol. Prospect af Helgoland. Set fra Syd.

efter som Strømmen gaar. Navnlig blev den prisgivet, da Stormfloden Nytaarsmorgen 1721 gennembrød Stenrevlen, der forbandt den med Klippeøen.

Højsletten dækkes af et Jordlag, som er tre til fem Fod dybt og meget frugtbart. Men paa Grund af Landets ringe Størrelse har Agerbruget altid været ubetydeligt. I forrige Aarhundrede var omtrent tre Fjerdedele af Marken udlagt til Græsning; Resten blev Aar ud og Aar ind tilsaat med Byg. Da Mændene ansaa det for en Skam at give sig af med Landbrug, maatte Kvinderne udføre alt Markarbejde: de gravede Jorden og trak selv Harverne, lagde Sæden, skar Kornet af, bar det hjem paa deres Ryg, tærskede det og malede det paa Haandkværn. — Skønt

88.

tør Fisk hyppig traadte i Stedet for Brød, kunde Avlen dog ikke tilfredsstille Kravet; tilmed maatte alt Hø købes paa Fastlandet.

De fleste Bopæle ligger paa Fjældets sydøstlige Rand; de er smaa, tarvelige og tæt sammenstuede. Stræderne, der forekommer i stort Tal, er saa smalle, at man mange Steder kan spænde over dem med udbredte Arme, og de faa saakaldte Gader er næppe nok et Par Alen bredere; ved Anlæget af Byen skal der kun være taget Hensyn til, at Folk kunde komme frem med en Ligbaare. Hvor der var lidt Jord tilovers, er den bleven anvendt til Haver, og de passes omhyggeligt; Blomsterne, som dels fylder alle Vinduer, dels slynger sig op ad Væggene, gør Smørgerne hyggelige. Husene ligger næsten alle i Øst og Vest og er sjældent paa mere end fem Fag. De fleste er nymodens; men hist og her ses endnu Rester af den

Fig. 88 Efter Photographi. Helgoland set nordfra. I Ebbetiden, da Skærene kommer tilsyne.

gammeldags, hollandske Byggemaade med de fladbuede Gadedøre og de brede, lave Vinduer. I Slutningen af forrige Aarhundrede vendte alle Yderdøre mod Syd, og heraf var da Følgen, at den, der skulde over til sin Genbo, maatte løbe om i en anden Gade. Dengang var de fleste Bopæle grundmurede og med Tegltag; men hundrede Aar tidligere var de tækkede med Tang og Marehalm, og da afgav Skibsvragene største Delen af det øvrige Bygningsstof.

Fjældbyen staar i Forbindelse med det lave Forland ved en Trappe; fra Arilds Tid er alt, hvad der skulde op og ned, ført ad denne Vej og næsten alle Byrder baarne paa Kvinderyg. Før 1768 havde den kun to Løb og var tilmed smal og stejlt; en lille Klippeflade, som dannede dens eneste Afsats, var indhegnet med Palissader og lukket med Plankedøre; øverst oppe endte den ved en muret Port, som kunde spærres med et Faldgitter. I langt ældre Tider skal der have været en simpel Laage; og det fortælles, at den Mand, som ved Aftenstider kom sidst op, skulde lukke for Landet eller bøde fire Skilling.

Nede paa Forlandet var der omkring Aar 1700 kun faa Bopæle, men derimod en Mængde Søboder, hvor Fiskerne forvarede deres Redskaber samt deres Forraad af saltet og tørret Torsk. Her var ogsaa Baadebyggerier, og her blev »Snekkerne« satte paa Land i det Par Vintermaaneder, da Fiskeriet hvilede. — 1791 ejede Øboerne 19 tomastede Snekker, 90 »Schaluper« paa 30 Fods Længde og henimod 200 andre Baade.¹⁾

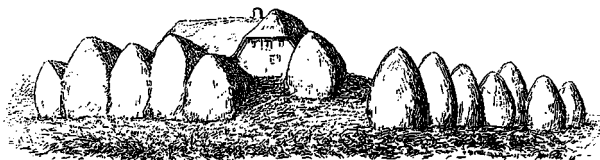
1) Skønt mange danske Bønder i gamle Dage fiskede ivrigt, var der dog intet Sted i Riget, hvor Fangsten blev dreven efter en saadan Maalestok som paa Helgoland. — Ogsaa i vore Dage er Fiskeriet en af Øboernes rigeste Indtægtskilder. Ved Flodtid, naar Bandene er komne ind, ligger alleslags Fisk i læssevis langs med Kysten, især: Torsk, Fladfish, Sild og Makreller. Da er der Travlhed paa Færde: Børene rensr Garnene, Kvinderne skærer Fisken op og udtager Leveren, gamle Mænd vader ud i Brændingen efter Vand, som de slaar over Dyrene. Blodige Hoveder og Indvolde fylder Havstokken. — Forhen lagde man sig især efter Hummer- og Kullerfiskeri, og man forsøgte intet Middelt til at fremme dette. Endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede blev der hver Søndag fra Prædikestolen bedt om, at Gud vilde velsigne Havet med disse Dyr samt med Sandgrævlinger. (En Fisk, der tjente til Mading). Og ude paa Søen fremsagde man en Række gudelige Formularer: naar man lod Ankeret falde, naar Linen løb ud, naar den første Fisk blev halet op o. s. v. Noget over hundrede Aar tidligere var det Skik at sejle henover Fiskepladserne med et Crucifix for at indvie Havet.

Hummerne, som opholder sig i Skærens Revner og Huller, forekommer i stor Mængde. Fangsten varer fra Begyndelsen af April til Midten af Juli og fra midt i September til ud paa Efteraaret. I denne Tid sætter Fiskerne tre Garn Side om Side, et fintmasket i Midten og to grove tæt op ad det; da de har Sænkesten fornedet og Fisadtræ foroven, kan de følge Havbundens Ujevnheder og staa lodret i Vandet; til Lokkemad tjener Stumper af Rokker og Kullerhoveder. Naar Hummeren ser Madingen, prøver den paa at krybe op ad Nettet; men idet den trækker Maskerne til sig, faar den Kløerne og Benene saaledes udviklede, at den ikke kan frigøre sig. — I umindelige Tider skal Fangsten være dreven paa samme Maade; men udførlige Efterretninger foreligger dog først fra Slutningen af forrige Aarhundrede. Da havde hver Fisker 16 til 20 Sæt Garn, og i dem kunde han tage 50 til 80 Dyr ad Gangen; hele det aarlige Udbytte blev anslaaet til henimod 50,000 Stykker.

I de Tider begyndte Kullerfiskeriet tidligt om Foraaret, naar Isen var brudt op paa Elben, saa Fangsten kunde føres til Hamborg. Da forsynede Helgolænderne deres Snekker med Proviant for adskillige Dage og sejlede 20 til 30 Mil ud i Nordøen. Til hvert Skib hørte 280 Liner, der maalte 50 Favne; altsaa var der 3 1/2 Mil Line ombord. Dag for Dag kom Stimerne nærmere til Land; ved Midten af Marts var de kun 10 Mile fra Øen. Da maatte Snekkerne vige for Schaluperne, og nu blev der paa engang kastet over 200,000 Kroge i Havet. Samme Dræt gav 40—50,000 Fisk; i Arets Løb blev der fanget over 2 Millioner.

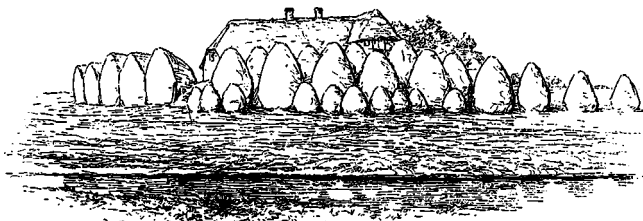
Den aarlige Indtægt af Hummer- og Kullerfiskeriet anslag man til 135,000 Mark. Men da mange Fartøjer og Redskaber gik tabt, blev Nettoudbyttet kun beregnet til 32,000 Mark. Fortjenesten for hver af de 350 Fiskere maatte anses for saa meget ringere, som Arbejdet var i den Grad faarfaldt, at undertiden hver tredje eller fjerde Mand blev paa Havet.

Paa de store Øer: Pelvorm, Nordstrand, Før, Amrom og Sild, er Naturen langt fra saa interessant som paa Smaaøerne. De to første ser ud som Ejdersted og er kun mærkelige ved deres Frugtbarhed¹⁾ (Fig. 89—90). De to sidste minder om Landet vesten for Ringkøbingfjord med dets Klitter, Hede og Marskenge.

89.

Før har dog sit særegne Præg. Største Delen af Øen er Marskland; Gesten bestaar af et sydøstligt og et sydvestligt Parti, der er forbundne ved en smal Tange

90.

- 1) I et Manuscript fra 1589 siger Præsten i Oldenhø, Johannes Petreius, at Nordstrand er et rigt Land med velbyggede Kirker og Skoler og med smukke, grundmurede Gaarde, som ligger paa høje Varfer. Her er fuldt op af gode Sager; velhavende Folk gaar i Silke og engelsk Klæde; de Fattige har varmt og stærkt hjemmævvet Tøj. — Naar Gesten bliver vel godet, giver den fortrinlig Rug, samt Havre med store, tunge Vipper. Marsken, som ikke gødes, giver herlig Hvede, Byg, Bønner og Ærter. (Efter en Udsæd af $4\frac{1}{2}$ Tønde Byg skal der evigens være avlet 599 Tønder). Paa de fede Græsange gaar Masser af Stude og Køer, samt Heste, Faar, Svin, Gæs og tamme Svaner; og Dyrene er saa godt i Stand, at der ikke sjældent er 24 Pund Tælle i et Slagenød. — Der udføres aarlig over 600 Stude, adskillige Hundrede Heste og Lam, meget Korn og mange Fedevare; hvert Efteraar ligger alle 15 Havne fulde af Skibe fra Stede, Holland og Husum, og de faar allesammen fuld Last. — Han tilføjer: Af Mad og Drikke er her Guds Velsignelse, og aldrig i mine Levedage har jeg set et saadant Vellevnet som paa Nordstrand. Grønsaltede, kogte og halvstegete Gæs sættes hen i Fedt, og saa kan de holde sig Aaret rundt; Flæsk, røget Ox- og Lammekød, Ost, Æg og herlig Mælkemad, samt Tilmad og andre Lækkerier har vi i Overflødhed; til al Slags Mad kommer det dejlige, guldgyldne Smør paa Bordet. — Selv Tyendet og Daglejerne har Herredage; og de graadige, fremmede Høstfolk faar Skrotten fuld, endskønt de har Maver som Ulve. Vi har saa megen Mad, at Folk daglig kan bruge fem Timer til at spise. — Gud lade os paaskønne en saadan Velsignelse og nyde vort daglige Brød med Taknemmelighed.

Fig. 89 og 90. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Pelvorske Bøndergaarde med deres Hæs og Stakke. — Da jeg havde legnet en af disse Gaarde og udtalt min Forundring over den rige Høst, sagde Ejeren langtrukket: „Ja, det gøite“ (det gaar an). — Kornhæssene, der har Form som Kviste paa et Tag, staa paa Varskrænten; Høhæssene, som er bikubeformede, sættes paa flad Mark. De smaa Stakke i Forgrunden paa Fig. 89 er Sivstakke. — I hele det Tidsrum, her omtales, har Bønderne sat deres Korn under aaben Himmel og først bragt det i Hus, naar det skulde lærskes. I vort Aarhundrede har de faaet Lader, som gaar ud fra Tværbygningen og er parallelle med Hovedbygningen; mellem denne og Laderen er for det meste kun en snever Smøge.

og udgør én Slette. Før Udskiftningen var Gesten saa rig paa Kæmpehøje, at den tydeligt nok gav sig tilkende som Gravplads for tæt befolkede, vidtstrakte Egne, der ikke mere er til. Mange af disse Høje laa spredt, mange samlede, ikke sjældent over 20 i Klynge; ofte var en ualmindelig stor Høj omgivet af 40 til 50 lavere; et Sted fandtes 270 og et andet Sted henimod 400. Nu er forholdsvis faa bevarede; men vesterude, paa Uttersums og Vitsums Heder, er dog anseelige Grupper. Her er intet dyrket Land i Nærheden, og Bopælene ligger saa fjærnt, at de næppe nok gør sig gældende; alle Omgivelser drager Tankerne tilbage til længst forsvundne Tider.

91.

Baggrunden beherskes af et anseligt Voldsted, der bærer Navn efter Claus Limbæk, skønt det nærmest ser ud til at være Resterne af en »Bondeborg«, hvor Øboerne fordem forsvarere sig mod overlegne Fjender. En Række Skelsten gaar hen over Heden. Halvt tilgroede Hjulspor fører forbi Levninger af en Røse, der ifølge Sagnet blev kastet over en Munk, som styrtede med Hesten og knækkede Halsen, da han vilde ride til Amrom og prædike mod Reformationen; endnu i forrige Aarhundrede føjede hver Vandringsmand sin Sten til Dyngen. Dengang paaviste man Stumper og Stykker af to ældgamle Veje og talte om, at den ene havde gaaget til Ribe, den

Fig. 91. Hans Dall. Efter Photographi. Landsbygade paa Før. Huset i Forgrunden er fra det 17de Aarhundrede.

Fig. 92. Knud Larsen. Efter Photographi. Landsbygade paa Færø.

anden til Nordstrand; man vidste ogsaa at fortælle om en Bygmester, som samtidig opførte St. Johannes paa Føer og en anden Kirke langt længere sydpaa og hyppig red paa en hvid Hest frem og tilbage imellem de to Byggepladser.

Før Udskiftningen blev Marskjorden kun anvendt til Græsning og Høslet. Største Delen af den Gest, der ikke laa i Hede, var Overdrev, men var dog inddelt i Skifter, som opbrødes hvert tyvende Aar for tre Aar i Træk at tilsaas med Sommerrug. Kun en Bræmme langs med Marsken var stadig under Plov, og her dyrkedes Vinterrug, Byg, Havre og Ærter samt lidt Boghvede. Dette Alsædeland fik Gødning hvert tredje Aar; men derimod blev Udmarkerne aldrig gødede. — Der var mange Grundejere, og da Jorden var forholdsvis ligelig fordelt, kunde de fleste

93.

næppe nok avle til Husbehov; et Par Køer og Faar samt en eneste Hest udgjorde for det meste hele Besætningen. Avlsbruget var overladt til Kvinderne og blev tarveligt drevet; værd at mærke er dog, at de oprettede en Slags Fællesmejerier, idet de slog sig sammen i smaa Hold, hvor Mælken paa Omgang leveredes til en af Deltagerne. — Naar en Mand havde stiftet Familie, stræbte han efter at tjene saa meget, at han kunde opgive Søen (jævnf. S. 75), og var han kommen saa vidt, syslede han med Landbruget, men dog uden at overtage Styret. Ret betegnende er det, at man aldrig saa en Føring tage Tømmen; Konen kørte sin Mand og sine Søner til Kirke, og naar de var staaede af, sørgede hun for Hesten.

«Husfliden» blomstrede. Snitværket, som Mændene har syslet med paa de lange Rejser, vidner om en betydelig Færdighed. Husbonden skar Fyldinger til

Fig. 93. Hans Dall. Efter H. P. Feddersen. Fra Diget omkring Kornkøgen. Egnen mellem Husum og Tønder.

Paneler og Bohave; Ungersvenden lavede et Manglebræt til sin Fæstemø og forsynede det i Smug med en kvik lille Indskrift, saasom: »*Mein Hertz, dein Hertz, ein Hertz*«¹⁾. — Kvinderne gav dem ikke noget efter. Fra Sædetid til Høsttid sad de ved Væven og gjorde Tøj, ikke blot jævne Sager til Husbehov, men ogsaa prunkende Omhæng samt flosvævede Stolehynder og Bænkedyner. En Del af disse — i Carmoisin, Indigo og Mellemblaat — er langt smukkere end alt andet nordisk Arbejde af lignende Art.

94.

Fra gammel Tid har Landsbyerne været meget store; 1793 havde adskillige henimod 200 Bopæle, enkelte endnu flere. De fleste ligger paa Grænsen mellem Marsk og Gest; ikke faa er sammenbyggede, og de er anlagte efter samme Plan: to parallelle Hovedveje — én i Randen af Marsken, én nogle hundrede Alen længere inde i Landet — er forbundne ved mangfoldige Biveje, ved hvilke Boligerne ligger (Fig. 91 og 92). Haverne er rige paa Frugttræer, og i Tofterne er saamange Elme,

1) Mit Hjerte, dit Hjerte, ét Hjerte.

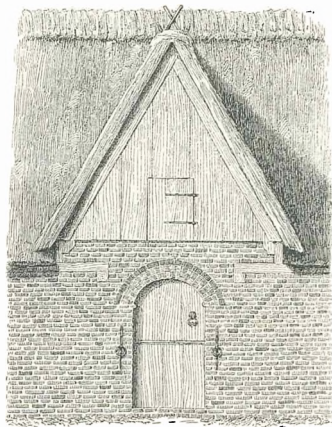
Fig. 94. Hans Dall. Efter Momme Nissen. Fra en Varf i Tønderegnet. Bygningen, som nu er en Del forandret, skal hidrøre fra det 16de Aarhundrede.

Aske og andre Træer, at de sammenstødende Bygrunde udgør en eneste Lund. Følger man Marskvejen, som bugter sig ud og ind forbi Boldiksum, Vriksum, Øvenum

95.

og de paafølgende Byer, har man paa den ene Side et tæt Skovbryn, hvor straatakte Huse titter frem bag Løvet, og paa den anden Side først Grøfter med Masser af

96.

Forglemmigej, Iris og Siv samt nu og da prægtige, enlige Træer eller smaa Trægrupper, og dernæst vidtstrakte, frodige Græsgange fulde af velnærede Kreaturer. —

Fig. 95. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Sild 1783. For 30—40 Aar siden blev Skorstenspiben ført op igennem Taget.
Fig. 96. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Før. Vistnok fra Slutningen af det 17de Aarhundrede.

Om Dagen er her ensomt og stille. Men naar Aftenklokken ringer, kommer Byhyrden med Køerne, og ved Lyden af hans Horn flokkes Folk for at modtage Dyrene.

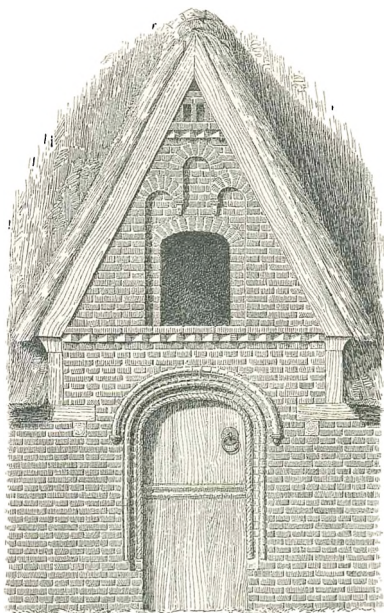
Lignende Anlæg kan findes paa Vestkysten fra Husum til Tønder, hvor »Gestæer« er helt omgivne af Marskland. Saaledes i Kornkogen (Risummoor), paa hvis Grænser fire store Kirkebyer danner en Ring af omtrent to Miles Udstrækning; men her er dog ikke nær saa kønt som paa Før. (Fig. 93, 97 og 108). For den, der er fortrolig med Ejdersted og Marskøerne, frembyder disse Kystegne i det Hele taget næppe noget Nyt. Naturen her er paa de fleste Punkter mere ensformig, mindre tillokkende.

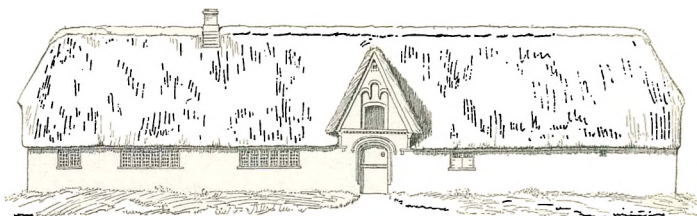
97.

De gamle Huse paa Vestkysten og paa Øerne er i det Væsentlige ens. De er grundmurede, tækkede med Rør og mønnede med Græstørv. At Bønderne selv har brændt Mursten i Smaapartier, kan vistnok sluttes af de Aarstal, som er blevne indridsede i det vaade Ler. Nu og da findes et Hus med tre, fire forskellige Tal; 1634 synes at være det ældste. Indskrifter, frembragte paa samme Maade, er her og der et Par Alen lange; destoværre er de saa forvitrede, at kun faa Ord er læselige. Iøvrigt er Stenene gennemgaaende gode, og de er benyttede med saamegen Omhu, at alle mørkbrændte er udsøgte og anvendte til Prydelse, snart til

Fig. 97. Hans Dall. Efter H. P. Feddersen. Egnen mellem Husum og Tønder. Fra forrige Aarhundrede.

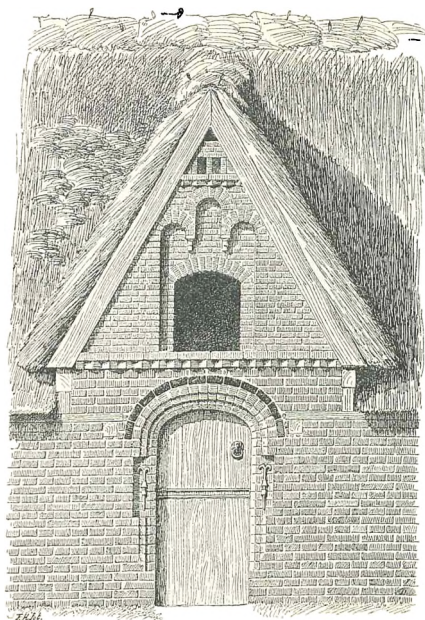

98.

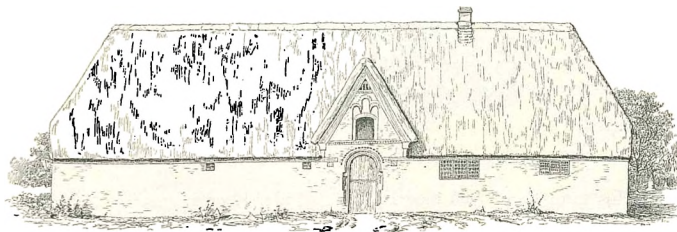

99.

Fig. 98 og 99. Hans Dall og R. Mejborg. Egen mellem Husum og Tønder. Opført kort efter Stormfloden 1634.

100.

101.

Fig. 100 og 101. Karl Jensen og R. Mejborg. Egnen mellem Husum og Tønder. Opført kort efter Stormfl. 1634.

Buer og andre Linjer, snart til Mønstre, som strækker sig helt hen over de røde Vægge (Fig. 96). Mange Bygninger er pyntede med ualmindelig smukke Jernankere; andre nøjes med Trækiler paa to til tre Fod, anbragte ligesom paa simple Kryds-

102.

borde. Undtagelsesvis forekommer indmurede Plader af brændt Ler med oliemalede Relieffer, saaledes i Niblum (Før) paa et Hus fra 1748, hvor der ses to legemsstore Harer, som skal være Bomærker, en Krone, brændende Hjerter og sammenlagte

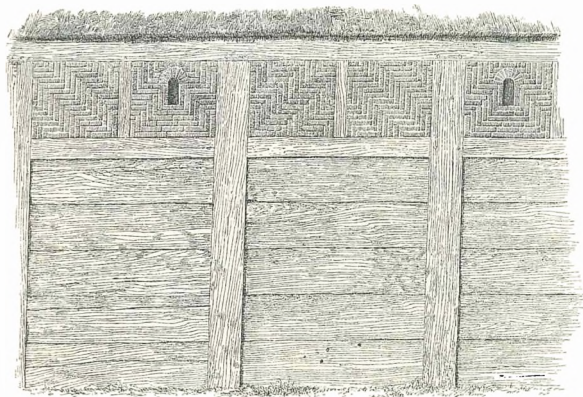

103.

Hænder, et Hus samt Bygherren med Familie. Under Kronen staar: »*Soli deo gloria!*« og paa de øvrige Plader: »*Das dein und mein soll einert sein*« — »*Das Weltgebau vergeht; der Himmel wird allein das rechte Vaterland und unser Erbe sein.*« —

Fig. 102. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Egnen mellem Husum og Tønder. Hovedbygningen (tilvenstre) er fra 1643, Ladegavlen (tilhøjre) er fra 1681; og Tværbygningen er visnok fra samme Aar. Jævnf. Fig. 104, 113 og 125.
Fig. 103. Hans Dall og R. Mejborg. Sild. 1712.

»Gott, auf dem ich allzeit trau, wolle behüten diesen Bau«. — Alle die, mich kennen und mich nennen, wünsche ich, was sie mich gönnen¹⁾«. — I de ældste Huse er der kun et Vindue for hvert Værelse, men det er til Gengæld fire- eller femdobbel. Forhen var her en Mængde malede Ruder. De havde kostet ikke saa faa Penge; men Bygherren var sluppen nemt til dem, idet han havde gjort et Slags Rejsegilde — Glarsøl (*Fensterbier*) — og indbudt Slægt og Venner, som kom hver med sin Rude. Gæsterne medbragte ogsaa Fødevarer; Gildet holdt først op, naar al Maden var fortæret, og sommetider varede det i otte Dage. — Hoveddøren er midt paa Forfacaden, som i Reglen vender mod Syd, og til den svarer en Dør paa den mod-

104.

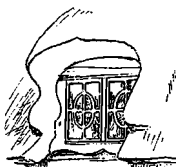
satte Side af Huset; Stalddøren sidder fordetmeste i Østergavlen²⁾. Alle Dørindfatninger er fladbuede; somme har smukke Profiler, dannede af Formsten; ikke faa har paa hver Side et Jernanker, hvortil den Fremmede kan binde sin Hest (Fig. 98—101). Samtlige Døre er Halvdøre; paa Underdøren er hyppigt en List med Æggestave eller Tandsnit; i Overdøren sidder en mere eller mindre pyntelig Ring, der tjener til Haandtag. — Ovenover Hoveddørene er Kviste med Luger, hvorigennem en stor

1) Gud alene Æren. — Dit og mit skal være et. — Verden forgaar; Himlen alene er vort rette Fædreland og vort Arvegods. — Gud, til hvem jeg slaar min Lid, skal bevare dette Hus. — Alle dem, der kender mig og taler om mig, ønsker jeg det samme, som de under mig.

2) En gammel Krønike fortæller, at en dansk Konge allerede i Oldtiden tvang Friseme til at lægge deres Døre mod Nord og gøre dem saa lave, at de ikke kunde komme ud og ind uden at bøje sig; og det skete, siges der, for stadig at minde de stolte Mænd om, at de var under dansk Aag. — Rimeligvis har baade Sønder- og Nøredøren i sin Tid ført ind i et Fremmers, hvor der var et Ildsted uden Skorstenspiibe, og hvor snart den ene, snart den anden maatte aabnes, for at Røgen kunde trække ud.

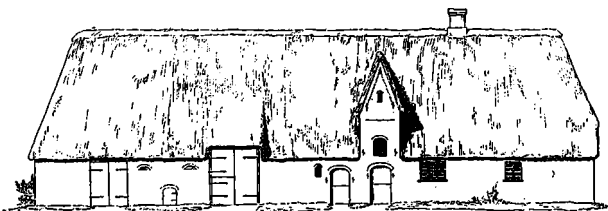
Fig. 104. Hans Dall og R. Mejborg. Egnen mellem Husum og Tønder. Ladevæg fra 1643. Jævnf. Fig. 102 og 113.

Del af Avlingen føres ind paa Loftet. De simpleste har Bræddegavle (Fig. 96 og 97). De fleste er grundmurede; nogle fra det 17de Aarhundrede er prydede med en tredelt Blinding og med Baand af kantstillede Sten; øverst oppe er murede Fuglreder (Fig. 98—101).

105.

Paa Fastlandet er næsten alle Lader grundmurede. I et Par af de ældste forekommer dog Egebindingsværk, hvis nederste Tavler er udfyldte med Planker

106.

(Fig. 104), de sidste Rester — for Frislands Vedkommende — af en Byggemaade, som endnu for tre hundrede Aar siden strakte sig over største Delen af Slesvig samt

107.

over de fleste nørrejske Skovegne, ja ifølge Synsforretninger fra det 16de Aarhundrede endogsaa fandtes her og der paa Sjælland. Nutildags er den Slags Byg-

Fig. 105. Hans Dall. Efter K. Mejborg. Nordstrand. Fra forrige Aarhundrede. Lignende Kviste, hvor baade Straaget og Fjælleveggen er udsvejsede, forekommer hyppigt paa Pelvorn og Nordstrand; i vort Aarhundrede er denne Form endogsaa bleven udført i Murværk.

Fig. 106. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Kornkogen. (Egen mellem Husum og Tønder). Opført omkring Aar 1800. Jævnfør Fig. 121.

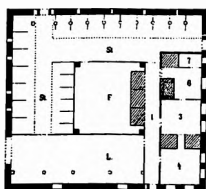
Fig. 107. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Kornkogen. Fra det 17de Aarhundrede. Saadanne fint udførte Muranker findes i stort Tal.

ninger saa godt som indskrænkede til Haderslev- og Koldingegnen, og selv her formindskes Tallet Aar for Aar. I næsten alle disse Huse er Væggene helt af Træ; men vesten for Kolding findes dog enkelte, som for Sparsommeligheds Skyld har klinede Fyldinger oppe under Tagskægget, hvor Regnen ikke kan komme til at

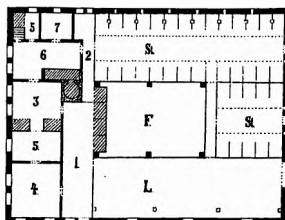

108.

vaske Leret bort. Dem kommer man til at tænke paa ved at betragte frisiske Plankevægge (Fig. 104), hvis øverste Fyldinger er udmurede; thi den bagvendte Fremgangsmaade, at anbringe det solideste Materiale paa det mindst udsatte Sted, kan vistnok kun være fremkommen, idet Udmuring er traadt i Stedet for Klining. — Paa Før har mange Lader Rorvægge, der gaar i et med Taget, og enkelte gamle

109.

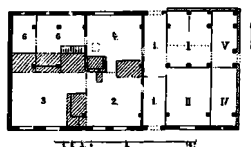
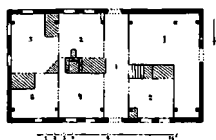

110.

Bopæle har samme Slags Vægge om den Del af Udenomslejligheden, som vender bort fra Gaden. Det ligger nær at spørge, om der ikke har været en Tid, da samtlige Ydervægge var af Straa og Siv, som jo er det eneste Bygningsstof, Marskegnene frembyder.

Fig. 108. Hans Dall. Efter Momme Nissen. Landsbygade fra Egnen mellem Husum og Tender.

Fig. 109 og 110. Hejborge fra Tønderegnen. F Firkant. L Lu. St Stalde. I Fordile. 2 Bagdile. 3 Suae. 4 Storstue. 5 Kamre. 6 Køkken. 7 Kælder. — Udenfor Ejdersted er Hejborgenes Tal kun ringe.

Paa Varferne maatte Laden lægges tæt op til Bopælen; og Marskboer, som byggede paa Gesten, fulgte samme Skik, skønt de ikke havde Mangel paa Byggegrund. Ved Midten af det 17de Aarhundrede forbandt man de to Huse med en lille Tværbygning. Somme havde kun Plads til en lille Gang (Fig. 114); andre fik derimod et Rum, der var stort nok til en Tærskelo (Fig. 113). Da denne ny Lo kom til at ligge meget bekvemt med direkte Adgang baade til Laden og Indhusloftet, fremkaldte den en ny Bygningsskik (Fig. 115), som allerede omkring Aar 1700 bredte sig fra Ejder og til Vidaa. Paa nogle faa store Gaarde, hvor man opførte to til tre Loer og Lader efter samme Princip, blev Grundplanerne trappeformede; paa Smaagaarde nøjedes man med den Byggemaade, der ses af Fig. 116. — Efter Udskiftningen blev lignende Bygningsskikke almindelige paa flere af de større Øer. Paa Før lagde man Laden for Enden af Hovedbygningen (Fig. 117 og 118); paa Sild fik den Plads bagved Indhuset (Fig. 119 og 120). Først omkring Aar 1800 begyndte man paa Fastlandet at lægge Lade og Indhus i samme Længde (Fig. 121).

At Indhuset ikke er undergaaet væsentlige Forandringer i de sidste halvtredje Hundrede Aar, fremgaar saavel af Bygningerne og Bohavet som af gamle Optegnelser. Men da vore fyldigste Inventarielister hidrører fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede, vil vi nøjes med at gaa tilbage til den Tid, idet vi ser paa velhavende Folks Lejligheder.

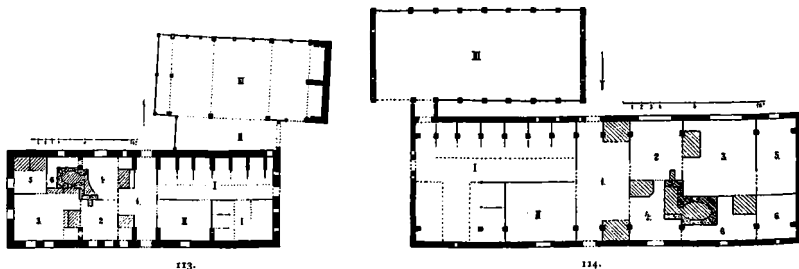

Fig. 111. Amrom. Fra det 18de Aarhundrede, Fig. 112. Før. Fra det 17de Aarhundrede. Den skraverede Del af Ydervæggen er af Rør, Fig. 113 og 114. Fra Kornkøgen (Egnen mellem Husum og Tønder). Opførte kort efter Stormfloden 1634. (Jævnf. Fig. 102 og 104). I Stalde, II Loer, III Lade, IV Faaresti, V Svinesti, VI Bod, 1 Dile, 2 Stuer, 3 Pisel (Storstue), 4 Køkken, 5 Kamre, 6 Kældere. Øvret bæres af jordgravede Stolper, der staar 1 til 2 Alen indenfor Ydervæggene og i Planerne er angivne ved smaa sorte Kvadrater. I Fig. 113 og 115 er disse Stolper ved Murværk forbundne med Ydervæggene. Jævnf. Fig. 78 til 82.

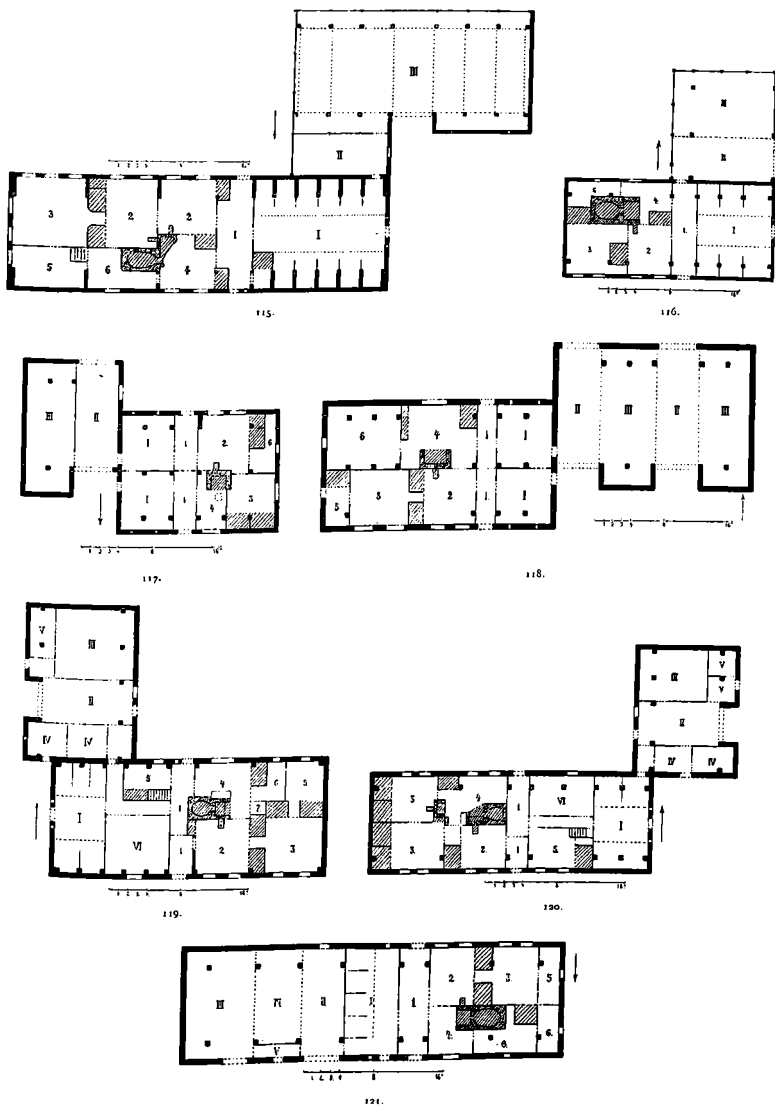

Fig. 115 og 116. Egnen mellem Husum og Tønder, Fig. 117 og 118. Før. Fig. 119 og 120. Sild. Vistnok alle fra Midten af det 18de Aarhundrede, Fig. 121. Egnen mellem Husum og Tønder. Opført c. 1800. Se iøvrigt den foregaaende Note.

Vi kommer først ind i en Gang, der kun har en eneste Glug og derfor ligger i Tasmørke selv paa de klareste Sommerdage. Den gaar tværsigennem Huset og er rummelig nok, til at et Par Alkover og adskillige andre Møbler kan faa Plads herude. Vort Blik fængsles af skinnende Beslag paa gothiske Skabe og Kister og dvæler med Velbehag ved disse Møblers ejendommelige Snitværk (Fig. 73—75); fra dem glider det over til Loftets og Væggenes alenbrede Egeplanker, og endelig hviler det paa Murstensgulvets pyntelige Mønstre. Det største Indtryk gør dog de svære, jordgravede Stolper med de mægtige, runde Stivere (Fig. 79 og 81); naar man ved,

122.

at de er rejste for Stormflodernes Skyld, (jævnf. S. 71) aflægger de saa at sige samme Vidnesbyrd som Indskriften over Døren: »Du musst dervan, gedenke drann!».

Fra Gangen gaar vi ind i Køkkenet, som fordetmeste er lyst og rummeligt; mange Steder ude paa Øerne er det blevet til en hyggelig Sommerstue. At de store Vinduer ikke er farlige for Husets Sikkerhed, ses af de svære Skodder, der er krampede op under Halvtaget, og af Karmens Jernstænger, hvis »Roser« har saadanne Torne, at et Indbrud bliver livsfarligt (Fig. 126). Skorstenen, som staar midt for den bagerste Væg, er en pyntelig Kamin; paa dens rigt udskaarne Gesims læses

1) Frit oversat: Du maan herfra; husk paa det!

Fig. 122. J. Wilbjelm. Landsbygade paa Amrom. Husene er fra sidste Halvdel af forrige Aarhundrede.

fordetmeste: »An Gottes Segen ist Alles gelegen« eller: »Gottes Segen reich ernähret¹⁾«; den er smykket med en Række blanke Tinfade og bærer en bred, fyldig Kappe af tykt, broget Tøj. Ved Siden af Skorstenen findes en lav, muret Bilægger (»et Porcellains-Comfur«) beklædt med hollandske Fliser og forsynet med to indmurede Gryder. (Man koger Mad paa samme Maade, som vi koger Budding, idet Kar med

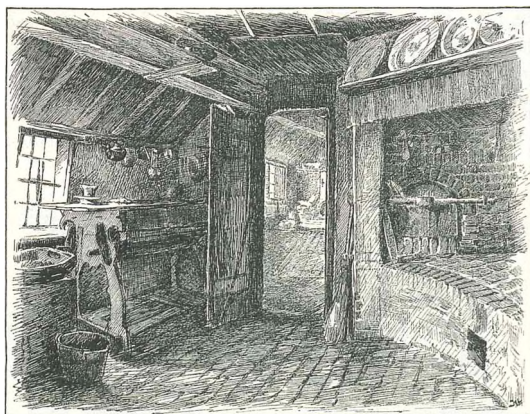

193.

Fødevarer sættes ned i Gryderne, som derpaa fyldes med Vand). For Renligheds Skyld gemmes Brændelet i et Skab; af Hensyn til Bekvemligheden er dette ført op til Loftsfjællene, der er gennembrudte, saa Tørvene, der stables ovenover det, kan falde ned i Køkkenet, efterhaanden som de skal bruges. Det simple Køkkentøj gemmes i lukkede Skabe; blanke Kedler og Malmgryder har deres Plads i en aaben

¹⁾ Frit oversat: Alt afhænger af Guds Velsignelse — Guds Velsignelse giver rigeligt Brød.

Fig. 122. J. Wilh. Amrom. (Kakkelovnspladsen er beklædt med hollandske Fliser). Fra forrige Aarhundrede.

124.

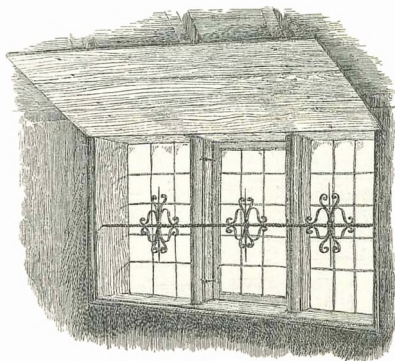
125.

Fig. 124. Knud Larsen. Efter Mømmie Nissen. Egnen mellem Husum og Tønder. Køkken fra forrige Aarhundrede. For Skorstenens Vedkommende jævnføres Fig. 113 og 115.

Fig. 125. Knud Larsen. Efter Mømmie Nissen. Egnen mellem Husum og Tønder. Dile fra 1643. Jævnf. Fig. 113.

Kandebænk, som fordetmeste staar ved Indgangsdøren. Overfor denne er ikke sjældent en Alkove; under Vinduet er Bord og Bænke; et Par lave Lænestole staar frit paa Gulvet.

I Dagligstuen maa der forhen have været en Kamin, Magen til den i Køkkenet¹⁾. I den Tid, her omtales, var den fordetmeste bleven afløst af en Jernbilægger med Skruer og høje Knapper af Messing samt Messingbeklædning over hele den øverste Plade. Her staar en Størp, nogle Lysestager og andre Messingsager; ovenover hænger der et drevet Haandfad; og alt dette Metal er skinnende blankt. — Gulvet er af Planker og blændende hvidt. — Væggene er fuldt panelede; hyppigt staar de med Træets naturlige Farve; men ligesaa ofte er de malede. (Ved Midten af forrige

126.

Aarhundrede gjorde man Stuerne brogede. Rammestykkerne skulde være mørke og ensfarvede, Fyldingerne lyse og pyntede med Figurer eller med store Buketter af Frugter og Blomster (Fig. 131). Omkring Aar 1800 blev det Mode at gøre Træværket lyseblaat og smykke alle Fyldinger med Rosengrene). De gamle Paneler er rigt udstyrede med Snitværk, hvis Mønstre er saameget mangfoldigere, som vægfaste Skabe og Sengesteder har givet Anledning til mange forskellige Inddelinger. En Gesims løber Stuen rundt; paa den staar Tinfade og brogede Tallerkener i sluttet Række, under den hænger et lille Spejl i Ibentræs Ramme og et Par »hollandske Malerier²⁾«. Paa Hylden over Vraaskabet staar Spændebibelen og Timeglaset; hos Folk, som er forud for alle andre, hænger der et Viseværk eller et Slagur paa

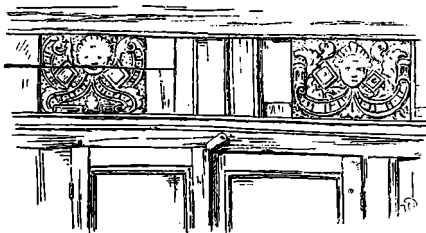
¹⁾ I et Inventarium fra 1725 (Horsbøl Tønderegnet) forekommer: Gibsdukker paa Skorstenen i Dagligstuen.

²⁾ Emnerne var fordetmeste bibelske sanson: Abraham og Isak, Esau og Jacob, Jephthas Datter, Jesuslamet, Christi Daab, den barmhjertige Samaritan, Judas Kysset og Passionsbilleder. Men allerede dengang havde dog Hyrdescener begyndt at finde Vej til vesterlesvigske Bønderstuer.

Fig. 126. Hans Dall. Efter Carl Jessen. Egnen mellem Husum og Tønder. Vindue med opkrampet Luge, samt Jernstang med Vinduesrosen. Vistnok fra det 17de Aarhundrede.

Væggen. Under Vinduerne er en fast Langbænk, Sønderbænken, og den gaar i et med Tværbænken foran Ægtesengen; her staar ogsaa et Bord eller to, og i Loftet ovenover sidder en Messingrose, hvori man ved festlige Lejligheder hænger Lysekronen; et Par Kister og nogle Lænestole er anbragte, hvor de bedst kan faa Plads. Aaret rundt breder Kvinderne hjemmevævede Hynder og Dyner paa Stole og Bænke; men ved Bryllup og Barsel har de kostbare flamske, som flere Familier er fælles om. — Dag ud og Dag ind er der Puder med Kniplinger i de nyskelige Vugger.

Piselen har intet Ildsted; men iøvrigt ligner den Dagligstuen. Som oftest er her Bohave i Overflod, og ikke sjældent er det temmeligt broget. Somme Steder staar tre vægfaste Senge paa Rad, hver med sit Slags Omhæng: grønne, røde, sorte eller mørkeblaa. Til Pragtstykkerne hører et stort Skab med en Mængde Billedskærerarbejde; hyppigt er Nadveren fremstillet paa en af Laagerne, og i saa

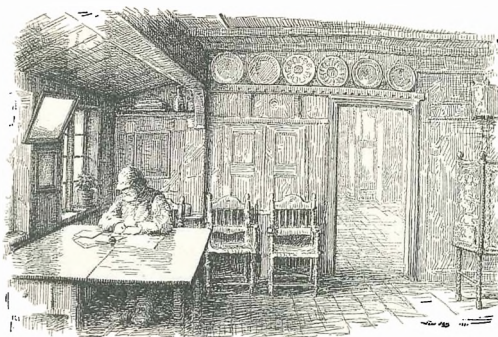
127.

Fald kaldes det et Nadverskab. Deri gemmes Sølvtøjet: Et Par Dusin Skeer med vredne Skafter og Ansigter, to Sæt sølvbundne Knive og Gafler med tilhørende Skeder, som Mand og Hustru fører med til Gilde, en Klædekost med Sølvskaft, adskillige Bægere, en Thedaase, en Sukkerskaal samt nu og da en Sukkertang m. m. Fordetmeste findes der en rigt udskaaen Ørk, paa den staar nu og da en indlagt Lade og ovenpaa den igen et forgyldt Skrin; Trappetrinnene, som fremkommer ved denne Opstilling, afgiver god Plads for fine Stenkruer og andre pyntelige Smaasager; paa Væggene hænger Pyramider med Glas og Stentøj samt gudelige Bøger og undtagelsesvis en »Algebra-Regnebog«. De Fleste har et stort udskaaet Bord og desuden et lille, hollandsk Thebord med Fliser paa Pladen og fuldt af Kopper og Kander; i nogle Huse er Stolene betrukne med Guldlæder.

Indskrifter forekommer i stort Tal baade paa Lofterne og Væggene, saavel i Piselen som i Dagligstuen. De ældste hidrører fra Davids Psalmer; over Bondens

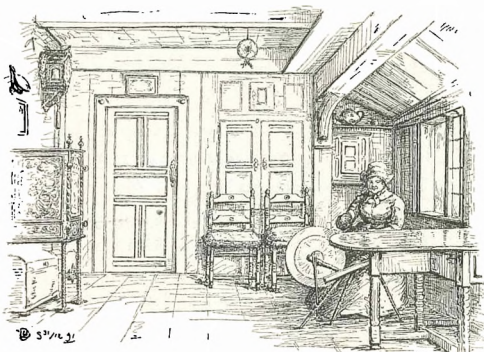
Fig. 127. Hans Dall. Efter Momme Nissen. Egnen mellem Husum og Tønder. Brudstykke af et Panel.

egen Seng staar ikke sjældent: »Herre, naar jeg lægger mig til Hvile, tænker jeg paa Dig, og naar jeg rejser mig fra Lejet, priser jeg Dit Navn«. — I Slutningen

128.

af forrige Aarhundrede traadte Læresætninger istedet for Bibelsprog. Saaledes paa Sild, hvor der 1784 blev skrevet over en Dør: »*Vergisz die Freundschaft nicht, die*

129.

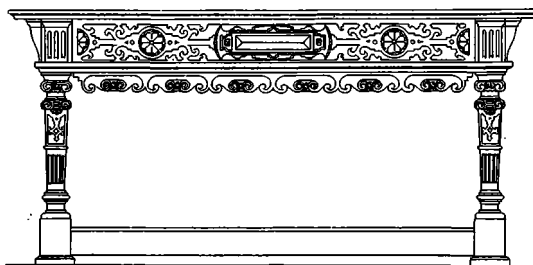
du vorhin empfangen. Es ist noch nie der Fluch das Haus vorbei gegangen, darin der Undanck wohnt. Drum lerne danckbar sein, es kostet wenig Mühl' und bringt doch

Fig. 128. Hans Dall. Efter Carl Jessen. Egnen mellem Husum og Tønder. Fra forrige Aarhundrede.

Fig. 129. Hans Dall. Efter Momme Nissen. Egnen mellem Husum og Tønder. Fra forrige Aarhundrede.

groszes ein)«. — Somme Steder kom Stuerne til at minde om et Eventyr, hvor Bohavet praler af sine gode Egenskaber. Som Exempel anføres en Indskrift fra Slesvigs Vestkyst, og anbragt paa et Slagur 1788: »*Ich weise recht und kann nicht seh'n; ich hanngue und kann dennoch geh'n; mein Schritt ist weder weit noch breit und follget doch der schnellen Zeit*»).

I Kamrene stod Klædekiste ved Klædekiste. Kisternes Tal var ingen daarlig Maalestok for Husets Velstand. Og deres Indhold kunde være saa værdifuldt, at en Tiendedel af Boets Midler stak i Uldent og Linned; paa sine Steder blev det vurderet til 1000 Mark og derover. Selv naar det gamle og slidte ikke regnedes med, kunde en velhavende Bondekone opvise 36 Par Lagen foruden Spredelagen og Liglagen, halvandet Dusin Pudevaar med Kniplinger og ligesaamange daglige Vaar, halvandet Dusin Pyntehaandklæder, to Dusin Drejels- og Damaskes Duge samt et halvt Dusin Ser-

130.

vietter; tilmed havde hun ikke sjældent henimod 100 Alen Tøj, der endnu ikke var taget i Brug, og ikke lidt Hør, Blaar og Uld, som var mere eller mindre forarbejdet. Der anvendtes meget Tøj til de fleste Stykker. Liglagen paa 3 til 4 Bredder og 10 Alen lange forekom hyppigt; de fineste Sengelagen var i 3 Bredder og 7 Alen lange; de fleste Stadselagen var dog kun 5 til 6 Alen, og til dagligt Brug nøjedes man med 2 Bredder paa 4½ Alen; Spredelagen, som blev bredte over syge Folks Hovedgærde og Overdyne var 2 Alen. Lighaandklæderne, der lagdes korsvis over det sorte Ligklæde, var meget store; det, som laa paalangs, var omtrent 9 Alen, det andet henimod 5 Alen. De øvrige Haandklæder var 5 til 6 Alen; de var pyntede

1) Frit oversat: Forglem ikke de Venskabsjenerer, Du fordm har modtaget. Forbandelsen er endnu ikke gaet det Hus forbi, hvori Utaknemmelighed bor. Lær derfor at være taknemmelig; det koster kun lidt Umage og lønner sig dog i store Maader.

2) Frit oversat: Jeg peger rigtigt, skønt jeg ikke kan se; jeg kan gaa, ihvorvel jeg er hængt; jeg tager ikke lange Skridt og følger dog med den ilende Tid.

Fig. 130. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Før. Maaske fra Slutningen af det 16de Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum.

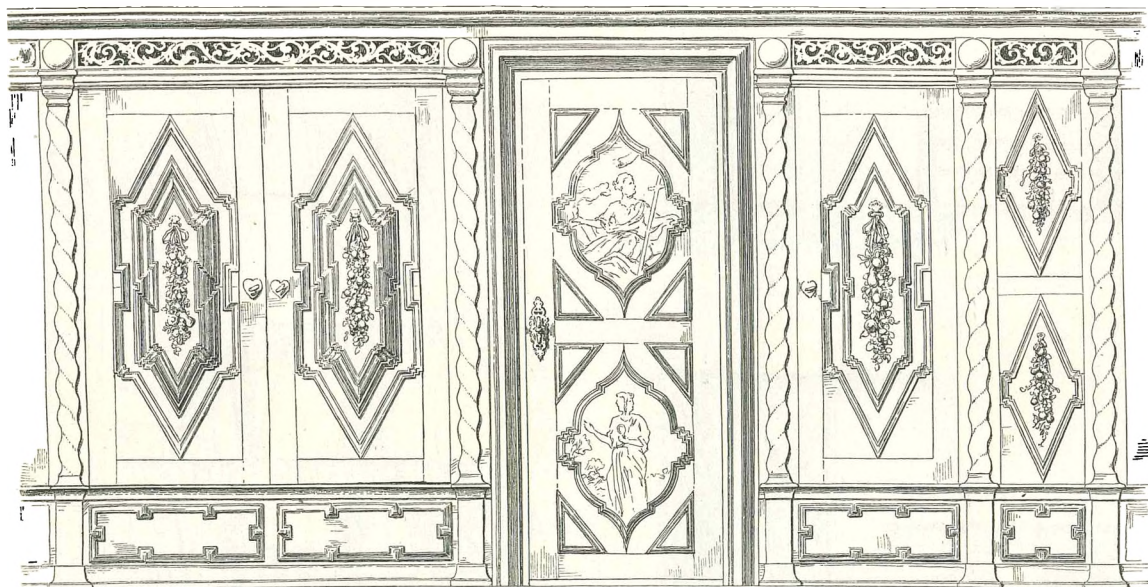
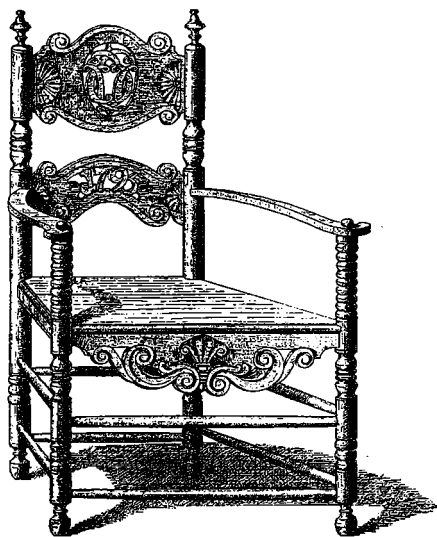
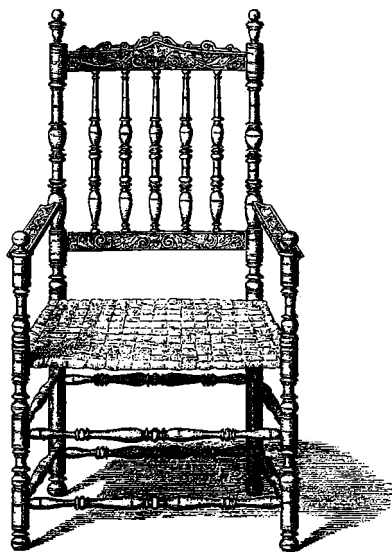

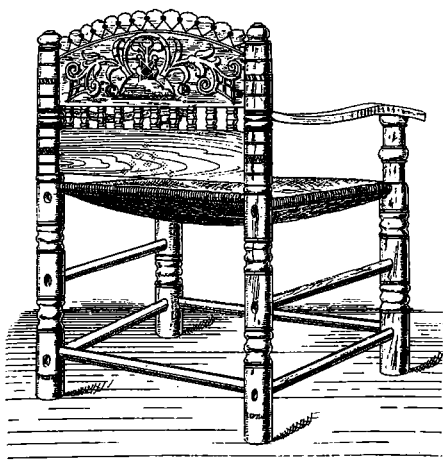
Fig. 131. Hans Dall og R. Mejborg. Før. Panel med Alkove- og Skabsdøre. Fra Slutningen af forrige Aarhundrede.

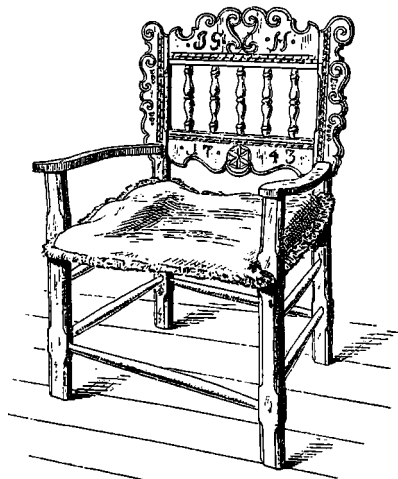
132.

133.

134.

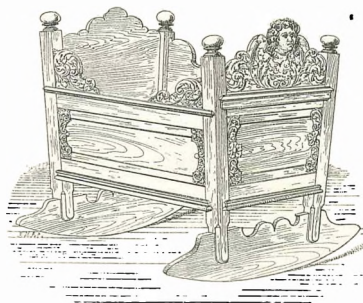

135.

Fig. 132—35. Tegnede under Hein. Sauermanns Ledelse i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Vesterslesvig. Originalerne i Flensborg Museum.

med paasyede eller indvævede blaa og røde Borter; og de kom kun ibrug ved højtidelige Lejligheder, naar Gæsterne tvættede Hænderne i et af de fine Haandfade, før de satte sig tilbords. (Viskestykkerne, som man daglig tørrede sig med, var for uanselige til at nævnes i Inventarielisterne. Og det samme gælder de daglige »Bygkornsduge«, som havde Navn efter Mønstret; vi hører kun nu og da, at et Stykke Lærred var bestemt til det Brug). De fine Duge havde en Længde af 8 til 10 Alen, og Servietterne var 2 Alen i Firkant. — I Kvindernes Klædekister fandtes: Trøjer med Masser af Sølvknapper, Silkeskørter, »Kravekapper« af Damask, Baretter med gyldne Spange, corduanske Sko og Randers Handsker.

En saadan Velstand var næppe ualmindelig. Et Par Skiftebøger fra Husumegnen for Aarene 1738—42 og 1749—55 viser os, at en Marskbondes Efterladenskaber hyppig blev anslaaede til 6 à 8000 Mark, ja undertiden endog til over

136.

50,000 Mark. Disse Summer var i og for sig betydelige i et Tidsrum, hvor de bedste Marskkør kunde faas for 40—50 Mark, og en Hest kun kostede 12—70 Mark. Men, der er Grund til at antage, at de fleste er satte meget for lavt, efter som næsten alle de paagældende Gaarde gik over til en af Arvingerne og ifølge samtidige Vidnesbyrd maa være blevne saaledes taxerede, at den, der skulde overtage Ejendommen, ikke blev trykket ved Udbetalingerne. En Arvefæstegaard med tilkøbte Jorder (i Rantrum Marsk), som 1747 kom under Hammeren, indbragte 12,918 Mark 1 Skilling 11 $\frac{2}{3}$ Penning. For Stavnen og Bygningerne fik Arvingerne c. 1000 Mark; Besætningen løb op til noget over 2200 Mark, og Ejendomsjorden blev betalt med 7000 Mark, idet en Demat paa 6 Skæpper kostede 150—280 Mark. — De fleste Bønder var Selvejere. Ifølge Indberetning af 1741 var der ingen Fæstegaarde i Viding og Bøking Herreder og heller ingen i Ejdersted; derimod forekom der nogle

Fig. 136. Tegnet under Heinr. Sauermanns Ledelse i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Nordstrand. Fra sidste Halvdel af forrige Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum.

; Husumegnen samt paa Sild, Før og Pelvorm. Fæsterne var Arvefæstere, der ejede Bygningerne og havde Ret til at sælge Grunden; Enkerne beholdt Gaardene. Ved Skifte taxeredes baade Jord og Huse; den af Arvingerne, der overtog Fæstet, fik da Halvparten forud; den anden Halvpart blev delt imellem samtlige Søkende,

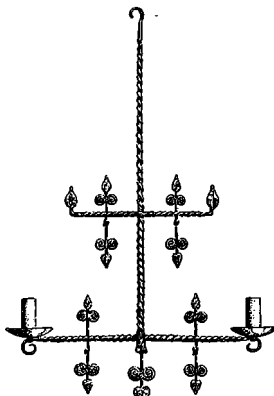

137.

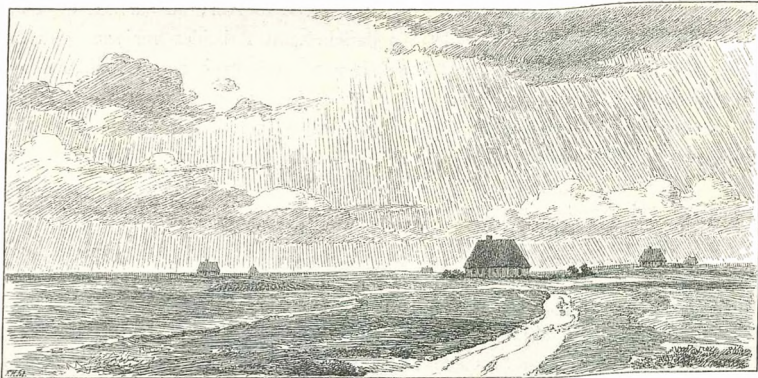
og den, som fik Gaarden, maatte købe de øvrige ud. Vilde Forældrene gaa paa Aftægt, kunde de efter eget Valg afstaa Fæstet til et af Børnene; i Reglen blev den yngste Søn foretrukken; men hvor Øvrigheden blev tilkaldt, fik den Ældste Forretten.

Fig. 137. Opmaalt under Heinar. Sauermanns Ledelse i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Panelgesims. For. Fra det 17de Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum.

Fig. 138. Hans Dall efter R. Mejborg. Lysekrone fra Sild. Originalen i Kejums Museum.

138.

139.

MELLEMSLESVIGS HEDEEGNE.

Det hed sig i Svend Estridsens Tid, at skønt Tyskland dækkedes af skumle Skove, var Jylland endnu mere afskrækkende. Ufrugtbarheden inde i Landet var saa stor, at Folk gruede for at færdes her: De dyrkede Pletter og Bopælene var saare faa; kun Strimlerne langs med Aerne var friske og grønne; hele det øvrige Land havde et øde Præg, og rundtom bredte der sig nøgne Heder. — Denne Skildring kunde passe paa de Egne, man maatte drage igennem for at komme fra Ejderøen til Hedeby. Mellemslesvig bar tydeligere Spor af Menneskefærd; og den øvrige Del af Landet havde et helt andet Udseende: Langs med Adelvejen, fra Danevirke og nordpaa laa saamange Kæmpehøje, at de paa sine Steder dannede milelange Grav-gader; vesterpaa var adskillige anselige Engdrag; Øster- og Nørreslesvig var fulde af store Skove. — Inde i Landet var der skovklædte Bakkedrag midt i de flade Lyngheder.

En stor Del af Mellemslesvigs Skove var dog allerede ødelagte ved Begyndelsen af det Tidsrum, her omtales, og henimod dets Slutning var kun forkrøblet Krat og Purl tilbage. Ved Midten af forrige Aarhundrede var Colonisthuse blevne opførte, og indkaldte Fremmede havde taget noget af den magre Jord under Ploven. Men iøvrigt havde Egnen beholdt sit fordums Udseende. — I vor Tid har Bønderne af yderste Evne stræbt at opdyrke Heden. Det er sommesteder lykkedes over al Forventning: Her og der har nymærglet Jord givet ti Fold, og det spørges, at

Fig. 139. Karl Jensen. Efter R. Mejuerg. Colonisthuse paa den slesvigske Hede.

Folk, som for halvtredsindstve Aar siden kun havde to Kør, nu har sex og tilmed en god Hest. Andensteds viste det sig derimod, at Arbejdet var saa godt som spildt, og i saa Fald fik Lyng og Gyvel Lov til at indtage deres gamle Plads og brede sig over Agrene. — I de magreste Egne dyrkes saa godt som intet andet end Rug og Boghvede; Havren forekommer sparsomt, og paa hele Kvadratmile ses kun et Par Bygmarker. Naar det regner sex Dage om Ugen og er Graavejr paa den syvende, fører Markerne sig net nok op; men i tørre Aar ser her kummerligt ud. Stormer det ved Foraarstid, kommer Sandet i Flugt; allevegne, hvor der er lidt Læ, lægger det sig i Driver; Vintersæden dækkes til, og Vaarkornet blæser bort. I hede Somre har Græsmarkerne ikke et grønt Straa; de er røde og graa af Knavel og Rødsyre kun tarvelig pyntede med gule Rundbælle og Stedmodersblomster. I Boghveden, som ingensteds skjuler det hvide Sand, er der da store bare Pletter. Rundt om paa Rugmarkerne staar Straaene en halv Alen fra hverandre; Vipperne er korte og Kærnerne smaa; paa sine Steder er alle Axene svange.

Endnu er der Strækninger vest for Flensborg, hvor Opdyrkingen er saa lidt fremskreden, at Fantasien let kan føre Beskueren tilbage i Middelalderen. Et saadant Landskab med dets faa og fattige Enkeltheder bliver maaske mest anskueligt, naar det fremstilles som Maleri. Man kunde hertil vælge en Graavejrsstemning; paa et stort Lærred skulde der drages en vandret Linje, til Skel mellem Himmel og Jord; naar Luften var færdig, maatte Paletten fyldes med Rustfarver: Skalaer af graat, skidengult og rødbrunt; — en mager Hede med uanselige Indlandsklitter, forkrøblet Lyng, Hvidmos og Klittag, langt borte en kullet Kirke og en Klynge lave Huse, nogle Faar hist og her, samt i Forgrunden en bred Sandvej var det, der skulde fremstilles. — Men fattige som disse Egne er, fængsler de dog Enhver, der bliver fortrolig med dem. Særligt dragende virker den vide Udsigt; og naar en Hedebonde flytter bort fra Hjemmet og fæster Bo i skovrige Egne, føler han sig indestænget og længes altid efter sine aabne Sletter. — Indrammet af den mørke Hede synes Engen friskere og grønnere end andensteds; Landsbyerne, hvor Pil, El og Hyld danner Smaalunde langs med Aabredten, virker i høj Grad tiltalende, og nogle faa Pragstjerner og Caprifolier i Egekrattet vækker vor Beundring. I den Tid, da Porsen dufter, og Klokkelyngen staar i Blomst, fristes man til at mene, at dette Land hører til de allerherligste, og man bliver helt lystig tilmode, naar Hyrdedrengen synger i straalende Solskin:

De ræn aa de sus, de ser saa graat i Sky;
 Guj naai waas arme Hirer, vi er saa laant fraa By;
 tille op aa sild i Sæng, Fanden skul vær en Bysens Hihdreng
 et ant Aar igjen!
 Æ vaar tefrejs de waar Awten, aamaaren Martensdaw,
 saa hai Æ da mi Løn forteen, saa kund Æ da rejs aw!
 Saa tæjer Æ mi Pikpak, mi Siksak, mi Knappel o æ Nak,
 saa sæjer Æ Goinat til aalle Bysens Pak,
 saa rejser Æ deraw!

Ræn, Ræn ruse, de ser saa graat i Sky,
men aall vi arm stakkels Hirer, vi er saa laant fraa By;
ven Æ kommer hjem iawten, saa tæjjer Æ æ Skrerrer ve sit linke Ben,
aa smirrer ham øwver æ Præst sin Skorsten!

Eller:

men Fanden tej æ Skrerrer, der ka ser bag æ Bord aa sy!.)

Lige til vor Tid var Skikkene i Mellemslesvig ualmindelig gammeldags, og særlig Agerdyrkingen var som i Konning Valdemars Dage og af Arild*. — Fra Udlandet foreligger Beretninger, der gaar ud paa, at omstrefvende Folk i ældgammel Tid opbrød et Stykke Jord hist og her, dyrkede det i Fællesskab og delte Afgrøden. — Paa den slesvigske Hede forekom endnu omkring Aar 1600 noget lignende Forhold.

Saaledes var Mændene i Kragelund (Fjoldesogn, Husumegnen) dengang ikke komne videre, end at de vel havde faste Bosteder, men ikke faste Bymarker. Aar for Aar, eller med et Par Aars Mellemrum satte de Ild paa Heden for at afbrænde dens »Urtefang«. — Saalænge Flammerne blussede, var Store og Smaa paafærde for at vaage over, at de ikke løb ind paa fremmed Grund. Og saavel ved dette som ved andre efterfølgende Markarbejder gik Bønderne med Sværd ved Lænd; thi endnu fejdede Landsby med Landsby, og det hændte, at Folk maatte lade Plovene staa, medens de kæmpede med et fremmed Naboskab, som de af en eller anden Grund havde Ufred med.

Naar Ilden var slukket, udsaa Bymændene en passende Plads til et Agerskifte, og for at faa dette i Stand afstak de først to jævnsidesløbende Linjer, hvis indbyrdes Afstand bestemte Agrenes Længde; det indstregede Fladerum deltes dernæst ved Tværlinjer i Agre, hvis Bredder var 3 til 4 Favne, og hvis Tal svarede til Naboernes (jævnf. S. 14), sluttelig blev der kastet Lod om Agrene, og derved fik hver Mand sin anvist. Fandt Bønderne, at de ikke havde faaet tilstrækkeligt Pløjeland i det første Skifte, afsatte de endnu et eller flere, hvis Agre ligeledes blev fordelte ved Lodtrækning. — Da der i mange Landsbyer ikke var mere end fem til sex Gaarde, og en Hedebondes Udsæd sjælden oversteg fire til fem Tønder Korn, havde saadanne Bymarker kun ringe Udstrækning; men alle Bols mænd havde lige meget, og deres Jord laa ens for Sol og Vind og var omtrent af samme Bonitet²⁾.

Kort efter at Inddelingen var sket, paalagde Oldermændene de udvalgte Hegns- mænd at rebe Bymarkens Omkreds og fordele Grænsen saaledes, at hver Bonde kunde faa sit Stykke at gærde. Fra gammel Tid tog Folk Stave og Ris, hvor de

1) Disse og mange andre Sprogprøver findes i Pastor H. F. Feilbergs fornøjelige Bog: Fra Heden.

2) De Arealer, vi kalder Bøndergaarde, blev forhen kaldte Bol. (Heraf kommer Benævnelser Bolsmand). Tidligt i Middelalderen skal alle Bol have været omtrent lige store, og hvert enkelt skal have omfattet saamegen Jord, som der kunde drives med én Plov. I det 16de og 17de Aarhundrede regnede man 256 Agre til et Helbol. En Agers Bredder blev dengang anslaaet til 24 Plovrurer, men Længden var ubestemt. — I sønderjyske Aktskytter kaldes et Bol ogsaa et Gods; hyppigt tales der om Halv- og Kvarfgods.

bedst kunde faa fat i dem; og hermed vedblev de paa mange Steder til langt ind i det 17de Aarhundrede, uden at de paagældende Lodejere gjorde synderligt for at stanse dette Uvæsen. Derimod saa Naboskabet ikke gennem Fingre med Bønderne, naar de stjal af hverandres Gærder; i saa Fald gik Dommen ud paa, at Forbryderen skulde erstatte Skaden, give en anelig Mulkt og desuden vedligeholde det ødelagte Hegn »til evige Dage«. Men ude paa Heden, hvor Marken blev flyttet efter et Par Aars Forløb, naar Jorden var udpint og Gærderne raadne, fik denne Evighed hurtig Ende').

Hundrede Aar senere var man vistnok overalt naaet saa vidt, at den Jord, der laa Byen nærmest, stadig blev dyrket. Men skønt Bymarkerne var blevne faste, og Agerskifterne en Gang for alle havde faaet deres bestemte Grænser, vedblev man ikke desto mindre at flytte Agrene. Et

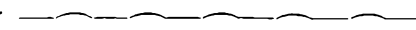

140—143

skriftligt Vidnesbyrd herom findes i Frørup Grandevilkaar fra 1687 (Oversøsogn, Flensborgegnen); her siges udtrykkeligt, at Jorden hvert Aar skulde opmaales og fordeles imellem samtlige Naboer. Af mundtlige Beretninger fremgaar ogsaa, at samme Skik holdt sig i andre Hedebyer lige til vort Aarhundrede.

For at faa Klarhed over dette Forhold, maa vi have nogle Oplysninger fra andre Egne; og vi skal da først betragte et forladt Agerskifte paa leret Jord, som har skøttet sig selv i Aarhundreder. Et saadant Skifte ligner en Række Urtebede med til-

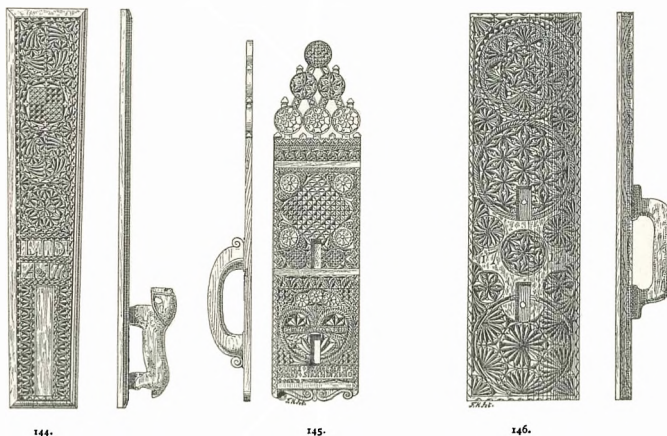
hørende Gange; og de Linjer, der kan lægges tværs over det, vil se ud omtrent som hosstaaende Figur , hvor Buerne betegner Agrene, og hvor de vandrette Streger antyder udyrkede Strimler, som laa hen til Skel imellem Mand og Mand. — Man gjorde Agrene »højryggede«, for at Overfladevandet kunde faa Afløb (jævnf. S. 5)²⁾.

1) Her og der i Slesvig kaldes et Gærde endnu en Gaard, og denne Benævnelse synes at have været almindelig for hundrede Aar siden; dengang kaldte Sønderjyderne de Mænd, der syndede Gærder, for Gaardmænd. Fra midtgammel Tid blev dog ogsaa omgærdede Steder kaldte Gaarde, og der blev talt om: Urtegaarde, Tøftegaarde, Græsgaarde, Enggaarde, Vanggaarde o. s. v. — Ligeledes betegnedes Ordet Have baade et Gærde og en indhegnet Plads. — I den sidste Betydning forekommer det i Verslinjen: »En Ting mangler for den Have« og i saadanne Sætningsformer som: »Abildhave, Stakkehave, Skovhave, Hestehave, Folehave og Kohave. — At Ordet Lykke kan betyde et Hegn, ses f. Ex. af Løherreds Tingbog for 1621, hvor der siges: »Broder Christensen i Mjolen maa oplukke den Lykke udigen, som de Mjolen Bymænd haver hannem nederkaste«.

2) At Jorden i de foregaaende Aarhundreder gav saa ringe Afgrøde, hidrørte væsentligt fra, at Landmanden ikke sørgede for tilstrækkeligt Afløb. Ikke blot Drainingen, men ogsaa Udgrøftningen er fra senere Tid. Da Herremændene paa

Fig. 140—143. Opmaalte under Heint. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborgs Skole for Kunsthaandværk. Fig. 140. Skabprofil fra Haderslev. 1596, Fig. 141. Panelgesims fra Vesterlesvig. 1680, Fig. 142. Bordgesims fra Flensborg. 1690, Fig. 143. Skabgesims fra Husum. Originalerne i Flensborg Museum.

At Agrene kunde omlægges, fremgaar af Valdemar den Andens jyske Lov; hvor det i 38te Capitel hedder: *Man, thær sighær, at han havær minne af bol, æn han a, han kumær alt bol til ræps. Æn skil bol wiithær annat, tha kumær han al by til Reps¹⁾*. Men at det allerede dengang ikke længere var almindeligt, at samtlige Bymænd atter og atter byttede Agre, fremgaar vistnok af Lovens 43de Capitel; thi et Apparat saa stort, som det her omtales, vilde sikkert Ingen sætte i Bevægelse, naar det kun gjaldt ét eller et Par Aars ringe Tab. — En Omlægning, som den Loven antyder, var da ogsaa et betydeligt Arbejde; thi naar Agrene skulde skifte Bredde, maatte man jo flytte baade Skelstrimlerne og Agerryggene og følgelig pløje det krumt, som før var fladt, og omvendt.

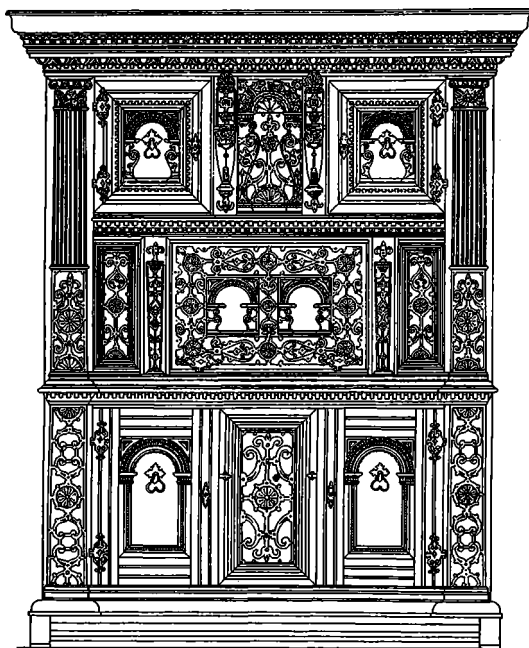
Selve Agerskifterne viser os, at Inddelingen i lange Tider har været uforandret, idet Skelstrimlerne ikke sjældent er fulde af Marksten, som Aar ud og Aar ind blev opsamlede paa Pløjejorden. Det samme fremgaar af Matriculskortene, hvor vi ser, at Skellene hyppigt var groede over med Tjørne; og om gamle Tjørneren af betydeligt Omfang er der heller ikke faa skriftlige Oplysninger. Saaledes lærer vi af et Aktstykke fra 1620, at da nogle Bønder i Aabenraa Amt vilde forbedre deres Ejendom og derfor var ifærd med at fælde Revl og Krat saavel paa Bymarkerne

Als i Aarene 1810—20 begyndte at grave Grøfter paa Markerne, harmedes Bønderne derover og mente, at det kun førte til, at Køerne knækkede Halsen; det var endda særlig fremmelige Folk.

1) Klager en Mand over, at han ikke har saa stor en Part af et Bol, som der tilkommer ham, da kan han kræve hele Bølet opmaalt paa ny. Og er der Strid om Jord imellem Bol og Bol, da kommer hele Bymarken under Maalesnoeren.

Fig. 144—146. Opmaalte under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Manglebrætter. Fig. 144 Tøndereggen. 1778, Fig. 145. Nordstrand. 1632, Fig. 146. Haderslevveggen. 1717. Originalerne i Flensborg Museum.

som i Koblerne, fik de en drøj Irettesættelse af Hertug Frederik den Tredje, der paa det strængeste forbød et saadant »unyttigt og overflødigt« Arbejde, som kun førte til, at den hertugelige Vildtbane blev ødelagt. Tjørnene fik da Lov til at brede sig mere og mere; hundrede Aar senere klagede Regeringen gentagne Gange over, at de havde taget Overhaand i Østerslesvig, og at mange Gaarde derved var blevne saaledes forringede, at de næppe nok kunde svare deres Skatter.

147.

Ude paa Heden var Forholdene helt anderledes. Da den lette Sandjord ikke kunde faa for megen Regn, var der ingen Grund til at gøre Sædemarkerne højryggede, og da tilmed Skellene imellem Naboerne kun havde lidt over en Plofvures Bredde, var det nemt nok at omlægge Agrene. Sandsynligvis har Flyvesandet hyppigt udvisket de svage Grænsemærker og derved bevirket, at Pløjegjorden idelig blev opmaalt og inddelt.

Fig. 147. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Flensborgegnen. Skab fra det 17de Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum.

Hvor Bymarkerne var flyttelige, kunde Agerskifterne gøres større, efterhaanden som Naboernes Antal blev forøget. Herved kunde der opstaa nye Gaarde, uden at de gamle led under det. Og hvor der var overflødig Overdrev, var det nemt nok at fyldestgøre det ældgamle Lovsted, der siger, at der er vel skiftet, hvor Alle har faaet lige gode Lodder. Spragebøl Grandevilkaar fra 1689 viser os, at Hedeboender tre Mil vest for Flensborg fulgte denne Fremgangsmaade lige til forrige Aarhundrede; thi her hedder det endnu, at alle Bolsmænd skal have lige-meget Agerland og ens Ret til Byens Græsgange.

I de Landsbyer, der havde faste Bymarker og følgelig ogsaa Agerskifter med faste Grænser, kunde derimod en ny Gaard kun fremstaa, ved at en af de gamle blev delt; naar det skete, delte man samtlige Agre. — I det 17de og 18de Aarhundrede var det almindeligt, at større eller mindre Parter af en Gaards Tilliggende enten blev solgte eller givne i brugeligt Pant; og i Hedebyer, hvor Markerne aarligt blev opmaalte og inddelte paa ny, var det næppe ualmindeligt, at en af Naboerne lod alle sine Agre gøre smallere, for at en anden kunde faa alle sine gjorte bredere. Disse Udparcelleringer var lovstridige, og Regeringen ivrede ofte imod dem; men paa dette som paa mange andre Omraader tog Bønderne mere Hensyn til gammel Skik og Brug end til Lovsteder¹⁾.

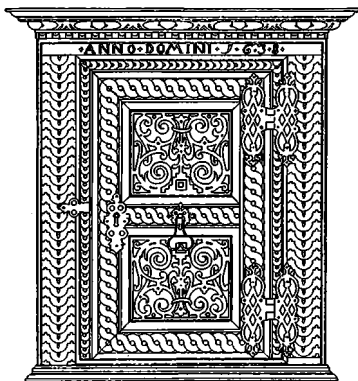
148.

¹⁾ Kom to Bymarker til at støde sammen, skulde der gøres et »christeligt Skel« imellem dem. — Et Exempel fra Løherreds Tingbog for 1619 viser, hvor omstændeligt det var at faa et saadant Skel gjort lovligt. Her siges, at Nis Jespersen, Borger i Tønder, mødte paa Herredstinget den 22de Maj og kundgjorde, at han paa Molderup Bymænds Vegne tillyste et Sandemands Tog, for at Løherreds Sandemænd kunde gøre et Markskel mellem Molderup Bymark paa den ene og Visbys samt Nørbys Bymarker paa den anden Side; han kundgjorde tilmed, at Bolsmændene i sidstnævnte Byer i Henhold til Lov og Forordning for 8 Dage siden havde faaet Varsel »til deres Brofjæl« for Lysning paa Tinge samt 3 og 4 Ugers Varsel til at gøre Indsigelse i rette Tid og at være tilstede, naar Toget gik for sig. — Den 5te Juni fremstod Nis Jespersen anden Gang og forkyndte, at han havde »udkrævet« 8 Sandemænd, som han navngav, til at sværge det ovennævnte Markskel, og tilføjede, at disse Sandemænd hver især for 8 Dage siden havde faaet Varsel »for deres Huse«. — Den 19de gav syv Sandemænd Møde paa Herredstinget, (den ottende var lovlig forhindret); én af dem fremtraadte paa »egne og Medbrøders Vegne« og forespurgte, om Nogen havde »Landstingsdom, enten endelig eller uendelig, eller nogle andre Tingsvidner eller Breve« Markskellet angaaende, og han krævede, at isaafald skulde sligt strax lægges frem for Sandemændene. Da Ingen svarede noget hertil, udkrævede Nis Jespersen Fyldinger til Sandemandstoget. — Hvad der nu paafølgte, er ikke anført i Tingbogen; men det kender vi andensteds fra, da Skikken i alt væsentligt var ens overalt. — Herredsfogeden fremkalde »tvede vederhæftige Danemænd, som var boende udi Sognet; efterat de var udnævnte til Fyldinger, toge de hinanden i Haand og sagde: »Efterdi (det) befindes, at Sandemænd af Løherred er lovligen oprævede og tilfulde, (til) at tye (vidne) og sværge om Marskel imellem Molderup Bymark o. s. v., da tilfindes de nu derom at gøre deres Ed og Tov, saaledes at Kongen sker Ret og Bonden ingen Uret«. — Saasart det var sket, gik Sandemændene med Fyldingerne og samtlige Lodsjere bort fra Tinget og hen til det Sted, hvor Skellet skulde begynde; her satte de trebundne Sten med Flint og Kul under (jvf. S. 5) og aflagde Ed, idet de »med samlede Hænder« greb om et Sværd og sagde: »Nu haver vi begyndt vores Tog paa dette Sted for at gøre Skilsmisse imellem Molderup Bymark paa den ene og Visbys samt Nørbys Bymark paa den anden Side, og sætter vi nu tredde Sten med Kul og Flint under til en Kendelse. Saa sandt Gud hjælper«. Derpaa gik de fra Sted til Sted og satte Sten for Sten med samme Ceremoni og lignende Ord, indtil Skellet var færdigt. — Den 20de fremtraadte Nis Jespersen for sidste Gang paa Tinge og kundgjorde, at Molderup Bymænd havde givet ham Fuldmagt til at forfølge Sagen om Markskellet fra Herredstinget til Landstinget, om saa skulde blive nødvendigt. Demæst traadte Sandemændene frem og spurgte endnu en Gang, om Nogen havde Landstingsdom o. s. v. Da heller Ingen svarede denne Gang, spurgte

Fig. 148. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Malet Rude fra 1681. Flensborgegnens. Originalen i Flensborg Museum.

I det hele taget havde Hedeegnens Agerbrug ikke stor Betydning. Nogle Landsbyer var naaede saa vidt, at de havde Trevangsbrug og skiftede med Vintersæd, Vaarsæd og Græsjord; andre havde Tovangsbrug med fire Aars Rugsæd og fire Aars Græsning. Men endnu omkring Aar 1700 havde de fleste sikkert Alsædejord og saae Aar ud og Aar ind ikke stort andet end Vinterrug. — Paa saadanne Steder kunde der næppe nok blive Tid til Ævresgræsning, da Ploven maatte sættes i Jorden, saasnart Sæden var kommen i Hus.

Boghveden, som blev indført her i Landet i det 16de Aarhundrede, bredte sig ud over Heden i Løbet af det 17de. I Begyndelsen blev den vistnok kun saaget paa Steder, hvor Rugen var gaaet bort om Vinteren. Og skønt den allerede i forrige Aarhundrede var bleven Anledning til, at mange mellemslesvigske Landsbyer havde faaet et regelmæssigt Sædskitte; var der dog lige til vor Tid adskillige Bymarker, hvor Boghvedeagre kun forekom nu og da.

149

Fra gammel Tid har Engene og Overdrevene været Hedeboernes Velstandskilder. Og med Undtagelse af Marsken findes der maaske ikke nogen Egn i Slesvig, hvor Bolsmændene havde større Besætning. I Grandevillaarene fra Storevi (Flensborg-egnen), som er tinglæste 1623 og er de ældste fra denne Del af Landet, siges der, at for hver Otting Jord, en Bolsmand har, maa han græsse 2 Heste samt 5 Bæster (Kør og Nød), og at et Helbol altsaa

maatte have 16 Heste og 40 Bæster. At disse Tal ikke var enestaende i det 17de Aarhundrede, fremgaar af nogle Aktstykker fra Spragebøl. Her havde hver af

Sandemændenes Formand Herredsfogeden, om han og hans Medbrødre var »lovligen forfuld og tilkævret til at sværge Markskel udi Dage«. Dertil svarede Herredsfogeden, at efterdi der »findes og bevises Synsmændsvidne, Lysningsvidne og Optrævelsesvidne, da vidste han ikke andet end, at foreskrevne Sandemænd jo var lovligen forfuld til at sværge Markskel«. Derpaa gav Sandemændene tilkende, at saasom Herredsfogeden havde »stædet Fylding over dem, at de skulde gøre Markskel i Dag otte Dage« (D: for otte Dage siden), som var den 19de Juni, var de begyndt paa det og det Sted og siden gaaet fra Sten til Sten og havde svoret et ret Markskel». Endelig fremstod den 8de Sandemand, som havde været paa Viborg Landsting den Dag, da Toget var gaaet for sig, og kundgjorde, at han i den kommende Uge vilde granske Skellet og om otte Dage gøre sin Ed paa Tinge. I Overensstemmelse hermed fremstod han den 3die Juli og vidnede, at han havde »beset samme Markskel Sted fra Sted og Sten fra Sten og sagde det at være ret Markskel».

Hvor det kun gjaldt om at indfædre et mindre Stykke Jord, som laa inde paa en Landsbys eget Omraade, var Sagen simplere. Der gik Herredsfogeden samt 12 Selvejere — og blandt dem den Mand, der krævede Skellet sat, — rundtom Stedet, og naar de var komne tilbage til Udgangspunktet, svor Ejermanden, at »den Jord og Ejendom, som de nu havde omgaaet, fra det Sted, hvor de begyndte, og saa fra Sted til Sted, indtil de kom til samme Sted igen, det var hans egen Jord og Ejendom og ingen anden Mands, og udsvor han hver Mand, saa sandt Gud hjælpe«. Derpaa bekræftede de 12 Mænd hans Ed, idet de sagde: »Denne sor ret og ej mæn, saa sandt Gud hjælpe».

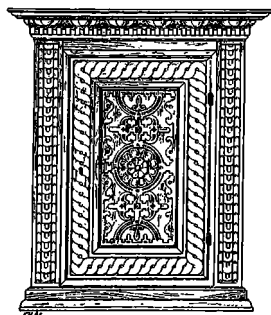
Fig. 149. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Flensborg-egnen. Hængeskab fra 1638. Originalen i Flensborg Museum.

Bolsmændene 1689 haft 14 Heste og 46 Bæster paa Græs; Oldermændene og Fjerdingsmændene, der mente, at det var lovlig mange, vilde fastsætte Tallet til 12 Heste og 42 Bæster; men de øvrige Bymænd, som ikke var tilfredse med denne Bestemmelse, fik indført i Grandevilkarene, at de skulde have Græsningsret til 12 Heste og 44 Stykker Hornkvæg. — Ifølge Grandevilkaar fra 1688 og 1692 var Besætningen en Del mindre i Frørup og Østerlindaa (Flensborgegnen); thi her havde Helbolsmændene kun Ret til at græsse henholdsvis 10 Heste og 24 Bæster, 8 Heste og 32 Bæster.

Rigmændene kunde holde endnu større Besætning, naar der var Lejlighed til at købe en Del af de øvrige Naboers Græsningsret; i saa Fald blev den aarlige Betaling for hvert Kreatur fastsat paa Bytinget: I Haderslevnegnen blev der 1609 givet 12 Skilling for et Øg og 6 Skilling for et Bæst; 1634 gav man i Tønderegnet kun 8 Skilling for hver Hest og 4 Skilling for hvert Stykke Hornkvæg; men i Flensborgegnen var Prisen 1688 steget til 1 Mark for Øget og 12 Skilling for Bæstet. — Hvad Faar og Svin angaar, var det almindelig Regel, at alle de Dyr, en Bolsmand kunde overføde, samt Tillæget fra hans egen Gaard, maatte søge deres Næring paa Heden, saa længe han fandt for godt; et Par Vedtægter har sat Tallet paa de Faar, som gik frit, til 3 for hver Otting og bestemt, at der for hvert af de øvrige skulde gives 1 Skilling aarlig i Græspenge.

Mærkeligt nok var Husmændene paa Heden usædvanlig heldigt stillede. Fra frugtbare Egne i Nørreslesvig hedder det 1619, 1621 og gentagne andre Gange, at »Otteskillingsmænd« (Gadehusmænd, der svarer 8 Skilling aarlig), »som hverken har Land eller Sand, skal heller ingen Græs have efter denne Dag i nogen Maade«; og det var store Ting, naar de for rede Penge kunde faa en Ko paa Bøndernes Jord. Derimod staar der i Storedanevirkes Vilkaar fra 1637, at Husmændene (*so keine Landt oder Sandt haben*) maa have 6 Bæster hver paa Overdrevet; og i Storevis Vilkaar siges endogsaa, at »det er blevet Husmændene i vor By bevilget, at de maa have 2 Heste, 2 Køer og 6 Faar paa Græs«. — Fra Slesvig foreligger der næppe noget andet Exempel paa, at Husmænd havde Ret til at holde Heste.

Af saadanne Aktstykker, som skulde belære os om de særlige Forhold, — Concurser og Skiftesager, Skøder m. m. — er destoværre saa faa bevarede, at der ikke kan drages sikre Slutninger. Men det ses dog, at selv Gaarde, der kun var

150.

Fig. 150. Opmaalt under Heinr. Saueremanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Flensborgegnen. Hængeskab fra det 17de Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum.

ansatte til en Værdi af halvanden til halvtredje Mark Guld¹⁾, omkring Aar 1700 havde en Besætning af 4 til 6 Heste og 13 til 15 Stykker Hornkvæg, samt at Fæstere under Linved i Slutningen af Christian den Fjerdes Tid var saa vel stillede, at de kunde købe deres Gaarde. Vi ser ogsaa, at de slesvigske Fæstebønder maatte hige saameget mere efter at blive Selvejere, som Fæstebreve fra Midten af det 17de Aarhundrede gaar ud paa, at de skulde »give, tjene og gøre for det første efter gammel Sædvane og for det andet, hvad der fremtidig med Billighed blev dem paalagt«. — Baade Landgildet og Hoveriet har altsaa rettet sig efter Godsejerens Skøn og kunde selvfølgelig blive meget trykkende.

Ved Midten af det 18de Aarhundrede var Kronens Fæstegaarde i Mellem-slesvig forholdsvis faa. De laa spredte mellem Adelens og Selvejernes Gaarde og

151.

var saa uregelmæssig skyldsatte, at hverken Afgifter eller Hoveri i nogen Maade svarede til Gaardens Størrelse. Mange var Arvefæste; og selv de, der kun var Livsfæste, gik for det meste over til den ældste Søn. Baade Livs- og Arvefæstere kunde sælge deres Rettigheder, naar de forud havde faaet Amtmandens Samtykke. I Reglen var Bygningerne Fæsterens Ejendom, og deraf fulgte, at alle Arvinger havde Part i dem; men Husene maatte ikke flyttes bort fra Grunden, og den ny Fæster skulde have dem for den Sum, Øvrigheden fastsatte. Hvor Regeringen havde taget Bygningerne for resterende Skatter og Afgifter, maatte den vedligeholde dem.

I ikke faa Gaarde stod en lille, uopsigelig Prioritet, som repræsenteredes af en halv, en hel eller et Par »Jernkør«. Største Delen af disse Laan hidrørte fra den katholske Tid, da det var strafbart at udlaane Penge paa Rente, og Kirken derfor havde sat en Del af sin Formue i Kør, som den overlod Bønderne for en ringe aarlig Afgift paa den Betingelse, at Lejerne, naar disse Dyr tabte deres Værdi, skulde sætte andre ligesaa gode istedet. De »udødelige« Kør fulgte med Gaardene fra Bolsmand til Bolsmand; de halve maa være fremkomne ved, at Bolene blev delte.

Idet vi gaar over til at betragte Arbejdsforholdene, skal vi først se, hvorledes de blev sat under Forhandling paa Bytinget: Naar Oldermænden stevnedes til Tinge,

¹⁾ Til Sammenligning tjener, at Gaarde i Angel samtidig var ansatte til 11 Mark og derover, samt at der i Kong Valdemars Jordebog tales om Bol til 8, 9, 10, 16, 21 og 40 Mark Guld.

Fig. 151. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthåndværk. Flensborg-egnen. Pyramide fra forrige Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum. — I nogle Egne kaldes Pyramiden et »Træsure« (Skatkammer); men dette Navn bruges i Rosenborgs ældste Catalog om Skuffeskabe paa Bordfod.

sendte han sin nærmeste Nabo en Budstikke¹⁾, og denne gik »paa standende Fode« fra Gaard til Gaard i den bestemte Orden, som var fastsat en Gang for alle. — Saafremt det var muligt, skulde alle Naboer møde personligt; men var en af dem lovligt forhindret, kunde han ifølge Grandevilkaarene for Tiset (Gramnegnen) sende »sit myndige Bud«, der maatte være en Gaardmandssøn paa 15 Aar og derover. »Kvinder«, hedder det, »hvor gamle de end er, tør ej tale eller høres paa Ting«. Og om Husmænd, siges der, at de ikke maatte understaa sig til at komme paa Grandestævnet, med mindre de blev kaldede af Øvrigheden; i saa Fald fik de kun Ordet for at besvare et eller andet Spørgsmaal; saasnaar de havde aflagt deres Vidnesbyrd, skulde de forføje sig bort. — Kort efter at Budstikken var kommen tilbage til Oldermænden, gik han til Tingstedet, og den Nabo, der kom senere end han, maatte give Bøde. — For Tingfredens Skyld turde Ingen medføre »Vaaben eller Værge, Øxestav eller andet Gevær«. Ej heller maatte nogen: sværge ved »Herrens Vunder og Saar«, yppe »Kiv og Parlamente«, byde Oldermænden »at ville slaas med hannem, naar han taler om Byens Nytte og Gavn«, slaa sin Nabo, bande ham, »løgte ham« (kaldte ham en Løgner) eller i anden Maade være uskikkelig. — »Naar Oldermænden har talt«, hedder det, »da bør de Gamle først at sige deres Mening, og de Unge imidlertid at tie stille; thi troligt er det, at de Gamle bedst ved og vil Byens Lejlighed og Tilstand«. — Hvad Oldermænden foreslog, og de Fleste tog ved, det skulde være »en Regel og Rettesnor, hvorefter Menigmand sig haver at forholde«. Forslagene kom til Afstemning, idet Bymændene gik »udi tvende Parter«. Somme Steder var et simpelt Flertal tilstrækkeligt til at afgøre Sagerne; andre Steder krævedes, at Totredjedele af Granderne skulde være enige, og atter andre Steder hed det, at »hvad de Øvrige vedtog og paalagde, kunde én eller to ikke kuldkaste«.

Der stod i Bylovene, at Naboerne skulde pløje og saa samtidigt, for at Kornet kunde blive modent paa én Gang, saa at alle Gaarde kunde blive lige tidligt færdige med Høsten. Paa Bytinget fastsatte man en Dag, da Pløjningen skulde tage sin Begyndelse. Og Aftenen forud for denne gik her og der en af Fjerdingsmændene rundt i Gaderne, tudede i Byens Horn og raabte: »Imorgen pløjer vi«. Tidligt næste Dag blev der atter givet Signal, og i Kirkebyerne var det næppe ualmindeligt, at der blev ringet sammen. Saa drog Naboerne afsted i sluttet Skare; og store og stærke, som de vistnok var, maa de have afgivet et ejendommeligt Skue, naar de kom velbevæbnede og med Firspand for de plumpe Hjulpløve; somme havde spændt Heste og Stude sammen. — Naar Enhver var kommen paa sin Ager, og Oldermænden havde stødt i Hornet, begyndte alle Mand at pløje. De vedblev, indtil det fastsatte Dagværk var tilende, og imedens vaagede Øvrigheden over, at hver Nabo blev paa

¹⁾ Budstikken havde adskillige Navne: »Grandestok, Nabostok, Tingstok, og Tingvol«; i Slesvig var det sidste det hyppigste. Fordetmeste var den kun en Kæp med indskaarne Mærker; men paa sine Steder blev den forsynet med en Seddel, som gav Oplysninger om Stævnet. — I Mellemslesvig gik Bønderne til »Sankelse« eller til »Nabos«; men i Nørreslesvig gik de til »Grande« eller »Grandestævne«.

sit, saa at Ingen forrykkede Skellene mellem Agrene eller kørte ind paa et andet Agerskifte for at vende med Ploven. — Paa lignende Maade gik det til ved de øvrige Markarbejder, saavel ved Saaning og Møgagen som ved »Slet, Ragen og Skørd« (Høhøst og Kornhøst)¹⁾.

Før Høhøsten begyndte, blev Engene inddelte; det skete en tidlig Morgenstund, medens Græsset endnu var vaadt af Dug, idet Folk »løb Skeninger op« og slog et Skaar til Grænseskel; der hvor Græsset var nedtraadt. Sletkarlenes Antal var forud bleven fastsat paa Bystevnet, og var Naboerne blevene enige om, at Hel- og Trekvartbolene skulde have hver to Leer i Gang, men Halvbolene kun én, da havde de tillige vedtaget, at Trekvartbolenes ene Le skulde hvile for hvert andet Skaar, der blev slaet. Fjerdingsmændene, som ledede Arbejdet, passede nøje paa, at det gik for sig efter alle vedtagne Regler, og gav Tegn til at holde op ved at løfte Leerne. — Medens Høhøsten stod paa, sad Karlene hver Aften udenfor

150

Huset med deres Harretøj, som bestod af Hammer og Ambolt, og skærpede Leklingerne ved smaa Slag langs Eggen. — Her og der bliver endnu »harret« eller »pennet«, og naar det sker, lyder der ligesom en dæmpet Klokkeklang ud over Byen og dens nærmeste Omegn.

Saasart Rugen saa ud til at være moden, slog Fjerdingsmændene ind i den med deres Huer. Kom der nogle løse

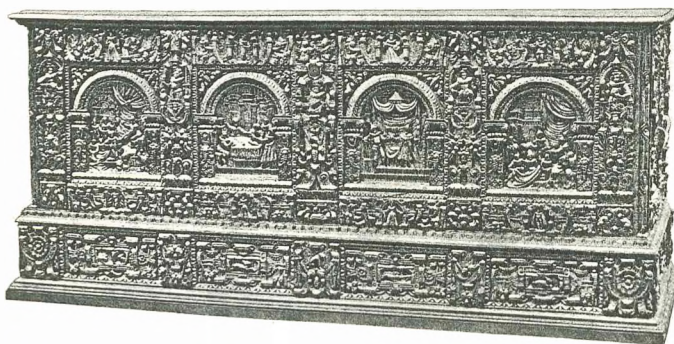
Kærner i Huerne, og disse Kærner hver for sig kunde staa paa Enden bag paa en Haand, blev der stevnet til Tinge, for at den første Høstdag kunde blive fastsat. — Kornet blev skaaret med Segl, og Folk kappedes om at blive først færdige med deres Dagværk; men den, der dristede sig til at skære mere paa én Dag, end Naboerne havde vedtaget, fik en klækkelig Mulkt. Ifølge Ottersbøl Grandevilkaar fra 1619 skulde han »uden al Naade« bøde 1 Daler til Herskabet, $\frac{1}{2}$ Daler til Fogeden, en Tønde Øl til Byen og 8 Skilling til Skrивeren.

¹⁾ Medens saadanne Agre, som kun blev paa samme Sted et Par Aar, kunde undvære Gødning, trængte de sandede, faste Bymarker i høj Grad til at blive styrkede. — Men af Staldgødning var der forholdsvis lidt, eftersom Kreaturerne gik ude paa Overdrevet største Delen af Aaret. Hedeboerne vidste dog at hjælpe sig, idet de dels kørte en Mængde Lyngtørv hjem i Møddingen, dels opkøbte udlevede Heste for at bruge Kroppen til Gødning. — For at faa en Del af Købesummen ind igen, flaaede de Dyrene og solgte Huderne i Flensborg. Gentagne Gange klagede Rakkerne over denne Indgriben i hans Næring, hvorfor Henning Reventlov, Amtmand i Flensborg, den 29de November 1680 udstedte et Brev til de fire Gestherreder, hvori han lagde Bolsmandene paa Sinde, at en saadan Opførsel ikke sømmede sig for dem, der ved Bryllupper, Barsler og Begravelser »vilde tale og omgaaes med fine fornemme Folk og selv anses og holdes for saadanne«; desuden truede han med at pålægge dem store Bøder. — Fra andre afsides Egne foreligger der ligeledes Vidnesbyrd om, at Regeringen endnu i Slutningen af det 17de Aarhundrede bebrødede Bonderne, at de selv flaaede deres Heste. Og den Afsky for Rakkergering, som senere blev almindelig, var altsaa paa sine Steder af sen Oprindelse.

Fig. 152. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Dørstykke i Skovlund Mølle fra Slutningen af forrige Aarhundrede.

Saaftremt gyldige Grunde hindrede en af Bymændene i at faa kørt ind i rette Tid, maatte de øvrige enten hjælpe ham eller bie paa ham; men kunde det godtgøres, at hans eget Sløseri var Skyld i Forsinkelsen, da blev Ævred opgivet og Kvæget drevet ind paa Bymarken; saa fik han tage Skade for Hjemgæld¹⁾.

En stor Del af Bøderne blev betalte med Øl: en Otting, en Fjerding, en Halv- og en Heltønde efter Omstændighederne. Mange Steder var det Skik, at dette Øl blev ydet uopholdeligt og drukket paa Tinge, saasnart Forhandlingerne var til Ende, og da kunde det gaa overmaade lystigt til. Paa sine Steder gik Løjerne ud over alle Grænser, naar en af Naboerne nægtede at betale; i saa Fald stimlede alle Mænd sammen, brød ind i hans Gaard og bortførte en af hans Vogne, som de under allehaande Optøjer slæbte Byen rundt, indtil han bekvemmede sig til at indløse den;

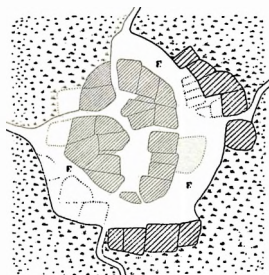
153

saa begyndte Drikkegildet. — Men i forrige Aarhundrede, da Øvrigheden begrænsede Bøndernes Frihed paa mange Maader, kom der Forbud imod at drikke paa Tinge; de fleste Bøder blev til Pengebøder, og rundtom blev der taget den Bestemmelse, at Mulkterne skulde anvendes til at betale fattige Børns Skolegang.

1) Pastor Feilberg siger, at Hede bønderne satte en Ære i at faa tidligt udtærsket: Saasnart ón blev færdig med Tærskningen, sendte han sin Nabo »æ Flueklapper«, en lille Kæp med en Tøjtump i Enden, hvortil der var bundet »et Haandtør« (Haandklæde), en Pibe og lidt Tobak samt et Stykke Flæskesvær. I alle disse Ting laa en bestemt Betydning, alt skulde haane Naboen for hans Dovenskab ved Arbejdet. Fluesmækken var til at jage Fluerne bort, der satte sig paa ham; Haandklædet til at tørre Sved af, om det skulde være nødvendigt, Flæsket skulde smøre Plejlen, saa den kunde gaa lettere, og Piben var til at ryge af i den lange Hviletid. Men det var en farlig Sag at være Overbringer af en Fluesmækker; den, der skulde aflevere den, vovede sig sjældent ind i Huset, men kastede den ind ad et aabent Vindue eller lagde den stillende i Karmen af Lovinduet; thi fik Husets Folk fat paa ham, inden han kom hjem, maatte han uden Naade i Vandruget, om de ellers kunde magte ham, og saa blev han dernæst sendt afsted med et Stykke Lægte ind af det ene Ærme og ud af det andet, mens Fluesmækkeren hang ned ad Ryggen paa ham, hvilket var en stor Forhaanelse.

Fig. 153. Efter Photographi. Brudekiste fra Skovlund Mølle med Oprin af Esthers Historie og mange andre figurlige Fremstillinger. Vistnok fra første Halvdel af det 17de Aarhundrede. Originalen i Hr. W. Frohnes Samling.

Efter at Fællesskabet er ophævet og en Mængde Gaarde udflyttede, har næsten alle danske Landsbyer skiftet Udseende. Derfor er den, der vil kende de gamle Byplaner, nærmest henvist til Matriculskortene fra forrige Aarhundrede; og for Slesvigs Vedkommende giver disse kun tarvelig Besked, eftersom de fleste Byer var undergaaet store Forandringer, før Opmaalingerne skete. — Man ser dog, at ikke faa Landsbyer har bestaaet af to Hoveddele: et tæt sammenbygget Midtparti og en mere eller mindre sluttet, ydre Kreds, hvor Kirke- og Præstegaarden ofte ligger. Desuden finder man fire Veje, der kommer hver fra sit Verdenshjørne og fører ind til et ubebygget Belte, som fordetmeste gaar rundt om Midtpartiet. Undertiden ender Vejene her, undertiden fortsættes de tværs igennem den indre Del af Byen og deler denne i Fjerdinger; i saa Fald har de ofte et Par Breddinger, som kan have afgivet Plads for et Gadekær og for Bytinget (Fig. 154)¹⁾. — Med disse Planer for Øje ligger det nær at slutte, at Midtpartiet er den ældste Del af Byen, at det aabne Bælte er den gamle Fortoft, som laa imellem Byen og Bymarken (jfr. S. 4 og S. 8), og at den ydre Kreds af Bygninger følgelig maa betragtes som en yngre Forstad. De skrevne Kilder synes ikke at kuldaste denne Formodning.

154.

Der siges i Valdemars jyske Lov: *»Til hver by a math ræta fyrræ wæghæ at gangæ, the thær af areld havæ til gangæt«*; og tilføjes: *»Them ma ængi man spillæ æth menæ; æn hwa sum menær æth spillær, gialde kunung thre mark oc gøræ then wægh wæl før«*. Tingbøgerne viser, at Lodsejerne overtraadte denne Bestemmelse og gravede Grøfter tværs over én eller flere af de Veje, der førte gennem Kornmarkerne, samt at de »forkrænkede« Adgangen til Byen for at hindre Kørende og Ridende i at gøre Skade paa Sæden.

Om Fortoften (»Forten«), som tjente til Græsning for Trækdryrene i Pløje- og Høsttiden, hedder det: *»Forte skal wæra femtan fajnæ breth, ællær swa breth som allæ eghær willæ at orvæ«*. — Det er indlysende, at jo større Byen var, des bredere maatte Fortoften være, saafremt Bønderne overalt skulde have lige god Græsning; og de 15 Favne, Loven foreskriver, var maaske den mindste lovlige Bredde.

Selvfølgelig blev det nødvendigt at udvide Fortoften, efterhaanden som Byen voxede; og at der var draget Omsorg herfor, fremgaar af Ordene: *»Allæ toftæ, thær*

¹⁾ Paa »Drejø« (syd for Fyn), hvor Forholdene er ualmindelig gammeldags, er Husene i Byens Midte saaledes sammenbyggede, at alle de Folk, der bor i samme Fjerding, kan siges at bo under ét Tag.

²⁾ Til hver By bør med Rette fire Veje at gange, de dertil af Arilds Tid haver ganget. — Dem maa ingen Mand formene eller spilde; hvo, som dennem formener eller spilder, bøder 3 Mark til Kongen og gør den Vej vel farbar igen (47de Cap.).

³⁾ Forte skal være femten Favne bred eller saa bred, som alle Ejermænd vilde nøjes med (47de Cap.).

Fig. 154. Landsbyplan. F Fortoft. De Hustofter, der anses for at være de ældste, har den mørkeste Skrævning; de, der formentlig er de yngste og Dele af Fortoften, er kun punkterede.

i by æra, skulæ have fortae, bathæ gamle toftæ oc swa swornæ toftæ. Thet ær swornæ toftæ, of alle mæn takæ en deld oc gora hænnæ til toftæ, thær forræ war akærland, tho swa at of then samæ swornæ deld geræs oc fortae¹⁾. Byens Udvidelse gik altsaa for sig paa den Maade, at Naboerne skar et Stykke af Bymarken, udskiftede en Del deraf til Bosteder og lagde Resten til den fælles Fortoft.

Da en saadan Udskiftning var omstændelig, fandt den vistnok kun Sted, naar en Gruppe Gaarde kunde opføres samtidigt. — Det er da ogsaa rimeligt, at Nabo-skabet maatte give Anvisning paa en Række af Byggepladser med tilhørende Forte, saafremt det kaldte Udflyttere tilbage til Moderbyen ifølge Lovstedet: »*Thykkæ them oc thær i by bo, at thet thorp stær them til skathæ; tha mughæ the kalla them æftærgen, of then skathæ ær uthollik²⁾.*» — Men naar enkelt Mand krævede en ny Byggeplads, var han sandsynligvis nødt til at blive Udflytter. Som saadan kunde han have Agre og Overdrev tilfælles med Bymændene; men han kunde ikke blive delagtig i den fælles Fortoft; herom siges der: »*Hvoraæ som man bor uten æthelby, the skule af theræ eghat fa them fortae sialf³⁾.*» Selvfølgelig kunde man lægge sin private Fortoft, hvor det var bekvemt, og gøre den saa smal, som man lystede.

Idet, der blev bygget udenom Fortoften, maatte der lægges Køreveje hen over den, og herved blev den til Gadejord. Forudsætter vi, at de fleste Fortofter allerede i Middelalderen var blevne »kringbyggede«, forstaar vi, at Forfattere fra det 17de Aarhundrede skriver: »Forte er Gadejord«. »Det Stykke Jord, som enhver Bonde haver liggende i Byen udenfor hans Botofte (Gaard eller Bol), paa hvilket han sit Kvæg kan have liggende, naar det om Sommeren fra Marken indkommer⁴⁾».

Jyske Lov forbyder Bønderne at bygge paa Fortoften, idet den siger: »*Engi man ma byggi a forte, forthy at fortae ær allæmæns⁵⁾.*» Men efter Reformationstiden blev dette Forbud ikke overholdt. Vi ser af Løherreds Tingbøger, at der allerede omkring Aar 1600 var en Mængde »Otteskillingshuse« paa »Allemandsgrund«, samt at Bygningerne var Ejendom, medens Grunden, hvorpaa de stod, var Livs- eller Arvefæste. Disse Otteskillingshuse svarede til andre Egnes »Pendingehuse«, og det foreliggende Materiale antyder, at Husbændenes Vilkaar var ens allevegne; Tilladelsen til at opføre ny Huse maatte vistnok søges paa Bytinget, eftersom Grunden var Byens fælles Ejendom. Arvefæsteren synes at have haft fri Raadighed over sin

¹⁾ Alle Tofter, som i By ere, skulle have Forte baade de gamle Tofter og de svorne Tofter. Det er svorne Tofter, om alle Naboer tager en Del, som før var Agerland, og gør den til Tofter; dog saaledes, at af den samme svorne Del gøres ogsaa Forte (44de Cap.).

²⁾ Tykkes de, som bor i Adelby, at et (nybygget) Torp er dem til Skade, da maa de kalde (Nybyggerne) tilbage (til Adelbyen), hvis da Skaden er utaalelig (40de Cap.).

³⁾ Naar Mænd bor udenfor Adelby, skal de selv gøre sig Fortoft af deres egen Jord (44de Cap.).

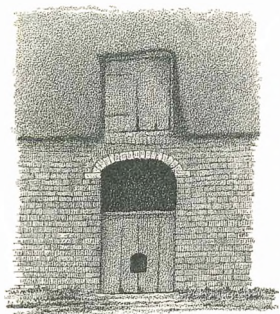
⁴⁾ I vor Tid har Ordet som oftest en hel anden Betydning. Saavel paa Als som i Nørreslesvig bruges det om indhegnede, græsgroede Smaaveje, der ligger udenfor den almindelige Færdsel, idet de kun staar i Forbindelse med den ene Vej, som de gaa ud fra. Der tales om Mark-, Eng-, Skov- og Moseforter, og en Gyde, som løber ind til en enlig liggende Gaard, kan ogsaa kaldes en Forte. De fleste Forter udlejes halvaarsvis til Smaafolk, som græsser deres Kær her; undertiden er to eller tre Mand fælles om et Par Forter, hvor de skiftevis vogter Kvæget.

⁵⁾ Ingen Mand maa bygge paa Forte, fordi Forte er Allemands (44de Cap.).

Bopæl, saa han uhindret kunde sælge den; men til Livsfæstet kunde være knyttet den Bestemmelse, at Huset skulde flyttes bort, naar Fæsteren var død.

Efterhaanden blev Forholdene forandrede, idet Bymænd, som boede langs med Fortoften, tilegnede sig det Stykke af Allemandsjorden, som laa ud for deres Gaarde; og naar hver Mand havde indhegnet sin Del, blev der kun en fælles Kørevej eller en Ringgade tilbage. At dette Overgreb kunde ske, hidrørte vistnok fra, at det i Tidens Løb var blevet umuligt at frede Græsningen paa Fortoften, og at der følgelig var anvist Trækdirene en anden Plads; hvor en Part af Bymarken stadig hvilede, var det nemt nok at faa dem anbragte; hvor der endnu var Alsædejord, havde man forskaffet sig en fælles Hestelykke.

Fæster vi endelig Opmærksomheden paa Landsbyens Midtparti, ser vi let, at dets yderste Grundstykker er lagte og formede saaledes, at de meget vel kan have været omsluttede af et fælles Gærde; og vi har da ogsaa et Par Beretninger om anselige Hegn, som omgav slesvigske og jyske Landsbyer. Saaledes har en ældgammel Mand fra Nørreslesvig fortalt Pastor Feilberg, at der i sin Tid var »høje Jordvolde« om Vinum, Birkelev og Gaansager (mellem Tønder og Ribe), og tilføjet, at de skulde skærme Byerne mod Ulvene, der endnu hjemsøgte Eggen i hans Faders Ungdom. Man tør vel antage, at der har staaet et forsvarligt Risgærde oven paa Jorddiget. — Fra forrige Aarhundrede foreligger desuden en skreven Beretning, som gaar ud paa, at Mændene i Vejen (midtvejs mellem Ribe og Kolding)

under en af Krigene i det 17de Aarhundrede havde sat et »Stokgærde« (Palisadeværk?) rundt om deres By, og at de bag dette forsvarede sig tappert mod fjendtlige Røverbander.

I det 16de og 17de Aarhundrede var de mellemslesvigske Huse af Egebindingsværk, hvis Fyldinger var lukkede med brede Egeplanker. Der findes ingen Beskrivelse af disse Bygninger, derimod ikke faa Vink, som viser os, at de stemte overens med andre gamle danske Bønderhuse.

»Sædehuset«, der laa i Øst og Vest med Hovedfacaden mod Syd, har været saa smalt, at der kun var Plads til en Række Værelser. For at bøde paa denne Mangel, havde samme Folk bygget en bred »Kvist« (Karnap)¹⁾ ud fra Midten af den

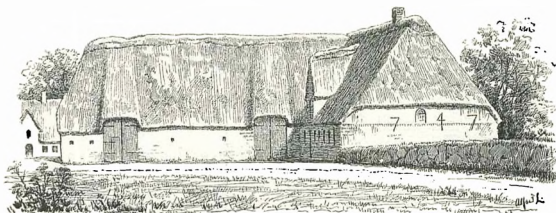
¹⁾ Bøndernes Sædehuse svarer til Adelens Sædegaarde, hvor Herremændene havde deres Sæde; Mod sætning til Ladegaardene, hvor kun Tyendet holdt Hus.

²⁾ Da Navnet Karnap blev almindeligt, kaldte man Udbygningerne paa Tagene for Kviste; men dette Ord har dog bevaret sin gamle Betydning i afsides Egne. I Aktstykker fra det 17de Aarhundrede omtales »jordgravede Kviste« og »jordkælderen under Kvisten«.

Fig. 155. R. Mejborg. Hovedindgangen til et grundmuret Bondehus. Mellem Flensborg og Husum. Fra forrige Aarhundrede. Buen over Døren er hvidtet; i Underdøren er et Hul til Gennemgang for Hønsene.

nordlige Langvæg, og Nogle havde desuden rejst endnu en Kvist midt paa Sydsiden; saadanne Huse kaldtes »Korshuse«, fordi deres Grundplan var korsformet.

»Fremgulvet«, der laa mellem Stuen og Loen, var Husets største Rum og gjorde Tjeneste som Forstue, Stegers, Bryggers og Bagers. Her var to Yderdøre, én mod Syd og én mod Nord, og naar der ikke just brændte et mægtigt Baal paa den aabne Arne, kom det meste Lys vistnok ind af de aabne Halvdøre; thi hvor Vinduerne ikke helt manglede, indskrænkede de sig sikkert til et Par Smaaglugger. Det er desuden sandsynligt, at Fremgulvet savnede baade Loft og Skorstenspibe, og man kunde følgelig se Tagets Underside, der var kulsort af Sod, og den lille lyse Lyre — et Hul i Rygningen, som Røgen trak ud af. Her stod Haandkværnen, en Bing eller to, Bryggerredet samt Dejtruget og Saltolden, der for det meste var udlulede Stykker af tykke Træstammer og havde en ikke ringe Lighed med Egekisterne fra Bronzealderen. — Smaakreaturene og Grisoen gik ud og ind; ikke sjældent havde et Par »Ynglinger« (halvvoxne Grise) faaet Plads i en afskildret Krog.

156.

Fra Fremgulvet kom man ind i Piselen, der tjente til Opholdssted baade Dag og Nat. — For Lunheds Skyld havde Væggene Panelværk, og det kunde være ret pynteligt. En stor Kamin var opmuret midt for det Skillerum, som vendte ud mod Stegerset; tæt opad denne fandtes ved Vintertid de bedste Siddepladser. Langs med den nordlige Ydervæg stod til tre faste Sengesteder, enten forsynede med Skydedøre eller med brogede Gardiner; en Bænk, som kaldtes Sengefjælen, var naglet til deres Forside. Hos velhavende Folk var den sydlige Væg rigt forsynet med Vinduer, i hvilke der sad et ikke ringe Antal malede Ruder med Aarstal, Indskrifter og Billeder: Kvinder ved deres Husgerning, Bønder ved Markarbejdet eller paa Købstadsfærd, Smeden og Præsten, Optrin af Bibelhistorier og meget andet (Fig. 148). Under Vinduerne var Bænke og Borde, og der, hvor Vinduesbænken stødte sammen med den øverste Borddebænk, stod et højt, smalt »Vraaskab«, hvori Selvejrbonden gemte sine Breve (Documenter) og andre Kostbarheder. Den fjerde Væg var i

Fig. 156. Alfred Larsen. Efter R. Mejborg. Bondegaard mellem Flensborg og Husum. 1747. To lignende Gaarde, der bærer Aarstallene 1720 og 1722, hører vistnok til Hedeegnens ældste grundmurede Bygninger.

Reglen forsynet med to Døre, der førte ind til et Par Forraadskamre, som kaldtes Kleven; mellem disse Døre havde Somme et stort Skab staaende, Andre havde derimod en Kiste og ovenover denne: Hængeskabe, Pyramider, Manglebrætter og andet smaat pynteligt Bohave. — I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, før Bolene blev delte, og før Slesvig blev hjemsøgt af fremmede Hære, kunde Løsøret bære Vidnesbyrd om Befolkningens Velstand (Fig. 147, 149 og 50)¹⁾.

157.

Da Mellemslesvigs Skove var ødelagte, ophørte Hedeboerne at bygge den Slags Huse. For hundrede Aar siden var kun faa tilbage; og selv det udmurede Bindingsværk, som her og der havde afløst Træbygningerne, var allerede dengang ved at forsvinde. Nutildags er næsten alle Huse grundmurede; hist og her findes et Par Lynghytter. — Alle Beretninger gaar ud paa, at Hedeboenderne har lært at bygge Grundmur af Marskboerne, og dette bekræftes af Gaardenes Ydre (Fig. 155 og 156). Man genfinder Vinkelbygningen, Valmgavlen, Kvisten over Hoveddøren, den fladbuede Dørrindfatning og flere mindre Træk fra Vesterslesvig; set udefra, kan mange Hede-gaarde betragtes som Copier af tarvelige Marskgaarde.

Derimod bevarede mange Huses Indretning en Del af det gamle Præg, saaledes som Fig. 158 viser. Længst til Venstre findes Kleven og dernæst Piselen, som her er bleven til Storstue. I den anden Ende af Huset ligger Laden, Stalden og Loen; disse Rum have ligeledes deres gamle Plads, og det er værdt at mærke, at de er

¹⁾ Under den daglige Gudstjeneste har der vistnok ofte været forunderligt højtidstildt i en saadan Stue; især før og efter Hovedmaaltidet, da hele Husstanden læste Velsignelse og Taksigelse. — Naar Ølkanden og Grøden, Brødet og Saltmaadsfadet var satte frem, tog Husbond og Madmoder Plads paa Bordendebænken, medens Karle og Drengene satte sig under Vinduerne efter Alder, og Pigerne stillede sig paa den modsatte Side af Bordet. Idet alle foldede Hænderne og bøjede Hovedet, sagde enten et af Børnene eller et Tyende: »Alle Øjne vogte paa Dig Herre, og Du giver dem deres Spise i betimelig Tid. Du oplader Din Haand og mætter alt det, som lever, med Velsignelse. Ære være Gud Fader, Gud Søn og Gud den Helligaand, som været haver fra første Begyndelse, endnu er og vorder evindelig». — Dernæst messede Husbonden: »Kyrie eleison» — »Christe eleison» — »Kyrie eleison», og de øvrige svarede henholdsvis: »Herre vær os miskundelig» — »Christe vær os miskundelig» — »Gud Helligaand vær os miskundelig». — Saa bad de Fadervor og tilføjede: »Herre Gud, himmelske Fader, velsign os og disse dine Gaver, hvilke vi af din Rundhed skulle annamme, ved Jesum Christum vor Herre. Amen!» — Efter Maaltidet blev der sagt: »Takker Herren, fordi han er god, og hans Miskundhed varer evindelig. Den, som giver alle Kreaturer deres Spising; den, som giver Kvæg deres Foder og Ravneunger Føde, naar de raabe til hannem. Han haver ikke Lyst til Hestens Styrke eller Velbehagelighed i nogen Mand's Ben. Herren haver Velbehagelighed i dem, som hannem frygte, og i dem, som vente hans Barmhertighed». — Dernæst fulgte atter Kyrie eleison samt Fadervor og endelig Slutningsordene: »Vi takker Dig Herre Gud, vor himmelske Fader ved Jesum Christum vor Herre, for alle Dine Velgøringer. Du som lever og regerer til evig Tid. Amen!» — Disse Bordbønner kom ind i Landet med Reformationen og holdt sig mange Steder lige til vore Dage. I den nordlige Del af Mellemslesvig lød de paa dansk, i den sydlige Del først paa plattysk og saa paa højtysk; thi her indsaatte Regeringen tysksaltende Præster i danske Sogne uden at agte paa, at Mange i Menigheden ikke forstod et Ord af, hvad der blev prædikeret. — Som Følge af den tyske Gudstjeneste kom Bønderne her og der paa den Tanke, at det ikke var sømmeligt at tale sonderjysk til Gud. Og at der var Sjælesørgere, som ikke var klogere, ses af en skreven Prædiken fra Begyndelsen af vort Aarhundrede, hvor Præsten taler Folkemaal til Menigheden, men højtysk, naar han citerer Bibelen; vil han lægge sine Sognebørn nogle Ord paa Hjerte, som de skal bære frem for Herren, bruger han det danske Skriftsprog.

Fig. 157. Haas Dall. Efter R. Mejborg. Gavlprydelse bestaaende af to krydsstillede Pinde med paastakne Græstotter. Mellem Flensborg og Husum.

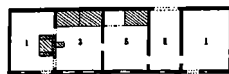
158.

ordnede saaledes, at Vejen fra Stuen til Stalden gaar igennem Loen; thi hos Friserne er Forholdet omvendt; og i samme Landsby, hvor de to Folkefærd har bygget Side om Side, angives Nationaliteten ved Stalldørens Plads. — Midten af Huset er undergaaet en betydelig Forandring, idet en smal Gang og et lille Køkken er traadte i Stedet for det gammeldags, store Fremgulv; desuden er her indrettet en Dagligstue, hvor baade Sengene og Ildstedet er anbragte anderledes end forhen; en Bilægger erstatter Kaminen. Ovnene, som blev husvild, da man forandrede Fremgulvet, har her faaet Plads i Kleven; men andensteds er den flyttet ud i Stalden eller i Laden. Mærkeligt nok er der endnu Bønder, som anser denne Byggemaade for ufarlig og taler med Vrede om ny Forordninger, som fordrer Ildstederne fjærnede fra Hø og Halm. — Den Bopæl, der er gengivet ved Fig. 160, var vistnok oprindelig et jordløst Hus, som kun bestod af Fremgulvet og én Stue. Mur- og Tømmerværket tyder paa, at Storstuen, Loen og Stalden er senere Tilbygning; og Laden, som ligger frit og har Lyngvægge, ser ligeledes yngre ud end den vestlige Del af Sædehuset. — Endelig viser Fig. 159 et Gadehus, der sikkert er fra Midten af forrige Aarhundrede; her findes et Fremgulv, en Stue og en Kleve, hvis ene Rum tjener til Køkken. Fremgulvets Vægge er lyngklædte; de øvrige er grundmurede.

Set paa Afstand, ligner Lynghusene Tørvestakke; nærvæd glæder de Øjet med deres fine, graa og violette Farvetoner. — Væggenes Tømmerværk ses af Fig. 161, hvor en Del af Ladevæggen staar nøgen. Ligesom Spærerne er Stolperne beklædte med raa Lægter; Vægklædningen bliver syet fast paa samme Maade som Tagklædningen. Nutildags bestaar næsten alle Tage af skiftende Straa- og Lyngbelter, og følgelig er de sribede i brunt og gult, saalænge de er ny; men efterhaanden bliver Straaet og Lyngen mere og mere ensfarvet, og tilsidt er det kun

159.

160.

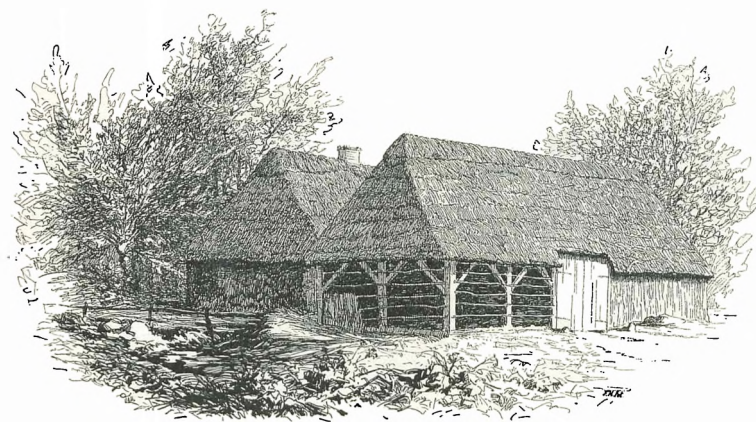
Fig. 158—60. Egnen mellem Flensborg og Husum. Fra forrige Aarhundrede. I Stald. II Lo. III Lade. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Stue, 5 Storstue, 7 Kleve.

Tagets Form, som angiver de to forskellige Stoffer. Mønningen er overalt af Græstørv; hist og her har man pyntet Gavlspiden med et Par krydsstillede Pinde, der er forsynede med smaa Græstørv og ligner Kalkkoste (Fig. 157)¹⁾. For en Snes Aar siden fandtes endnu gamle Tage, som var helt af Lyng. Kun det nederste Lag — Tagskægget — var syet paa, alt det øvrige var lagt løst op og fasttrampet af Tækkere med Træsko; efter at Taget var blevet helt beklædt, havde somme Folk staaet oppe paa Mønningen med Spande og kastet Jord ned over Taget, og Nedenforstaaende havde ved Hjælp af Hulskovle kastet Jorden op paa Taget, saalangt de kunde række; et saadant Tag skal have været meget varigt.

Om Udseendet inden Døre i de gamle Huse siger Pastor Feilberg: »Forstuen, »æ Framgul«, danner en Gang, der gennemskærer Huset paatværs, hvorfra man til højre gaar ind i Loen, tilvenstre ind ad 2 Døre til Køkken og Dørnsk. »Æ Dørnsk«, Dagligstuen, er 2 Fag. Paa Væggen mod Skorstenen staar Kakkellovnen, en Bilægger. — — Kødets og Flæskest ryger man ikke af Mangel paa Træl, men hænger det ind i æ Dørnsk over Kakkellovnen til Tørring. — — Over Køkkendøren hænger, befæstede ved Søm, en Mand og en Kone af Kagedejg, samt nogle ubeskrevne og ubeskrivelige Dyrearter af samme Stof, det er en Gave af »Kingken«²⁾ Juleaften; ved den ene Dørstolpe hænger paa et Søm et lille Messingfyrfad til Gløder at tænde Piben med. — — Under Sengen er i Gulvet Kartoffelkælderens³⁾; henimod den søndre Væg staar Bordet, der er gammelt, af Egetræ; hvor der er Plads, paa begge Sider af Kakkellovnen og Bordet, findes Stole, deriblandt en Lænestol med Hynde for den Fremmede; endelig Husmoderens »Spindhjul« og en lille arrig Hund, der lyder Navnet Perle, under Kakkellovnen; paa Kakkellovnen staar, lænet til Væggen, det blankpolerede Messingfad, og ovenover dette hænger atter en trekantet Hylde med Thekopper. I Vinduet staar Urtepotter; langs ad Loftsbjælken er to Hylder besatte med Mælkefade; sammesteds findes Bibliotheket, for det meste bestaaende af Psalmebogen, hvormed der er lagt Papiret af en Tobakskardus for at skaane Bindet, og en Katechismus; Gulvet bestaar af Mursten, og under Husmoderens Stol findes endnu en »Kik« eller en »Staa«, ☉: et stort Jernfyrfad med Gløder, en Ildpotte til at varme Fødderne. Rundt omkring i »æ Dørnsk« er Sengesteder for Familien, allesammen lukkede. I »æ Pissel«, hvorhen man gaar ind fra »æ Dørnsk«, staar Kister og Skrin med

- 1) Hedeboerne har enten ikke kunnet eller ikke villet gøre mig Rede for Korsenes Navn og Betydning. Muligt er det, at de staar i Forbindelse med den Overtro, der ved Koste og Korstegn søgte at holde onde Magter borte fra Hus og Bo. Ifølge Feilberg vilde man endnu for en tyve til tredive Aar siden holde Hexe borte fra Huset ved at lægge et Kosteakft paatværs i Døren og skrive et Kors i Sandet derunder; man gjorde Kors i Dejgen, naar den om Aftenen var lagt; naar Brødet var sat i Ovnen, gjordes med »æ Skøssel« et Kors for Ovnen »i Jesu Navn«; ligeledes gjorde man Kors over Brødets Endeskive, før man skar Hul paa det, og over Smørkrukken, naar den var fyldt; naar Køerne første Gang skulde ud om Foraaret, blev to Koste kastede overkors i Staldøren, som de skulde igennem.
- 2) Julenat kommer Barn Jesus (»Kindchen«) med en Gave til alle artige Smaafolk, og Barnene forsømmer ikke at »sæt en Teller op te Kingken«; den skal sættes i Vinduet, da Kingken tager en Rude ud for at lægge Gaven paa Tallerkenen.
- 3) »Kartoffelkælderens«, saaledes som jeg har set den, er kun et Hul i Jorden inde i Sengen; efter at det er fyldt, lægges der endnu en Del Kartoffel paa Bunden af Sengestedet ialt en tre, fire Tønder; ovenpaa dem ligger først Sengenhalmen og saa Underdyren.

Klæder, Sengetøj og Linned; under Bjælken er to svære Kroge til at hænge det slagtede Svin paa; i en Kant af Stuen er to Bjælker forbundne med Tremmer, hvorpaa Brødene lægges. Derfra fører endelig en Dør ind i »æ Kløww«. — Træder man en Vinteraften ind til Familien, da er Bordet rykket hen til Kakkelovnen; ned fra Loftsbjælken hænger en simpel lille Bliklampe med en Væge af Marven af en Sivart; Mo'er sidder med sin Rok ved den ene Side af Kakkelovnen, Fatter med Kasket paa Hovedet, med et Par Karter (»Kaarer«) og en Kurv med Tøjer (»Laager«) paa den anden; det ældste af Pigebørnene stopper sine yngre Søskendes Strømper; Drengen, som imorgen skal til Præsten, læser under de Øvriges højrostedede og muntre Samtale uførtøret fort. En af Skabsengene er aaben, der sover sødelig et Par af

161.

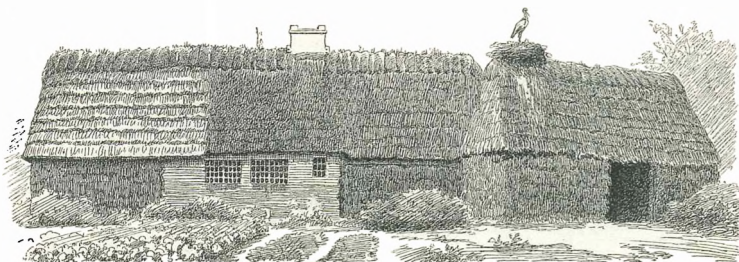
de Smaa. — Udenfor Pissel- og Dørnskvinduerne ses Haven, »æ Kalgaard« eller »æ Gaard« alene; den er delt ved »en Sti« i to lige Dele; til Øster findes iaar »æ Plant«, det er Kaalplanterne, satte, til Vester »æ Kantøfler«; paa begge Sider af Hovedgangen staar forkrøblede »Hansbær« eller Stikkelsbærbuske, foran Huset er en lille Rabat med nogle Roser og »Nelken«, i en Krog findes endnu et Par Bede med Gulerødder og »Skalottenløg«, et Par Buske »Suramkaal« eller »Mærrik« (Syrer og Peberrod), — saa er de fleste af Havens Herligheder nævnede.

Skovlund Mølle, som blev opført 1760 af Brødrene Kyhl, er en af de aneligste Bygninger i Mellemslesvig. Desværre er der handlet saa ilde med den, at navnlig Hovedfacaden helt har tabt sit ejendommelige Præg; endnu bærer dog flere Værelser Spor af den Rigdom og Skønhedssans, der forhen laa for Dagen baade ude og inde.

Fig. 161. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Egnen mellem Flensborg og Husum. Bondegaard med lyngklædte Vægge.

I Piselen ligger et pynteligt Parketgulv; i Dagligstuen findes et smukt udskaaet Dørstykke (Fig. 152), og lignende Snitværk ses paa Alkoverne i »æ Bruekammer«; Husets gamle Pragtstykker er forlænge siden blevne indlemmede i offentlige og private Samlinger (Fig. 153). — Dagligstuegulvet er af svære Planker, som — i Overensstemmelse med Bulhusvæggene i Norge og Sverrig — er samlede med Træpløkke. Disse Pløkke, der er komne tilsyne efter mangfoldige Aars Slid, er et Kvarter lange og omtrent en halv Tomme tykke; de er anbragte med en Alens Mellemrum og ligger vandret.

Til Skovlund Mølle hørte 1778 næsten hele Visherred, Halvparten af Kærherred og et Hjørne af det gamle Nørgeosherred. Dette Opland naaede fra Vanderup (nærvæd Oversø) til Bau og fra Flensborgs nærmeste Omegn næsten helt ud til Marsken; den største Bredde var fra Øst til Vest 4 Mil, og fra Nord til Syd $3\frac{1}{2}$ Mil; Arealet var omtrent 10 Kvadratmil. Her laa 18 møllepligtige Landsbyer med 102

162.

Møllægæster; for at faa malet maatte de fjærnestboende — frem og tilbage — køre 6 Mil ad tunge Sandveje.

Den Formodning ligger nær, at Omraadet maatte være stort, fordi Gaardene var smaa og laa spredte; Gisningen bestyrkes, naar vi ser, at her kun var $39\frac{1}{2}$ Plovs Land¹⁾, og desuden bliver opmærksomme paa, at nogle Marskherreder havde 5 til 6 Møller, der kun laa en halv Mil fra hverandre. Men at Møllernes Tal og Møllevejens Længde i de Tider ikke stod i Forhold til Befolkningens Tæthed, fremgaar af Efterretninger om Fyns frugtbare Egne. Saaledes siges der 1609, at »Bønderne halvtredje Mils Vej omkring Dalum Kloster skal lade male til Dalum Klosters Mølle« ($\frac{1}{2}$ Mil syd for Odense), og 1611, at »Almuen i Lundeherred (det nordligste paa Fyn) skal søge Næsbyhoved Mølle (en Fjerdingvej nord for Odense) og ingen anden Steds«; i det

¹⁾ 6 Helgaarde, 1 Trekvartgaard, 60 Halvgaarde, 3 Tredjedelsgaarde og 7 Kvartgaarde; — de øvrige 25 Møllægæster var Husmænd og Indsiddere.

Fig. 162. K. Jensen. Efter R. Mejborg. Egnen mellem Flensborg og Husum. Huse med lyngklædte Vægge. Den forreste Bygning er en Lade. Den ene Tredjepart af Indhuset er tilbygget i dette Aarhundrede, Midtpartiet samt Endepartiet til Venstre var i forrige Aarhundrede Meden Bys Skolehus.

16de og 17de Aarhundrede kom der gentagne Gange Befaling om, at Bønderne paa Hindsholm skulde føre deres Korn til Nyborg Slotsmølle, og derved blev Somme tvungne til at køre over 8 Mil hen og hjem. Atter og atter prøvede Almuen paa at slippe for dette Besvær; men Regeringen vedblev at hævde, at en Mølle ligesom en Kirke skulde have et vist District, som burde til slig en Mølle altid søge under Straff. — Rimeligvis havde Marskboerne et saa stort Antal Møller, fordi de maatte nøjes med Stubmøller, der ikke kunde male nær saa meget som Vandmøllerne. — Den ældste hollandske Mølle i Vesterslesvig var vistnok Alkersum paa Før, der allerede var i Gang 1744; den næste synes at have været Ullebøl (mellem Husum og Tønder), som blev bygget 1802; Dybbøl Mølle maa være opført omtrent samtidigt. — Ved Midten af det 17de Aarhundrede siges der, at »Vejrmøller er alene almindelige i de Egne, hvor ikke Vandmøller til nok som Brug strax hos eller noget nær ved kunne have».

I det 16de og 17de Aarhundrede blev Møllerne bortfæstede paa Livstid. Det var ikke uhørt, at en Møller gav 100 til 200 Mark lybsk i Fæstepenge, skønt han selv ejede Bygningerne eller Part i dem eller idetmindste Møllestenene. Ifølge nogle af de ældste Beretninger skulde Regeringen have tre Fjerdeparter og Mølleren én Fjerdepart af det,

der blev toldet; i saa Fald maatte baade Møllefæsteren og hans Karle aflægge Ed paa, at de vilde tolde retfærdigt og hverken tage for meget eller for lidt¹⁾. Senere blev det Skik, at Lensmanden aarlig oppebar et fatsat Kvantum Mel af Kronens Møller, og sluttelig blev disse bortforpagtede paa 3 eller 6 Aar. Den aarlige Afgift

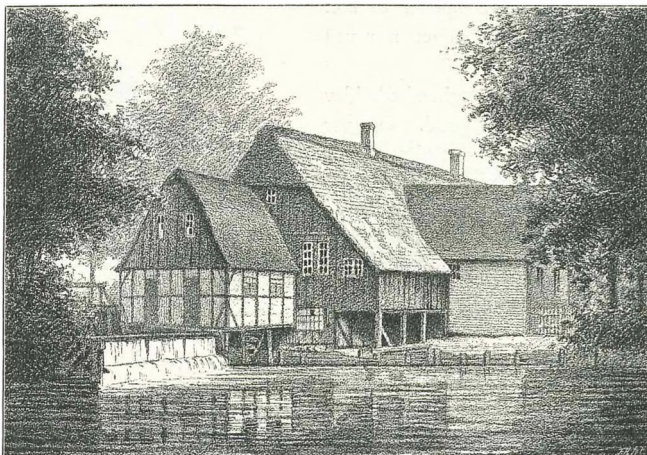
¹⁾ En Møllers Ed. Frit oversat: Jeg Casper Kühle, Møller og Tømmermand, lover og tilsiger, at saasom den ædle og strænge Otto von Qvalen, kongelig Raad og Amtmand paa Flensborg, har antaget og indsat mig til Møller her i Flensborg Bys Vandmølle, vil jeg i denne Tjeneste i et og alt vise mig som en ærlig og paalidelig Mand og være Kongelig Majestæts, min naadige Herre, tro og huld. Jeg skal ogsaa forsvarligt med Møllen, ikke forbigge nogen Møllesten eller gøre mig skyldig i noget andet utilbørligt. Dag og Nat, ved høj Vandstand og under andre farefulde Omstændigheder skal jeg slittigt give Agt paa Diger og Dæmninger, saa der med Guds Hjælp ikke skal ske nogen Skade ved min Forsømmelse. Jeg lover og tilsiger, at jeg vil maale og tolde ærligt og redeligt, ikke tage formeget og heller ikke forlidt af Nogensomhelst, samt at jeg paa staaende Fod vil gyde alt, hvad jeg tolder, i den tillaaede Møllebing. Jeg lover og tilsiger fremdeles, at jeg vil passe saaledes paa Møllens mig betroede Læsere, at det kan afleveres i den Stand, hvori det modtages. Paa Embeds Vegne vil jeg i alle Maader, af yderste Evne se paa min naadige Konges og Herres Bedste, saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Evangelium. — Givet i Flensborg den 2den April 1618.

Møllerkarles Ed. Frit oversat: Vi undertegnede Møllersvende lover og sværger, at vi ikke blot vil lade os nøje med, hvad vor Mester giver os i Henhold til, hvad vore Forgængere, forhenværende Møllersvende, fra gammel Tid har oppebaaren, men at vi ogsaa troligt vil hjælpe vor Mester at passe Møllen, dens Kværn, dens Diger og Dæmninger, samt at vi vil ogsaa forsvarligt med Maalen og Tolden og paa Kongelig Majestæts Vegne tage ligemeget af den bedste, af Mellemslagen og af den ringeste Kærne, at vi af yderste Evne i alle Maader vil se paa højest-samme kongelige Majestæts Bedste, saa sandt hjælpe os Gud. — Jakob Hansen og Claus Mikkelsen. Den 15de November 1623.

Fig. 163. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Egnen mellem Flensborg og Husum. Udhus med lyngklædte Vægge.

var da saa betydelig, at Stubmøllerne svarede 95 til 222 Rigsdaler og Vandmøllerne langt større Summer. Solvig Vandmølle (2 Mil nordøst for Tønder) blev 1743 sat til 620 Rigsdaler, og for Tønder Mølle blev der 1785 budt 1999 Rigsdaler aarlig. — Da Mølleforpagterne desuagtet blev rige, maa det have været en meget trykkende Extraskat, der ved Mølletvangen var lagt paa Befolkningen.

Som Modsætning til Skovlund Vandmølle fremhæves Meden Biskole, der har staaet øde i mange Aar og vistnok er en af Hedens tarveligste Bygninger (Fig. 159 og 162). Fra Gaden kommer man ind i et Fremmers, hvor Væggene er af Lyng, og hvor der hverken er Gulv eller Loft. Herfra gaar man ind i Stuen, som er henimod 7 Alen lang, men næppe nok 5 Alen bred og kun har en Højde af 2 Alen

164.

og 20 Tommer under Bjælkerne. I den sydlige Væg sidder et Par smaa Blyvinduer, der ikke kan aabnes; mod Vest staar to Alkovesenge og mod Øst en tarvelig Bilægger. Bag Stuen er en Klev, hvis Rum er omtrent 2 Alen paa hver Led; det er hele Lejligheden.

Skoleholderen og hans Hustru opholdt sig i den lille Stue baade Dag og Nat; og Vinteren lang fra Mortensdag til Fruedag (25 Marts) var den fuld af Byens Børn fra tidligt om Morgenen til henad Aften. — Det maa have set pudsigt ud, naar Børnene i Slutningen af forrige Aarhundrede kom til Skole, hver med to Tørv under Armen. Drengene var klædt i ufarvet Vadmel og gik i Knæbuxer og Nattrøje

Fig. 164. R. Mejborg. Skovlund Vandmølle. Fra Slutningen af forrige Aarhundrede.

samt i hvide Uldstrømper og store Træsko; til Dragten hørte desuden et Par »Pohshansk« (Bælgvanter) og en Tophue, der enten var graa med en rød Kant eller lyseblaa med mørkeblaa Bræmme og rød Dusk; ofte laa Vanterne inden i Huen, og saa stod den tilvejsr ligesom en Nissehue. — Skoleholderen, der ogsaa gik med Tophue og beholdt den paa inden Døre, havde for Skik at kaste den i Hovedet paa uvorne Børn; Vedkommende maatte bringe Huen tilbage og tage sine Stryg.

For hundrede Aar siden var Biskolerne saa talrige, at der kunde være over en halv Snes i et stort Sogn. De fleste Lærere var Haandværksfolk; Somme var Tækkemænd eller Murmestere og skiftede altsaa med de to Næringsveje efter Aars-tiderne; andre var Skræddere eller Skomagere, og de drev Professionen i Skoletiden; her og der havde en Underofficer overtaget Undervisningen. (Jævnfør Skriftprøven paa næste Side).

Rimeligvis var Slesvig allerede i Slutningen af det 16de Aarhundrede vel forsynet med Almueskoler. Ganske vist er der kun sparsomme Efterretninger fra dette Tidsrum, men til Gengæld viser Tingbøgerne fra Begyndelsen af det næste, at Skolegangen dengang ikke længere var en helt frivillig Sag, eftersom Øvrigheden tog sig af faderløse Børns Undervisning. Jo længere vi kommer frem i Tiden, desto talrigere bliver Vidnesbyrdene; og Forholdene synes stadig at være de samme. I Almindelighed kom baade Drengene og Pigerne i Skole, naar de var syv, otte Aar; og for de Flestes Vedkommende varede Undervisningen kun, til de var ti eller tolv Aar. I somme Egne blev Skolepengene tagne forlods ud af Boet; andre Steder var det Skik, at Stedfaderen dækkede Udgifterne i det nævnte Aaremaal, hvorimod han kunde tage Pengene til fortsat Skolegang af Barnets Fædrearv. Saaledes hedder det i Løherreds Tingbog for 1607: »Vil Thommas Andersen holde sin Stedsøn, Per Lauersen, i Skole, til han er 15 Aar, saa skal han ingen anden Rente give af de 40 Daler; og tykkes hannem, at han ikke vil holde hannem i Skole saa længe, da kan (han) give hannem hans Rente«. Rimeligvis er her Tale om en velhavende Selvejers Søn; men i et Skifte fra 1677, efter en af Domcapitlets Fæstere i Angel, er der dog en lignende Bestemmelse.

I Kirkebyerne var der Sogneskoler, hvor Capellanen, Degnen eller Organisten som oftest var Skolemester. I en Beskrivelse af Nyherred (det nordlige Angel), fra 1723 gøres der udførlig Rede for Skolemestrenes Kaar, som sikkert ikke i lange Tider var undergaaet nogen væsentlig Forandring. Her var Degneboligerne paa 20 til 30 Fag Hus: Sædehusene var paa 10 til 12, Skolehusene paa 4 til 7 Fag; de fleste Steder var der en Lade og et Bagers. Ejendomsforholdene var indviklede, idet Bygningerne delvis tilhørte Menigheden og delvis Skolemesteren, ofte havde de to Parter hver sin Ende af et Hus; — da Kaldet i Reglen gik i Arv fra Fader til Søn, voldte dette Fællesskab kun lidt Bryderi. — Om Degneboligen i Storekværn siges der: »Syv Fag af Sædehuset holdes vedlige af Menigheden og tilhører denne; Resten, som er de 5 østlige Fag, tilhører Degnen. Laden er Degnens. Desuden er

der et Skolehus og Bagers, og dette tilhører ligeledes Degnen med Undtagelse af et Fag af Skolen, som tilhører Menigheden og vedligeholdes af denne. — Somme Steder havde den ene Part en Gavl i den andens Hus, og det hændtes, at Degnen ejede Bagerset, medens Ovnen var Menighedens. — Til Skolen hørte en Kaalgaard med Frugttræer, en Skolelod, der i Gennemsnit var paa 9 Tønder Agerland, samt fordetmeste Skovpart og Engpart. Degnen i Sterup, som var bedst aflagt, havde 15 Tønder Agerland samt Eng- og Skovparter, hvis Størrelse ikke er anført, og tilmeld Græsningsret paa Byens Jord til 2 Heste og 3 Køer. Til Serup Skole, som var den ringeste, hørte kun 3 Tønder og 2 Skæpper Agerland. — Desuden oppebar Degnene her i Herredet af hver Gaardmand: 1 til 1½, Trave Havre samt 1 til 3 Skæpper af samme Kornart (nu og da blev den halve Trave ombyttet med Hø), endvidere 6 til 12 Rugbrød, 1 mager Gaas eller en Skinke paa 6 (sex) Pund; en Snes Æg og en Skilling i Fasten samt ¼, Pund Smør af hver Ko til Majdag. Husmændene gav hver 1 Skilling til Jul. — Undervisningen blev betalt særskilt og vistnok allevegne efter Overenskomst; somme Bønder gav Læreren en Mark i Nytaarsgave.

Sæns Excellence, Gjøg og Bibbaarsvæn, no det skæn
 sigt bekendt, forleden Frænderups Bogst. Sæns
 allvæn i begyndelsen af Skætz, Maaned Sætsen Sæns,
 Sæns indvæn Sæns Sæns Sæns Sæns Sæns Sæns
 ien Frænderich Sæns, og Sæns Sæns Sæns Sæns
 Sæns Sæns Sæns Sæns Sæns Sæns Sæns Sæns

165.

Skolegangen blev forsømt i de Egne, hvor strængt Hoveri tvang Forældrene til at tage den størst mulige Nytte af Børnene; men i den øvrige Del af Landet synes Almueundervisningen at have staaet forholdsvis højt.

Saa vel i Slesvig som i Jylland og Fyn lod Bønderne deres Sønner lære at skrive. I gamle Bondeskifter staaer hyppigt, at Stedfaderen er forpligtet til at lade Drengene faa Undervisning i Skrivning; og i ikke faa Regnskaber forekommer Udgifter til Papir og Blæk, som blev brugt i Skolen. En Beretning fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede gaar ud paa, at jyske Bønderdreng alle rede i det 16de Aarhundrede skrev Prøveskrifter, der kom i Ramme og blev anvendte som Skilderier; vedkommende Forfatter siger, at han selv har set dem. Her og der i slesvigske Bøndergaarde findes Prøveskrifter, som er over halvandethundrede Aar gamle. Desuden er her stadselige Forskrifter med »curiose Fracturer og Trækværk«, udgivne i Flensborg 1718 af Skrive- og Regnemester J. C. Oehlers; det første Blad er prydet med et stort Billede af Frederik den Fjerde til Hest, og de øvrige har pyntelige Rammer med Fremstillinger af: Engle og Havfruer, samt Enhjørninger, Elefanter, Pelikaner og andre Dyr (Fig. 166 og 67). Alle disse Billeder

Fig. 165. Begyndelsen af en Ansøgning, der er skrevet 1768 af en Underofficer, Johan Georg Bau, som vilde være Skolemester. — Ansøgerens Retskrivning er mangelfuld. Præsten, som anbefalede ham, skrev dog endnu slettere dansk.

er tilsyneladende tegnede i et eller et Par Træk med Snirkler og Kruseduller og er saa mesterligt gjorte, at man ikke kan lade være med at beundre dem; men til Skolebrug er de højest uheldige, og hvor man har søgt at efterligne dem, maa Masser af Timer være gaaede med til forgæves Forsøg. Være er det dog, at næsten alle vorre gamle Forskriver er skrevne paa fremmede Sprog. Et Hefte, som er tilegnet Frederik den Anden, er paa Tysk, Fransk og Latin; hos Oehlens er desuden Prøver paa Hollandsk og Italiensk; han har 7 tyske og 2 danske Forbilleder. Disse Forskriver er udsprungne af Fortidens Lyst til at prale med udenlandske Fraser og har atter næret denne fra Slægt til Slægt; ved Hjælp af dem forstaa man Per Tjeners Ord i Jakob von Thybo, hvor han siger om det Tyske: »Skrive kan jeg det perfect; men jeg kan ikke læse det«).

Fra det 16de til henimod Slutningen af det 18de Aarhundrede havde de fleste Børn ingen anden Skolebog end Catechismus; Viderekomne læste desuden i »Forklaring«, Evangeliebog og Psalmebog. Men skønt Lærebogen var den samme, fik Undervisningen et vidt forskelligt Præg i de forskellige Tidsrum. — I det 16de Aarhundrede var der stor Glæde over det Ny, som Reformationen havde bragt. Jublende lød det ved Kirkemødet i Odense 1539, at »Bønderbørn maa nu herefter vide det, ej aleneste Bønder, men ogsaa Adelsmænd ja vel Konger og Fyrster have ikke selv her til Dags vidst«; Menigheden tog saa glad mod Vidnesbyrdet, at Bugenhagen kunde sige, at han ikke nogensteds havde set et større Begær efter at høre Guds Ord end i Danmark, og da Christian den Tredjes kostbare Bibel var indført i Landsbykirkerne, maatte Kongen befale, at den skulde smeddes med Jernlænker til Degnestolen, fordi Folk tog den ud af Kirken og sled den op. — I »Børnelærdommen«, der var bestemt baade for Store og Smaa, er der ikke lidt, som er os paafaldende; men til Datidens Krav har den sikkert svaret. I Vidnesbyrdet udenfor Kirken støder vi atter og atter paa Ordene: »Herren er en Hævner«; og fra Prædikestolene lød saa stræng og usleben Tale, at det sikkert ikke undrede Nogen, at der var plumpe Skældsord i Catechismus, eller at der stod: Guds Ord er ikke saadan noget Skvalder, som den Historie om Diderik af Bern, men en vældig Kraft, der gør Djævlene Helvede hedt og giver os Trøst, Styrke og Hjælp til knuget og overflødig Maal. — Efter Datidens Opfattelse var Verden en »Jammerdal« og fuld af Djævle, men dog et Sted, hvor man slog fra sig istedetfor at klynke, og hvor man nød det, 'imeligheden havde at byde, medens man kæmpede for Evigheden. Der var ivrige Bestræbelser for at føre det Christelige ind i det daglige Liv; men Ingen forgædes over, at det Profane blev knyttet til det Hellige«) — Ved Religionsundervisningen blev der taget Exempler fra Historien og Naturen. Man forsmaaede ikke engang catholske Legender, for Exempel om Ignatii Hjerter, som Tyrannen lod skære i mange Stykker, og »hvor han skar, da stod det Jesu Navn«. Naar Skolemesteren forklarede det fjerde Bud, fortalte han Børnene om de unge Storke, der tog deres gamle Forældre paa Ryggen og fløj

*) Fra dem stammer maaske de forvirrede, latinske Indskrifter, som nu og da findes paa slesvigske Møbler og Bøndergaarde. Saaledes staar der paa en Kiste i Flensborg Museum: »HOMO MENTE MVRE« (*Homo mentem mori!*) og over en Dør i Haderslevengen: »HIS OMNIS SPIRITUS LAVIVS DOMINVS. DABO OPERAM ILINON KII DECONNBRIS DIE VI«. — Vil man forsøge paa at lægge en Mening ind i disse Linjer, maa man huske paa, at den Slags Indskrifter ofte begynder med Forbøgstavene til Mandens Navn og ender med hans Hustru Forbøgstaver samt en Dato. Tør man forudsætte, at der er falden nogle Ord ud, kan man maaske læse: »Hans Jensen. Omnis spiritus laudat dominum. Dabo operam (meam in manum) ilius. Karen Hansdatter Decembris die VI«. Originalen behøver jo ikke at have været godt Latin. — Selvfølgelig var Sønderjyderne mest fristede til at anvende tyske Indskrifter. Vi kan ikke undre os over, at de ofte fulgte denne Lyst; thi i hele Riget blev jo tysket anset for fint og fornemt, og som bekendt gjorde Regeringen sit til at fortykke Slesvig. — Mærkeligt er det kun, at de danske Slesvigere tilrods for disse Forhold værmede saaledes om deres Sprog, at der fra forrige Aarhundrede foreligger et ret betydeligt Antal af Regnskaber, Dagbøger og Breve, som Bønderne har skrevet paa Modersmaalet. — Af danske Indskrifter fra den Tid skal anføres: »Alting kommer af Gud: Lykke og Ulykke, Liv og Død, Armod og Rigdom«. — »De, som sejle paa Havet og bruge deres Haandel i store Vande; de have set Herrens underlige Gørngers«. — »Hidindtil har Herren hjulpet«. — De første findes paa Bohave i Flensborg Museum; den sidste staar paa en Ledstolpe fra 1774 i Tønderengen.

*) Saaledes begynder »En Ny Psalmebog« fra 1553 med en Kalender, og paa et af de første Blade læser man:

Her kommer jeg Maj baalde stolt og bold
Med grønne Urter saa mangefold.

I mit Skin man svinge og springe maa
Baade Dag og Nat i Dansen gaa.

med dem til Ægyptens Land, »saaledes som Nogle af Eder maaske selv har set det«. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede oversatte Jens Nielsen Klostergaard, »Borger udi Thisted«, Luthers store Catechismus¹⁾. Og fra samme Tid hidrører den kønne lille Bordbøn:

I Jesu Navn gaa vi til Bord
At spise og drikke paa dit Ord,

Dig til Ære, os til Gavn;
Saa faar vi Mad i Jesu Navn.

Endnu var Skolebøgerne tiltalende. — Men snart blev Undervisningen præget af den Bestræbelse, der med Vold og Magt vilde gøre alle til »gode Christne« og derfor kue og udrydde alt det, som ikke hørte til »det ene Saliggørende«. Saaledes staar der i en Catechismus fra 1633: »Du skal synge Psalmer tilforn, og naar Du fører Dig i Klæderne, — — naar Du haver begyndt dine Bestillinger, — — ja den hele Dag igennem efter Lejlighed, i Hus eller paa Mark ogsaa paa Vogn etcetera. — — Dermed aldeles at skulle afskaffes af christne Menneskers Mund og Hjerte hine sllemme Boleviser og løgnagtigt Kæmpediget eller Borgstueviser, som tjener til intet andet end idel Lesøgtighed og Forfængelighed, gode Sæder at forkrænke, ja til at komme i Syndens Søvn og paa det sidste til den evige Død«. — De Psalmer, der nu indførtes, »blev for en stor Del til ordrige og vandede Oversættelser, hvis hele Værd synes at bestaa deri, at de er lange; og medens Længden voxede med Mængden, indvirkede tillige Tidens Smagløshed«²⁾. De gudelige Rim, som findes i Catechismus, hører maaske til de stiletteste; man læser dem igennem uden at finde en Linje, der er værd at mindes. De foreskrevne Bønner er ikke bedre end Psalmerne; de ligger over Børnenes Fatteevne, idet de handler om Syndeskuld, og Formen er i høj Grad frastødende. I nogle er der en Forbæder, som atter og atter besværges Christus ved Udraabene: »For Din blodige Sveds Skyld«, — »for Din Pines og Døds Skyld« o. s. v.; medens Koret uafsladeligt falder ind: »Hjælp os kære Herre Gud«, — »frels os kære Herre Gud«, — »hør os kære Herre Gud« — —; og saadanne Reniser, der varede halve Timer, skulde daglig gentages. — Ved den øvrige Undervisning havde man — vistnok af Frygt for vrang Lærdomme

- 1) I Fortalen siger han, at det er sket, fordi »her hos os udi Byen og mangen anden Sted her omkring er mange Ærn og unge Folk, som Gud ske Lov kan læse Gnds Ord og dog ikke forstaa det tyske Sprog«. — Bogen udkom 1605.
- 2) At udgive Psalmebøger blev en Boghandlerspeculation; og Forlæggerne overbød hinanden, naar det gjaldt om at finde paa sære Titler, saasom: »Sjælens aandelige Lystmusik«. Uden Aarstal, »Den sjungendes Gudsfrøyt«. 1680, »Guds Børns Regalteree«. 1685, »Sjælens aandelige Forraad afdelte udi fjorten Spisekamre«. 1696, »Sjælens Apothekes første Del indeholdende aandelig Balsom fremlagt udi en aanderig Psalmebog, anden Del forfatter udi sig aandelig Regelse opblusendis udi en suckefuld Bønnebog, tredje Del fremsat udi aandelig Salve bestaaendis udi en lægefuld Kirkebog«. 1710. — Derved blev Bøgerne ikke bedre. Selv den skønneste gamle Poesi tabte sin Virkning ved Datidens Tildigtning; og ved Oversættelser, hvor man stræbte at holde sig til den oprindelige Text, fik man kun et højest tarveligt Resultat. Som Exempel anføres et Par Vers af en af Luthers mest bekendte Psalmer, efter: I. K. Irmischer: Luthers samlede Værker 56de Bind, S. 349, og efter: »Den aandelige Vandkilde«, som udkom i Lund 1674. Jeg har valgt blandt det, der forekommer mig taaleligst.

Ach Herr, Du Schöpfer aller Ding
Wie bist Du worden so gering,
Dasz Du da liegst auf dürrern Gras,
Davon ein Rind und Esel assz.

Und wär die Welt viel mal so weit,
Von Edelstein und Gold bereit,
So wär sie doch Dir viel zu klein,
Zu sein ein enges Wiegelein.

Der Sammet und die Seiden dein,
Das ist grob Ilu und Windelein,
Darauf Du König (!), so gross und reich
Her prangst, als wär's dein Himmreich.

Das hat also gefallen Dir
Die Wahrheit anzuzeigen mir:
Wie aller Welt Macht, Ehr und Gut
Für dir nichts gilt, nichts hilff noch thut.

O Herre, al Verdens Skaber god,
Hvad est Du kommen med stor Armød;
Paa Græs og Hø ligger Du der ned
For Oxe og Asen i Usselhed.

Vare Verden end dobbelt saa vid og lang,
Da var hun Dig dog en Seng vel trang,
Og Dig ikke værd, var hun end fuld
Med ædle Stene, Perler og Guld.

Din Fløjles Dyne og Silkepude
Det er Græs, Hø og arme Klude.
Der i Du est køn og magtig,
Ligesom Du varst i Himmerig.

Det er Dig saa behagelig
Din Sandhed at forkynde mig:
Al Verdens Gods med Vold og Magt
Duer intet for Dig, men er foragt.

— indført den Skik, at Spørgsmaal og Svar stadig skulde være de samme og altid fremsættes med de samme Ord; selv de mest verdslige Spørgsmaal blev besvarede med Citater af Biblen. Under saadanne Forhold var det ikke underligt, at Riset maatte holde Børnene vaagne; hyppig Brug af dette blev ogsaa indskærpet i Lærebøgerne: »Kæler Du med dit Barn«, hedder det, »skal Du frygte dig for det i Fremtiden; leger Du med det, skal det bedrøve dig derefter; skæmt ikke med det, paa det Du derefter ikke skal sørge over det og skære Tænder paa det Sidste; hvo som elsker sin Søn, skal revse ham stedse; Daarlighed sidder i de Unges Hjerter; men Tugtens Ris skal drive hende langt fra hannem; dersom Du hugger hannem med Ris, tør man ikke afvise hannem, og han kommer ikke i Bødelens Haand; Du skal hugge hannem med Riset og fri hans Sjæl fra Helvede«¹⁾. — I somme Egne gik det saa vidt, at man piskede Børnene Langfredag Morgen for at indprente dem, at Gud havde elsket Verden saa højt, at han havde hengivet sin enbaarne Søn²⁾.

Lykkeligvis kunde Myndighederne kun gøre sig lidt gældende i Landsbyskolerne. Folkeviserne blev opbevarede fra Slægt til Slægt, og med dem fulgte Mundheld, gamle Gaader, Tællerim og andre nedarvede Opdragelsesmidler. Men selv de fjerneste Egne blev dog ikke helt upaavirkede af Datidens naturlige Tænkesæt. Her og der i Slesvig brugte Landsbylærerne »Præstepinen« som Skolebøg og plagede Børnene med Spørgsmaal, der var saameget mere urimelige, som de var affattede i et Sprog saa slet, at det hed f. Ex.: »Hvem haver ens egen Mund kommet om paa Livet?« (o: Hvem er omkommen for sin Munds Skyld). Andre Steder anvendte man Lucidarius; og det var idetmindste mere barnligt, at der blev talt om Glashimlen og Perlehimlen, at der blev spurgt: »Hvorlænge var Adam udi Paradis?« og svaret: »Ikkun syv Timer«. — »Hvad hed den første Engel, Gud skabte?« — »Nathanael«. — »Hvorlænge var han udi Himmelen?« — »Ikke længere end en halv Time, da blev han nedstyrtet i Hvelveds Afgrund«. — »Hvor er Helvede?« — »Ved Jorderigs Ende«. — »Hvorledes er Helvede beskaffen?« — »Ligervis som en Flaske. Foroven er hun eng og snever; forned er hun stor og vid; og falder aarlig mange hundrede tusende Sjæle deri og naa dog aldrig tilbunde«³⁾.

Med »Thomas Kingos aandelige Sjonge-Kor« gik det næste Daggyr hen over Landet; i Løbet af en Menneskealder lysnede det mere og mere, og næppe noget andet Sted blev det klarere Dag end i Sønderjylland. I Løbet af fire Aar — 1714, 1716 og 1717 — udkom der tre danske Psalmebøger i Flensborg, og snart efter blev Brorsons første Psalmer trykte i Tønder. Skønt den anordnede tyske Gudstjeneste udelukkede Brorsons Psalmebøg fra Kirkerne i en Mængde danske Sogne, synes »Troens rare Klenodie« dog at være trængt helt ned til Sproggrænsen; lige til vor Tid har Traditionen hos de sydligste danskaltende Bønder bevaret Psalmen: »Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar«. — Strængt taget ved vi ikke noget om Brorsons Betydning for Landsbyskolen; men naar vi hører, at han som Præst i Randerup (3/4 Mil syd for Ribe) og i Tønder paavirkede Omegnen i en saadan Grad, at Bønderne samlede paa Marken til fælles Andagtsøvelser og Psalmesang, naar Arbejdet hvilede, og vi tilmed ved, at disse Bønder havde stor Indflydelse paa deres Børns Undervisning, da kan vi jo ikke være i Tvivl om, at denne Bevægelse har indvirket paa Almueuskolen. Man skal da ogsaa lede længe efter Psalmer, der passer for Børn saaledes som: »Her kommer dine arme Smaa«, »den yndigste Rose er funden«, »I denne søde Juletid«, »Op al den Ting, som Gud har gjort« — —. Brorson kalder den første: »En liden Psalme for Børnene« og indleder den med Ordene hos Mathæus, 21de Capitel, 16de Vers:

¹⁾ Citater af Sirachs Bøg 30te Capitel og Salomons Ordsprog 23de Capitel.

²⁾ For Latinskolerens Vedkommende var Prygleriet af gammel Dato. Saaledes siger Kristiern Pedersen: »Ufornømtige Skolemestere og Hørere flængde, slæde, hulstrøge og sløge de fattige Børn, Peblinge og Dugne, at Blodet løb ned ad Ryggen paa dem i deres Hoser, for en Tøddel eller Ord Skyld, som de for vilid udi, eller i sine Caser og Temporalier«.

³⁾ »Præstepinen« eller »En liden aandelig Spørgsmaalbøg« er udgivet 1593 af Hofpræsten Michael Saxe i Ohdruf og tilegnet Hertug Frederik Vilhelm af Saxe med Gemalinde. Ifølge Fortalen skulde Store og Smaa bruge den til indbyrdes Undervisning for at de »ved saadan christelig Øvelse kunde gøre sig den allerhøjeste Guds Handcl kyndig og bekendt« — — »at de kunde ily og sky nyttig og Ietsfærdig Skvalder og Snak, hvormed Gud bliver forøret. Englene forjagede, den Helligaand bedrøvet, og Djævlene gjorde glade og tillokkede«. 1602 blev den første Gang oversat paa dansk af Halvor Gunnarss Læsemeister i Oslo. — Lucidarius er en Folkebøg, som allerede i Middeltidderen blev oversat paa næsten alle europæiske Sprog. Hos os blev den trykt første Gang 1510 af Gotfred af Ghemen.

»Have I aldrig læst, at af de Umyndiges og Diendes Mund skal Du berede Herren en Lov«). — Fra første Halvdel af forrige Aarhundrede hidrører ogsaa den korte, barnlige Aftenbøn: »Saa sover jeg i Jesu Navn og vaagner i Jesu Navn; og vaagner jeg aldrig mer' paa Jord, saa Gud lad mig vaagne i dit Rige«. — At en ny Aand var ved at trænge ind i Skolen, ses maaske bedst af Regeringens Instruction af 18de Marts 1721, hvor der siges, at »Læreren maa ingenlunde med Hug og Slag ilde mishandle Børnene; men deres Fejl skal han paa lemfældigste Maade søge at rette«; her har vi dog kun en Spire, hvis Væxt var langsom. Det fremgaar af den samme Instruction, at man ogsaa begyndte at indse, at Remseriet hæmmede Ungdommens Udvikling; at denne Tanke dog langtfrå var moden, viser Pontoppidans autoriserede Catechismus Forklaring,

166.

som blev udgivet 1737; thi vel staar den i mange Maader højt over de Bøger, den skulde fortrænge; men Sproget er ofte tungt, og for Børn er Indholdet ikke sjældent uforstaaeligt; i Skolen maatte den blive til Lectier, som lærtes udenad«).

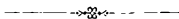
I Slutningen af forrige Aarhundrede — »Oplysningens, Frihedens, Lighedens og Menneskerettighedernes Tidsalder« — blev der i Slesvig arbejdet paa at give Landsbyskolen et helt nyt

- 1) Hans Adolf Brorson blev Præst i Randerup 1722 og i Tønder 1729. Nogle af hans ældste Psalmer har hverken Trykkested eller Aarstal; hans Julpsalmer udkom i Tønder 1732, Troens rare Klenodie blev trykt i Kjøbenhavn 1739.
- 2) Confirmationen er af gammel Dato i Slesvig. Allerede 1646 befalede Christian den Fjerde, at Børnene, før de fik Adgang til Nådveren, skulde træde frem paa Kirkegulvet og gøre Rede for deres Catechismus i Menighedens Nærværelse *sund gleichsam darauf confirmirt werdens*; 1648 udkom en lignende Forordning, som angik den fyrstelige Del af Hertugdømmet. Vi ved dog ikke, hvorvidt disse Forordninger blev overholdte; vi ser kun, at det var nødvendigt at gentage den i Begyndelsen af det næste Aarhundrede, og først 1733 blev det paalagt Præsterne, at forberede Confirmandeme.

Fig. 166. »Trækværk«. Fra Joh. Christoph. Oehlers Forskrifter. Trykte i Flensborg 1718. (Halv Størrelse).

Præg. Allerede dengang støder vi paa Nationalitetsspørgsmaalet og det i den mærkelige Form, at tyskdannede Embedsmænd ivrer imod, at dansktalende Børn bruger tyske Skolebøger; først søger de at overtale Forældrene til at afskaffe disse Bøger; senere gør de deres Myndighed gældende og forbyder dem. Der er da det Særsyn, at en Bonde i Nørreslesvig, som er ophidset af sin forlængelige Hustru, gaar — uden at faa Medhold noget Sted — fra den ene Autoritet til den anden og fører Klage over, at Sognepræsten har forment hans Søn at læse i tysk Abcbog; blandt Grundene, han anfører, er ogsaa den, at en Slesviger maatte kunne tysk for at forstaa Regeerings Forordninger. — Somme Præster kom saa at sige daglig i Skolen for at støtte de unge Lærere med Raad og Daad; her og der, hvor Degnen var gammel og uduelig, holdt Præsten selv Skole. — Først og fremmest søgte man at faa en human Aand ind i Skolerne. Atter og atter lød Ordene: »Du skal gøre mod Andre, hvad Du vil, at de skal gøre mod dig«; der blev sagt: »Det er en Selvfølge, at Læreren i hele sin Færd, i alle Maader skal være et lysende Exempel baade for Store og Smaa«, og tilføjet: »Et Menneske kan meget, naar han kun vil, og han gør meget, naar han paavirkes paa rette Maade«. — Angaaende Undervisningen hævdede man, at der skulde læres for Livet, ikke for Skolen; man vilde afskaffe uforstaaelige Bøger og bekæmpe Remseriet, »efterdi Børn ikke skal afrettes som Papegøjer«; allerede dengang satte man paa Programmet: »Ikke Mangt, men Meget«. — Særlig vilde man aabne Ungdommens Øjne for alt, hvad der laa indenfor dens daglige Synskreds, og derved gøre den til nyttige Mennesker. Derfor skulde Drengene øves i at føre Regnskaber og Dagbøger samt lære at tegne saameget, at de kunde gøre Udkast til en simpel Bygning, og derfor skulde der undervises i Naturhistorie paa den Maade, at Læreren fortalte om alt det, der var at se for hver Mands Dør. Endelig skulde der holdes Aftenskole og Søndagsskole, hvor Pigerne skulde undervises i Haandgørring, hvor Drengene skulde lære at gøre simple Redskaber: Skovle, River m. m., og hvor der skulde tales med de Voxne om Landbrug. — At det ikke blev ved tomme Ord, ses af Brevskaber, som opbevares i øster- og nørreslesvigske Bøndergaardene.

Datiden vilde, at Skolemesteren skulde være ikke blot de Unges, men ogsaa de Gamles Lærer. Den vidste og sagde, at »hertil hørte andet og mere end Praleri og overfladisk Viden, og at der i det Hele taget ikke kom noget ud af at prædike for Bonden«; men den fastholdt ligefuld sin Fordring og hævdede, at »Bønderne skulde nok gribe efter Fordelene, naar de først saa dem for deres Øjne«. — Derfor krævede man, at Skolelæreren skulde have grundige Kundskaber i Landbrug og tilmed være en dygtig, praktisk Landmand; og man forlangte, at hans Jordlod skulde være saa stor, at han kunde drive Mønsterdrift. Den Lærer, der skulde svare til Tidens Ideal, maatte desuden være ferm til at plante, pøde og oculere; han skulde dyrke Køkken- og Foderurter, Humle, Hør, Hamp, Tobak og medicinske Planter; han skulde have Bistader af fortrinlig Construction og om muligt drive Silkeavl. — Der var idetmindste én slesvigske Herremand, som gjorde sit til at gennemføre disse Planer, idet han gav hver af Lærerne paa Godset 30 Tønder Land og hjalp dem til at faa Mark og Have i god Stand. — Her kom det dog kun til en kort Blomstring; da Hjælpen fra Herregaarden ophørte, maatte Lærerne give tabt.

Til Belysning af slesvigske Bønders aandelige Standpunkt omkring Aar 1600 anføres et Brev fra en Bolsmand i Fjoldesogn, som ligger halvanden Mil nordøst for Husum. Originalen er paa plattysk:

Jeg fattige Mand kan ikke lade være med at klage min Nød for Eders Fyrstelige Naade og paakalde Eders Herlighedens Gunst. — Sagen er denne: Min salig Fader, Karsten Karstensen, som boede i Brok i Fjoldesogn i Norgoesherred, havde fire Sønner, nemlig: Thommas, Hans, Karsten og Klavs. Saa havde han ogsaa et helt Bol i Brok, og det var Arvegods. — Desuden købte han et Bol i Løvested for 800 Mark lybsk; men det vilde (Sælgerens) Frænder ikke unde ham, og derfor maatte han af med endnu 120 Mark foruden de 800. — Uden at Øvrigheden havde noget dermed at gøre, og uden at Fader gav Skøde fra sig, overdrog han Løvested Bolet til sin ældste Søn Thommas og lod ham bosætte sig der; desuden gav han ham Udstyr og Medgift, og de Sager var da altid 300 Mark værd. — Da nu Fader døde, skiftede tolv Frænder inellem os: Moder fik sin Part, jeg Karsten fik min, og hver Søster fik sin i rørligt Gods. Saa blev de to Brødre — Hans og Klavs — boende paa salig Faders Bol i Brok. Og Bolet blev vurderet; og efter Overlægt kunde hver Broderpart belæbe sig til 520 Mark, saaledes som det tydelig nok kan ses af Papirerne fra 1590 og af den Kvittering, som jeg og min salig Brøder har givet for min Part af Løstret. Men da min ældste Brøder, Thommas, fik Rele paa det,

sagde han, at han vilde ikke have noget at gøre med det Skifte, og saa beholdt han Bolet i Løvested, og hvad han ellers havde faaet; og det Bol og de Sager var ærlig sine 1,200 Mark værd. — Det gjorde han, skønt han hverken havde Skøde eller andre Papirer enten fra os Brødre eller fra salig Fader, hvad han dog skulde have haft, naar det skulde have gaaet til efter Lands Lov og Ret. — Og jeg fik saa ikke noget af salig Faders Jord. — Jeg maatte købe et halvt Bol paa et andet Sted, hvor jeg blev Nymand, og det maatte jeg betale med mine egne og min Kones Penge.

Vor ældste Broder, Thomas, sad saa hen og beholdt Bolet i Løvested uden at have Papirer paa det: »Jeg vil ikke afstaa noget», sagde han, »for jeg har ingenting arvet». — De to andre Brødre, nemlig Klavs og Hans, boede paa Bolet i Brok og havde hver sin Halvdel. — Saa døde først Klavs; efter ham var der to Børn, og de beholdt deres Faders og Bedstefaders Arvelod. Dernæst døde Hans; han havde ingen Børn, og altsaa maatte det halve Bol igen komme til Skifte og Deling imellem Faders Arvinger. — Men nu vil min ældste Broder, Thomas, have, at det halve Bol, som salig Hans havde faaet efter Fader, skal tilfalde hans Søn, og saa skal jeg — Faders yngste Søn — ikke have det Bitteste af Faders Jord. Og det uagtet Broder Thomas sidder paa et helt Bol af salig Faders og knap nok har Brev paa, at det er hans. — Saasom Broder Hans er død uden at efterlade Livsarvinger, skal hans Del af salig Faders Jord jo igen udskiftes mellem Faders Arvinger. Saa vil jeg nok spørge, om jeg ikke er nærmere til Fædrenerven end en Brodersøn, hvis Fader ovenikøbet har faaet et helt Bol og ikke vil afstaa det Bitteste. — Se det sagde jeg til Rettens Mænd. Men saa kom de stikkende med et Testamente, som de sagde, min Broder havde gjort; og efter det skulde min Brodersøn være nærmere end jeg til min salig Faders og Broders Jord. Herredsfogeden og hans tolv Stokkemænd kendte for Ret, at Testamentet skulde staa ved Magt, at min Brodersøn skulde have Jorden, og at jeg skulde have 150 Mark i Afstaelse, foruden hvad der ellers kan tilkomme mig efter min salig Broder. — Se nu staa der ikke noget i Testamentet om de 150 Mark, og saa vil jeg nok spørge, hvorfor de skulde give mig Penge, naar Ejendommen kan tilkomme dem efter Lands Lov og Ret. Jeg tænker som saa, at de har ingen Ret. — Saasomt min Broder var død, og jeg fik Nys om Testamentet — for hverken jeg eller mine Svogre var tilstede (ved Dødslejet) — saa snakkede jeg med Herredsfogeden, og han gav mig det Raad, at jeg efter gammel Skik skulde lægge 18 Skilling paa Ligkisten og paa den Maade underkende Testamentet. Se det gjorde jeg, og Jens Petersen, som er vor Regnskabsmand, tog Pengene til sig paa Herredsfogedens Vegne. Hvordan nu min Broder og Brodersøn har maget det med Herredsfogeden, at Testamentet ligefaldt skal gælde, det maa Gud vide, og de selv ved det vel bedst. — Men at de ogsaa har slaaet fast, at min ældste Broder og hans Søn skal være Formyndere for min anden Broders Børn, det blæser jeg af; den Besvær vil jeg gerne unde dem, jeg snakker kun om min retmæssige, naturlige Arvelod. — Her kommer de og beskylder mig for, at jeg vil skrabe Børnens Gods til mig; men det skal ingen ærlig Mand sige mig paa. Min Broder Thomas, han har først taget et helt Bol af salig Faders Jord, og nu vil han have et halvt Bol til sin Søn af salig Faders Arvelod; se det kan man kalde at skrabe til sig. — Hvad Enken angaar; hende vil de have gift ud af Bolet; saa er den Sag klar. — Men saasom Stokkenævnet har afsagt deres Kendelse i Henhold til Testamentet og ikke efter Lands Lov og Ret og saaledes pønses paa at afskære mig fra min naturlige fædrene Arv, da har jeg klaget (i rette Tid og paa rette Sted) og krævet og faaet mit Skudsmaal af Menigheden. — Nu henstiller jeg til Eders Fyrstelige Naades Herlighed, Gunst og Lovkyndighed: Om jeg ikke efter Lovbogen er nærmere til at besidde min salig Faders og Broders halve Bol end min Brodersøn. Om min Broder Thomas ikke først skal indbringe det Bol i Løvested (til Skifte og Deling), som han sidder inde med uden at have Skøde paa det, før han kan tage Arv i Brok; eftersom det ikke er overdraget ham ifølge Lands Lov og Ret. Om den Dom, som de har afsagt i Henhold til Testamentet og ikke efter den lovlige Ret, idet Testamentet er sat højere end Loven, om den ikke med Billighed bør kasseres. Og om jeg ikke bør have mit Tab og mine Omkostninger betalte. — Herfor vil den retfærdige Gud rigelig belønne Eders Fyrstelige Naades Herlighed og Gunst her i Timeligheden og hisset i Evigheden. — — Karsten Karstensen i Kollund. 3dje Marts 1604.

Af andre Aktstykker fremgaar, at Karsten havde forbrudt sin Arveret, idet han og Hustru under Jordefærden var trænge ind i Sørgehuset, hvor de havde kastet Enkens Sengklæder ud og lagt deres egne i Stedet; da Ligfølget kom tilbage fra Kirkegaarden, gik Klavs nok saa kry og pløjede paa den afdøde Broders Jord.

Fig. 167. »Trækværk«. Fra Joh. Christoph. Oehlers Forskrifter. Trykte i Borsborg 1718. (Omtrent $\frac{2}{3}$ Størrelse).

168.

ØSTERSLESVIG: ANGEL, SUNDEVED OG ALS.

Der er udmærket smukt i Angel, ikke blot hvor Touristerne flokkes: ved Sliens sivklædte Bredder og i Skovene ved Flensborgfjord, men ogsaa inde i Landet, hvor Fremmede sjældent færdes. Vejene har milelange Nøddehække, der ser ud, som var de klippede; Blomster myldrer paa Grøftevolden, og Caprifolium og vilde Roser ranker sig helt op i Hasselens Toppe. Om alle Marker er der levende Hegn; Korn og Kløver staar fortrinligt. Jordsmonnet er overalt bølgeformet, men Bakkerne er lave og Dalene smaa. Lundene ligger hverandre saa nær, at Echo naar fra den ene til den anden. Der inde er ingen Veje, men kun halvttilgroede Spor af tungtlæssede Vogne og de næppe kendelige Stier, som Brændesamlersken har traadt. Raavildt titter frem hist og her; Egernet springer fra Gren til Gren; Skovduer kurrer fra alle Sider, og Sangfugle forekommer i Mængde. Allehaande Skovtræer voxer mellem hinanden; snart kæmper de saaledes om Lys og Luft, at Stammerne er ranglede og Jordbunden nøgen; snart staar Kronerne saa frit og frodigt som i Fortidens Oldenskov. En Del Underskov dannes af Christtorn og er mørk og uigennemtrængelig; andre Steder er der lyse Krat med prægtig Skovbund. Paa aabne Pletter, hvor grønne Vægge lukker for alle Vinde, rækker Græsset til Bæltstedet; op over det rager carmosinrøde Tidsler og store, hvide Skærplanter, som er Tilholdssted for brogede Insecter; Smaavinger i Regnbuefarver flager til alle Sider, naar man baner sig Vej over Græs og Blomster.

Fig. 168. Hans Dall. Efter Trütchler Hanck. Dybbøl Mølle. Originalen er tegnet i Begyndelsen af vort Aarhundrede.

I Sundeved ser der helt anderledes ud; Landskabet har et mere alvorligt Præg, og Udsigten er langt friere. Fra Højderne ved Feldsted (omtrent midtvejs mellem Graasten og Aabenraa) ser man ud over største Delen af Landet: vesterpaa rækker Blikket langt ind over den flade Hede; mod Nord, Øst og Vest ses langt borte først en Kreds af Skove, dernæst Partier af Aabenraa Fjord, Allsund og Flensborg Fjord samt store, blødt fortonede Strækninger af Nørreslesvig, Als og Angel og sluttelig Lillebelt med Fyns Kyst i det taagede Fjærne. Den nærmeste Omegn bestaar af frugtbare Agre og frodige Enge; løvrige Træer omgiver Kirker og Bøndergaarde, og Hegnene, der her kun er sparsomt beklædte med Purl, danner Prikker og Streger, som bugter sig over Bakker og Dale og inddeler Landet i uregelmæssige Firkanter. Ved Midsommers Tid, naar Høet er kørt ind, og Græsmarkerne atter begynder at grønnes, naar Boghveden staar i Blomst, naar Rugen er bleggul og næsten moden, naar Byg og Hvede har faaet et gyldent Skær, medens Havren endnu er søgrøn, og naar Himlen tilmed er saaledes overtrukken, at Solstraaerne falder gennem Rifter i Skyerne og belyser Pletter hist og her, da har man et Farvespil for Øje saa mildt harmonisk, som det maaske kun genfindes paa de danske Sletter.

Alsingerne mener — mulig med Rette —, at deres Hjemstavn er den rigeste og smukkeste i Sønderjylland. Min Kusk sagde, at »her gror hvert Aar alt det, der kan staa paa Jorden, og tit meget mere, end der er Plads til i Husene«. Og Kromanden i M. fortalte, at en Mand, som havde været baade i Italien og Amerika, havde staaet udenfor hans Port, set mod Sonden og sagt, at kønnere end her var der intet andet Sted i hele Verden. — Den Fremmede maa indrømme, at Øen er meget frugtbar, samt at Landskabet overalt er smilende og mange Steder i høj Grad malerisk. Langs med somme Hovedveje har Hasselhækkene en Højde af sex til otte Alen, og op over dem rager nu og da mægtige Asketræer og Sølvpopler. Paa afsides Biveje slaar Grenene fra begge Hegn sammen over ens Hoved, saa man paa lange Strækninger gaar i skyggefulde Løvgange; her dufter overalt af vilde Jordbær; Humlen snor sig fra Gren til Gren, og Brombærrankerne ligger helt ud i Hjulsportene; paa fugtige Steder, hvor Solen har Magt, er der store Grupper af røde Brudelys. Ved Markleddene ser man snart ned i ensomme Dale, hvor der er smaa Søer, som næsten helt dækkes af Aakander, snart henover bløde Bakker med Mark og Skov og med Havet til Baggrund, og snart udover tæt bebyggede Strækninger, hvor de ejendommelige brede Kirkeetaarne tager sig ud som Borge fra Middelalderen, og hvor Hundreder af skinnende hvide Skorstene angiver Huse, som ligger saa fjærnt, at deres mørke Straatage gaar i ét med Abildgaardene. — Især midt paa Øen er Frugthaverne anseelige; de er tæt besatte med store Træer, hvis bugnende Grene maa afstives omhyggeligt; under Kronerne er et Tæppe af kort tæt Græs, og der søger Faarene ofte hen paa varme Sommerdage. — Man studser ved her at finde Motiver til det forrige Aarhundredes Hyrdebilleder. — Nordpaa er der yppige Blomster-

haver. Storbønderne har moderne, engelske Anlæg med Plainer og Buskadser. Smaa-folk derimod følger middelalderlig Skik og lader Rabatterne danne geometriske Figurer; hos dem kan man næppe nok komme frem for en myldrende Mængde af gammeldags Blomster. Allevegne ses Balsamblade og Krusemynter, Jomfruen i det Grønne, Riddersporer, Fløjelsblomster og Baldersbryn; sammesteder findes en saadan Mængde af Morgenfruer og brændende Kærlighed, at det skærer i Øjnene. Langs med Husene staar Rækker af Stokroser; brandgule Pralbønner slynger sig op ad de rød Stolpede Vægge, og de smaa Vinduer er fulde af Balsaminer og Geranier. Her og der har Husmandsfolk faaet finere Blomster; somme Hytter er helt dækkede af Slyngrøser og Klematis, og i Haver, som ikke naar synderligt udenfor Tagdryppet, er der prægtige Fuchsier og Veronicaer, ja undtagelsesvis endogsaa Kasser med

169.

Myrther og Lavrbærræder. — Yndet af alle er den røde »Blaareklokke« (Valmuen) med det hvide Kors').

I Slutningen af det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede var der rundt om i Østerslesvig alvorlige Bestræbelser for at udvide og forbedre Landbruget. I Spidsen gik Hertug Hans, som fra 1571 til 1622 herskede over Als, Ærø og Sundeved og følgelig i en Række af gode Aar sad inde med nogle af Danmarks frugtbarste Egne. Da han modtog sin Arvepart, laa største Delen af Jorden hen som Overdrev, og det hertugelige Bøndergods var spredt og blandet med Adelsens.

1) Hein. Rantzau og Dankwerth omtaler Als som et smukt og frugtbart Land: Her var fuldt op af Skove; og alene paa Halvøen Kogenæs kunde 9 til 10 Tusinde Svin mæske sig i gode Oldenaar. Der vrimlede af Vildt: Kronstyr, Raadyr, Vildsvin, Harer og Ræve. Fiskene stime i Søerne og ved Kysterne. Hestene var fortrinlige og Kvæget mangfoldigt. Rundt om var der frodige Enge; og naar Gud ikke gav Misvæxt, bar Agrene saameget Korn, at Folk kunde sælge af det. — Træfrugt forekom i stor Mængde.

Fig. 169. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegaard i det sydlige Angel. Tilvenstre Indhuset med Loen og Stalden, der har murede Tavle; tilhøjre Laden (Hjelmen), som har Plankevægge. Hjelmen er fra 1634; Indhusets Alder kendes ikke.

Da han døde, var Godset samlet; store Strækninger af Skov- og Græsjord var opdyrkede; der var bygget Sædegaarde og Avlsgaarde, indrettet Dyrehaver, gravet Fiskedamme og plantet Abildhaver; forgæves kunde man lede Riget rundt efter en Plet, som tog sig bedre ud og gav større Indtægter. — Men for at opnaa disse Goder havde Hertugen i højeste Grad handlet ilde med Bønderne. En stor Del af deres bedste Agerland havde han lagt ind under Hovmarkerne. Paa sine Rideture, siges der, udegede han en Mængde Bol, som skulde forsvinde; her tog han et Par Vange fra Bymarken, og der nedlagde han hele Landsbyer; ikke blot Fæstere, men ogsaa Selvejere blev fordrevne; de, som var tilbage, fik større Afgifter og mere Hoveri. — Den omboende Adel fulgte Hertugens Exempel i Ondt og Godt. Især i Angel fremstod anselige Herresæder i stort Tal; og her, hvor Myndighederne var saa mange, at de Undertrykte vanskeligt kunde komme til deres Ret, gik det saa vidt, at Livegenskabet blev indført paa adskillige Godser¹⁾.

Driftige og velstillede Bønder, som boede paa Kongens og Hertugen af Gottorps Grund, udvidede ogsaa deres Agerbrug og tog store Stykker af Overdrevene under Ploven. Somme Steder blev disse »Indtægter« drevne i Fællesskab; men i adskillige Sogne blev de udskiftede; enkelte Selvejere naaede til at mageskifte nogle af den gamle Bymarks spredte Agre og indkoble dem, der blev samlede.

Baade Christian den Fjerde og Hertug Frederik den Tredje søgte at standse disse Fremskridt. Fra 1620 til 37 udkom adskillige Forordninger, som skulde lægge Baand paa Bønderne. Men det fremgaar af den yngste, at de Styrende ikke kunde gøre deres Vilje gældende; thi her siges, at skønt der for nogle Aar siden er kundgjort et kongeligt Brev, hvorved Indkobling forbydes, og man vel havde Grund til at vente, at Undersaatterne vilde efterkomme det, viste den daglige Erfaring dog det Modsatte, idet Bønder nutildags i alle Hjørner og Kanter af Flensborg Amt indhegnede og opdyrkede Jordlodder og derved ikke blot ødelagte Landevejene saaledes,

¹⁾ Disse Godser laa alle i Angel. Paa nogle af dem var de Livegnes Kaar saa slette som vel muligt. Af et Bol, hvor Udsæden kun løb sig til 3 Tønder Rug, 3 Tønder Byg, 1 1/2 Tønde Boghvede og 12 Tønder Havre, krævede Godsejeren daglig 2 Vogne — hver med 2 Heste — 1 Karl, 1 Pige og 1 Dreng; i Høsttiden forlangte han 8 Heste og 4 Folk, og dertil kom adskillige Afgifter. Følgen var, at Bolsmanden næppe nok kunde faa Føden; der var Tider, hvor han maatte stille sin Sult med Hestebønner. Bygninger, Besætning og Avlsredskaber — slet tilhøve — tilhørte Herremanden; og det øvrige usle Bohave var langt fra tilstrækkeligt til at dække Fæstereis Gæld. Folk gik til Kirke i grove Lærreds Kittler og Træsko; den, der havde et Par Støvler, blev anset for rig. Med Armøden fulgte Svineri, Sleseri o. s. v. — Pisk og Hundehul blev stadig brugt. Onde Fruer skal have haft for Skik at straffe de Piger, der havde spundet slet, ved at vikle Træden om deres Fingre og tænde Ild i den. Sagnet fortæller om »Fru Ida«, som en Gang, før hun kørte til Kirke, bandt sin Kammerjomfru til en Bilægger og befalede, at der skulde fyres stærkt i den, medens hun var borte. Da Fruen kom tilbage, siges der, og fandt den dræbte Pige med fortrukne Læber, skal hun have pryglet Liget, idet hun raabte: »Viser Du endnu Tænder?« Men Almuen lader Sagnet vandre fra Herregaard til Herregaard og antyder derved dets Ujænelighed. — Somme Steder var Forholdene helt anderledes. Da der 1789 blev udskrevet Krigsskat, var der adskillige Livegne paa Rundtoft Gods, hvis Formue blev anslaaet til 11,000 Rigsdaler. Her bar Bønderne deres Velstand til Skue; og et godt Forhold herskede mellem dem og Godsejeren. Der fortælles, at en fremmed Adelsmand, da han var Gæst paa Rundtoft, yttrede sit Mishag over, at Bønderne havde Trøjen besat med Sølvknapper, og da skal Godsejeren — en Rumohr — have svaret, at hans Bønder var villige til at ofre ham alt, hvad de ejede og havde. — Det kom til Vædemaal. — Snart efter sendte Rumohr Bud fra Kiel og lod det Rygte udsprede, at han var fængslet for Gæld, da skal Bønderne have sammenskrabet deres Guld og Sølv og sendt det afsted, for at han kunde løskæbes.

at Rejsende havde Møje med at komme frem, men ogsaa gjorde Skaar i Kongens Privilegier. — Som sædvanligt blev de Ulydige truede med Kongelig Majestæts

170.

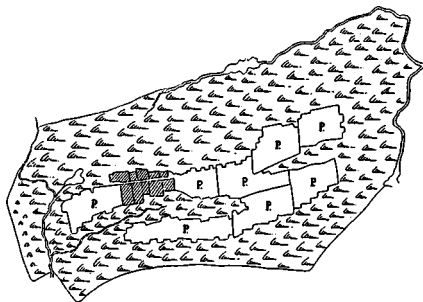
højeste Unaade og Straf; men Almuen, der vidste, at den Slags Trusler som oftest var tomme, har næppe taget mere Hensyn til dette Forbud end til de foregaaende.

171.

Fig. 170 og 171. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegaard i det nordlige Angel. Fig. 170. Indhuset set fra Syd.
Fig. 171. Gaardspladsen set fra Nord. Huset tilvenstre er Lade og Hestestald; tilhøjre i Forgrunden kommer Indhuset tilsyne, og bagved dette ses et Hjørne af Vedskjulet. Bygningerne er opførte omkring Aar 1700.

Fra 1641 foreligger der en Kortsamling, som giver tortrinlige Oplysninger om Landbruget i Aabenraa Amt¹⁾. Et halvhundrede Landsbyer er opmaalte, og Jordene er beregnede saaledes, at man overalt ser, hvormegit Ager, Eng, Skov o. s. v. der udgjorde en Otting. — Nogle Torper havde Overdrev fælles med Adelbyen; men de fleste Byer havde hver sit Omraade. — Arealerne var anselige. Blev alle Jorde udskiftede, vilde de største Helbol blive paa 600 til 1,000 Tønder Land, og hvis samtlige Jorde blev ligeligt fordelte, vilde hvert Helbol faa omtrent 400 Tønder. — I en halv Snes Landsbyer kan Sædemarkernes Omfang ikke beregnes, da Udmarkernes Agre og Græsgange er slaede sammen; men man kan dog skønne, at betydelige

172.

Strækninger her har været under Ploven; i tretten af de Øvrige har over Halvparten af Jorden været til-saaet, og af dem er der fem med over 60 og to andre med over 80 Procent Tofte- og Agerland; der vilde kun være faa Stedet, hvor Helbolet fik mindre end 120 Tønder Pløjeland²⁾. — I de tarveligste Egne laa Hustofterne og Bymarkerne gruppevis spredte henover Heden; men selv her havde Naboskabet indtaget én Vang efter en anden og faaet 6 til 8 Indtægter, som blev drevne i Fællesskab; vi ser, at adskillige Bønder havde pløjet saa langt udenfor den oprindelige Grænse, at Bymarkens Udkanter kunde lede Tanken hen paa Murtinder (Fig. 172). — Nogle Kort viser helt andre Forhold. Her var det kun Eng, Moser og stejle Skrænter, der ikke var opdyrkede, og de laa da pletvis i Pløjelandet; blandt dem er Kortet over Varnæs Birk (i det nordlige Sundeved). Ikke faa Gaarde var flyttede ud paa Markerne, og enkelte Steder var de lagte langs med Landevejene, saa de dannede brudte Gader af meget betydelig Udstrækning; saaledes fra Løjt-Kirkeby (en Milsvej, nord for Aabenraa) og østerpaa næsten helt ud mod Havet³⁾. Paa Barsø (i Genner-

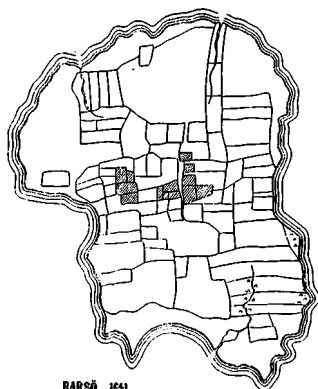
1) Med Hensyn til Bygningsskikkene hører største Delen af dette Amt ind under Nørreslesvig; men det gamle Agerbrug stemmer saaledes overens med Østerslesvigs, at det for at undgaa Gentagelse maa behandles her.

2) Disse Tal afkræftes dog derved, at næsten alle Gaarde var udstykkede; de Fleste var paa to Ottinger og derunder.

3) Før Udskiftningen blev kun faa »Enestegaarde« opførte; dengang var det som oftest Colonier, der udskilte sig fra Moderbyen. Det kunde hænde, at en ansigelig Landsby blev helt opløst; som Exempel anføres Adelby i Angel, hvor kun Kirken, Skolen og et Par Huse blev tilbage; paa dens gamle Bymark fremstod Torperne: Store- og Lilleadelbylund, Tharp, Senderup, Tvede, Friurlund og Engelsby. (Jævnf. S. 118—20).

Allerede i Begyndelsen af det 16de Aarhuundred var der Landsbyer, hvor Gaardene laa rækkevis og med anselige Tofte bag ved Bygningerne (Fig. 172), i de yngste Byer er Gaardene spredte (Fig. 174).

Fig. 172. Efter Joh. Meiers Kort over Aabenraamt, fra 1641. Landsbyen Lejerskov. Kortet viser hele Byens Grund. De skraverede Firkanter er Hustofterne, Bogstavet P angiver Pløjejorden, der udgør 8 Marker; rundt om denne ligger Overdrevet, som optager den øvrige Del af Byens Omraade. (Efter Froden 1660 laa Byen øde, og samtlige Beboere var dræbte eller flygtede; som Følge heraf blev Gaardene nedlagte).

BARSO. 1641.

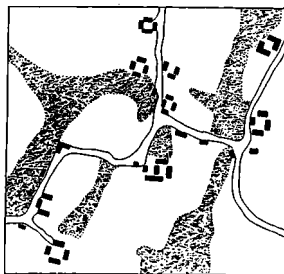
173.

bugten) var Bønderne i den Grad fremmelige, at tre Femtedele af Agrene var indkoblede (Fig. 173). — Om anseelige Gaarde og et fremskredet Agerbrug er der desuden talrige Vidnesbyrd i Regnskaber fra 1628 over Udplyndringer i Østerslesvig. Her er en Bondes Rugsæd hyppig vurderet til 100 Mark.

Samme Aktstykker udviser, at Krigen allerede dengang gjorde et betydeligt Skaar i Almuens Velstand. Ikke faa Bønder anslog deres Skade til 2 à 3,000 Mark, og enkelte satte den til 6,000; mange Bygninger var brændte, og Masser af Indbo var ødelagt; i somme Gaarde var der røvet 13 Heste, 11 Oxer, 40 Faar, 12 Svin og en Snes Gæs. Men i nogle Amter

havde Folk betalt for en Vagt af fjendtlige Tropper — en »Salve garde« —, som skulde beskytte dem imod Udplyndring; og andre Steder havde Almuen trukket sig tilbage til Bondeborge, hvor de forsvarede deres bedste Ejendomme. Følgelig havde de store Tab kun ramt visse Egne; og selv der var meget nedarvet Sølv blevet skjult for Fjenden. — I de nærmest paafølgende Aar kom en Del Bols mænd atter paa Fode; de, der ikke magtede dette, gav Plads for velhavende Naboer. Landejendomme blev saa højt vurderede, at en Bonde i Tumby (mellem Slesvig og Flensborg) 1641 kunde faa 2,400 Mark lybsk for sin Gaard; det var tilmed hans Broder, der købte den. — Sporene af Ødelæggelsen var saa godt som udslettede, og for Udflytningens Vedkommende havde den endogsaa givet Anledning til ny Fremskridt.

Efter Freden 1659, da Slesvig i Løbet af en Menneskealder var blevet tre Gange plyndret, var Tilstanden overmaade sørgelig¹⁾. Misvæxt var hyppig i det næste Tidsrum; og de høje Skatter, som blev Følgen af Christian den Femtes og Frederik den Fjerdes Krige, hindrede Bønderne i

174.

¹⁾ Her skal kun anføres et Par Træk fra Landsbyen Stenbjerg (i det nordlige Angel), som blev helt udplyndret. En Ko og et Par Heste var bragt tilside. Men da Koen brølede, fordi den ikke fik sit Foder, blev dens Skjulested opdaget, og saa maatte den følge med de øvrige. Kort efter skulde den Mand, der ejede Hestene, gøre en Rejse til Mysund, og undervejs blev han indhentet af Polakkerne, som tog Køretøjet fra ham. Udmattet og forsulten naede han Hjemmet Juleaften; da havde hans Hustru ikke andet at sætte paa Bordet end et Par Kaalstokke kogte i Vand.

Fig. 173. Efter Joh. Meiers Kort over Aabenraaamt, fra 1641. Vange og Vænger paa Barsø; Skraveringen angiver Hustofterne.

Fig. 174. Efter et Kort fra 1786. Plan af Landsbyen Hyrup i Bevtoftsogn. At denne By er forholdsvis ung, fremgaar af Bolenes spredte Bælggenhed. At Længerne ikke var sammenbyggede, viser ligeledes, at Gaardene ikke var gamle.

at komme til Kræfter. 1721 gav Chr. D. Reventlow Indberetning om den daarlige Tilstand i Haderslev Amt, og fra Als, Sundeved og Angel var Klagerne ikke mindre. Her søgte Almuen at formindske Trykket ved at splitte Gaardene. Amtmanden paa Gottorp havde forbudt Bønderne — i et Aktstykke fra 1690 — at pantsætte, sælge og bortskænke Jord eller paa nogen som helst anden Maade formindske Ejendommenes Værdi; og som Grund havde han angivet, at baade Fæstere og Selvejere dagligt udstykkede deres Jord tilrods for Love og Forordninger; samt at Almuen herved blev saa forarmet, at den ikke kunde svare sine Afgifter. I Fæstebrevene fra de paafølgende Aar blev enhver Udstykning udtrykkeligt forbudt; men desuagtet gik den stadig for sig. — I det Mindste paa Als var det Sædvane, at alle Sønner arvede en Del af Faderens Grund, idet hver af de Yngre fik en Parcel paa Livstid, som han beholdt ubeskaaren, selv om Hovedlodden i hans Dage gik over paa anden Haand og derved blev yderligere udstykket. Endnu ved Midten af forrige Aarhundrede klagede Regeringen gentagne Gange over denne Uskik.

175.

Mærkeligt nok var der dog nogle Egne, hvor Bønderne endnu var velhavende, og hvor Jordene gennemgaaende var i god Drift. Der foreligger — fra 1721 — en udførlig Beskrivelse af Selvejeres og Kirkefæsteres Gaarde i Nyherred (det nordlige Angel) ialt 119. Ingen af disse Bols mænd havde Restancer¹⁾. Ødegaarde forekom ikke; var et Bol forblevet ubesat, var dets Jorde blevne udskiftede og bortfæstede til Naboerne. Bøndergaardene var saa efterspurgte, at vi endogsaa ser det Særsyn, at en Bolsmand meddelte til Protokollen, at han nylig var flyttet fra Hamborg til Stenbjerg, og at han havde købt sin Gaard »for Bekvemmeligheds Skyld« og betalt den dyrt, fordi han elskede »Fred og Landvæsen«. Det Bol, han sad inde med, var vurderet til 8 $\frac{1}{2}$ Mark Guld og havde en Besætning paa 9 Heste, 26 Stykker Hornkvæg, 20 Faar og 6 Svin. Købesummen maa have været saa meget større, som den aarlige Afgift var ualmindelig ringe; de gamle aarlige Skatter var 4 Rigsdaler og 15 Skilling; Extraskatterne (Contributionerne) var 31 Rigsdaler og 12 Skilling.

Bedst stillede var Kirkefæsterne, hvis Landgilde ofte kun beløb sig til et Par Mark. Det hidrørte fra, at Selvejere i Middelalderen havde givet Jord til Sognekirkerne eller til Præsteskabet paa den Betingelse, at den skulde blive ved Gaardene som Fæstegods; og Datidens smaa Afgifter var blevne staaende uforandrede²⁾. I

¹⁾ Til Sammenligning tjener, at Restancerne et Par Aar senere endnu var: I Flensborgamt 17,237 Rigsdaler, for Tønder-, Lagumkloster- og Aabenraaamt 121,527 Rigsdaler, i Haderslevamt 165,340 Rigsdaler og for Ejdersted 186,177 Rigsdaler. — I Haderslevamt maatte 80,172 Rigsdaler eftergives, i Ejdersted 138,079 Rigsdaler.

²⁾ Største Delen af det øvrige Gods, som havde tilhørt Kirken, var efter Reformationen kommen i Fyrsternes og Adelsens Hænder.

Fig. 175. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Port i et engelsk Bolsted. Den øverste Laage, som kun aabnes for store Læs, lukkes op under Loftet.

Tidens Løb var de nærmere Omstændigheder ofte forglemte, og i de Aktstykker, her omtales, anføres atter og atter, at N. N. har Kirkeland, hvorfra der svares x Skilling; men man ved ikke, hvor det ligger, og hvor meget det er.

Baade Selvejere og Fæstere havde udlagt en Del af deres Jord til Huslodder; de Fleste havde én eller to, somme tre til sex. Skønt Husmændene selv ejede Bygningerne, maatte de bære betydelige Byrder. Det var ikke ualmindeligt, at en Husmand gav sex til otte Gange saa høj Landgilde som en Bolsmand, der var Kirkefæster; adskillige Gaardmænd kunde dække to Tredjeparter af deres samtlige Afgifter med den Indtægt, de havde af Huslodderne, og desuagtet var Husmændene forpligtede til at gøre Hoveri til Bøndergaardene. — Husmændene paa deres Side vidste at drage den størst mulige Fordel af Indersterne, og det kan tjene som Exempler, at én, der selv gav 8 Mark i Landgilde, tog 7 Mark af sin Indsider for

176.

en Ende af Huset og en Stump Kaalhave, samt at en anden, hvis Afgift var 7 Mark, lod en Tigger betale 4 Mark og 8 Skilling for et usselt Kammer i Baghuset¹⁾.

De fleste Husmænd var Haandværkere. I Sørup, Sterup, Kværn og Eskris Sogne var der: 12 Hjulmænd, hvad der er betegnende for Vejenes slette Tilstand, 11 Skræddere, 9 Skomagere, 2 Træskomænd, 7 Snedkere, 6 Tømmermænd,

¹⁾ Disse Forhold belyses ved følgende Tal, som alle ere tagne af Beskrivelsen fra 1721: Præsten i Kværnsogn har bortforpagtet 2 Mark Gulds Jord for 24 Rigsdaler aarlig. — Jacob Fogt i Løstrup har et Bol paa 2 Mark Guld, 2 Mark Sølv og 5 Skæpper Land, og herfor faar Kirken aarlig 24 Skilling og 6 Pending. Af Kirkens Land har desuden: Hans Møller i Vesterholn $\frac{1}{2}$ Mark Guld og giver aarlig 8 Skilling, Erik Henningsen i Storekværn et Bol paa 5 Mark Guld og giver 3 Mark og 7 Skilling, Jørgen Smed i Storekværn 1 Mark Guld og giver 15 Skilling, Peter Jørgensen s. St. 1 Mark Guld og giver 9 Skilling, Jacob Hansen s. St. 1 Mark Guld og giver 15 Skilling, Peter Larsen i Hønlund $\frac{1}{2}$ Mark Guld og giver 6 Skilling — — — Præstens Husmand, Johan Kehl, paa Kværn Mark har 8 Skæpper Land og giver 2 Rigsdaler 1 Mark og 8 Skilling; Selvejer Peter Petersen i Storekværn har en Husmand, hvis Lod er paa 9 Skæpper Land, og han giver aarlig 3 Rigsdaler; Selvejer Klavs Markvardsens Husmand s. St. har 12 Skæpper Land og giver 3 Rigsdaler og 2 Mark; Fæstebonde Erik Henningsens Husmand s. St. har 36 Skæpper Land og giver 6 Rigsdaler. — — — Selvejer Lorens Iversen s. St., hvis samlede Afgift er 40 Rigsdaler og $15\frac{1}{2}$ Skilling har 3 Husmænd, der tilsammen giver 27 Rigsdaler; han ved ikke, hvor megen Jord de har, og han kan heller ikke selv bruge den, 2 Gaardmænd i Gिंगtoft og 1 i Stenbjerg, hvis samlede aarlige Afgift er 30 Rigsdaler 4 Mark $3\frac{3}{4}$ Skilling, 35 Rigsdaler 1 Mark og 11 Skilling og 21 Rigsdaler 4 Mark, faar af deres Husmænd henholdsvis 25 Rigsdaler 8 Skilling, 26 Rigsdaler 3 Mark og 8 Skilling og 13 Rigsdaler.

Fig. 176. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegård i det nordlige Angel. Set fra Nordvest. (Jævnf. Fig. 187). Vistnok fra første Halvdel af forrige Aarhundrede.

5 Smede, 5 Bødkere, 4 Tækkemænd, 4 Farvere, 4 Drejere, 2 Sadelmagere, 1 Knapmager, 1 Slagter og 1 Bager¹⁾. Én Husmand holdt Skole, én var Spillemand, og ti holdt Kro.

Gaardenes Størrelse kan ikke angives nøjagtigt, da Registrerne kun viser, hvor mange Tønder Korn Folk kunde saa, og hvor meget Hø de kunde avle aarlig. Efter et Skøn var der gennemsnitlig 45 Tønder Sædeland (dansk Maal) til hver Gaard; de største, som var satte til 10 og 11 Mark Guld, havde dobbelt saa meget, og to Bol havde endogsaa 128 og 147¹/₂ Tønde Pløjejord. De Fleste havde desuden Eng til 20 à 30 Læs Hø, adskillige til 40 à 50 Læs og derover; én Mand kunde faa 64 og en anden 74 Læs. Hertil kom Huslodderne og Skovparterne, af hvilke sidste somme havde 7 til 8, samt Botoften med Abild-, Humle- og Kaalgaardene. — Derimod var Overdrevene næsten forsvundne; Folk maatte leje Græsning til deres Ungkvæg paa Hederne hinsides Flensborg.

177.

De gamle Indmarker var saa godt som uforandrede; kun undtagelsesvis var nogle Agre her slaaede sammen til et Kobbøl. Men udenfor »Gaardvangene«²⁾ laa Lykke ved Lykke, og i de fire Sogne, her omtales, var der over 800; Middelallet var 7 for hver Mand; Adskillige havde 10 og derover, Somme 14 til 16.

Sædejorden var delt i ti Dele; én af dem blev aarlig taget under Plov, og naar den havde været dyrket i fem Aar, kom den til at hvile i de næste fem. Den halve Pløjejord laa i Bymarken, hvor der var Fællesskab; medens den anden Halvpart fandtes i Koblerne og var under Særdrift. Da begge Parter var dragne ind i én Rotation, blev Agerbruget temmelig indviklet: Det ene Aar — da samtlige Kobler var tilsaaede — var der Særdrift paa alle dyrkede Marker, og da gik Kvæget paa

¹⁾ Maaske var Bageren privilegeret ligesom Christian August Petersen i Sundeved, der 1744 fik Ret til at handle med Hvedebrød, Tjære og andet Hørkram. Ikke blot Kromændene, men ogsaa alle andre »hertigelige Undersaatere og Indbyggere« skulde købe deres Hvedebrød hos ham; derimod kunde Folk tage de øvrige Varer, hvor de selv vilde.

²⁾ Denne Benævnelse vedblev at holde sig i Angel, saalænge der endnu var Fællesmarker. — Jævnf. S. 108.

Fig. 177. Karl Jensen. Efter R. Mejborg. Bondegård i det nordlige Angel. Set fra Nordøst. (Jævnf. Fig. 188). Bygget i forrige Aarhundrede.

den fælles Bymark; Aaret efter blev der taget én Afgrøde paa Fællesmarken og fire i Koblerne, næste Aar to paa Fællesmarken og tre i Koblerne; efter fem Aars Forløb laa al Sædejorden i Fællesskab — paa Bymarken —, og da gik alt Kvæget i Koblerne; de paafølgende Aar kom mere og mere af Sædejorden ind under Særdriften og mere og mere Kvæg over paa Bymarken, indtil man efter andre fem Aars Forløb atter var vendt tilbage til det Forhold, som først er omtalt.

Brak var ukendt. I Reglen var Boghvede den første Afgrøde; dernæst blev Jorden gødet — saa vidt det var muligt — og tilsaaet med Rug; saa paafølgte Byg og to Gange Havre. Men, hvor Jorden var mager, faldt Byggen bort; der tog man enten tre Gift Havre efter hinanden, eller man nøjedes med de sædvanlige to Gift og lod Omdriften være paa fire Aar. Enkelte Bønder, som havde deres Del af Bymarken indkoblet og stadig drev Særdrift, saaede først Havre, dernæst Boghvede, saa Rug, Byg og én Gang Havre. — En Del afsides Jord blev dog stadig brugt som Havreland¹⁾.

Middeltallene for Udsæden var: 2 Tønder Boghvede, 3 Tønder Rug, 2 $\frac{1}{2}$ Tønde Byg og 15 Tønder Havre. Paa de største Bøndergaarde blev der saaet 12 $\frac{1}{2}$ Tønde Boghvede, 10 Tønder Rug, 15 Tønder Byg og 41 Tønder Havre. Af Hvede havde kun velstaaende Folk lidt til Husbehov, som oftest $\frac{1}{2}$, til 1 Skæppe; Beretningen, om at en Storbonde saaede 4 Skæpper, er enestaaende.

I Sammenligning med vor Tids Afgrøder var Foldene faa: Boghveden slog saa ofte fejl, at Almuen ikke vilde angive en Middelhøst for denne Sædart, for Rugen satte de 4 til 6, for Byggen 2 til 4, for første Aars Havre 4 til 5 og for andet Aars 2 til 3 Fold. — I særlig gode Aar kunde Boghveden give 15 Fold²⁾.

Besætningen svarede bedre til vore Forhold. Middeltallene var: 4 Heste, 12 Stykker Hornkvæg, 6 Faar og 4 Svin. Storbønderne havde 8 til 9 Heste, 32 til 40 Stykker Hornkvæg, 15 til 20 Faar og 8 til 10 Svin.

Nørborgherreds Skiftesager fra 1726 til 29 viser, at de fleste Dødsboer paa det nordlige Als gav et lille Overskud, skønt det meste Bohave samt Specier paa Kistebunden³⁾ Sølvspænder o. s. v. blev skiftet uden Øvrighedens Mellemkomst og følgelig holdt udenfor Beregningen. Vel var der ved ét Skifte ikke mere end 8 Skilling til Deling; men gennemsnitlig var der dog en 40 Rigsdaler, og tre — af tyve — Dødsboer gav en Rest paa 100 til 147 Rigsdaler. I Gennemsnit var Boets Midler kun anslaaede til lidt over 150 Rigsdaler; det ringeste blev sat til 66, det bedste til 468 Rigsdaler. Gælden var ikke sjældent lutter Klatgæld: »Drengens» og »Møens» ubetalte Løn, nogle Markstykker eller Skillinger, som skyldtes til Naboerne, til Degnen og Skolemesteren, til Kromænd, Hjulmænd, Rebslagere, Farvere, Skræddere,

1) Omdriften: Boghvede, Rug, Byg, Havre. Græsmark var endnu almindelig i Angel og Sundved i Begyndelsen af vort Aarhundrede.

2) Omkring Aar 1800 blev Follene ansat højere. For Bøndergaardens Vedkommende: Rug 6—7, Byg 6 og Havre 5—6 Fold. Paa velürene Herregaarde gav Rug og Byg 9—10 Fold; et Aar skal en driftig Landmand have faaet 25 Fold af Byggen og 15 af Hveden.

Tobaksspindere o. s. v. — Det var vistnok sjældent, at en Mand efterlod sig saa mange Penge som Ungkarl Jørgen Henriksen, der 1728 havde 42 Rigsdaler paa Rente og 57 Rigsdaler og 15 Skilling i sin Klædekiste.

178.

Besætningen i disse 20 Gaarde var: 6 til 8 Heste og 4 til 15 Stykker Hornkvæg. — Lignende findes i en Beskrivelse fra 1731 af Gammelgaards Gods i

179.

Sønderborgamt. Paa hvert af de 80 Bol, her omtales, var der 4 til 10 Heste og 6 til 20 Stykker Hornkvæg. Pløjemarkerne var saa smaa, at Gennemsnits Udsæden for hvert

Fig. 178. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Gavlen af et Indhus i Sundeved. Maaske fra det 17de Aarhundrede.

Fig. 179. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Lade i Sundeved (Hjelm med Plankevægge). Maaske fra det 17de Aarhundrede.

Bol kun var $12\frac{1}{2}$ Tønde Korn. 4 Steder blev der saaet over 20 Tønder, 4 under 10 Tønder, paa den største Bondegaard omtrent 35 Tønder, paa den mindste henimod 7 Tønder. Af Kornsorter nævnes her kun: Rug, Byg, Havre og Blandkorn; i Nørborgherred forekom Ærter og Vikker. — At Frugtavlen havde stor Betydning overfor et saa lille Landbrug, er forstaaeligt. Der siges, at Bønderne gjorde Regning paa, at Indtægten af Abildhaven kunde dække deres aarlige Afgifter, og at et godt Frugtaar ofte hjalp Folk over det Tab, de havde lidt ved Kvægsyge og Misvæxt. Der blev set mere paa Kvantiteten end paa Kvaliteten, eftersom Skipperne købte Æblerne paa Træerne, før de var modne; de fleste gik til Sverrig og Rusland.

I den lange Række af daarlige Aar var der næppe noget Sted, hvor Landbruget gjorde kendelige Fremskridt. I hvert Fald er der kun faa Aktstykker fra 1650 til 1750, som angaar Indkobling. Men ved Midten af det 17de Aarhundrede blev der atter Røre, især paa Als. Somme Steder gik det nemt nok, for Exempel i Ulkebøl, hvor Bønderne 1762 udskiftede alle deres Udmarker. Andensteds kom det til Rivninger, og navnlig synes Striden at have været haard i Tandslet og Hørup Sogne, hvor Majbøl, Ertebjerg og Jestrup havde fælles Overdrev. Da Bols mændene i Majbøl forgæves havde arbejdet paa at faa dette Fællesskab ophævet, indtog de ny Udmarker uden Nabobyernes Samtykke. Og at de to andre Naboskaber blev i høj Grad forbittede herover, fremgaar af en Klage af 21de Januar 1756, som slutter saaledes: »Som disse Majbøller da altsaa — ved denne deres egennyttige og ubetænksomme Misgerning —

180.

haver billigen overdraget dem baade vores (og) deres egen Øvrigheds Unaade, naar det bliver vel anset, og for Resten tilføjer os — deres Næste — saa stor Skade, at, om vi kunde forsmerte det for vor egen Skyld, vi dog aldrig kunde forsvare det for vore Efterkommere. — Om Sagens endelige Udfald savnes Oplysninger; men da den stedlige Øvrighed støttede de Sagsøgte, har Klagen næppe haft Fremgang.

Fra 1766 var Indkobling lovhjemlet. I og for sig gør Forordningen af 10de Februar dette Aar kun nogle enkelte Indrømmelser, der maatte have saameget mindre Betydning for Østerslevig, som det Maal, her tilsyneladende sigtes efter, delvis var naaet halvandet hundrede Aar forud. Bortset fra et Par Paragrafer, som omhandler Husmændenes Græsningsret, bestemmer Forordningen nemlig kun, at, hvor flere Landsbyer havde fælles Overdrev, og ét Naboskab vilde have sin Part for sig,

Fig. 180. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Sparrehus (Spændhus) i Sundeved.

kunde de Øvrige ikke forhindre det; at to Tredjeparter af Naboskabet kunde kræve et Stykke Land udskiftet, naar ingen anden Landsby havde Part i det, samt at en Lodsejer havde Ret til at indhegne den Jord, han havde liggende samlet. — Men den Instrux, der samtidig sendtes til Amtmanden paa Als, J. W. Teufel v. Pirckensee, viser, at Regeringen havde andre Hensigter. Det blev ham paalagt at anvende den størst mulige Omhu, Forsigtighed og Klogskab for, saavidt det paa nogen Maade var gørligt, at fremme Fællesskabets Ophævelse, Udskiftningen og Indkoblingen. Fra Tid til anden skulde han sende Indberetning om de Fremskridt, der skete, og naar han mødte Hindringer, skulde han gøre Forslag til at overvinde dem. Han skulde søge at overbevise Selvejerne om det fordelagtige ved Regeringens Plan og overtale dem til at følge den. Over Krontjenerne kunde han befale; gjorde de Modstand, skulde han klage over dem til Rentekammeret. Hvor Selvejere, Krontjenerne og Adelstjenerne boede sammen, skulde Amtmanden forhandle med Godsejerne; nægtede

181.

disse at tage mod rimelige Tilbud, skulde dette allerunderdanigst indberettes til Regeringen. — Instruxen viser tilmeld, hvorledes der skulde gaas frem ved Udskiftningen¹⁾.

1) Overall, hvor Udskiftning fandt Sted, skulde en edsvoren Landmaaler og tre Sandemænd først opmaale al den Jord, som hørte Byen til, baade Særjord og Fællesjord, og dernæst beregne det Flademaal, der kunde tilfalde hver Gaard. (Bønderne skulde slutte Accord med Landmaaleren og selv betale ham).

For at hindre enhver Misforstaaelse siges der, at i en Landsby, hvor hele Omraadet var 3,000 Skæpper Land, og hvor alle Gaarde tilsammen var paa 50 Mark Guld, vilde der komme 60 Skæpper paa hver Mark, og at det altsaa vilde være let at beregne det Antal Tønder, som kunde tilkomme Gaarde paa 6, 7, 8 og 10 Mark Guld.

Dette simple Forhold kunde dog kun gøres gældende i Landsbyer, hvor al Jorden var lige god. Andre Steder skulde den boniteres og deles i Fortrinlig, Middelmaadig og Slet; her maatte Aeralet selvfølgelig rette sig efter Boniteten. Desuden indførte Regeringen det Privilegium, at indkoblet Jord til Taxt 1 blev beregnet, som om den hørte til Taxt 2, o. s. v.

Endelig skulde Jorden deles i dobbelt saa mange Lodder, som der var Bolsmænd. Ved Lodtrækningen skulde den nærmeste og den fjerneste Lod følges ad, den Næstmærmeste og Næstfjærmeste ligeledes, og saa frendeles.

Skove, Moser, store Heder og ufrugtbare Strækninger, som laa fjærnt fra Landsbyerne, maatte ikke udskiftes. Og hvor der var Udsigt til, at Bønderne vilde faa saa meget Agerland, at de ikke evnede at gøde og dyrke det, der skulde de kun have et passende Areal; hvad der blev tilovers, tilfaldt Kronen, som ved Lejlighed vilde overdrage det til Udflyttere og jordløse Husmænd.

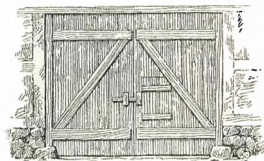
Tjørnekrat og Smaaskove af Blødtræ, der ikke var absolut nødvendige til Vedligeholdelse af Hegn og Forbedring af onde Veje, kunde ryddes, naar Amtmanden gjorde Indstilling herom til Generallandsoekonomieogcommercecollegiet.

Fig. 181. Karl Jensen. Efter R. Mejborg. Bolssted i Sundeved, Tilvenstre Indhuset med Lo og Stald; tilhøjre Hjelmen med Aftægthuset. Fra forrige Aarhundrede.

Maaske er det kun et Ordspil, naar der endnu paa Als er Talen om at bo i Hoved (Landsby i Nørreherred) og have en Djævel til Amtmand. Sikkert er det dog, at Teufel v. Pirckensee havde en mærkelig Magt over Bønderne, og det har vel næppe været ved Mildhed alene, han overvandt enhver Modstand.

Der blev Røre allevegne, da Forordningen var kundgjort, og Grandelagene skulde afgive deres Betænkning, saa meget mere, som man her paa Als — vistnok fra første Færd — var tilbøjelig til at gaa videre, end Instructionen lød paa; og Vanskeligheder var der nok af.

I Landsbyer, hvor alt endnu var ved det Gamle, vilde Bønderne lade Overdrevene ligge og nøjes med at udskifte Bymarkerne. Saaledes skrives der fra Østerby og Sønderby paa Kegenæs den 1ste og 24de Marts 1767, at Grandelagene har været tilsammen og raadslaaget for at udfinde det, som kunde være dem tjenligst. De har vel indset, at denne Indretning sigter til det almindelige Bedste; men de mener dog, at den ikke passer for deres Egn. De anfører, at der rundt om findes »stenagtig Grund, hvorpaa er mange høje Klipper«¹⁾, og at denne Jord næppe kan opdyrkes. De minder om, at deres Overdrev ligger langs med Havet, som aarlig bortriver store Stykker af Landet, og de gør da gældende, at den Mand, der ved Udskiftningen fik en Kystlod, let kunde miste alt sit og blive helt forarmet. Tilmed, siges der, ligger Byerne ved Strandkanten, hvor Fiskeriet giver Folk en betydelig Indtægt, som bortfalder, naar Gaardene flyttes ind i Landet. Og endelig har de saa faa passende Kampesten og saa lidt Tjørneris, at »Murene og Gærderne«²⁾, som allerede findes, næppe nok kan holdes vedlige; det vil være dem umuligt at rejse flere. For saa vidt er Overdrevene allerede udskiftede, som hver By har faaet sin Del. Og de beder om, at det maa bero herved.

182.

Da Amtmanden ikke vilde give efter, søgte Bønderne at komme ham imøde, og den 1ste September næste Aar indberettede Bols mændene i Sønderby, at de allerede paa egen Haand havde udskiftet tre Vange saaledes, at de alle var velfornøjede og fuldkommen tilfredse; de lovede, at Ingen om kort eller længe skulde komme til at klage over den Maaling og Deling, som de nu foretog i de øvrige to Vange, og tilmed forsikrede de, at denne »Indskling« var foretagen til Alles Bedste, saaledes, »at istedetfor de tilforn havde ikkun meget smalle og smaa Stykker, Ager om Ager

¹⁾ De »høje Klipper« maa vel have været Rullesten. En mægtig alsisk Kampesten omtales af Førstebonden Christian Hansen (fra Egensohn, Augustenborgegnen) i hans Dagbog for 1770, hvor det hedder: »Torsdag den 30te August om Eftermiddagen, efter at vi havde Vikker slagen laa vi i Skygge under Stenssten, en stor Kampesten paa Jørgen Hansens Ager ved Vejene».

²⁾ I det Mindste paa Als var det Sprogbrug at kalde et simpelt Stengærde en Mur.

Fig. 182. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Loport i Sundeved. I én af Fløjene er en lille Laage, som tjener dels til at gøre det lyst i Loen, dels til Gennemgang. (Om Porttapperne, som træder i Stedet for Hængsler, se R. Mejborg: Slesvigske Bygningskikke. Kjøbenhavn 1891. S. 18—20).

med hinanden, saa havde de nu saaledes opmaalt deres Grund, at Enhver fik ungefær overalt tolv Skæpper Havreland paa hvert Sted, hvilket var saare bekvemt for hver Mand baade for Pløjningen og Høsten og især for Tøjringen. Brevet slutter med en underdanig Bøn om, at den højvelbaarne Amtmand naadigst vilde confirmere dette, saa det herved maatte forblive. — Lignende Ansøgninger indsendtes fra Skovby og Fjelby i Lysabildsogn samt fra adskillige andre Byer; men Folk lærte snart, at de var frugtesløse.

183.

Som Følge af Amtmændenes Indberetninger udkom Forordningen af 29de Januar 1770, og Virkningerne af denne blev snart synlige paa Als; thi nu kunde Teufel v. Pirckensee true med, at de Bønder, der ikke i Løbet af fire Aar udskiftede Overdrevene, skulde afstaa dem til Naboskaber, som havde rettet sig efter Lov og Forordninger. — Allerede den 9de og 10de August samme Aar indberettede Østerby og Sønderby Mænd, at de havde »separeret deres Grundninger«, for saa vidt som Jorden var opmaalt, boniteret og inddelt i Lodder, der efter hver Mands Skøn var lige gode. Ingen vidste, hvilken Lod der kunde tilfalde ham, eller hvem, der skulde være Udflyttere; men alle var enige om, at de, der fik den gamle Bymark, skulde afgive 10 til 20 anselige Læs Gødning til dem, som maatte opdyrke Overdrevet,

Fig. 183. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bolssted i Sundeved. Tilvenstre Indhuset; i Baggrunden Aftægtslojlen; tilhøjre Udhuset; Møddingen midt i Gaarden. Fra forrige Aarhundrede.

152

samt at hver Udflytter skulde have 15 til 30 Rigsdaler af dem, der blev boende i Landsbyen, og at disse Bols mænd desuden skulde være behjælpelige ikke blot ved Byggeriet, men ogsaa ved Rydningen og Pløjningen af Raajorden. — 1779 siger August Niemann, at Sønderby og Østerby egentlig ikke mere kan kaldes Byer, eftersom næsten alle Bønderne har flyttet deres Gaarde ud paa Markerne.

I Hovedtrækkene var alle Overenskomster ens affattede; men den Hjælp, der skulde ydes Udflytterne, var ulige stor i de forskellige Byer. Forholdsvist anseelig var den i Tandslet (Sønderborgegnen), hvor de 21 Mænd, der blev siddende i Byen,

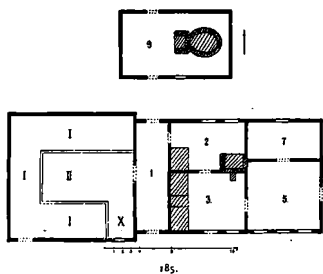

184.

skulde give 5 Udflyttere: 1,090 Lægter og 221 Traver Tag samt 540 Rigsdaler, som fordeltes ligeligt. Desuden skulde de Fastsiddende yde en Del Haand- og Spandtjeneste: hente Mursten, Brædder og nyt Tømmer fra de Steder, hvor disse Ting blev købt eller udviste, samt flytte og føre alle brugbare Materialier (Grundstene undtagne) fra de gamle Boliger til de ny Byggepladser; hver af dem skulde lade en forsvarlig Karl gøre tyve Dages Haandtjeneste samt i to Aar pløje aarlig fire Skæpper Land og i et Aar udage Gødningen fra det gamle Møddingsted til de ny Marker.

For Broagers og Nabobyen Mølmarks Vedkommende kan vi følge Udskiftningen i dens Enkeltheder. Her boede baade Lyksborgs-, Graastens- og Dom-

Fig. 184. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bolssted paa Als. Tilvenstre en Del af Hjelmen; tilhøjre en Del af den Længe, der indeholder Stald, Lo og Beboelse. Fra forrige Aarhundrede.

capitelstjenere, og derfor maatte Sagen forhandles i en Comité, som repræsenterede de tre Myndigheder. Denne traadte sammen den 13de September 1773, og allerede den 22de November var den kommen saa vidt, at der kunde sluttes Contract med Landmaaleren. Saa-vel Opmaalingen som Boniteringen var færdige i Begyndelsen af August næste Aar. (Al Særjord, — endogsaa Tofterne, — var dragen med ind under Opmaalingen). Fra den 16de til den

30te i denne Maaned var Comitéen næsten daglig paafærde for at fjerne allehaande Vanskeligheder; samtidig var Byjorden bleven udskiftet i Mark- og Skovlodder, saa kun Lodtrækningen stod tilbage. — Der var ialt 20 hele Bol, 12 lyksborgske, 6 graastenske samt 2, som tilhørte Domcapitlet, og af dem skulde henholdsvis $5\frac{1}{2}$, 3 og 1 udflyttes. — Krat paa Markerne inaatte ryddes; men Ege og Bøge skulde blive staaende og være Godsejernes. — I Løbet af de tre første Aar stod det hver Mand frit for at hente Planter til sine levende Hegn i de Skovskifter, han nu blev skilt ved. Hver Favn gode levende Hegn, som en Nabo maatte overlade en anden, skulde betales med tre Skilling lybsk, saafremt de var til Nytte for den ny Ejer; men Grøftevolde, der kom til at gaa tværs over en Mark, skulde den tidligere Ejer sløjfe. Risgærderne skulde følge med Jorden, og Ingen kunde forlange Noget for dem. — De Bols mænd, der fik den gamle Bymark, skulde hjælpe til, naar Overdrevene første Gang pløjedes. Og en

Fæstebonde, Daniel Friis, der havde ladet sine Agre gro over med Onde-Urter (*Chrysanthemum segetum*), skulde bøde $11\frac{1}{2}$ Rigsdaler til Sibbe Andresen, som havde faaet hans Lykker til sin Part. — Langs ad Broager Gade skulde der lægges en brolagt Gangsti af $1\frac{1}{2}$ Alens Bredde, og Kørebanen skulde planeres med Grus. Hovedvejene skulde være

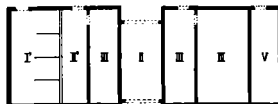
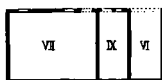
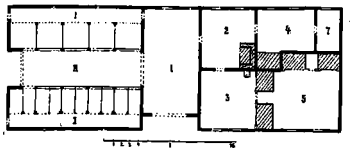

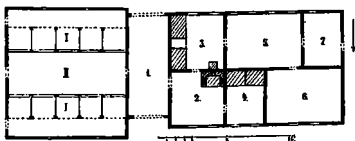
Fig. 185 og 186. Angel. Fig. 185 fra Slutningen af forrige Aarhundrede. Fig. 186 opført omkring Aar 1700. I Stalde, II Loer. III Lader, V Svinesti, VI Vogmskjul, VII Ved- og Tørveskjul, IX Huggehus, X Ragekrog, 1 Framgulv («Butterdile»: Butendile, Ylerdile), 2 Sommerstue, der tjener som Køkken, 3 Vinterstue (Sønderdørs), 4 Nørrestue (Nørrdørs), 5 Storstue (Pisæl), 6 Brudekammer, 7 Klove, 8 Bod, 9 Bagers («Baghus»), A og B Aftægtsbolig.

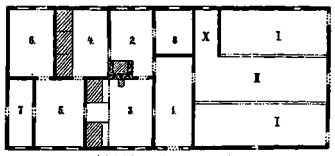
187.

189.

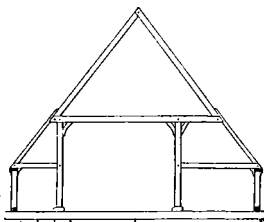
188.

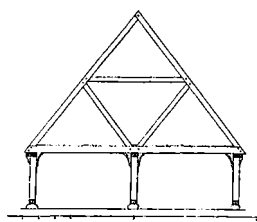
190.

tolv Alen brede, Bivejene otte, og langs med dem alle skulde der udlægges sex Alen at dige paa; Fodstierne skulde være fire Alen. (Andre Steder blev der udlagt sexten Alen til Bivejene: ti til Kørebanen og sex at dige paa; men i Tidens Løb har Folk »straffet Gærderne« saaledes, at Vejene er bleven betydeligt smallere).

Mærkeligt er det, at Østerslesvigerne allerede dengang var meget dygtige til at bonitere. I Stedet for de 3 Taxter, som Regeringen havde foreslaaet i Forordningen af 1ode Februar 1766, var der i Broager 40 og i Lysbild (Sønderborgeggen) endogsaa 63¹⁾. Ifølge Meddelelse fra Hr. Proprietair C. Knudsen til Lysholm var

191.

192.

1) De fem første og fem sidste Taxter i Broager og Lysbild var ifølge Jordebøgerne fra 1774 og 1779 henholdsvis:

Taxt.	Skæpper.	Roder.	Taxt.	Skæpper.	Roder.	Taxt.	Skæpper.	Roder.	Taxt.	Skæpper.	Roder.
1	5 1/2	220	36	24	960	1	4	160	59	20	800
2	7	280	37	26	1,040	2	4 2/10	168	60	23	920
3	8	320	38	28	1,120	3	4 1/2	180	61	32	1,280
4	8 1/4	330	39	32	1,280	4	4 9/10	192	62	36	1,440
5	8 1/2	340	40	48	1,920	5	5	200	63	40	1,600

Fig. 187—190. Angel. Fra forrige Aarhundrede. Fig. 187 er den ældste Form. (Jævnfør Fig. 176). Fig. 188 er fremslaaet ved Ombygning af Fig. 187. Fig. 189 er fra Danevirkeegnen og har — set fra Vest — stor Lighed med de saxiske Gaarde. (Jævnfør Fig. 24 og 29). Fig. 190 er den yngste Form og næppe nok hundrede Aar gammel. Fig. 188 og 190 er mærkelige ved de tre Døre i Staldgavlen. (Jævnfør Fig. 177). Se iøvrigt den foregaaende Note.

Fig. 191 og 192. Tværsnit af et angelsk Bol. Fig. 191 er lagt igennem Stalden og Fig. 192 igennem Stuerne.

Datidens Bonitering saa fortrinlig, at man i vore Dage kun i ringe Grad har set sig nødsaget til at forandre den¹⁾.

Hvor Bønderne selv raadede for Udskiftningen, var der fuldt op af Stridigheder. For at hæmme disse, oprettede Naboskabet i Skovby og Fjeldby (Lysabildsogn) et Forenings Instrument og fastsatte adskillige Poster til uryggelig Holdelse. Her hedder det: »En eller anden af Naboskabets Interessenter og Medlemmer, [som] sig over kort eller lang Tid beviser urolig [og] vederstyggelig imod deres Aftale og [deres] engang fastsatte Foreningspunkter, den Samme skal være skyldig at betale 10 Rigsdaler udi Armekassen samt vilkaarlige, kongelige Bøder, som af Øvrigheden

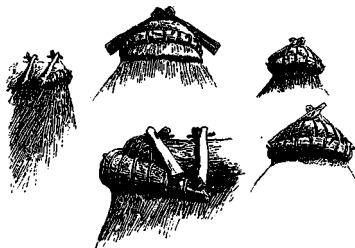
193.

bestemmes, og desuden være ansvarlig [for] alle hidindtil som og tilkommende Bekostninger, som af Uenighed forarsages og oprejses; de monne navngives, som de vil. Hvortil enhver Landligger uden Forskel udi dette Grande- eller Nabolag — som og Landmaaleren selv — medelst deres egne Hænders Underskrivelse paa det Byndigste sig her udi forpligter. — Om den Slags Aktstykker har nyttet noget, er et Spørgsmaal. — Daglig indløb Klager til Amtstuen. Ikke Faa var misfornøjede over, at Jorden skulde fordeles efter Mark Guld. — Storbønderne havde faaet deres

1) Fæstebonden Christian Hansen (fra Egen sogn, Augustenlørgegnen) skriver i sin Dagbog for 1777, at Naboerne boniterede Lavensbjerg Kobler den 21de September samme Aar. — Her er vel et Vink om, at Bønderne i Almindelighed var deres egne Taxationsmænd.

Fig. 193. Knud Larsen. Efter R. Mejborg. En alsisk Bondegaards Udhus. Hjelmen — tilhøje — skal være fra det 17de Aarhundrede.

Tilliggende forøget, idet Naboerne havde solgt og pantsat en Parcel efter en anden; og Forandringerne havde ikke medført, at Bolene var blevne omtaxerede. Nu vilde de, at Udskiftningen skulde rette sig efter Gaardenes daværende Størrelse og ikke efter den, Jordebogen angav. De Bols mænd, hvis Omraade var forringet, gjorde derimod gældende, at de havde samme Skat og Tyngde som hine, og fordrede, at alle Lodder skulde gøres ligestore. (Spørgsmaalet var indviklet, da begge Parter havde handlet paa egen Haand, imod Loven. Jævnfør Side 144). — Med somme Landsbyer var der saa meget mere Bryderi, som der maatte udskiftes to Gange. Saaledes i Viby (Sønderborgegnen), hvor Bønderne allerede havde udskiftet 1771, og hvor Fordelingen var i den Grad mangelfuld, at de ti Aar senere maatte gøre dette Arbejde om igen. Saa kom de endda ikke til Ro, fordi de ikke vilde udlægge Jord til Hegn langs med Hovedvejene; da Øvrigheden senere krævede, at saadanne skulde opføres, maatte de Bols mænd, hvis Omraade herved blev formindsket, have Stykker udlagt af de øvrige Naboers Jord, og da blev det atter nødvendigt at flytte Grænse-skel. Tilmed var her Strid med Hus-mændene, som krævede hver 6 Tønder Land til Arv og Eje, skønt de tidligere kun havde haft et Par Skæpper tilleje af Bols mændene. — Andensteds klagede Smaa-folk over, at de blev forurettede af de Velstaaende, som ikke kunde faa nok¹⁾.

194.

Samtidig med Udskiftningen foregik der en omfattende Udstykning af Kronens og Adelsens Gaarde. — Ved en kongelig Resolution af 15de August 1763 blev det bekendtgjort, at Regeringen vilde afhænde alt sit Jordegods med Undtagelse af det, der laa i Kjøbenhavns-, Frederiksborg- og Kronborgamt; at Begyndelsen skulde ske i Hertugdømmerne, blev fastslaaet ved Resolution af 1ste October 1764.

Kort efter indsaa de Styrende, at det vilde være fordelagtigst at udstykke Krongodserne saaledes, at Lodderne kunde sælges til Bols mænd og Husmænd; og

¹⁾ Mange Aktykker er snurre. Saaledes læser man i Begyndelsen af et Brev: »Jeg, Petter Smed af Schauby, gør hermed bekendt, og i Slutningen af et paafølgende: »Intens Videre denne gang end som Jeg venter en Naadig og Venlig Bønhørelse og hender i Dybeste Submission. Deres høyes Redvillige saa og porat Tienere til Døden Petter Jørgen Sen Smed«. —

Særlig velskreven er en Committébetænkning, som er dateret den 16de September 1774 og ført i Pennen af Storbonden Jens Andersen paa Kegenesgaard. Her hedder det: »Bliver her klaget over, at hans (Degnens) Levnets-brød er mærkelig forringet. Det kan vi ikke indse, at det er sandt. Det Land er godt byfalden Land, som i forrige Tider haver baaret godt Korn, imedens de andre Naboer dyrkede det. Vil Degnen nu beflette sig paa at blive en god Agerdyrker, saa bærer det ogsaa nok Korn til hannem; thi Manden skal først forbedre Landet, saa kan Landet igen forbedre Manden; men hvor det gøres nødig, at Landet først forbedrer Manden, der bliver det altid ringere og ringere«.

Fig. 194. Karl Jensen. Efter R. Mejborg. Gavlspidser paa Als. Til at fastholde Enden af Rygningen tjener en saakaldt »Orme« af Rør eller Straa; den er fæstet til Taget med Pløgg og Vidjer. Der er Sandsynlighed for, at denne Bygningsskik ikke er over to til tre Hundrede Aar gammel. (Jævnfør Fig. 210).

denne Plan kom snart til Udførelse. Allerede 1765 solgte Regeringen Hjortholm og Nygaard samt Kobbelen Kegenæshøj — alle paa Kegenæs. Her blev noget over 120 Tønder Land udlagt til Huslodder; Resten deltes i et halvhundrede Parceller — paa 15 til 75 Tønder —, af hvilke de Mindste tjente til at forbedre de omliggende Bol, og de Øvrige blev bebyggede. Lignende Forhold gjorde sig gældende andensteds i de følgende Aar.

Fra 1765 til 1788 udparcelleredes nogle og halvtredsindstyve Domaner; ved Salget af disse Godser blev en Mængde livegne Fæstere til privilegerede Selvejere. — Idet Hovmarkerne kom i Bøndernes egne Hænder, bortfaldt jo Hoveriet samt de bestemte aarlige Ægter. Og Overgangen fra før til nu blev saameget større, som Regeringen ikke blot gav Afkald paa de ubestemte Ægter, men endogsaa fritog Køberne og deres Efterkommere for Værnepligt samt for næsten alle de Extraskatter, der vilde blive paalagte i Fredstid. — For at Udgifterne ikke skulde blive Bønderne for store, blev det vedtaget, at Halvparten af Købesummen skulde blive staaende i Ejendommen (som en uopsigelig Prioritet til fire Procent), og Udbetalingen af den anden Halvpart fordeles paa adskillige aarlige Terminer. De fleste Parcellister, som havde stor Bekostning hvad Udflytning og Indhegning angaar, slap desuden i tre til sex Aar for Halvparten eller Tredjeparten af deres Afgifter.

Herremænd, der var kede af Landvæsenet, udparcellerede ogsaa en stor Del af deres Godser; og ved Salget fulgte adskillige adelige Rettigheder med Jorden. Saaledes blev Køberne og deres Efterkommere fritagne for Værnepligt, ja de Fleste fik endogsaa Toldfrihed. Alene i Angel udskiftede en Snes Godsejere i Tidsrummet fra 1755 til 1800; og her blev ikke faa Livegne til fri Bønder. Kun for at godtgøre, at Ejendommen var privilegeret adelig Jord, blev der givet en ringe aarlig Landgilde, og denne kunde være saa ubetydelig, at for Exempel Bolsmændene, som havde købt Tøstrup Hovmark, ikke gav mere end én Skilling af hver »Byskæppe« (omtrent en Tønde Land dansk Maal).

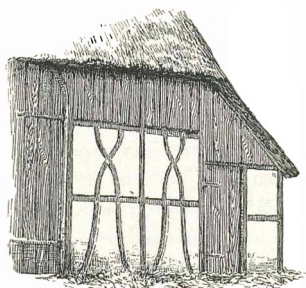
Hovedgrunden til Udskiftningen var selvfølgelig, at den betalte sig; men hertil kom, at humane Ideer var raadende i de højere Kredse, samt at det ikke længere var let at holde Styr paa Bonden. Især hvor jævne Forpagtere traadte i Herremændenes Sted, blev der mange Stridigheder. Hovbønderne undlod ofte at yde mere Arbejde, end de selv fandt for godt. Ikke sjældent slog de paa Lommen og sagde, at det skulde koste 100 Rigsdaler, før de vilde give efter; selv for Øvrigheden vilde de næppe nok bøje sig. — Nogle af de mest talende Exempler hidrører fra Krongodserne: Gudsgave, Vodrup, Søbygaard og Graasten paa Ærø, som dengang hørte under Sønderborg-Norborgamtmandskab. Her havde Bønderne ved Midten af forrige Aarhundrede rottet sig sammen og sløset saaledes, at flere Forpagtere var gaaede fallit, og under Efterfølgerne vilde de opføre sig paa samme Maade. Efter gammel Skik skulde Folk møde til Hovarbejde klokken otte om Vinteren og klokken syv om Sommeren; men Hovfolkene kom en Time eller to senere, og saa gik de

endda og drev Tiden hen uden at udrette noget, som var værd at regne. Bønderne sagde, at de vilde have deres egne Marker tilsaaede, før de tog fat paa Hovmarkerne, og de vilde kun gøre to ugentlige Pløje- og Høstdage, skønt Forpagterne kunde kræve tre; Mange truede med, at hvis de paa dette Punkt skulde rette sig efter Contracten, vilde de til Gengæld lade lave ny Fadinger og møde med saa smaa Høstvogne, at Kornet kunde blive staaende og raadne paa Hovmarkerne. Da en af Forpagterne sagde, at han vilde klage til Amtmanden, blev der svaret, at det stod ham frit for; det var sket saa tit tilforn; men endnu havde de ikke hørt, at Nogen var blevet straffet.

Der siges (i et Brev af 27de April 1761), at »den gamle Hr. Amtsforvalter Hanefelt, som skulde holde Bønderne i Orden, var mere bange for dem end de for ham«. At dette var sandt, synes at fremgaa af en Klage, der samme Aar blev indgivet til Amtmanden; thi her skriver Forpagter L. Moritzen paa Graasten: »For den paa min underdanigste Ansøgning meddelte og her ved i Copi anliggende, naadige og retfærdige Ordre, haver jeg største Aarsag at takke, hvilket og herved sker i al Ydmyghed og Underdanighed. Men da denne høje og respective Ordre endnu aldeles ingen Respect eller Lydighed kan finde iblandt Bønderne, og Hr. Amtsforvalter Hanefelt ej heller besidder den Frimodighed at execuere samme, saa er jeg endnu lige saa ulykkelig som tilforn; og ifald jeg ikke kan blive handthævet ved min Contract, bliver jeg nødt til at forlade Gaarden og dens Dyrkning og søge til Hans Majestæts allerhøjeste og helligste Trone om Hjælp; thi naar her in loco ingen Assistance er at faa, og man med mange Rejsers Bekostninger fra Amthuset maa udvirke Ordre, hvilke, naar de her komme til Publication, aldeles intet agtes; men enhver gør dog, hvad han vil, er jo ingen anden Vej øvrig end at søge Majestæten. Igaar den 8de Maj vare tvende Bønder af hver By indkaldte til Tinget for at lade Deres Høj- og Velbaarenheds Ordre bekendtgøre; men Bønderne nægtede endnu som tilforn, at de ikke vilde gøre deres sædvanlige trende Dages ugentlige Hovtjeneste i Høst- og Pløjetiden. — — Ja, det gik saa vidt paa Tinget i min, Ting-skriverens og Sandemændenes Overværelse, at Peter Lauritzen i Storerise, som (er) Formand og Hovedoprører for Graastens Høvebønder, slog i Bordet, som Hr. Amtsforvalter Hanefelt sad udi Retten«.

At man heller ikke kunde ave Tyendet, fremgaa af et Tingsvidne af 11te Januar 1763, som beretter; at »Lars Christensen, Tjenestekarl i Ommel, tilligemed trende andre for nogen Tid (siden) i deres Hovtjeneste i Loen havde ulydig opført sig imod Fogeden, idet de havde arbejdet selvraadigt og uordentligt med Rugen, som og samme Tid af trende Sandemænd blev besigtiget og da paa Tinget tilstaaet at være ganske uordentligt arbejdet og behandlet, hvorpaa Fuldmægtigen efter saadant tilstrækkeligt Bevis dømte enhver at give 2 Skilling til Straf til de Fattige og levere samme til Præsten, hvormed den samme Sag var ophævet. Men med den største Forundring saa vi, at Lars Christensen derefter indkom af Loen, ukaldet, af

sig selv (og) spurgte, hvem der havde sat ham til Brøde. Da han strax skete For-
 klaring af Retten og Sandemændene, som havde besigtet hans og de trende andre
 Hovningers uordentlige Omgang med Rugen, brød han ud med adskillige grove Ord
 og Talemaader, saa Retten blev styrret. Da Fuldmægtigen, (som) hans tumultariske
 Forehavende ikke kunde taale eller tillade saadant et Menneske, sagde, han skulde
 gaa bort, han var ikke kaldet til Tinge, (og) følgelig (havde han) der intet at bestille.
 Men han brød ud med sin Ondskabs Forøvelse, saa at Hr. Weise derover blev be-
 nødiget for at nyde Fred (at) ansige Fodsvenden til at anholde hannem til Be-
 skedenhed eller føre hannem ud, (da) attaquerede han ham med touchante Ord og Injurier.
 Og da han endda ikke vilde lade af (med) sit Ondskabs Fortsættelse, maatte
 Hr. Weise bede hans Assistent, Monsieur Hansen, at træde frem, om han vilde bære
 Respect for hannem. Og da han altsaa tiltalte Lars Christensen, at han skulde gaa

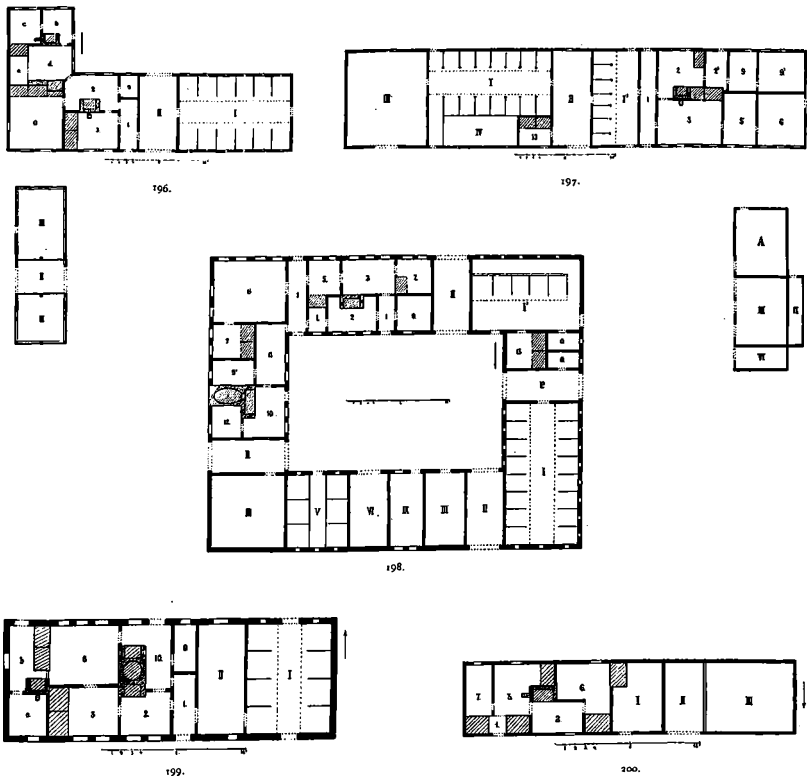
195.

ud, og holde Fred paa den kongelige Gaard og
 Amtstue; thi der var ingen Krohus, og han
 endda satte sig imod, fik Fodsvenden Befaling,
 at han skulde føre hannem ud af Tingstuen. Da
 trængte han sig imod Fodsvenden og vilde abso-
 lut ikke vige af Stedet, men raabte højt: Hvor
 er alle mine Camarader! Og Selskabet, som han
 sammenraabte, var strax hos hannem, hvilket var
 en temmelig Forsamling. Og brugte da Lars
 Christensen mange ublu, haarde Ord, som havde
 Anseelse til et forskrækkeligt Oprør, saa at vi
 nødtes til paa Hr. Weises Ansøgning at secundere

Retten og træde til (for) at holde Styr paa det kongelige Ting. Og ifald vi ikke
 havde været saa mange, der i Nødsfald kunde have styret hans Ondskab tilligemed
 de Andres, han stode paa, skønt de Øvrige af Frygt for os tav stille, kunde
 der have fulgt onde Suitter paa. — — — Forpagteren stillede den Fordring, at
 Lars Christensen ikke mere maatte møde til Hoveri. Da Retten havde givet ham
 Medhold, indgav Lars Christensen den 2den Maj samme Aar en Contraklage, som

Fig. 195. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bindingsværk med svejet Fyldetømmer, der danner to Figurer, som ligner
 Tænger. — De danske Bøndergaardens Fyldetømmer har ringe Betydning. I de ældste Gaarde var ikke andet end
 Løsholter, og disse forekom kun i Fag med Vinduer og Døre. Ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede blev
 der sat Skraastiver i Underfagene — snart en enkelt »Ranke«, som synes at være til ringe Nytte, snart Par ved
 Par. (Jævnf. Fig. 213). — Som oftest var det kun Husenes udmurede Forsider, der blev rigt forsynede med den
 Slags Tømmer; gennemgaaende fik de klinede Bagvægge ingen Skraastiver. — I Løbet af samme Aarhundrede frem-
 kom Skraastiver i Hushjørnernes Overfag, og de blev indtappede saaledes i Hjørnestolpen, at der i Under- og Overfag
 fremstod en Figur, som lignede Runen ✱. Omkring Aar 1700 begyndte man i Byente at afstive Hjørnet ved Skraa-
 baand, som gik igennem Over- og Underfagene, idet de var indtappede baade i Fodstykket og i det øverste af
 Hjørnestolpen; noget senere kom denne Form ud paa Landet, hvor den først i vort Aarhundrede blev varieret. Det
 svejede Fyldetømmer, som for det meste kun er til Stads, findes for Bøndergaardens Vedkommende næppe andre
 Steder end paa Als; i Kongeriget forekom det maaske ikke udenfor Lolland og Falster. Vil man se denne
 Tømmerconstriction rigt anvendt, maa man gaa til Nordtyskland, hvor det er iøjnefaldende, at den har afgivet
 Motiver for snirklede, grundmurede Renaissancegavle.

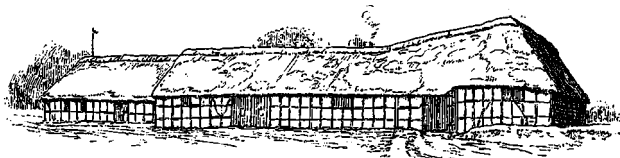
angaar »das grausame Verfahren des Gevollmächtigten Weise«. Her i spørger han, hvorledes han skal ernære sig, naar han ikke maa gaa til Hove, og hans Husbond afskaffer ham som en unyttig Knægt: »Auf welcher Art,« gentager han, »soll ich denn bei diese Theurung mich ernähren, da ich als Landsoldat verbunden bin zur

Stelle zu bleiben? Dasz Stehlen ist verboten, und dasz Betteln würde mich als Soldat nicht gut geheissen«). — De Vidner, han førte i Sagen, modsagde hverandre.

1) Frit oversat: Hvordan skal jeg ernære mig i disse dyre Tider? Som Soldat er jeg bunden til Stedet; det er forbudt at stjæle; og at tigge, det sømmer sig ikke for mig, der er Soldat.

Fig. 196—200. Sundeved. Vistnok alle fra forrige Aarhundrede. P Indkørselsport, I Stalde (paa Fig. 197 og 198 er I Kvægstald og I Hestestald), If Loer, III Lader, IV Kalvesti, V Svinesti, VI Vognport, IX Redskabsrum (paa Fig. 198 tillige Huggehus), o Priveter, 1 Fremgulve, 2 Køkken, 2 Rind (Rum for Opvaskning), 3 Sonderdøms (Storedøms), 5 Lilledøms, 6 Pisel, 7 Kamre, 9 Bod, 9 Kælder, 10 Bagers, 11 Vaskerum, 12 Pige-kammer, 13 Karle-kammer. A samt b—c Aftægtsboliger: b Køkken, c Døms, d Pisel, e Kammer. (Skillerummene i A er nedbrudte for saa lang Tid siden, at der ikke kan gøres Rede for Inddelingen).

Et stilfærdigt, men talende Vidnesbyrd om de alsingske Bønders Selvfølelse er det, at man ved Midten af forrige Aarhundrede begyndte at kalde dem Herrer. Saaledes udstedte Slotsgartneren paa Augustenborg 1754 et Lærebrev for en af Egnens Bondesønner og talte heri om hans Hr. Fader, Hr. Hans Kaad; denne Mand boede i Mintebjerg og havde en Gaard, hvoraf der svaredes et anseligt Landgilde.

Vistnok med Urette fremhæves det som en Særegenhed for Als, at Bøndergaardene i Aarhundreder gik fra Fader til Søn; thi det blev sagt i forrige Aarhundrede af en troværdig Mand, at ogsaa Bonden i Fyn og især i Jylland »roste sig af at besidde den Gaard, som mange af hans Forfædre før ham havde drevet«. (E. Holm: Danmarks-Norges indre Historie 1660 til 1720. S. 21). Indrømmes skal det dog, at Alsingerne var fastere knyttede til Stedet end de fleste andre Sønderjyder; thi ifølge Amtmændenes Indberetninger af 1741 havde Fæsterne her paa Øen ikke Lov til at sælge deres Gaarde, og Selvejernes Tal var kun ringe¹⁾. — Tilmed er det forholdsvis let at gøre Rede for Slægtskabet paa Als, hvor mange Bønder i lange Tider har haft Stamnavne: Blad, Grav, Hjort, Brag, Kaad o. s. v. Gamle Aktstykker viser, at nogle af disse Navne hidrører fra Middelalderen. 1524 nævnes Hans Christensen Kaad, og i et Tingsvidne fra 1502 siges der, at »Ejendomsbonden, Mads Grav i Sillerup og hans Forfædre har bestandig haft i rolig Besiddelse den Bondegaard, som er beliggende paa Stevning Mark, (saa) at der aldrig af Nogen er krævet Tjeneste eller Byrde af samme«. — Unægtelig giver det en vis Anseelse, naar der tales for Exempel om den tolvte og trettende Nis Brag.

¹⁾ Der siges om Sønderborgamt, »at ikke alle Bolsrænd er Fæstere, der er Selvejere iblandt dem, og om Nørborgamt, at de Fleste er Fæstere, de øvrige Faa er Selvejere«. Efter Skik og Brug, men ikke efter Fæstelbrevene gik Gaardene fra Fader til Søn. Hvor Myndighederne skred ind, valgte de den af Sønnene, de ansaa for dygtigst; men i Reglen fik Faderen Lov til at udpege sin Efterfølger, og han foretrak som oftest sin ældste Søn.

Fig. 201 og 202. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Als. Ladelænger, som delvis hidrører fra Slutningen af forrige og delvis fra Begyndelsen af dette Aarhundrede.

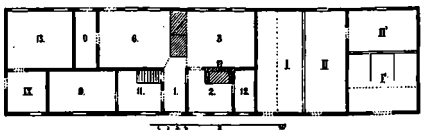
Aftægtsvæsenet i Østerslesvig var ualmindeligt tiltalende, eftersom de Gamle vedblev at bevare deres Selvtændighed: Ved Skiftet forbeholdt de sig en Del af det bedste Løsøre og var følgelig saa velhavende, at de kunde holde deres Omgivelser i Respect; i Reglen førte de deres egen Husholdning, og de Fleste var saa rigeligt aflagte, at de ikke blot kunde leve sorgfrit, men endogsaa faa noget tilovers til Børnene. — Den ældste Aftægtscontract, jeg har haft i Hænde, er fra 1643 og hidrører fra en af Domcapitlets Fæstegaarde i Adelby Sogn (en Fjerdingvej øst for Flensborg). Dengang blev mange slesvigske Bønder ansete for rige Folk, og det er derfor ikke paafaldende, at der laa tre Huslodder under Bolet, af hvilke den ene var anselig, at der var en god Besætning og et godt Indbo samt 1,000 Mark lybsk paa Rente. Contracten angaar en Enke med fem Sønner; hun havde drevet Gaarden i femten Aar og skiftede først, da hun var bleven saa bedaget, at hun ikke længere kunde staa for Styret. Moderen udtog forlods sin Part af Bohavet, og Resten delte hun imellem Børnene, uden at Øvrigheden havde noget dermed at gøre. En af Sønnerne fik den bedste Huslod til sin Part; en anden, Asmus Larsen, fik Bolet og de to mindste Huslodder samt 225 Mark; de tre Yngste fik ligeledes hver 225 Mark; og 100 Mark blev staaende hos Creditorerne, for at Enken kunde vedblive at trække Renterne. Aftægtskonen skulde blive i Gaarden og have saa meget Stuerum, Staldrum og Laderum, som hun behøvede samt fornødent Brændsel. Hun fik visse bestemte Agre og Enge, af hvilke hun skulde nyde *»alt det, den algode Gud*

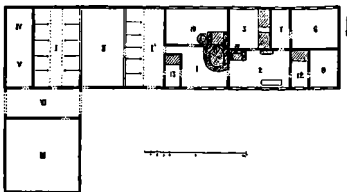
aarlig vilde beskære hende«. Sædekornet maatte hun selv levere; men Asmus Larsen skulde iøvrigt drive hendes Avling uden en Skillings Udgift for hende. Tilmed fik hun Ret til at holde to Kør, to Faar, et Svin og et Par Gæs. Faarene fødte Asmus Larsen Aaret rundt; de øvrige Kreaturer skulde følge med hans fra Foraar til Efteraar; men om Vinteren maatte Enken selv sørge for dem. — I lignende Contracter fra de efterfølgende Aar siges, at Aftægtskøerne skulde være Jernkør. (Jævnf. S. 114), og at de skulde ombyttes med andre, naar de ikke længere var ligesaa gode som Bolsmandens næstbedste Ko. — Her og der tales om Aftægtshuse; nu og da blev det bestemt, at Aftægtskonen skulde have sin Seng i de Unges Stue.

Fra Aarene 1675 til 1689 foreligger ikke faa angelske Aftægtsbreve, som viser, at i denne trange Tid efterlod de fleste Bønder en betydelig Gæld. Men denne trykkede — idetmindste paa Domcapitlets Omraade — forholdsvis ubetydeligt; thi hvor Landgilde- og Skatterestancer oversteg Boets Værdi, kunde ingen andre

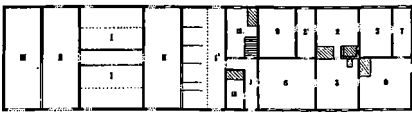
Fig. 203. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Alsisk Værtskul. Nørborgegnen. (Se min Bog: Om Bygningskikke i Slesvig. Kjøbenhavn 1891. S. 22 og 23).

204

205

206

Gældsposter gøres gældende, og Herskabet, som tog alt Bondens Gods i Pant, overførte Gælden fra Fæster til Fæster, uden at der var Tale om Renter eller Afdrag; som oftest blev der slaet en Streg over Skyldbrevene, naar de ikke længere var nødvendige til Beskyttelse imod andre Creditorer. Samme Gælds-breve hjalp saa meget mere til at holde Bolsmanden oppe, som de afskar hans Søskenes Arveret og altsaa i visse Maader stillede Fæste-gaardene lige med Stamhuse.

Som Følge heraf kunde Aftægts-folkene have jævnt gode Kaar. Slægtled efter Slægtled fik den Jord, deres Forgængere havde haft, og stadig var Betingelserne desamme; overalt fik de Gamle: en Ko, et

Faar, et Svin og en Gaas samt en Kaalgaard, nogle Frugttræer og et Stykke Humlehave; mange Steder var der særlig Aftægtsbolig. — Forholdene i Sundeved og paa Als var mindst ligesaa gode som de angelske. Sidstnævnte Sted fik Aftægts-folkene kun Haveplads samt en kvart, en halv eller en hel Skæppe Land til Hørfro; iøvrigt fik de Korn i Stedet for Jord. Til én Person blev der hyppig givet aarlig halvdanden Tønde Rug, en Tønde Byg, en Tønde Malt, en Tønde Boghvede og to, Skæpper Ærter, undertiden det dobbelte og mere. Maalene var saa meget rigeligere, som her vistnok er Tale om Stortønder, af hvilke fire er lig med fem danske Tønder.

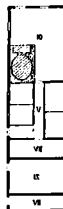
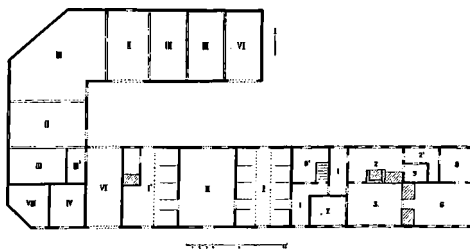
Efterhaanden som Landbruget skred fremad, blev Bopælene forandrede. Vi har Beretninger om angelske Borge — fra Middelalderen, — hvor endogsaa Taarnet,

207

Fig. 204—207. Als. Fig. 205 hidrører efter Sigende fra det 16de Aarhundrede, men er sikkert i Tidens Løb undergaaet adskillige Forandringer; Fig. 204, 206 og 207 er fra forrige Aarhundrede. I Stalde (I' Hestestald), II Loer (II' Følerlo), III Lader (III' Avnelade), IV Kalve- og Faaresti, V Svinesti, VI Vognport, VII Vedskjul, VIII Gaasesti, IX Huggelhus, XV Kartoffelkælder. 1 Fremgulve, 2 Køkken, 2' Rind (Rum for Opvaskning), 3 Sønderdøns (Store-døns), 5 Lilledøns, 6 Pisel, 7 Brudekammer, 8 Kløve, 9 Kælder, 9' Bod, 10 Bagers, 11 Vaskerum, 12 Pige-kammer, 13 Karlekammer.

som udgjorde Borgens Kærne, skal have været helt af Træ. Efter al Sandsynlighed har der endnu i det 16de Aarhundrede over hele Østerslevig været Bøndergaarde af Bindingsværk, hvis Fyldinger var lukkede med Planker (jævnf. S. 89, 90 og 120); men de Aktstykker, som for Øjeblikket staar til Raadighed, er ikke saa fyldige, at de kan give tilstrækkelig Oplysning om Datidens Bygningssskikke. Documenterne viser kun, at den Byggemaade, der blev bevaret til vor Tid, var almindelig ved Midten af det 17de Aarhundrede, og at de gammeldags smalle Korshuse (jævnf. S. 120 og 121) allerede i Begyndelsen af forrige Aarhundrede var forholdsvis faa. En af de ældste Mænd paa Als, Hr. Proprietair Jessen til Perbjerg, har meddelt mig, at der i hans Barndom endnu stod ét paa Als; den Skitse, han tegnede for mig, viste, at det i Hovedtrækkene var indrettet paa samme Maade som andre gamle, danske Bønderhuse, idet man først kom ind i et stort Fremgulv med Bagerovn og derfra gik til Dørnset og Piselen, der — ligesom Fremgulvet — hver for sig optog hele Husets Bredder (jævnf. S. 111).

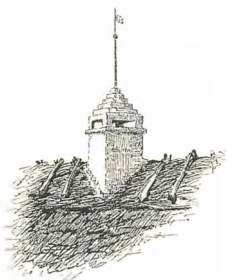
208.

I vore Dage er næsten alle gamle, angelske Bøndergaarde nedrevne eller forandrede saaledes, at det ikke engang vilde have været mig muligt at give en tilfredsstillende Beskrivelse af de yngste, constante Former, hvis jeg ikke for adskillige Aar siden havde haft Lejlighed til at undersøge dem. De fleste Gaarde bestod af en Hovedbygning, der indeholdt Beboelse, Loer og Stalde (Fig. 185 til 190), og hvor Sæden fik Plads paa Loftet, samt en lille Bagbygning med Bagerovn (Fig. 185). Tærskeloen, som var midt i Huset, tjente til Gennemkørsel og til Forstue. Herfra gik man til den ene Side ind i Foderloen, der var omgivet af Staldene, og til den anden ind i Stuer og Kamre, som laa i to Rækker, én mod Nord og én mod Syd. Man kom først ind i Sommerstuen, der tillige var Køkken; fra den gik man dels til Nørrestuen, som ofte var Aftægtsstue og ikke sjældent fælles Kammer for det mandlige og kvindelige

Fig. 208. Als. Opført omkring Aar 1800. Se iøvrigt den foregaaende Note.

Tyende'), og dels til Vinterstuen, hvor Husbond, Hustru og Børn havde deres Sengesteder; ved Siden af Vinterstuen laa Piselen samt et eller to Kamre: et Brudekammer og en Kløve.

Ser vi paa Gennemsnittene af en saadan Bygning, er det tydeligt, at den Del, der indeholder Staldene (Fig. 91), ligner de saxiske Bøndergaarde, idet her er et højt og bredt Midtskib samt to lavere Sideskibe; og i selve Huset er Ligheden saa meget mere iøjnefaldende, som Kvæget vender Hovederne ind mod Loen. (Jævnf. S. 27 og 33). Husets anden Halvdel minder om Herresæderne og de store Købmandsgaarde i det sydlige Slesvig, hvor man endnu i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede — for at faa to Rækker Værelser — opførte to Bygninger Side om Side og gav hver af dem sit særskilte Tag. Rimeligvis er hele denne Byggemaade fremkommen ved Laan af Motiver fra Naboer i Byerne og paa Landet; den er vistnok fremstaaet omkring Aar 1600, samtidig med at disse Egnes Landvæsen blev væsentlig forbedret.

209.

I Begyndelsen af dette Aarhundrede byggede Storbønderne to fritliggende Sidefløje — til Stalde, Loer og Lader — og saaledes blev Gaardens Grundplan »hesteskoformet«. I tidligere Tid var Udhusene parallelle med Hovedbygningen (Fig. 186), og da havde de fleste Storbønder en saakaldt Hjelm, en Korn- eller Hølade af Egebindingsværk, som var beklædt med lodret paanaglede, tykke Egeplanker?).

I Sundeved og paa Als var Bønderne allerede i forrige Aarhundrede saa fremmelige, at de ikke lod sig hæmme af Skik og Brug, naar de indrettede deres Gaarde. — Ved at betragte Planerne fra Sundeved finder vi et talende Exempel i Fig. 198, hvor Anlægget er saa

1) Ifølge de ældste Skikke sov hele Husstanden i ét og samme Rum. Dette finder endnu Sted — Aaret rundt — i visse jyske Egne, og — ved Vintertid — i det nordlige Skaane. I en Del af Slesvig trak Familien sig ud af Fællesskabet, uden at Tyendet af forskelligt Køn blev tilbørligt adskilt (jævnf. S. 33 og 35). — Selv udenfor Bondestanden var eget Kammer endnu omkring Aar 1700 en saadan Sjældenhed, at Johannes Monrad, der var Præst i Aastrup (Haderslevamt) fra 1674 til 1725 kunde skrive til sine Sønner, at Hovmestre hos fornemme Folk ofte havde deres egen Stue, »hvilken Lykke Gud beskærede mig i halvjerde Aar, medens jeg var Student«. — Til eget Kammer hørte fordelmeste egen Skorsten, og det er følgende ikke underligt, at to eller flere Skorstenspiber paa ét og samme Hus blev ansete for Tegn paa Velstand.

2) I »Festgabe für die Mitglieder der elfften Versammlung Deutscher Land- und Forstwirthe. Altona 1847«, Side 116 og følgende findes en god Skildring af en engelsk Bondegaard fra Slutningen af forrige Aarhundrede og indrettet omtrent saaledes, som Figur 190 viser det. Men naar man sammenholder denne Text med de dertil hørende Figurer paa Tavle XXII, finder man overalt Uoverensstemmelse. Dette hidrører fra, at Tegneren, som ikke har haft nøje Kendskab til Slesvigs Bygningsformer, har opmaalt og afbildet en af de moderniserede saxiske Gaarde i det sydlige Angel og altsaa en fremmed Form. — Fra Festgabe er denne Fejl gaaet over i adskillige andre Bøger, saavel Danske som Tyske.

At Grundformen i de engelske Bøndergaarde er dansk, har ansete tyske Forskere gentagne Gange fremhævet. Allerede Rudolf Henning (Quellen und Forschungen 46—48. Strasburg 1882) anfører som sikre Kendetegn, at Hovedindgangene er paa Langvæggene, og at Dilen gør Skel imellem Stue- og Udenomslejligheden.

Fig. 209. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Als. Denne Skorstensform var tidligere meget almindelig i Nørborgherred, men er nu temmelig sjælden.

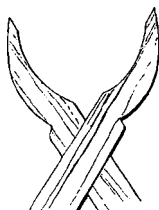
tilfældigt og i visse Maader saa lidt hensigtsmæssigt, at her aabenbart ikke kan have ligget en Tradition til Grund; heller ikke har Bygherre og Bygmester haft saa megen Indsigt, at deres Samarbejde kunde føre til et godt Resultat. Andre sammenbyggede, firlængede Gaarde forekommer her og der i Sundeved; i dem alle er Indretningen vilkaarlig, og forgæves spørger man overalt om Aarsagen til deres ejendommelige Grundform; det er muligt, at de er byggede af én og samme Murmester, og at han har ledet Bønderne. — Enestaaende er Figur 200, der vistnok gengiver et af de ældste Indhuse i Sundeved, eftersom »det ny Sædehus«, der traadte i Stedet for hint, blev opført ved Midten af forrige Aarhundrede. Saa langt som Traditionen rækker, har denne Bygning kun været brugt til Tørveskjul og Huggehus samt Gemmested for Skrammel, og følgelig er den i lang Tid ikke bleven moderniseret; men desuagtet har den ringe Værd, da Indretningen er for uregelmæssig til at være typisk og vistnok maa opfattes som et tidligt Forsøg paa at omdanne en af de gamle, smalle Bygninger i Lighed med de ny og brede. — I Figur 196 og 197 minder Stuelejligheden om den yngste angelske Byggemaade, medens Staldene holder sig nær til den gamle danske Indretning; begge Gaarde er forsynede med en fritliggende Hjem, og den ene har en velindrettet Aftægtsbolig med Køkken, Stue, Pisel og Kammer. — Figur 199 udmærker sig ved Ildstedet, som forneden bestaar af to Kaminer (aabne Skorstene) samt en mellemliggende Bagerovn og foroven af en vældig Skorstenspipe, hvis største Brede er over fem Alen; den nederste Del af dette Ildsted er vel kendt fra norrøseslesvigske Egne, hvor den ene Kamin staar i Dagligstuen og den anden samt Bagerovnen i Fremgulvet. Denne Opstilling har afgivet en fortrinlig Underbygning for en Maltkølle, der laa frit paa Loftet, saaledes som det endnu for en halv Snes Aar siden var at se i gamle, danske Købmandsgaarde. De sære, brede Skorstenspiber er af forholdsvis sen Dato og næppe ældre end Forordningen af 11te December 1741, der paabød, at slesvigske Skorstene skulde rage mindst en Alen op over Taget. I tidligere Tid, da mangfoldige Bønder gjorde Malt ikke blot til eget Brug, men ogsaa til Salg, vilde det have været Ødselhed at spilde Røgen, saaledes som det nu sker; og det er sikkert en Misforstaaelse, naar man ubetinget opfatter Beretningerne om de skorstensløse Bøndergaarde som Vidnesbyrd om Fattigdom. — Ser vi paa Rummene her i Huset, ligger det nær at slutte, at Forstuen og Boden samt Køkkenet og Bagerset er traadte i Stedet for det store Fremgulv, som forhen fandtes i alle danske Bøndergaarde.

I de ældste Gaarde paa Als (Fig. 205 og 207) har Fremgulvet endnu bevaret noget af det gammeldags Udseende, idet det er bredt og rummeligt og — undtagelsesvis — tjener til Bagers; at Karle- og Pige kamre støder op til det, minder vistnok om en Tid, da Tyendet sov i Forstuen. Iøvrigt kan der ikke siges stort om Grundplanerne her paa Øen. Stuerne og Forraadskamrene ligger i den ene Ende af Huset og Stalde, Loer og Lader i den anden. Der har været Tilbøjelighed til at lægge alle Rum i en eneste Længde; men af Mangel paa Plads blev Folk ofte

nøtte til dels at bygge i Vinkler og dels at opføre fritliggende Udhuse; herved kom adskillige Planer til at minde om Figurer, som fremkommer ved Dominospil. Fra Begyndelsen af vort Aarhundrede har Alsingerne bygget trefløjede Gaarde, der ligner Anglernes moderne Bopæle. Ejendommeligt for Øen er kun: de rørklædte, runde Huse — de saakaldte Karunkler (Fig. 203) — i Nørborgegnen, som fordetmeste tjener til Vedskjul, og det svejede Fyldingstømmer, der smykker Bindingsværket (Fig. 184, 195, 201 og 202), samt de snurrige Skorstenspiber, som er repræsenterede ved Figur 209; der siges, at disse Skorstene var almindelige før 1864, og at Folk rev dem ned, fordi Formen mindede om Pikkelluens.

De gammeldags Værelser, der er omtrent ens udstyrede overalt i Østerslesvig, frembyder ikke meget Mærkeligt. I Sønderdøns er fordetmeste to Alkover, for hvilke der er Døre eller Gardiner, og mellem dem er ofte et Skab til Fødevarer; her er faste Bænke — en Bordendebænk og en Langbænk under Vinduerne —, og foran dem staar et langt og bredt Bord med Korsfod eller med svære drejede Ben; overfor Vinduesvæggen findes Bilæggeren, som er pyntet med et Messingfad; det øvrige Bohave bestaar som oftest af nogle hjemmegjorte Lænestole og et Stueur. I Piselen, som her og der er broget malet, kan ogsaa findes et Par faste Sengesteder samt Bord og Bænke; men det Meste, man ser her, er Skabe og Kister. Brudekammeret er fyldt med Kister. Mange Steder tjente Kløven forhen til Vævestue. — Skifterne viser, at Møblementet har været det samme Aarhundreder igennem. De giver kun tarvelige Oplysninger om Løsøret, da Bønderne — som allerede sagt — skiftede dette paa egen Haand; men de antyder dog, at selv i Slutningen af det syttende Aarhundrede var somme Folk vel forsynede med Kobber-, Messing- og Tintøj, og at Enkelte havde noget Sølvtøj, samt at der rundtom var røde og blaa Hynder, Pudevaar med Kniplinger og andre gode hjemmegjorte Sager. — Undertagelsesvis omtales: udskaarne Skabe og Kister, runde og ottekantede Borde, Messinglysekroner, Spejle og gamle Contrafejer, som vel maa anses for Familieportraitter.

Fig. 210. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Tegninger i Slesvigs Statsarkiv viser, at Gammelgaards Udhuse (Augustenborg-egnen) i forrige Aarhundrede havde Gavlprydelser, der — i Lighed med nuværende lollandske — var formede som Oxehorn. Rimeligvis har alsiske Bøndergaarde forhen haft lignende Prydelser.

210.

211.

NØRRESLESVIG.

(NORD FOR LINJEN FRA AABENRAA TIL TØNDER.)

I Nørreslesvig skifter Landskabet atter og atter Karakter. Aabenraaegnen er som en Park, og nordpaa strækker sig en prægtig Dal — en Fortsættelse af Fjordsænkningen — med Engbund og hegnet af skovklædte Skrænter. En halv Mils Vej fra Byen kommer man til »de brune Bjerger«, hvor Lyng og Gyvel voxer; nord for dem igen er vidtstrakte Mosedrag med Tusinder af Tørvestakke og med store Sparrehuse — snart spredtliggende og snart i Klynger —, der midlertidigt tjener til Opholdssted for Arbejderne og til Tørveskjul. Men østerpaa findes det bakkede, frugtbare Løjtland, hvor Vejene bugter sig mellem levende Hegn, hvor Havet atter og atter glimter frem, og hvor Barsmark Vandmølle har en Beliggenhed, som minder om Verslinjerne hos Christian Winther: »Dybt nede mellem Banker, ret som i en Tragt, hvor tykke Bøgetræer er Bankernes Pragt, der slynger sig en Skovvej, der risler en Bæk, der Vandmøllen skjuler sig bag ved sin Haugehæk«. — Lidt længere mod Nord ligger Knivsbjerg med sin vide Udsigt. I dets nærmeste Omegn er Bakke ved Bakke, og henover dem gaar Hegn, der ser ud som tykke Guirlander slyngede om Markerne. Vesterpaa ser vi indover Heden til Rangstrup Højland, mod Syd udover Aabenraaegnen, hvor Ris Kirke viser sig bag ved Skovene. Nærved mod Øst ligger Gjennerbugten kranset af Lunde; udfor den er først Barsø og saa Beltet,

Fig. 211. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Salshus (Indhus) i Haderslevegnen. Vistnok fra det 17de Aarhundrede.

som her er bredt og anseligt; bag dette øjnes Fyns Kyst med Helgenæs. Mod Nord har vi en Egn, der ligner Løjtlandet; langt borte kommer Skovene ved Haderslevdam samt Bevtofts Plantage tilsyne, og endnu fjærrere skimtes Skamlingsbanken; i klart Vejr kan man herfra tælle 32 Kirker.

Fortsætter vi Rejsen nordpaa, gaar det Bakke op og Bakke ned, overalt mellem Hegn, hvor Hassel, Navr og Benved skifter med blomstrende Buske; Skove veksler med Agre og Enge; Landsbyerne skjules næsten af frodige Frugttræer.

212.

Endelig naaer vi de skovklædte Brinker ved Haderslevfjord; denne bugter og snor sig saaledes, at dens enkelte Partier ofte faar Udseende af dybtliggende, stille Skovsøer. Her kan man fremdrage Pastor P. Rhodes naive Naturskildring fra 1775, hvor det hedder: »Eggen er overmaade lystig. Spadserer man under de høje Banker, ser man dem vrime med Træer, paa hvis Grene de hoppende Fugle med deres livlige Stemme maa opleve alle dem, som ere traurige. Angenemt, ser man, Vandet frem-skynde af sine bedækkede Kilder, hvoraf Vittigheden og Dueligheden ogsaa véd at

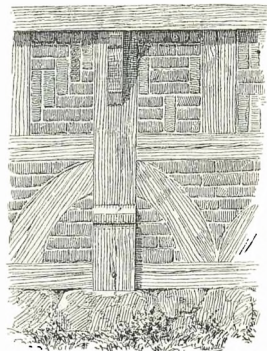
Fig. 212. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegård i Gjerner (Aabenraaegnen). Indhuset er bygget 1638.

benytte sig. — Nærmere ligger det dog at istemme et Vers af Lembckes Sang til Sønderjylland, som just blev til i disse Egne:

Du skønne Land med Dal og Bakker fagre,
Med grønne Enge og med gyldne Agre;
Med Kløfterne, hvor Bækken
Sig gennem Krattet snor,
Og langsmed Vejen Hækken,
Hvor Fugleskaren bor!
Skønne Land! i din rige Have
Mindets Blomst bor paa Heltegrave,
Mindets Blomst!

Egnene norden- og søndenfor Haderslevfjord er omtrent ens. Den eneste væsentlige Forskel er, at de førstnævnte har flere og større Skove end de sidstnævnte. Skovgrupperne strækker sig helt op omkring Skamlingsbanken, næsten til Kolding, og gaar herfra — i den nordligste Del af Haderslevamt — til Gram, Rødding og Lintrup, hvor de yderste Vestlige findes.

I hele Nørreslevig har de smukkeste Skove samme Særpræg, en Følge af Terrainet med dets smalle langstrakte Aase og dybe mellemliggende Dale. Denne bølgeformede Overflade er i og for sig tiltalende; men den egentlige Skønhed skyldes Træernes amphitheatraliske Stilling, som lader Lys og Luft i rigt Maal trænge ind i Skoven. Her er — vexlende med Aarstiden — en myldrende Mængde af Blomster, især hvide, gule og blaa Anemoner, Skovsyrer og Fladstjerner samt rigt duftende Liljeconvaller og Skovmærker; naar de er afblomstrede, breder sig overalt et blødt, blaagrønt Græstæppe. Bøgen er næsten eneherkende. Dens Stammer er her ualmindelig høje og ranke og ikke sjældent fra Øverst til Nederst saa fulde af Brudknopper og Dværggrene, at de ligner Søjler smykkede til Fest. — I disse Omgivelser har man ikke Følelsen af at være inde-stænget, saaledes som det ofte er Tilfældet i de flade Skovegne; thi fra Kammen af Aasen ser man gennem Skrænternes Bladhang udover Trætoppene i Dalen, og hyppigt er det, som om man færdedes mellem Træernes Kroner. Til den ene Side ses alle Nuancer af Grønt: talløse transparente Kviste staar med gyldent Skær, og Masser, der ses ovenfra, har høje, hvide Lys med Sølvglans. Til den modsatte Side ligger Solblink ved Solblink paa Kronerne, paa Stammerne og paa Skovbunden, just saa mangfoldige som Følge af Terrainet. Lufttonerne, som gør Forskel paa det

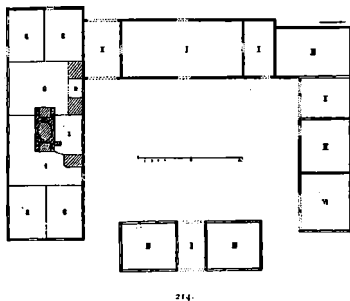

213.

Fig. 213. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Gjænger (Aabenrueggen). Enkelthed af Indhuset paa den foregaaende Figur.

Nære og det Fjærne, giver til begge Sider baade Afvexling og Helhed. — Fjernt fra Mennesker, i den uafbrudte Ensomhed kommer man midt ind i Dyrelivet: Man titter ned i de sorte Storkes Rede; Gøge kukker, og Sangfugle kvidder oppe og nede og fra alle Kanter; Raadyr stikker Hovedet frem, spejder og lytter; Ræve leger som Kattckillinger og dasker med Lunten i det høje Græs; Høg og Glente farer gennem Skoven; Raager flyver bort med Smaafuglenes Unger, og Mødrene følger efter skrigende, med krampagtig Flagren, magtesløse overfor Røverne.

Der siges, at næsten hele Nørreslesvig var skovklædt i Middelalderen. Fra Marskengene ved Farup (nord for Ribe) skal Farrisskov have strakt sig langs med Skodborgaa, gennem Frøsherred og Gramherred og dernæst ind over Tyrstrupherred, helt ud til Lillebelt; Længden anslaaes til otte Mil, den største Brede til halvanden Mil. Her var kun tre Hovedveje — fra Nørre- til Sønderjylland —, og de gik over Gredstedbro (vester ude), Foldingbro (langt inde i Landet) samt Koldingbro; her og

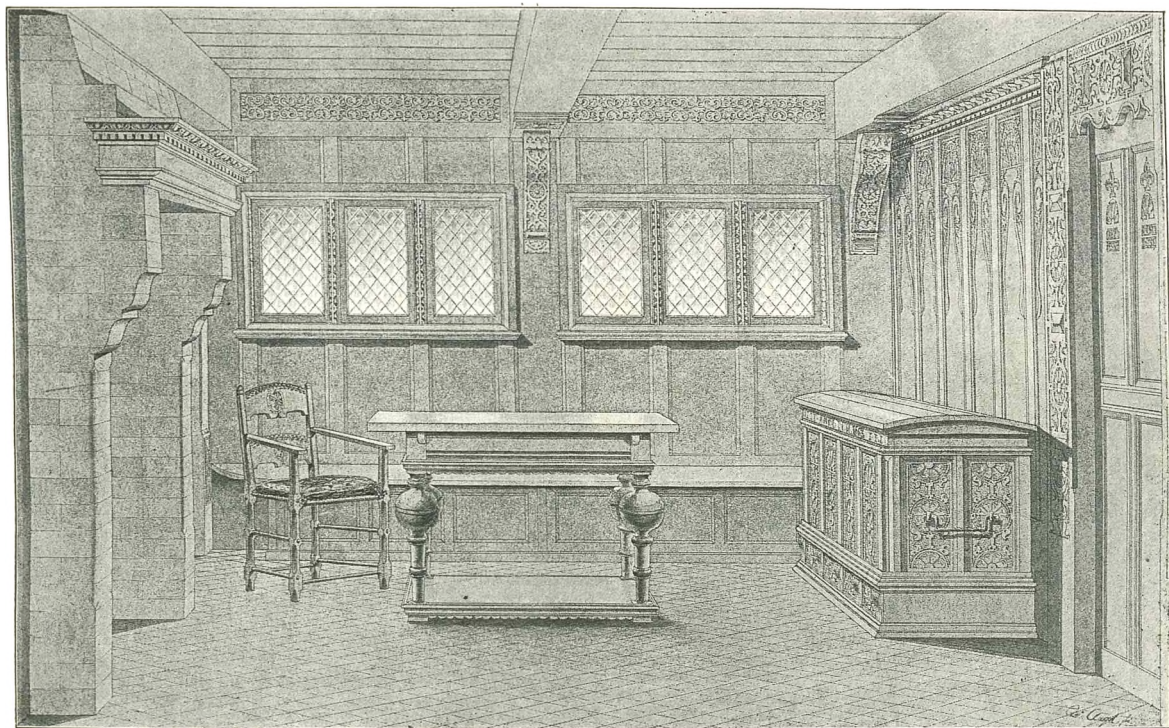

der i Hederne ses Rækker af dybe Hjulspor, som skal være Levninger af disse Veje. Adskillige Landsbyer, der laa i Skoven, stod kun ved Ridestier i Forbindelse med Omverdenen; endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede paaviste man høje, oprejste Sten, som havde vist Vej ind til dem. Engene langsmed Nipsaa og Gramaa skal i sin Tid have dannet Sydgrænsen for største Parten af denne Skovegn; Kæmpehøjene viser, at her allerede i Oldtiden har været beboede Strækninger og maaske en Hovedvej fra

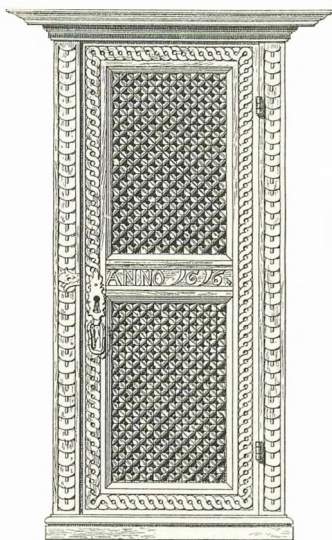
Ribe til Haderslev. Men søndenfor var der atter et bredt Bælte af anelige Skove, og det strakte sig fra Vesterhavets Bredder til det Yderste af Haderslevfjord og Gjernerbugt, over hele den sydlige Del af det Omraade, her omhandles; især er der Tale om en stor Skov midt inde i Landet — vestsydvest for Bevtoft —, som omsluttede Landsbyerne Rangstrup, Agerskov og Toftlund og følgelig var omtrent en Mil lang. Stedlige Sagn omtaler en Mængde Lunde og »Skrap« (tætte, lave Krat), der skal have været Levninger af disse Skove. Trøjborgs Jordebøger viser, at i Byer, som ligger nærvædet Havet — fra Højer og halvanden Mil nordpaa — var de fleste Gaarde endnu i forrige Aarhundrede forpligtede til at svare to til fire Læs Ved i aarlig Landgilde, ja somme maatte endogsaa yde Trækul. Længere mod Nord i

Fig. 214. Gjerner (Aabenraaegnen). I Stalde, II Loer, III-Lader, VI Vognskjul. 1 Fremgulv, 3 Dørns, 6 Pisel, 8 Kløver, 9 Bod. Sædehuset — fra 1638 — er Egebindingsværk; Staldbygningen — vistnok fra forrige Aarhundrede — er ogsaa Bindingsværk; de øvrige — meget gamle — Udhus er Bulhuse. Jævnf. Fig. 212, 213 og 215.

Fig. 215. Tegnet under Hejn. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Pisel fra Gjerner, nu opstillet i Flensborg Museum og formindsket fra 3 til 2 Fig. Tilvenstre ses Kaminen med dens firkantede Gesims; Døren tilhøjre bærer Aarsallet 1638. Jævnf. Fig. 212, 213 og 214.

Vestervedsted Sogn (Ribeegnen) findes endnu Træstammer under Sandet, og man siger, at saadanne ogsaa kommer tilsyne ude paa Vaderne mellem Fastlandet og Rømø. Inde i Landet er Moserne fulde af Ved. Paa Nørrerangstruphede er talrige »Skovvælt« (små Forhøjninger med en Fordybning ved Siden), der skal hidrøre fra omstyrte Træer, og her er desuden Masser af »Hvideveje« (almindelige Anemoner), som har holdt sig paa fordums Skovbund. — Tømmeret til Agerskov Kirke blev fældet paa Stedet i en forholdsvis sen Tid, og Stokkene i Glåmsbøl Trækirke (nedreven 1746) var vistnok ogsaa fra den nærmeste Omegn; selv vesterude findes Levninger af Egebindingsværk, og der fortælles, at Bønderne fik én Eg udvist, men tog saa rigeligt, at de havde Tømmer nok til hele Gaarden.

316.

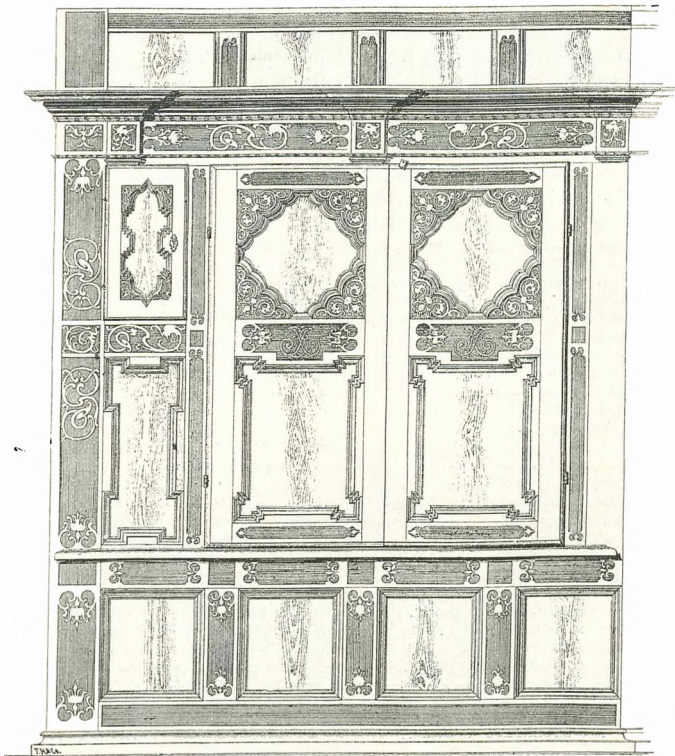
Skovene gik til Grunde, fordi man stadigt fældede, men aldrig plantede. Ved Midten af forrige Aarhundrede medførte Salget af adskillige Krongodser, at anselige Arealer blev ryddede, idet Folk betalte Købesummen med de Penge, der kom ind for Træerne. I tidligere Tid, naar Fjenden hærgede Landet, søgte ogsaa han at faa den størst mulige Indtægt af Skoven; Fortegnelserne over det, der da blev ødelagt, synes næsten utrolige. Selv under almindelige Forhold blev der ødslet umaadeligt. De aabne Kaminer, der fandtes i alle Huse, slugte en Mængde Brændsel, og de høje Hegn, som blev sat om hver Mark for Vildtets Skyld, krævede tallose unge Stammer; paa Vestkysten havde Fiskerne desuden Risgærder langt ud i Havet. — Tilmed var Kulsvieriet én af Be-

boernes vigtigste Indtægtskilder; inde midt i Landet, hvor Vedet kun kunde bortføres i Form af Kul, var der saa mange Miler, at Brandpletterne endnu er af Betydning for Kornavlén. Hedebrande førte ikke sjældent til Skovbrand; og hvor de gamle Læbæltér gik op i Luer, gjorde Vestenvinden sit til at fuldføre Ødelæggelsen. Somme Steder afbrændte Bønderne Krattet for at ødelægge Ulvene, og der fortælles, at de vesterude (ved Skjærbæk) satte Ild paa Skoven for at indebrænde en Røverbande.

I det Tidsrum, her omhandles, var Egen det vigtigste Træ; men paa sumpede Strækninger var Birk og El fremherskende. — Der vrimlede med Vildt: Ulve, Vild-

Fig. 316. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthåndværk. Aabenraaegnen. Vraaskab med Tralværks Fyldinger, fra 1616. Originalen i Flensborg Museum.

svin, Krondyr, Egern og alle de Arter, som endnu er almindelige hos os. Kvæget græssede paa aabne Pletter. I Oldenaarene var der en Mængde Svin paa Skov; og naar de i Begyndelsen af November blev samlede og hjemførte, holdt Bønderne (ifølge en Concept fra 1776) en saadan Klappagt, at selv Ulve blev fordrevne.

217.

Ved Midten af det 17de Aarhundrede var Ulvene dog kun faa; og hvis den polske Skribent, Chrysostomus Passek, staar til troende, havde Sønderjyderne dengang for Skik at hænge de fangne — uflaaede — i Galger eller høje Træer. Men senere kom der store Flokke, som fulgte efter Hærene, og dette gav Anledning til,

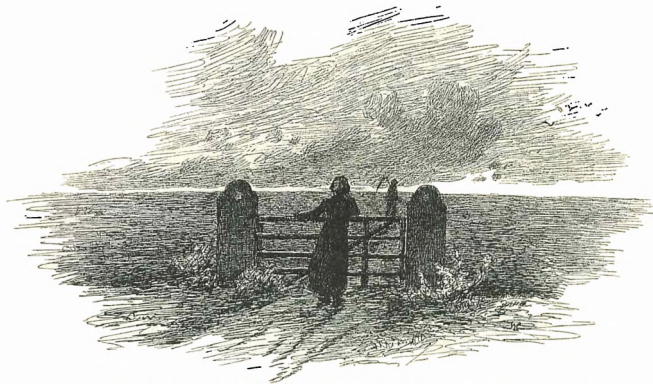
Fig. 217. Opmaalt under Heinr. Sauermanns Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Aabenraaegnen. Sengepanel med indlagte Ornamente i Barokstil, fra det 17de Aarhundrede. Originalen i Flensborg Museum.

at Bolsmand Anders Petersen fra Ørsted (Haderslevveggen) 1792 skrev i sin Dagbog: »Efter gammel Beretning ere disse rivende Dyr her i Landet indkomne med Polakkerne 1660. Da samme Krigsarmè kom for at jage Svenskerne af Landet, førte de en temmelig Del Ulve med, især Officererne, for at bruge dem mod de Svenske. Men Udfaldet viste, at Ulvene efter deres Natur søgte Skovene og øde Steder for at bekrige Landets Fæ og ikke Landets Fjender. De toge for dem selv og ynglede stærkt. Altsaa denne Ulvetid i Jylland og Holsten¹⁾ har omtrent vedværet i hundrede Aar fra 1660 til 1760. Samme Ulve var i mine unge Dage meget skadelige. De rev ihjel: Føl, Kræ, Faar og Lam, saa alting bestandigt maatte være i god Vare-tægt, ja (de) kom ofte i Tofter og selv ind i Byen om Natten«. — De var særlig slemme i Vinteren 1762 og 63: frygtløst fór de ind paa Vejfarende; man dræbte dem i Vaabenhusene ved Landsbykirkerne og inde paa Kolding Gader²⁾.

1) I Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede var det almindeligt, at Sønderjyderne kaldte deres Land for Holsten; vilde de skelne imellem Holsten og Slesvig, talte de om Dansk-Holsten.

2) Allerede i det 17de Aarhundrede stræbte Regeringen at faa Ulvene udryddede. Der blev udsat Præmier for fangne og dræbte Dyr — fire Rigsdaler for en gammel Ulv, én Daler for en Unge —, og der blev afholdt Klapjægt, hvortil Folk fra hele Nørreslesvig skulde møde. Men Sæverhed gjorde sig gældende ved Regeringens Foranstaltninger, idet Pengene udelukkende skulde udredes af de hjem søgte Egne; og endnu snævrere var Bøndernes Syn, idet de kun vilde betale for de Dyr, der blev dræbte i deres eget Birk. Klapjægterne gav et tarveligt Udbytte, fordi Jagtbetjentene vilde behandle Sønderjyderne som sjællandske Vorneede og holstenske Livegne, skældte ud og brugte Fisken. Thi heraf var Følgen, at der først blev indgivet Klage til Jægermesteren over det »uansendelige Tractement« og skrevet, at Ingen vilde møde, saafremt de blev udsat for sliig Behandling. Senere, da han gav grov Besked og mente, de havde fortjent, hvad de havde faaet, gjorde Mange, som de havde sagt, og blev hjemme. — Somme skal iøvrigt have slaaet igen.

Trøjborgs Arkiv giver fyldige Oplysninger om Forholdene paa dette Gods. Her holdt Ridefogeden, »Monsieur Clausen«, stædigt med Bønderne. Aar for Aar kom der Tilsigelse til Jagten; men Folk mødte ikke. Autoriteterne klagede gentagne Gange til Regeringen, og denne udstedte Breve, ifølge hvilke Bønderne skulde møde; Bøder blev udkrævet; Clausen fik Pantelisterne og henlagde dem; Jægermesteren talte med Godsøieren, von Buchwald, og fik hans Ord for, at Sagen skulde blive ordnet; men ligemeget hjalp det. Endnu 1729 skrev Jægermesteren fra Vrandruphøvgård (Koldingegnen) til Ridefogeden, at nu som altid søgte Trøjborgs Betjente Udflugter og Paaskud til at holde Bønderne borte fra Ulvejægterne; han tilføjede: »staar ikke alting endnu i Urigtighed for de forbigangne Aaringers Jagter« og truede med, at dette skulde blive bevist og straffet. — I de paafølgende Aar vedblev Tilsigelserne og Truslerne at indløbe. 1739 kom der en ny Resolution og 1744 atter én. Nu blev Clausen mere for-sigtig i sine Udtalelser til den »høybydende Hr. Jægermester« og fralagde sig alt Ansvar for Bøndernes Udeblivelse; men 1745 skriver han dog, at Folk anser sig ikke forpligtede til at møde, eftersom de ingenlunde tror, det at være Kongelig Majestæts Mening, at de skal gaa saa langt ind i et fremmed Amt; og han fremsætter som sin Mening, at »Bøndernes Argumenter er tilstrækkelige og forsvarlige«. I et Brev, der samme Aar skrives i Bøndernes Navn, siges, at »det er en Sandhed, som aldrig kan nægtes, at hverken vi eller vores Forfædre, saa mange, som bo og have boet i Løherred, nogensinde haver overværet Jagten paa de qvæsterede Steder«. — Endnu i fjorten Aar havde Sagen den sædvanlige Gang med stadig Krav fra den ene Side og passiv Modstand fra den anden. Endelig 1759, efter at Væggringen vistnok havde været i omtrent 70 Aar, hedder det, at »der er ikke andet for, end at jo samtlige Løherreds og Trøjborg Godses Beboere ere pligtige at indfånde dem«. — Nu blev der en stræng Tjeneste, som især trykkede Smaafolk, idet hvert Sted med Hartkorn, hvor lidt det end var, maatte afgive en »jagthar Karl med behørig Vaaben«. Samtlige Sognefogeder skulde møde og »overlevere« hver sine Folk samt føre Tilsyn med dem »fra Dagens Anbrækning til dens Undergang«. De, der boede nede ved Højer, havde over otte Mil til Mødestedet (Langetved, nord for Rødding) og følgelig to Dages Gang baade hen og hjem; Fødevarer maatte de slæbe med sig; Natteløje var det svært at faa; og Vilkaarene var saa meget værre, som Jagten fordemteste blev holdt ved Midvinterstid: i Januar eller Begyndelsen af Februar. — Men det varede da heller ikke længe, før Bønderne atter udeblev. Da de 1776 paa ny blev mulkerede, foregav de, »at de i mange Aar ikke havde været eller ladet møde til nogen af de i bemeldte Farris anstillede Ulvejægter, uanset derom adskillige Gange hos Herskaberne her paa Gaarden er requireret«, og angav desuden som Grund for Udeblivelsen, »at de denne Vinter hverken før den dæterminerede Jagts Holdelse eller siden havde hørt Klage over Ulvene blandt Folk i det Almindelige (og) mindre kunde tro, at der af Nogen paa sine behørig Steder over sammes Grusomhed og Rov kunde være indgivet behørigt Klagemaal til saadan Jagts Foranstaltning, som de sagde endogsaa nærmere viste sig af den intetgørende Fangst ved Jagtens Holdelse«. — 1778 skal de sidste slesvigske Ulve være blevne dræbte; der blev skudt 12 i dette Aar.

218.

Nutildags er Landet vesterpaa en bar Egn; og Nøgenheden er saa meget mere iøjnefaldende, som her er helt fladt. De Indfødte taler om høje og lave Steder; men for den Fremmedes Øje er Markerne plane, og dette er forstaaeligt, da »Bjergene« i Rejsbysogn kun rager et Par Alen tilvejs. Dertil kommer, at største Delen af Jordbunden er saa mager, at Lyngen er forkrøblet og Sæden ofte tarvelig. Men kønt er der ved Aaer og Bække, hvor Siv og Aakander voxer, hvor det tætte Græs er spættet med den bleggule Blomst, der kaldes Koføde, og hvor Forglemmigvej og guldgule Smørblomster gror. — Tanken dvæler ved Kæmpevisens Omkvæd: »Den Sommer og den Eng saa godt kunne sammen«.

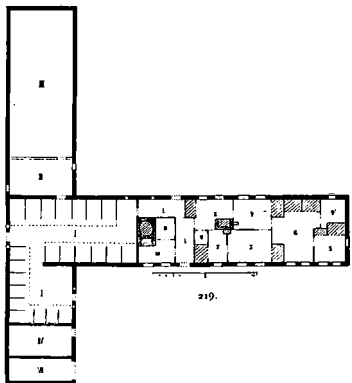
Fra Ballum (halvanden Mil Nord for Højer) er der Overfart til Rømø; der køres fra begge Bredder saa langt ud paa Vadderne, at Baaden kan lægge til ved Vognen. Man lander paa Sydspidsen af Øen; her fra gaar Kørevejen langs med Østkysten, hvor der er en smal Strimmel Eng og Agerland, og hvor alle Bopæle ligger. Nordspidsen (Landet Nord for Juvre) er en vidtstrakt Eng og Landets bedste Del. Engdraget fortsætter sig langs med Vestkysten; men Resten af Rømø bestaar af Hede og Klitter.

Jorden er udskiftet. Bønderne ejer Strimler, der gaar tværs over Øen fra Øst til Vest; som Følge heraf har hver Mand noget af al Slags Jord, og Alle har ens Besvær med at vogte Kvæget og bjerge Afgrøden paa den fjerntliggende Vestkyst.

Fig. 218. Knud Larsen. Efter R. Mejborg. Leilstolper af grovkornet Sandsten, fra Egnen nord for Tønder. Paa hver af de brede, men flade Sten findes et udhugget Hoved, som dog kun er lille og tarveligt; desuden bærer de Aars-tallet 1774 og Indskriften: »Hvor end vi færdes i Verdens Vraaer, der findes Agre, som Herren saar«. »Ildtil har Herren hjulpet«. — I vore Købstæder fandtes forhen mange lignende Sten. Nogle sluttede sig til Gadedørs-trappen (se: Gamle danske Hjem S. 61, 66 og 68); andre stod frit, hver paa sin Side af Hovedindgangen, og i begge Tilfælde var de kun til Prydelse. Paa Gulland forekommer de endnu i anseeligt Tal; her gør de overalt Tjeneste som Stolper for Gaardsledet. — Rimeligvis hidrører denne Bygningsskik fra Middelalderens Borgeled.

Gaardene har T-Form. Som Figur 219 viser, bestaar de af et »Rethus«, der ligger i Øst og Vest, samt en Lade og en Staldbygning, som gaar i Nord og Syd. Denne Byggemaade skaffer saa meget Læ for Vestenvinden, at der kan være smaa Haver: Humlen ranker sig op ad Væggene; ikke blot Pil og Sølvpoppe, men ogsaa Frugttræer bliver ret anselige, og haardføre Blomster, især Morgenfruer, forekommer i stor Mængde. Med de øde Strækninger til Baggrund er disse Pletter tiltalende.

Kornet — Rug og Byg — gror godt i vaade Somre. Men selv da er Græsmarkerne tarvelige; Somme er blaa og gule af Blaamunk og Kongepen, og Andre er beklædte med den laadne, graa Musevikke og blege Hundevioler. I tørre Aar ses næsten ikke andet end det nøgne Sand.

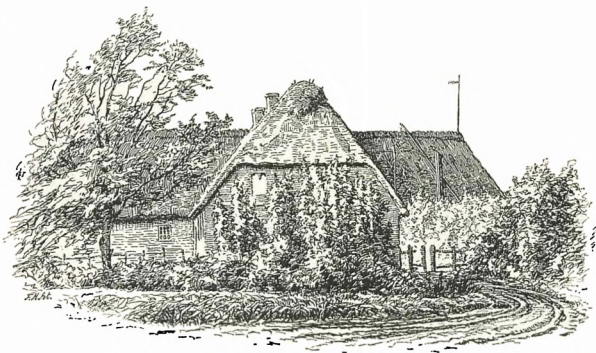
Lyngen dækker største Delen af Indlandet og ligner under Blomstringen et tykt Tæppe af violet Fløjel bredt fra Kyst til Kyst. Gennemgaaende voxer den paa et Lag Flyvesand, hvis Ujævnheder nærmest kan sammenstilles med Bølgegang i Magsvejr; derved fremstaar veksellende Belysninger, som forhøjer Farvevirkningen. Gaar man hen over denne Hede, ser man snart, at her er fuldt op af forskellige Planter: Mange Tuer er tæt bevoxede med Graaris og Hvidmos; mange andre er rige paa Blaabær; i Lavningerne er Masser af Ulvefod, Frytle og andet Halvgræs; her gror den azurblaa Entian, der hades af Almuen, som

mener, den er Skyld i Faarenes Drejesyge, og her staar Fluefangeren, hvis haarede Blade kan lukke sig sammen om smaa Insekter og holde dem fast, til de har sprællet sig tildøde. Langt inde findes sumpede Dale med forkrøblede Siv, som paa Afstand giver dem Skin af saftige Enge. Dernæst kommer et Belte af høje Klitter, hvor Toppene for det Meste danner brudte Ringe og saaledes minder om de Landskaber, som afbildes paa Maanakort. Læsiderne er fulde af Klitroser, der om For sommeren pranger med fine, bleggule, svagt duftende Blomster og senere hen frembyder velmagende Hyben, som ligner smaa, sorte Kirsebær. Men hvor Nord- og Vestvinden har frit Spillerum, er Klitterne enten nøgne eller kun sparsomt dækkede med Marehalm og Klittag. — Her fra ser man Vesterhavets Brænding, som synes nem nok at naa. Gangen er dog træls i Lyng og Sand; den ene Klitrække dukker frem bag den anden; Dalene snor sig, saa det bliver umuligt at holde Retningen, og Afstanden skuffer idelig Øjet. — I denne Ørken er der ensomt og tyst. Man lytter

Fig. 219. Bondegaard paa Rømo. Jævnf. Fig. 220. I Stald, II Lo, III Lade, IV Faaresti, VI Vognskjul. I Fremgulve, 2 Køkken, 3 Sømlertørns, 4 Nørretørns, 5 Kamre, 6 Pisel, 9 Bod, 9' Kælder, 10 Bagere.

efter Firbenets Raslen og Biernes Summen; det er en Begivenhed, at en Hare springer op, at en Hjejle fløjter ad sin Mage, og at Vildgæssenes Skrig ved Aftens-tide lyder hen over Landet. Kun om Efteraaret, naar Ævret er opgivnet, søger Kvæget Nattely »under Bjergene«, og paa visse Aarstider, da Folk bjerger Lyng til Brændsel langt inde i Heden og Hø vesterude, kommer en belæsset Vogn ad dybe Hjulspor, hvor den truer med at vælte.

Er man endelig naaet gennem Klitterne, har man endda et godt Stykke Vej til Kysten; men dette Maal er Vandringen værd, eftersom Naturforholdene i al deres Simpelhed er uden Lige i det øvrige Norden. Landet er mager Strandeng og fuld-stændigt fladt. Nærmest ved Klitterne dækkes det af Graaris; efterhaanden afløses

220.

denne forkrøblede Busk af kort Græs — spættet med Hvidkløver —, som bliver tættere og tættere, jo nærmere man kommer Havet. Her græsser Flokke af Faar, og her ligger Rækker af Hytter — Opholdssteder for Sletkarlene samt Faarefolde —, hvis Vægge er af Græstørv, og hvis Tag dannes af Vragstumper og Tang. Yderst ude er Plantevæksten frodigst: Der spreder Strandmalurten overalt sin Æbleduft; højrøde, vilde Nelliker staar i store Klynger, og den violette Strandasters voxer helt ud i Havet. Selve Strandbredden er saa sønderreven, at den danner talløse smaa Øer og Halvøer. I Vigene kan Vandet være saa spejlblankt og stille, at man næppe nok fatter, man staar ved Vesterhavets Bred. — Gaaden løses, naar Øjet søger ud mod Synskredsen; thi omtrent en halv Mil fra Land ligger den inderste Revle, der har en Brede af flere Tusinde Fod og rager op over dagligt Vande; den danner en mægtig Dæmning langs med hele Øens Vestkyst. Udenfor er det dybe, vilde Hav; man ser en voldsom Brænding derude og hører dens fjærne Brusen; indenfor ligger

Fig. 220. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegaard paa Rome, set fra Øst. Vismok fra Tiden omkring Aar 1700.

et roligt Indhav, som er saa fladvandet, at det engang i Ebbetid for omtrent 30 Aar siden lykkedes et strandet Mandskab at vade tværs over det. — I Magsvejr tiltager

4. 13 Juni 1786. naar jeg i Haderslev
 hos Hr. Nis Musman tilligemed samtlige Sognefogeder i Gram Herred angaaendes
 at gøre en Fordeling paa den Kørsel
 af de afbrændte (d. brandlidte) Mænd i Ørsted i Oxevad Sogn nemlig: en Helgaard, fire Halvgaarde og et Landbol,
 som har erholdt en Resolution fra det Kongl. Amthus af den 24de Maj anno currente, at Herredet skulde gøre
 Kørsel efter Materialer.

Landet; men Stormfloderne, som gaar hen over Revlen, sønderriver Kysten. Ikke sjældent skyller Bølgerne op over hele Forlandet; under saadanne Forhold sker det ofte, at en Mængde Faar drukner, og derfor kaldes disse Enge for »Slagterbænken«. — Iøvrigt mener Øboerne, at Revlen stadig bliver bredere, at Indhavet engang vil blive udfyldt, og at Flyvesandet da atter vil fyge hen over Landet.

For en Menneskealder siden var Rømø bedre befolket end

nutildags. Dengang var alle Mændene Søfolk; de Fleste levede næsten udelukkende af deres Hyre og deres Skibsparter. Et Stykke Jord til Byggeplads og Have kostede ikke stort; Sommergræsning til en Ko var nem nok at faa; Hø til Vinterbrug blev købt i Juvre; vilde man have et Stykke Agerland, var det ogsaa overkommeligt, og Kvinderne drev Agerbruget. I vor Tid er ét Hus afbrudt efter et andet. De unge Mænd udvandrer. De Gamle bliver hjemme og passer Avlingen, saa godt de formaar; naar de taler om svundne gode Tider, hænder det, at de tilføjer: »No da æ Skivsfart æ forbi, aa da kun æ Damskiv, saa æ der ent naave ve aa sejl tilsøs«.

Om Nørreslesvigs Landbrug i den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede er der fyldige Oplysninger i Bøndernes egne Optegnelser, som tillige kaster et ikke ringe Lys over Sæder og Skikke. Særlig udførlige er nogle Regnskabsbøger, der skyldes Sognefogeden, Iver Iversen, i Fredsted (ved Haderslevdam); de begynder med Aaret 1779 og fortsættes ind i vort Aarhundrede. — Fortrinlige, saavel skriftlige som mundtlige Meddelelser fra hans Dattersøn, Hr. Iver Friis, der nu ejer en Parcel af Bedstefaderens Gaard, har ydet Hjælp ved Bearbejdelsen. — Til Paaskrift kunde disse Regnskaber passende have Ordene: »I Jesu Navn bør al vor Gerning ske«;

Fig. 221. Sognefoged Iver Iversens Haandskrift (fra Fredsted ved Haderslev): »Den 13de Juni 1786 var jeg i Haderslev hos Hr. Nis Musman tilligemed samtlige Sognefogeder i Gram Herred angaaendes at gøre en Fordeling paa den Kørsel for de afbrændte (d. brandlidte) Mænd i Ørsted i Oxevad Sogn nemlig: en Helgaard, fire Halvgaarde og et Landbol, som har erholdt en Resolution fra det Kongl. Amthus af den 24de Maj anno currente, at Herredet skulde gøre Kørsel efter Materialer.«

thi overalt, hvor der er Tale om væsentlige Arbejder, er Udfaldet lagt i Guds Haand, og ingensinde er det glemt at takke for Udbyttet. Saaledes hedder det: »Begyndt i Herrens Navn at saa Byg pro 1783 den 17de Maj. Herren give Velsignelse dertil«. — »Begyndt i Herrens Navn at ploue og saa Rug pro 1786 den 19de til den 21de October. Herren selv give hans Velsignelse dertil, at det maa vel lykkes, og give deraf gode Frugter«. — »Det sidste Neg Korn indaget den 7de September 1782. Herrens Navn være velsignet«. — »Dette Aar pro 1798 var Rugen kuns ganske maadelig og ringe, saavel i Straaet som ogsaa til at give Korn af sig. Men Herrens Navn være derfor lovet; thi vi kan jo ikke selv skabe en eneste Kærne«. — Her og der findes Psalmevers midt inde i Regnskaberne; et af dem lyder: »Jeg ved, paa hvem min Tro er sat; ham faar man mig vel unde. Hvem Gud kun holder for sin Skat, skal aldrig gaa tilgrunde. Vel den, der bygger fast paa Gud; lad alt saa tumles ind og ud; han staar, naar alting ligger«. — Da Sognepræsten var død, skrev Iver Iversen: »Den 29de Juni 1789 om Morgenen Klokken 8 slæt haver Herren bortkaldet ved en salig Død dette Sogns Sjælesørger — navnlig Johan Peder Krache — fra denne Verden, efter en stor udstanden, særdeles Svaghed. Herren give os en retskaffen Lærer igen, at han forkynder Ordet i sin rette Orden, at han maa vinde Sjæle til hannem, som er den rette Hyrde over sin Hjord«¹⁾.

I en Alder af 27 Aar overtog Iver Iversen sin Fædrenegaard; begavet, driftig og velhavende, som han var, er det sandsynligt, at han har gjort den til en Mønstergaard. — Før 1794, da den endelige Udskiftning fandt Sted, laa en Del af hans

1) Saa vel i de øvrige Optegnelser som i trykte Kilder er der Vidnesbyrd om Sønderjyderens Trosliv i forrige Aarhundrede (jævnf. S. 133). Her anføres kun nogle Linjer af Bolsmand Jef Tygesens Dagbog (fra Emerlev ved Højer): »Anno 1737, otte Dage efter Mikkelssdag kom jeg og min Hustru, Katrine Hansdatter, i Egteskab med hverandre. Gud give, at det maa blive til Guds Ære og til voris Sjæles Frelse og Salighed. Amen«. — »Anno 1738 den 18de August blev voris første Søn født, og døbt Søndagen derefter; hans Navn var Hans. (Han) blev 7 Uger gammel, saa døde han og blev begravet. Gud give hannem en glædelig Opstandelse«. — »Anno 1749 den 15de August blev os født en liden Datter, og døbt Søndagen derefter; hendes Navn er An-Mergret. Gud lade hende opvoxte Gud til Ære, hendes Forsældre til Trøst og Glæde«.

At Udskejelser fandt Sted, fremgaar af Pastor K. Aagaards Bog om Tørningen, hvor han skriver: »En vanartet Pietisme og vrangne Begreber om Guds Naade have fæstet Rod hos Adskillige i denne Egn. Et menneskekærligt Sindelag og christeligt Levned anses af disse som noget Overflødigt og Unyttigt, da Mennesket dog Intet kan udrette til sin Lyksalighed, men skal vente Alt af Naaden. Disse Begreber lader sig maaske ydeligst fremstille ved at anføre Ord, som jeg har hørt, af en Moder til sin syge Søn: »Henfly til Din Frelser og vær ubekymret for Dine Synder; thi jo flere Synder vi have, desto krævere er vi Gud; da han lige saa let kan tilgive os mange som faa Synder, og jo større Naade han kan bevise, desto krævere er det ham«. — Men Aagaard tilføjer: »Finder man end ingen Ager fri for Ukrud, saa finder man dog her en Almue, som overhovedet er oplyst, religiøs og sædelig«.

Det er i Tidens Aand, at der hister og her i Bøndernes Optegnelser forekommer tyske Sætninger: »*Gott sei Lobs*, »*Zum Dank bezahlt*« og lignende Udbrud. Ligesom Præsterne brugte Latinen, saaledes brugte Almuen det tyske Sprog, naar den vilde være højtidelig (jævnf. S. 131). — Vi finder dog ogsaa Exempler paa, at Storbønder, der vilde spille de fornemme, forsøgte at føre deres Regnskabsbøger paa Tysk. Saaledes oplæser en Bolsmand et Par Mil Nord for Tønder i det 17de Aarhundrede følgende Poster: »*Ein mal Sack* (en Madpose) *3 Schillinge*«. — »*Vor mir mein bösz zu machen 9 Schillinge*«. — »*zwe (to) Sack stos (Hør) hat gewogen 16 Lpd. 7 Pd.*«. — »*Anno 1681 d. 1ste Febr. habt ich Von matz Andersen aasz (Aas) gekauft 2 rode essen (Stude) Vor 27 Rdl.; die helfte zu zahlen umb 14 Dage, die ander, wenn mein Reisz gedan ist Von hollandes*«. — »*sein Dochter (Datter) ein par Tüffel. 6 Pd. Taback und 1 Bock pampier. hier auf habt mein ohm (Onkel) Saint wagen bezahlt 12 Mrk.*«. — Dette og mere af samme Slægs er skrevet med Skønskrift; naar Manden maatte skynde sig, brugte han det danske Sprog. — Mærkeligt er det, at han skrev dansk, naar han optegnede de »hæderlige og velærde« eller »højagtbare og velfornemme Mænd«, de »dyderige og gudelskende Matroner«, som stod Fadder til hans Børn. — Sin egen Slægt opførte han som »Hr. Broder«, »Hr. Svoger« o. s. v.; jævne Bønder maatte nøjes med Navnet alene.

Jorder: Egager, Ballesager, Højsager, Have med flere paa den gamle Bymark, og de var skør Muldjord med godt Afløb. Resten bestod af Holme i Haderslevdam

*Anno 1746. d. 9 Januarii
 var jeg i Hjerpegaard og blev
 Læders til et Barn, og som jeg
 blev fra en Stykke Læder
 Lydne med mig og jeg mit
 Børn blev i Hæder og det blev
 mig, og som jeg brugte Doctor
 Hr. Lorentzen til at læge det
 Læder jeg der for sig selv sammen*

222.

samt Kobler i Udmarkerne, som Naboerne forlængst havde udskiftet paa egen Haand; at her fandtes sid og vaad Jord i Mængde, er tilstrækkelig betegnet ved Marknavne som: Kærkrog, Troldkær, Rørkær, Overkær, og lignende. — Da Markerne laa spredt, er det ikke underligt, at Boniteten var højst forskellig. Efter dansk Bonitering vilde den bedste Jord have haft Taxt 18 og største Delen 13 til 15; der var næppe noget ringere end til Taxt 8. — Beregnet efter slesvigsk Maal var Gaarden paa

noget over 140 Tønder Land (omtrent 175 danske Tønder). Heraf var circa 30, 13 og 5 Tønder henholdsvis Skov, Eng og Husmandsod; af de 92 Tønder, der blev brugt til Agerjord, kom næppe nok Halvdelen aarlig under Plov, da Jorden — efter Boniteten — var udlagt til Græs i et Tidsrum af 4 til 7 Aar.

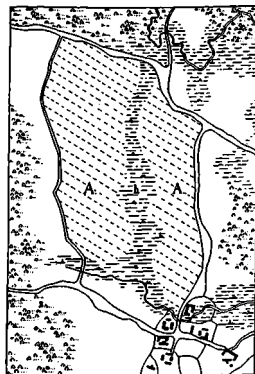
Sædskiftet var: 1) Boghvede eller Grønordsbyg, 2) Rug, 3) Byg, 4) Havre og 5) den saakaldte Andenkærvs-Havre. — Der blev gødet til Grønordsbyggen og til den Rug, som havde Boghvede til Forfrugt. — Man falleventde (pløjede Grønjord) i Eftersommeren og helst saa tidligt, at Grønordsfuren blev muldnet saaledes, at den kunde faa endnu en Pløjning forinden Vinteren; naar denne Jord blev pløjet en eller to Gange om Foraaret, var den tjenlig for Boghvede og Græsjordsglyng; — i Reglen fik Bygmarken fire, men Boghvedemarken kun tre Pløjninger. I det paafølgende Efteraar blev Bygstubben pløjet to Gange og Boghvedestubben en Gang, før Rugen blev saadet; til de øvrige Sædarter blev der kun pløjet en Gang. — Indtil 1850 havde Nørreslesvigerne Hjulpløve, som var forholdsvis lette, og for dem spændte de ofte tre Heste.

I Aarene 1782 til 1787 var Iver Iversens aarlige Udsæd omtrent: 8 Tønder Rug, 13 1/2 Tønde Byg, 32 Tønder Havre og 5 Tønder Boghvede; Hvede, Ærter og

Fig. 222. Bolsmand Jef Tygesens Haandskrift (fra Emmerlev ved Højer): «Anno 1746 den 9de Januarii var jeg i Hjerpegaard og var Fadder til et Barn. Og som jeg red hjem om Aftenen, faldt Hesten med mig og slog mit ene Ben i Stykker og det elendelig. Og som jeg brugte Doctor Hr. Lorentzen til at læge det, haver jeg derfor givet hannem: først en halv Tønde Rug er 3 Mark, nok rede Penge 18 Mark, nok 2 Skæpper Byg er 1 Mark, nok rede Penge 24 Mark, er tilsammen 46 Mark. Til Bodelkonen i Tønder 15 Mark, nok aparte til Stallberg 15 Mark er udi alt 76 Mark». — De sidstnævnte var vel «kloge Folk». (Jævnf. Holbergs Barselstue Act 3, Scene 2—6).

Vikker forekom i ringe Mængde, kun 1 til 2 Skæpper Hvede og 1 til 1½, Tønde Bælgfrugter; senest fra Aar 1786 saeede han nogen Kløver. — Altsaa var hele Udsæden henimod 54 Tønder af de langstraæde Sædarter og omtrent 6 Tønder af Boghvede, Ærter og Vikker tilsammen. — Som bekendt saeede Bønderne meget tykt i de Tider (jævnf. S. 7).

Engene gav i de omtalte Aar 68½, til 88 Læs Hø; Rugen gav 36 til 52 Traver, Byggen 62 til 105 og Havren 80 til 102; Boghveden gav 11 til 17 Læs. — I Gennemsnit var Udbyttet 16 Læs Boghvede samt 226 Traver af det langstraæde Korn og altsaa over 4 Traver af Tønden. — Regnet i Skæppevis gav Boghveden 5½ til 9½ Fold, Rugen 5¼ til 9½, Byggen 6⅓ til 8 og Havren 4 til 4⅓; Udbyttet af samtlige Kornsorter var 6½ Fold. — Dette Resultat er overraskende og af saa meget mere Betydning, som de omtalte 6 Aar ingenlunde regnes til de gode¹).

223.

Ved Hjælp af Regnskaberne kan vi følge det daglige Liv i dets Hovedtræk. — Midt i October eller lidt før begyndte Sognefogedens at pløje til Vintersæd og saa Rug, og dette Arbejde, som jo rettede sig efter Vejret, varede 3 til 4 Uger. Allerede før den Tid var noget af Sæden aftærsket: til »Magasinkorn« (Skattekorn) og Sæderug, til Brødkorn og Maltkorn samt til Fedning af Svin og Gæs. Men først naar Rugsæden var tilende, blev der for Alvor taget fat paa Tærskningen, og denne varede til langt ind i Foraaret, fordetmeste til Midten af Maj. Som oftest var det dog kun to Tredjeparter af Kornet, der blev aftærskede; Resten fik Kreaturerne i Straæt, og det var 60 til 70 Traver »Skaftekorn«. Husmændene, Søren og Jakob, hjalp Karlene med at tærske. Naar Kornet skulde renses, maatte endog saa Pigerne paa Loen. Sæden blev først kastet med en Skovl til én Haand; dernæst kom ½, Skæppe ad Gangen i et Sold, og nu gjaldt det om, at snurre dette saaledes rundt, at Avner og Straastumper, som var fulgte med ved Kastningen, kunde samles

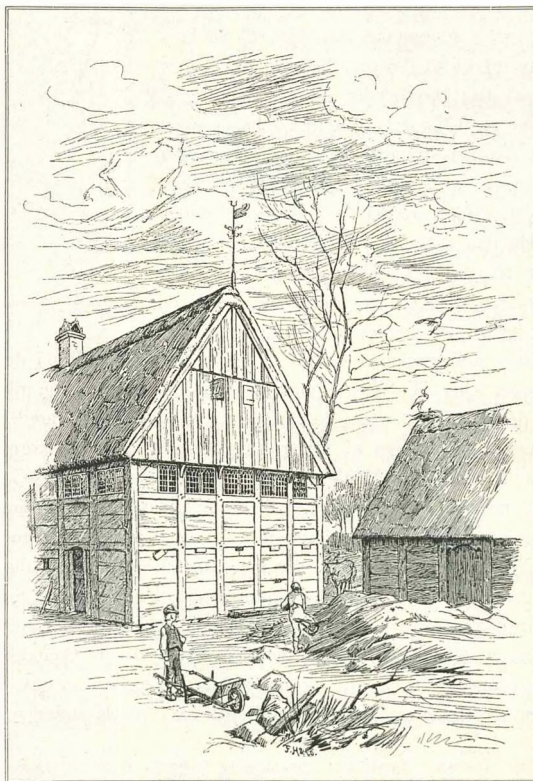
¹) Saaledes skriver C. Christensen (Hørsholm) i »Agrarhistoriske Studier II, S. 30: »I 1775 høstede man paa sine Steder i Jylland knap 2 Fold eller mindre. I 1783—86 var der i de første Aar partielt og i de sidste total Misvæxt, som fremkaldte den største Nød i hele Landet. Bønderne var i en Forfatning »sløre og afmægtigere end Nogen forestiller sig, da de med al Flid og Arbejde ikke har kunnet afvinge Jorden det fornødne Skatte- og Fødekom«. (Efter Fleischer). »Aarene 1784, 85 og 86 ere gyseligere end Ægyptens magre Aar«, siger en anden Forfatter (Riegels)».

At disse Hjemmelmænd tog Munden fuld, skønt de talte om Forhold, de ikke kendte tilbørligt, vil vistnok fremgaa af det Efterfølgende. Her skal anføres, at Bolsmand Anders Petersen i Ørsted (jævnf. S. 176) 1784 skrev i sin Dagbog: »Rugavlen god overallt, men de øvrige Slags Korn i Almindelighed ringe«. Regnskaber fra andre senderijske Egne fører til samme Resultat. Vi ser for Exempel, at Bolsmand Christen Hansen paa Als avlede dobbelt saa meget Rug i dette Aar som i det foregaaende, og at hans Byg vel fyldte godt i Laden, men gav ualmindelig lidt i Skæppen.

Fig. 222. Predsted Bymark — Indmarken — før Udsiftningen 1794. A Agerjord, b Græs- og Engjord. (Gaarden længst til Højre er Iver Iversens). Indmarken var forhen helt omgivet af Skove; i disse blev Udmarkerne lagte.

i Soldets Midte og skummes af med Haanden. — Til Gengæld maatte Mandfolkene hjælpe Kvinderne med at slagte og støde Frugt til Most.

To store Vinterarbejder afbrød Tærskningen. Ved Midvinterstid, naar Isen paa Haderslevdam kunde bære, skulde der skæres Rør. Dette Foretagende lagde

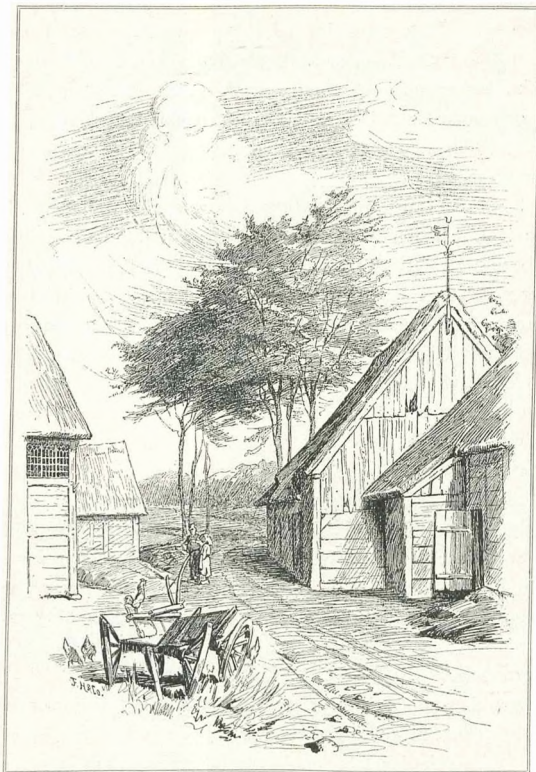

224.

Beslag paa alt det Mandskab, Sognefogeden kunde samle, paa Smeden og Hjulmanden, der lod sig leje, samt paa Karle og Drengene, som laantes hos Naboerne; der kunde være henimod en Snes til at skære, binde og slæbe op. Udbyttet var henimod 200 Traver à 20 Bundter, og altsaa havde Iver Iversen ikke alene til eget

Fig. 224. Emmery Rondahl. Efter J. Kornerup. »Bulhuse« fra Aabenraaegnen. Fra Begyndelsen af det 17de Aarh.

Brug, men ogsaa en Del at sælge. Sommetider kom en Række Slæder fra Gramgaard for at hente Rør i Fredsted. — Kort efter Nytaar maatte Folkene til Skovs. Det kunde hænde, at Træer blev solgte paa Roden, og enkelte Aar var der nok af Vindfælder; men fordetmeste skovede Sognefogeden baade til Husbehov og til Salg.

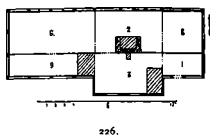

225.

Navnlig synes han at have holdt Amtmanden i Haderslev, Gehejmerraad v. Stemann, med Brænde, og et og andet tyder paa, at det har smigret hans Forfængelighed at have saa fornem en Kunde. — Extrairndtægt fik han ved at afbarke Egetræerne og handle med Skomagterne, som i de Tider selv garvede alt Læderet.

Fig. 225. Emmery Rondahl. Efter J. Komerup. »Bulhuse« fra Aabenraaegnen. Fra Begyndelsen af det 17de Aarh.

Naar det lakkede ad Foraar, fik Bønderne travlt med at gærde; thi endnu omkring Aar 1800 stod Risgærder og levende Hegn Side om Side i Nørreslesvig. —

Omtrent samtidig begyndte det øvrige Markarbejde. Først blev der pløjet til Havre og Ærter, saa til Byg og sidst til Boghvede; Saningen gik for sig i samme Orden som Pløjningen. 1782 og 1787 begyndte Iver Iversen at pløje den 7de April, og sidstnævnte Aar var al hans langstraæde Sæd saæt den 23de Maj. I det kolde og vaade Foraar 1784 fik han først Ploven igang den 22de April, og da blev han ikke færdig med at saa Byg før den 29de Maj. Det er de to Yderpunkter, hans Regnskaber angiver. Til Boghveden blev der pløjet sidst i Maj eller først i Juni, og der gik en Uges Tid, før der var tilsaæt¹⁾.

Husmændene, som havde hjulpet til ved de første Markarbejder — »plouet« og »ladet Mogvogn« —, maatte i Mosen ved Midten af Maj. Man nøjedes med Skæretørv, indtil Købmand Lars Nissen i Flensborg lærte sine Landsmænd at lave Formtørv (1793 beskrev han Fremgangsmaaden i Provinzialberichte). Fra første Færd kørte man Tørvejorden op paa en Stenbro eller et Fjællegulv, hældte den over med Vand og æltede den ligesom Klineler; Tørvene blev strøgne én for én paa samme Maade som Mursten. Men snart lærte man at hælde Tørvejorden i Rammer, der stod paa Marken og rummede tre Gange fire. »Naar man har strøget Formen af«, hedder det, »og løfter den, se, da staar der 12 Tørv«. Det er øjensynligt, at den ny Opfindelse blev betragtet næsten som et Vidunder: der kunde graves Tørv, hvor det ikke før var muligt; Arbejdet var lettere og Værerne bedre. Hurtigt synes Skikken at have bredt sig over en stor Del af Slesvig; i hvert Fald var det ikke ualmindeligt omkring Aar 1800, at Sønderjyder udlaante Penge mod aarlig at faa et Læs Formtørv i Rente af hver 10 Rigsdaler. 1784 har Iver Iversen første Gang anført Udgifter til Tørvegravning. 1817 lod han stryge over 100,000 Stykker, 26,800 til eget Brug, 73,700 til Salg; — de kostede ham 20 Rigsdaler 45 Skilling foruden Øl og Mad til Tørvegraverne.

Iver Iversen har gjort Optegnelser om Høsttiden fra Forsommeren 1783 til Efteraaret 1788. I det første Aar var det særlig godt Høstvejr; da begyndte Høstletten i Engene den 28de Juni, og den 22de Juli var der indaget; den 1ste August begyndte han at meje, og allerede den 28de i samme Maaned kom den sidste Kærv i Hus. Værst var det 1786, da Kornhøsten ikke begyndte før den 25de August og

1) Der fortælles, at en Bolsmand i Nustrup (omtrent 2 Mil vest for Haderslev) omkring Aar 1800 havde faaet fat paa noget »tyrkisk Boghvede«, som under Væksten kun adskiller sig fra den almindelige derved, at den gror hurtigere og bliver kraftigere, men iøvrigt er saa tyksskallet, at den næppe nok kan give Gryn, og derved bliver til et besværligt Ukrud. Før dette gik op for Naboerne, havde hver og en stjaalet noget til Udsæd; og senere hen havde de alle til Hobe Møje med at faa Agrene rensede.

Fig. 226. Bullhus i Haderslev. 1 Fremgulv, 2 Kokken, 3 Sønderdøms, 6 Pisel, 8 Kløve, 9 Kælder. Fra det 17de Aarhundrede.

Fig. 227. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Haderslev. Indhus med Kvist. Fra Tiden omkring Aar 1600.

trak ud til den 22de September. Herom skriver Sognefogeden: »I dette Aar var det en bedrøvelig Høst med Regn og Storm; ja det regnede i 8 til 12 Dage bestandigt, saa at der i den Tid ikke kom et Neg ind. Den 14de September begyndte det med godt Vejr igen, (og dette varede) til den 23de September, saa gav det Regn igen. Ellers kom dog Kornet skikkelig godt i Huse. Herren være derfor lovet«.

228

Der blev skaaret Siv, naar Vejret hindrede Folkene i at tumle med Kornet. Om Efteraaret var der Travlhed med Hør- og Humleavl¹⁾.

Besætningen var anselig, men af veksende Størrelse. I gode Aar kunde Iver Iversen købe mange Kreaturer og tilmed tage »Græsleje« af fremmed Kvæg. (Der er Exempel paa, at han fik Ulden af henimod en Snæs fremmede Faar og Lam, som havde gaet Sommeren over i

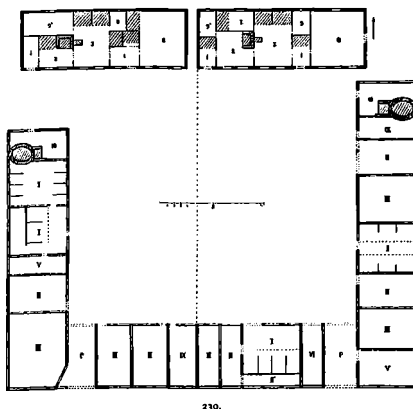
hans Kobler). Var der Fodertrang, maatte han derimod tinge Græsning i Landsbyer, som laa adskillige Mil fra Fredsted; saaledes i Sest tæt ved Kolding. — Uden Hensyn til Afgrøden veksle Studenes Tal ved de aarlige Køb og Salg. I Aarene

1) Naar Hørrer var rusket, lagde man den ned i en Dam, og her laa den syv, otte Dage for at »rødes«. (I Tørvegravene maatte den nødig komme; thi i saa Fald blev den graa.) Dernæst blev den »græsset«, idet den bredtes tyndt ud paa Græsjord og henlaa tre, fire Uger for at bleges. — Man »braadede« den (mellem Mikkelss og Mortensdag) for at faa Skallen løstet fra Taverne. Dette skete i et Skur, som tilhørte Byen; derinde var en muret Grav — 4 Alen dyb, 5 Alen lang og 1 1/2 Alen bred — og paa begge Sider af denne en Grøft saa dyb, at Arbejderne kunde staa i den og syse med Hørrer uden at bukke sig. I Graven havde man en Tørveild; ovenover denne, fra Bred til Bred, laa først to Tværtræer og saa en Række Stænger paalangs, som bar Hørrer. Naboerne hjalp hverandre, saa enhver fik sin Hør braadet paa én Dag. For at spare Brændsel fulgte den ene Bonde umiddelbart efter den anden, og i Almindelighed blev Ilden holdt vedlige en hel Uge. (Ikke sjældent skete det, at noget Hør faldt ned paa Tørvegløderne, og Skuret brændte.) Medens Braadningen gik for sig, stod nogle Piger nede i Grøfterne for at brede Hørrer ud paa Stængerne og paase, at den blev passende gennemhedet; nogle Børn rakte dem Hørrer i haandfuldevis; andre tog imod den og bandt den i Knipper. Et Knippe, der bestod af tyve samlede Haandfulde og endnu én til at binde med, kaldtes en Lime; fire (sommesteder fem) Limer udgjorde »en Pige«; thi saa meget kom paa hver Piges Part, naar Hørrer blev skættet. — Skætningen fulgte saa hurtigt efter Braadningen, som det vel var muligt; og naar den skulde gaa for sig, blev der rundt i Nabolaget indbudt til en »Skaghøtte«. Allerede mellem 1 og 2 om Morgenen mødte Pigerne paa Loen med deres Skættefod og Skagespaan; som oftest fulgte en Karl med hver af Pigerne, og han hjalp til ved den første Omgang, den saakaldte Skrupning. Ved Daggry, naar Skrupningen var tilende, trakteredes der med Kaffe og Hvedebrød, hvorpaa Karlene gik hjem, medens Pigerne blev til og paa Formiddagen og renskagede. Begyndere, som ikke kunde vinde med, tog fat igen saa tidligt næste Dags Aften, at de var færdige før Nadvertid, da Alle de Andre samledes til Skættegildet. Først vankede der Riscngød, og saa var der Dans til langt ud paa Natten. — Hyppig blev der arbejdet næste Nat i en anden Gaard, og saaledes kunde der være Skaghøtte efter Skaghøtte et Par Uger itrak. — (»Høtte« alene betyder Bryllup; men Sønderjyderne havde baade »Skaghøtte«, »Spillehøtte« og »Dancehøtte«).

Fig. 228. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Haderslevgegnen. Gavle med Husbrænde. Fra det 17de Aarhundrede.

Fig. 229. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Koldinggegnen. En Bondegårds Udhuse. Fra det 17de Aarhundrede.

1779 til 1786 »indbånd« Sognefogeden hvert Efteraar: 28 til 34 Stude, 8 til 10 Stykker Ungkvæg og ligesaamange Kør, 8 Heste samt 13 til 15 Faar; desuden havde han et Par Sør og adskillige Grise. Naar det ikke var Oldenaar, blev Svinene satte paa Sti ved Midten af October, og samtidig blev nogle af Hestene tagne ind; de øvrige Dyr kom paa Stald i Begyndelsen af November. — I Nørreslesvigs anelige Bøndergaarde var dengang tre Stalde: Kostalden i Indhuset, Hestestalden i en af Udlængerne og Studestalden i en anden;

saaledes ogsaa hos Iver Iversens, hvor Studestalden kunde rumme 34 Stykker foruden Ungkvæget. — I den Grad optog Besætningen Bøndernes Interesse, at Folk, som kom i Besøg, strax skulde ud at se paa »dem Stud«.

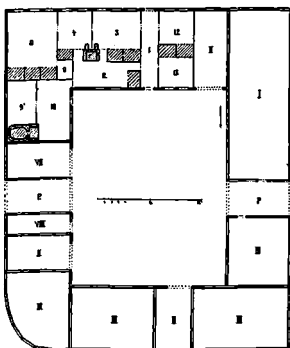
Næppe nok var Studene tagne ind, før Handelsmændene indfandt sig. Det hændte, at hele Besætningen blev solgt paa engang, og saa rejste Sognefogeden rundt og købte nogle Stykker her og der, indtil han atter havde et passende Antal; men disse Dyr var et Aar eller to yngre end dem, han havde solgt. Handelen blev altid afsluttet paa den Betingelse, at Sælgeren skulde beholde Kreaturerne til sidst i April. — Ved Indkøb af Heste og Kør maatte Folk se sig for; thi Bønderne satte en Ære i at gøre »en god Handel«, og Spot og Skade fulgtes ad, naar En lod sig narre. Derimod herskede der stor Ærlighed i Studehandelen, hvor det gjaldt om at holde Kunderne til Huset; Sælgeren vaagede nøje over, at Studene blev afleverede i fortrinlig Stand, selv om han skulde fodre dem et halvt Aar, efter at der var drukket Lidkøb.

I Begyndelsen af Maj blev de ny Stude og den øvrige Besætning slaaget paa Græs i Skoven; og saa overflødig var Sognefogedens Vinterfoder, at han til den Tid kunde have halvfemte Hundrede Lispund Hø at sælge).

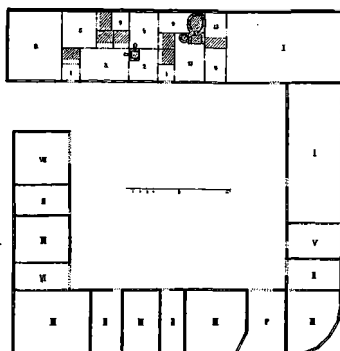
Man skulde mene, at Bøndernes Regnskabsbøger først og fremmest gav et Overblik over deres Indtægter og Udgifter; men dette er dog ikke Tilfældet. Gennem-

1) Foraarsgræsningen var forbunden med Fare for Ungkvæget samt for ældre, indkøbte Dyr, der ikke kom fra en Skovegn; som Følge af at de aad Anemonerne, gik Blodet over i Urinen. — Iøvrigt fik Ungkvæget ofte Miltbrand, »Rasselbrand«, der næsten altid endte med Døden; ikke sjældent gik hele Aarets Tillæg tabt. — Huden hæver sig langs med Ryggen; stryger man henover Hævelsen, fremkommer en skrattende Lyd lig den, der høres, naar man trykker paa en tør, halvt opblæst Svineblære; herfra hidrører Sygdommens Navn.

Fig. 230. Tvillinggaard fra Haderslevengen. Indhusene er Bindingsværk, Udbusene er Bulhuse. P Indkørsel, I Stalde, II Loer, II' Foderlo, III Lader, V Svinestier, VI Vognport, IX Huggeluse. 1 Fremgulve, 2 Køkkener, 3 Dørns, 6 Piseler, 7 Kamre, 9 Bod, 9' Kældere. Indhuset til Højre er opført 1724; de øvrige Bygninger er noget yngre.

331.

332.

gaaende førte Folk kun Bog over »Ind- og Udgåeld« (Credit og Debet). Nu og da forsøgte de at faa Rede paa, hvad der blev brugt i et bestemt Øjemed, og hvad der kom ind for en og anden Vare; men Talstørrelser, som aarlig var ens, blev ikke opskrevne, og samlede Opgørelser tænkte Ingen paa. — Vil vi forsøge at danne os en Mening om Iver Iversens Bruttoindtægter, maa vi tage Hensyn til, at Alt, hvad der blev brugt i Husholdningen, var taget forlods ud af Gaardens Avl. Traditionen beretter, at Huset var et godt Madsted, hvor ogsaa Sognets Fattige daglig hentede deres Del af Gryn, Mel, Brød og Sulevarer; Regnskabsposterne tyder ligeledes paa, at her har været fuldt op af Føde- og Drikkevarer. Omtrent hver 16de Dag blev 10 Skæpper Rug malet alene til Bagning; til Mel og Gryn blev der i Aarets Løb brugt 30 til 32 Tønder Korn, og noget mere kunde gaa med til Øl og Brændevin. — Saaledes i Regnskabsaaret 1787 og 1788 (fra Høst til Høst) til Øl 23 Tønder, 2 Skæpper Byg, til 286 Kander Brændevin 13 Tønder Byg, Rug og Boghvede, men vel at mærke, i det Aar gjorde Iver Iversen sin Datters Bryllup. — Da det ikke kunde falde Sognefogeden ind at blande sig i sin Kones Sager, savner vi Oplysninger om Indslagtningen samt om Forbruget af Smør, Ost og saa videre; ligesaa lidt er der gjort Rede for Hør, Uld, Skind og andre Beklædningsgenstande. — Efter Sigende blev det anset for en Skam at gaa til Kræmmeren, naar det ikke gjaldt Silketøj til en Brudekjole og anden Højtidsdragt.

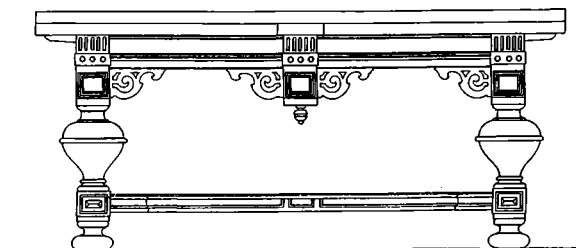
Vi ser, at Magasinkornet og andre Extraskatter blev ydede in natura, samt at Husmænd og Haandværkere for største Delen blev betalte med Gaardens Produkter; men om Størrelsen af Skatten er der ingen Oplysninger, og hverken Daglejen eller

Fig. 231. Haderslevgaen. Fig. 232. Aabenraegaen. Indhusene er Bindingsværk, Udhusene er Bulhuse. P Indkørsler. I Stalde, II Løer, III Lader, V Svinesti, VI Vognport, VII Vedskjul, VIII Rum for Fjerkær. I Fremgulve, 2 Køkkener, 3 Store-Dørner, 4 Lille-Dørner, 5 Nørre-Dørns, 6 Piseler, 9 Bøler, 9 Kældere, 10 Bagerser, 12 Igekanre, 13 Kartekamre. Vistnok opførte i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede.

Tuskhandelen lader sig beregne. Salget af Smør, Svin, Lam, Gæs og Smaakreaturer ved vi heller ikke noget om.

De fleste Penge kom ind ved Studehandelen, og denne var saa meget mere indbringende, som Sønderjyderne var fri for den anselige Told, der blev opkrævet ved Udførsel fra Kongeriget. I Aarene 1783, 1786 og 1798 fik Iver Iversen henholdsvis 627, 718 og 832 Rigsdaler for 34, 35 og 32 Stude. Af Korn blev der i Aarene 1785 til 1788 solgt henholdsvis 76, 70 og 104 Tønder for 750, 680 og 573 Mark. 1786 gav Salget af Træ og Rør 260 Mark. — Vi tør vistnok anslaa et godt Aars Bruttoindtægt til 1,200 Daler (à 3 Mark), og det var en betydelig Sum i de Tider.

Omfanget af Iver Iversens offentlige Regnskaber fører til den Slutning, at hans Bestillinger som Sognefoged har optaget hans meste Tid. Naar han desuden skulde føre Tilsyn med sin store Bedrift og afslutte de nødvendige Handeler, var

231.

det sikkert med Nød og næppe, han selv kunde saa sit Korn samt gaa foran med en Le i den travleste Høsttid. — Hans Folkehold var da ogsaa betydeligt. Skønt Husmændene og deres Kvinder gjorde en stor Del af Gaardens Arbejder, var der til Stadighed to Karle, en Dreng og to Piger, desuden en »Tredjekarl« og en Malkepige om Sommeren samt en Studerøgtter om Vinteren; han var som oftest Nørrejyde.

Naar Folkene blev fæstede, fik de nogle Skilling i »Gudspenge«. Halvaarslønnen var for en Karl 6 til 8 $\frac{1}{2}$ Rigsdaler; Røgtteren fik ligesaa meget, ihvorvel en Del af hans Indtægt bestod i Drikkepenge og følgelig var usikker; Drengen og Pigerne fik omtrent det Halve. Husbonden maatte betale Kopskat for hele sit Tyende; en Karl, der var »Nationalrekrut« — »Udskudsmand«, som det dengang hed paa dansk, — og fri for Skat, krævede til Gengæld »en Madpose til Mustring«. Baade Piger og Karl fik desuden Hør og Uld samt Træ til to Par Træsko.

Fig. 233. Tegnet under Heint. Sauermans Ledelse af Elever i Flensborg Skole for Kunsthaandværk. Tønderegnet. Egebord med Ibenholts Indlægning. Fra Tiden omkring Aar 1600. Originalen i Flensborg Museum.

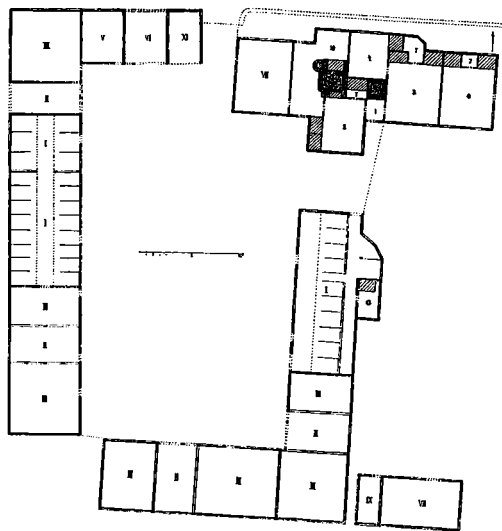
Fig. 234. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Bondegaard i Koldingegnen. Opført 1700. Jævnf. Fig. 235, 236, 237 og 238.

Der var jævne og fortrolige Forhold mellem Husbondfolket og Tyendet; men Sognefogedens Husholdning adskilte sig dog fra de øvrige Bønders derved, at Folkene om Middagen spiste for sig selv — i Køkkenet; og denne Skik er saa meget mærkeligere, som der endnu omkring Aar 1700 var Herregaarde i Koldingegnen, hvor Tyendet indtog sine Maaltider i Fruerstuen. — I de lange Vinteraftener var derimod Alle samlede i Dagligstuen. Naar Sognefogeden ikke sad ved sit Chatol og skrev og derfor krævede Tavshed, blev der for detmeste fortalt om Nisser og Troldeøj, Varsler og Gengangere; da kom der tit en Gysen over dem alle, og det

hændte, at selv Forkarlen blev saa bange, at han ikke turde gaa ene ud til Hestene. — Gamle Røgttere, som kunde mange Historier fra fremmede Egne, stod højt anskrevne¹⁾.

Idet vi følger Hovedtrækkene i Bøndernes øvrige Optegnelser, gaa vi først til Ørsted, som ligger to Mil vest for Christiansfeld. Her har Sandemanden Anders Petersen fra 1740 til 1808 ført en Aarbog, hvori han omtaler mange af Egnens økonomiske Forhold, og hvor han særlig gør Rede for Høsten og for Kornpriserne. — Som Følge af

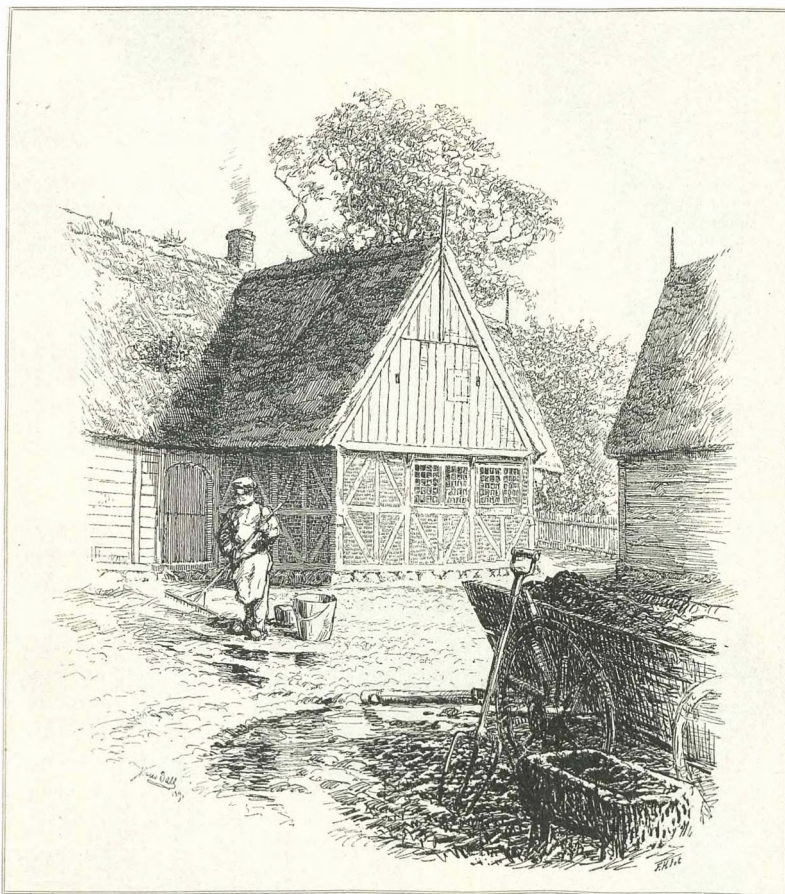
235.

Misvæxten 1740, siger han, steg Rugprisen til 24 Skilling for Skæppen, og da lod Kongen indføre Korn, der blev laant ud til Bønderne paa den Betingelse, at de skulde give 9 Skæpper for 8, naar de fik noget at betale med. Næste Høst var

¹⁾ Selvfølgelig har skiftende Tyende bidraget til at udbrede Sagn og Sange; men for de sidstes Vedkommende har Taterne vistnok virket betydelig. Endnu for en Snes Aar siden mødte Folk af Taterslægt paa Markederne i Vendsyssel, hvor de solgte Viser »trykte i dette Aar«, som de samtidig spillede og sang; Køberne sluttede Kredts om Spillemanden og hans Kælling og sang med, til de kunde Melodien. Her forekom kendte Folkeviser i underlig Forklædning, saaledes: »Prinsessen gaar i Tivoli med sit udslagne Haar; der ser hun liden Zodaris staa ved Guldtaflebord. For de spillede Guldtræning«. — At Skikken har gamle Rødder, fremgaar vistnok af et Sted hos den spanske Digter, Miguel de Cervantes Saavedra, i hans Novelas exemplares, som udkom 1613 (oversat paa Tysk af A. Keller og Fr. Notter), hvor der siges Side 73, at unge Zigeunere, udsendte for at tjene Penge, alle tilhobe var velforsynede med Romancer.

Fig. 235. Koldingegnen. Bulhuse, en Del af Indhuset er dog Bindingsværk. I Stalde, II Loer, III Lader, V Svinesti, VI Vognskjul, VII Vedskjul, IX Huggeshus, XI Brøndhus. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Støredøms, 4 Lilledøms, 6 Pisel, 7 Kamre, 10 Bagers, 13 Karlekammer. Opført 1690—1700. Jævnf. Fig. 234, 236 og 237.

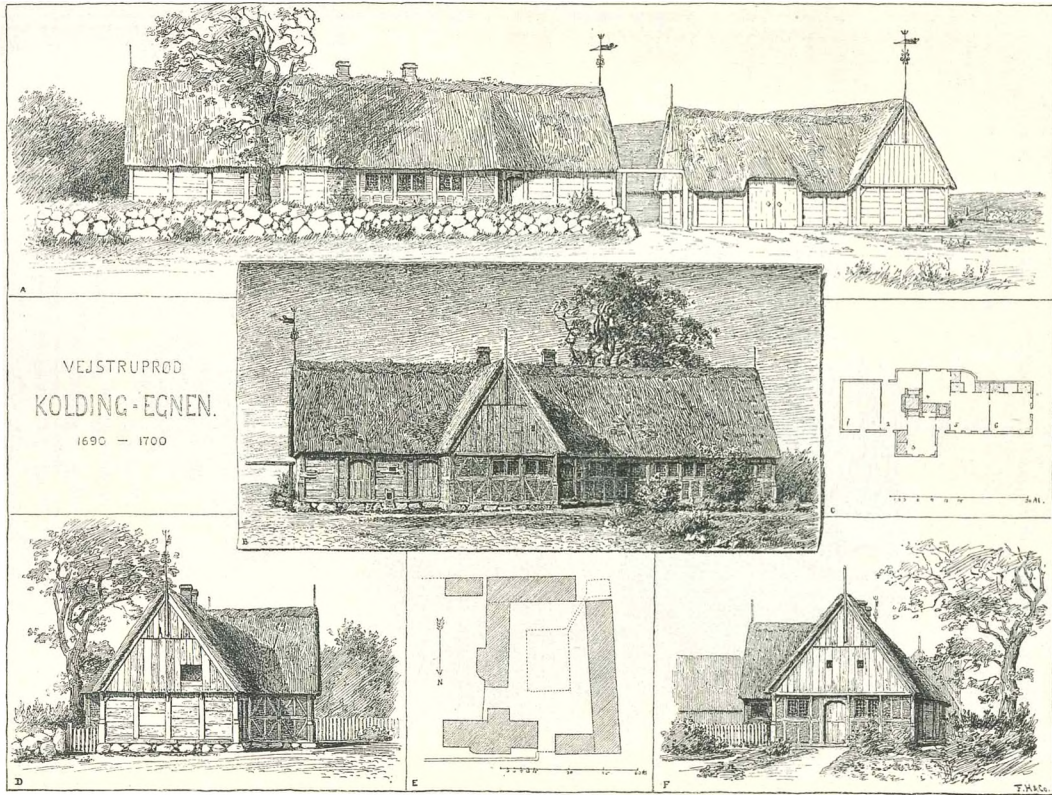
der kun til Nødtørft; men allerede 1742 havde Folk fuldt op af Vintersæd, og nu kom der — om end med et Par Afbrydelser — en Række af frugtbare Somre, som

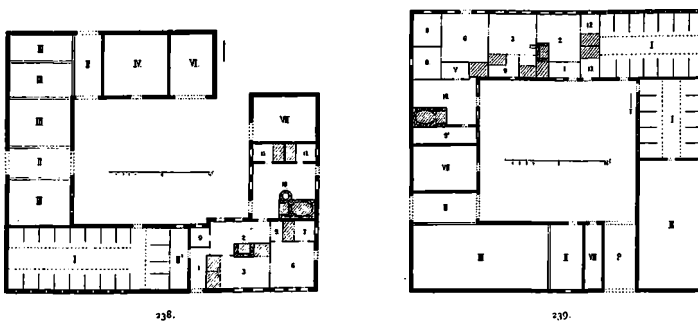

236.

varede til 1767; særlig gode, »velsignede og overflodige« var Afgrøderne 1747, 48 og 52. I al den Tid stod fordetmeste en Skæppe Rug i 8 til 12 og en Skæppe

Fig. 236. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Koldingegnen. Jævnf. Fig. 234, 235 og 237. Opført 1690—1700.

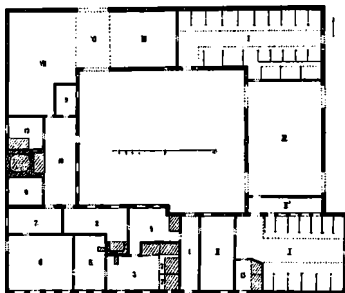
Byg i 6 til 10 Skilling. — Saa blev Tiderne »saare onde«. I den vaade Sommer 1767 gav Kornet mange Traver men faa Skæpper, og de Fleste avlede ikke til Udsæden. Den næste Høst blev ogsaa tarvelig. »Dette Aars Rug«, skriver Anders Petersen, »var saa ringe, at det var ynkeligt at se. Vi avlede vel 22 Traver efter 6 Tønder Sæd; men deraf fik vi kun 4 $\frac{1}{2}$ Tønde; noget gav en halv Skæppe af Traven, noget slet intet. Af samme 4 $\frac{1}{2}$ Tønde saaede vi 4 Tønder og havde saa 4 Skæpper til Husholdning i et Aar. Dertil købte vi af den Rug, som kom fra Danzig, 3 Tønder à 10 Mark. Vi brugte mere end Halvdelen Bygmel i Brødet det hele Aar. Vi avlede 20 Traver Byg, som gav 16 Tønder, og dette var vores meste Føde, — Baaget (Boghvede) 10 Tønder og 18 Traver god Havre«. I de paafølgende Aar blev Høsten i Ørsted forringet derved, at Naboerne havde udskiftet og ikke strax kunde faa den nyopbrudte Jord i god Drift. Fra 1767 til 72 var her Misvæxt, og Kaarene blev saa meget værre, som Kvægsygen i høj Grad hjemsøgte Egnen. Vistnok med Rette siges der, at »Ingen i Mands Minde har erfaret saa stor Trang, som nu er«. — I Resten af Aarhundredet gik det i høj Grad op og ned med Frugtbarheden. 1773, 77, 87 og 89 var særlig gode Aar, og i det sidste blev endogsaa »al Slags Grøde overmaade rigelig«; men i den mellemliggende Tid var der ofte under Middelhøst. — I nogle af de frugtbareste Aar kunde Brødkornet faas til det gode Køb, som forhen var almindeligt; men i det Hele taget gik Priserne betydeligt tilvejs. Fra 1768 til 1799 var det ikke sjældent, at Rugen kostede dobbelt saa meget som i det foregaaende Tidsrum; 1800 og 1801 fik Bønderne i Haderslevgnen endogsaa 48 Skilling for en Skæppe Rug og 32 Skilling for en Skæppe Havre. — Smørpriserne steg ligeledes: 1762 stod Tønden i 16 Rigsdaler; tyve Aar senere blev

Fig. 237. Karl Jensen. Efter R. Mejborg. A Gaardens Nordside, der vender mod Landevejen. B Indhusets Sydside; D dets vestlige, F dets østlige Gavl. C Grundplan af Indhuset. E Grundplan af hele Gaarden. Jævnf. Fig. 234—36.

Fig. 238 og 239. Gramegnen. Grundmur med Bræddeskille- rum i Indhusene. P Indkørselsport, I Stalde, II Loer, III Foderlo, III Lader, IV Rum til Ungkvæg, V Svinesti, VI Vognport, VII Tørvehus, VIII Rum til Fjerkræ, 1 Fremgulve, 2 Køkkener, 3 Dørnser, 6 Piseler, 7 Kammer, 8 Kløve, 9 Boder, 9 Kælder, 10 Bagers, 12 Pigekamre, 13 Karlekamre. Fra forrige Aarhundrede.

den betalt med 28 og 1786 med over 37 Rigsdaler. — Det samme var Tilfældet med Hestepriiserne. 1761 skriver Anders Petersen: »I dette Aar er Bæsterne saa dyre, som ikke noget levende Menneske kan mindes; thi et temmeligt Bæst koster her paa Egnen 100 Mark og et skikkeligt ungt Bondebæst 40 Rigsdaler« (à 3 Mark). Næste Aar var Summerne stegne til henholdsvis 50 og 60 Rigsdaler. Lignende Priser var længe gangbare, ihvorvel der nu og da indtraf en pludselig Dalen, som medførte, at »utalig Forlis fandt Sted i Handel og Vandel, og mange Handelsmænd blev fattige Folk«. — De fleste Heste gik til Tyskland; derimod blev en stor Part af Smørret opkøbt til de hollandske og engelske Flaader.

Om Anders Petersens egne Vilkaar giver Aarbogen kun faa og spredte Oplysninger. Hans Avlsregnskaber, som begynder 1750 og ender 1796, viser, at det

240.

langstraede Korn i Gennemsnit gav henimod 50 Traver aarlig, samt at der i de bedste Aar — 1756 og 64 — var henholdsvis 74 og 73 Traver, men i de ringeste — 1783 og 88 — kun 26. Da denne Avl ikke er mere end Femteparten af Iver Iversens, maa Sandemandens Bol vistnok have været uanseligt.

Ogsaa i denne lille Gaard blev »ædende Varer« tagne forud af Avlen, og daglig blev Mel, Gryn og Brød uddelt til Fattigfolk; men her maatte spares paa alle Maader for

at erhverve en Nødskilling. Først og fremmest var det nødvendigt at udrette det mest mulige med egne Hænder og derved begrænse Husstanden. 1766 bestod Anders Petersens af tre Voxne og fire Børn; rimeligvis har der været en Karl, men intet kvindeligt Tyende. Ifølge Regnskaber fra samme Tid blev her Aaret rundt brugt 24 Tønder Korn til Mad og Drikke: »Rug 12 Tønder, Malt 3 Tønder, Byg til Mel 1 Tønde, Baaget 7 Tønder og Havre 1 Tønde«. Denne Liste faar forøget Interesse, idet Sandemanden tilføjer: »Nu regner jeg til et gammelt Menneskes Føde i Aaret: 2 Tønder Rug, $\frac{1}{2}$ Tønde Malt, 1 Tønde Baaget, 2 Skæpper Byg til Mel, 2 Skæpper Havre til Kaalgryn og desforuden Flesk, Smør, Kød præter plura«. — Den største Sparsommelighed fandt Sted ved Brygningen. Da Maltforbruget her i Huset var kun Niendedelen af Iver Iversens, maa Øllet have været forholdsvis tyndt.

Kreaturene fik største Parten af Havren, og før 1767 fik de tilmed nogle Traver af det øvrige Korn. Senere hen, da Kornpriserne steg, blev baade Rug og Byg tærsket til sidste Kærv og saa vidt muligt gjort i Penge; men naar Sæde- og

Fig. 240. Tønderregnen. Grundmur. I Stalde, II Lo, III Foderlo, III Lader, VI Vognport, VII Torvehus. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Sønderdøms, 4 Norredøms, 5 Lilledøms, 6 Pisel, 7 Kamre, 9 Kældere, 10 Bagers, 12 Pige-kammer. Fra forrige Aarhundrede. Jævnf. Fig. 241.

Skattekorn, Brød- og Malkorn var taget fra, havde Sandemanden dog sjældent mere end 6 til 8 Tønder at sælge, og selv i de frugtbareste Aar fik han kun en Snes Tønder tilovers. — I somme Aar indbragte Smørret mere end Kornet; 1785 blev der solgt en halv og 1782 næsten en Tønde.

Den, der kun kender Kongerigets Forhold, studser maaske over, at der kunde sælges saa meget Smør fra saa lille en Gaard. Men Nørreslesvigs Bondeskifter fra

241.

det 16de og 17de Aarhundrede viser, at her allerede dengang var et betydeligt Ko-hold. Rhode*siger, at der forholdsvis var flest Køer paa Vestkysten — et Udsagn, som dog ikke bekræftes af Aktstykkerne. Ifølge en Kvægtælling, der 1761 fandt Sted paa Gram, havde Bønderne her paa Godset 726 Køer og 148 Stude, altsaa fem Køer for hver Stud; derimod viser Skiftebreve fra 1701 til 1733, at Bols mænd paa Trøjborg Gods havde tre Stude for hver Ko.

Fig. 241. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Tønderegnen. Parti af en Gaardsplads. Jævnf. Fig. 240. Fra forrige Aarh.

Mange Steder vesterpaa var Agerbruget endnu i forrige Aarhundrede meget gammeldags. Der var Landsbyer, hvor Sæden blev pløjet ned, og Alsædejord forekom hyppigt. Aar ud og Aar ind blev Indmarkerne tilsaaede med Rug. Udmarkerne hvilede tolv til atten Aar; derefter fik hver Bolsmand tilmaalt et Stykke, hvor han kunde tage to Ruggrøder, og dernæst blev disse Agre atter udlagte til Græsning for Byens Faareflok. Andre Steder havde Naboerne ophævet Fællesskabet og indført et Sædskiye, som ikke var ringere end Østkystens. — I en og samme Egn fandt man vidt forskellige Agerbrug; ja, fra Højeryggen til Vestkysten kunde man endogsaa finde den mest uensartede Drift paa samme Gaards Jorder. Grunden hertil var, at Bønder, der havde mange Tønder Land, kun beholdt Engene ubeskaarne, men derimod bortforpagtede al den Agerjord, de ikke kunde faa rigeligt gødet. Paa deres egne Marker var Byg Hovedfrugten, og her var en fire eller femaarig Rotation, hvor en Gift Ærter kunde være indskudt mellem de langstraaede Sædarter. Paa de udlejede og slet gødede Agre blev der kun med lange Mellemrum taget én Boghvede- og to Ruggrøder.

242.

243.

Til disse Gaarde hørte Jef Tygesens, som ifølge hans og hans Søns Regnskaber — fra 1743 til 1800 — var blandt de største i Emmerlev ved Højer¹⁾. I Jef Tygesens Tid var omtrent en Tredjepart af Agerjorden udlejet paa Aaremaal; som Exempler anføres, at Jørgen Kræmmer og Laust Kromand havde hver ti Agre, Peter Smed tre, Peter Urmager og Organist Didriksen hver en. Ved Midten af Aarhundredet steg Landlejen til mere end det Dobbelte: 1744 forpagtede Nis Andersen »de Langagre paa Heden«, og gentagne Gange — 1751, 53, 58 og 68 — fik han sin Contract fornyet; den aarlige Afgift blev da sat henholdsvis til 7 Mark og 8 Skilling, 9 Mark, 13 Mark og 18 Mark. De øvrige Afgifter foregedes paa lignende Vis i dette Tidsrum; men senere blev de kun ubetydeligt forhøjede²⁾.

1) 1750 brandforsikredes Bygningerne for 1640 Mark, og det var dengang den højeste Assurance i Emmerlev. Ni Aar senere blev en af Byens andre Gaarde sat 125 Mark højere end Tygesens; men af de øvrige ti var ingen vurderet til det Halve.

2) Det er forstaaeligt, at Godsejere, som ifølge Loven ikke kunde forhøje Landgilden betydeligt, under saadanne stigende Priser stod sig ved at lade Bolene være ubesatte og bortleje Jorderne paa Aaremaal. Om en af Trøjborgs »Øde-gaarde« siges i Ridefogedens Regnskaber, at »den staar i Jordebogen for 31 Rigsdaler og 36 Skilling, men er bortforpagtet for 65 Rigsdaler og 16 Skilling«, og om en anden, at »den staar for 30 Rigsdaler og 36 Skilling, men indbringer aarlig 100 Rigsdaler«. Lignende Exempler forekommer oftere.

Fig. 242 og 243. Højerregnen. Grundmur med Bræddeskillerum. I Stalde, II Loer, III Lade, VII Tørvehus. 1 Fremgulve, 2 Køkkener, 3 Sønderdørns, 6 Nørredørns, 6 Pisler, 7 Kamre, 10 Bagere, 13 Karlekammer. Fra forrige Aarh.

For at kunne forøge Gaardens Besætning havde Jef Tygesen forpagtet en Marskfenne, og den beholdt han, saa længe han levede. Desuden forbedrede han sit Agerbrug paa forskellige Maader. Hvert Aar købte han Gødning hos Husmænd, der holdt Kør, og 1759 skaffede han sig »hvid Rug og femeranske Ærter til en Prøve at saa«. Efter den Tid bestod hans aarlige Udsæd af: »Tadder, Frambyg, gemen Byg, Rug og Havre, samt hvide og graa Ærter«.

Det kunde hænde, at Jef Tygesen solgte en Del af sin Sæd paa Roden — 32 Skaar til én Mand, 20 til en anden — og lod Køberne selv om at bjerge den. Før 1779 solgte han i Gennemsnit 30 Tønder Korn aarlig; men 1759 var Høsten saa god, at han havde 70 Tønder at sælge. — 1780 blev de udlejede Agre inddragne, og nu steg Gennemsnittet af det aarlige Salg til 45 Tønder. Fra 1781 til 91 var der fem Gange over og fem Gange under Middelhøst; 1785 sank Overskuddet ned til 20 Tønder, 1787 steg det til 90. — Af Smaaindtægter skal kun nævnes, at Tygesen provianterede Studekipperne, der skulde til Holland, og betingede sig, at de ved Hjemkomsten betalte ham med udenlandske Varer, fordetmeste Sukker, Risengryn og andre Kolonialvarer, en Gang et Par »Silke Næseduge« en anden Gang en blaa Camisol¹⁾.

Vor Vandring fra Gaard til Gaard ender i Skads (halvanden Mil nord for Højer), hvor Ungkarl Peder Beyer har optegnet, at han begyndte sin Studehandel den 26de Januar 1680, da han var bleven Ejer af 179 Rigsdaler og 1 Mark. »Se det er mine Midler i rede Penge«, skriver han, »Gud hjælpe mig til god Handel og give mig Lykke og Velsignelse, at jeg maa leve ærligt og dø saligt for Jesu Christi Skyld. Amen«.

244.

¹⁾ Camisolen er et Klædningsstykke, der hyppig nævnes i sønderjydske Bondeskifter, og de viser, at den kunde have skrigende Farver, men giver iøvrigt ingen Oplysning om dens Udseende. Vi ser af Toldregnskaber fra Slutningen af det 17de Aarhundrede, at »Camisoler eller Slaabrokke« dengang blev indførte i stort Tal. At Slaabrokke af blomstret, indisk Kattun har hørt til jævne, tyske Borgeres Stadsdragt, fremgaar af Goethes *Hermann und Dortha* (Goethes Werke, Stuttgart 1874. III Bd. S. 1 og 19). I Oehlenschlägers Oversættelse (Kjøbenhavn 1841. S. 75) hedder det: »Meget som Dreng jeg tit af Kammeraterne taalte, naar de med Drilleri min gode Vilje gengældte; sjældent hevned' jeg mig for Slag, for Stød og for Stenkast; Hal' men voved' de paa at spotte min Fader, naar ærbart han med langsomme Skridt om Søndagen vandred' fra Kirke, lo de ad Sløjfen paa Huen og af den blommede Slaabrok, som ærværdig han bar og først idag har forær't bort; frygteligt knyttet jeg Næverne da« — — — Men i Slesvig havde Ordet Camisol i Slutningen af forrige Aarhundrede sikkert en anden Betydning: Paa sine Steder synes man at have kaldt langskodede Veste for Camisoler; i andre Egne var det kraveløse, enradede Frakker, som bar Navnet.

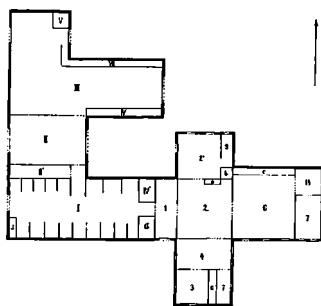
Fig. 244. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Højereggen. Døren er pyntet med en femoddet Stjerne (et Pentagramma eller Marekors. Se R. Mejborg: *Symboliske Figurer i Nortliska Museet*. Stockholm 1889, S. 5 o. fl.). Fra forrige Aarh.

Dengang havde Peder Beyer endnu ikke Disk og Dug. Han boede hos en Morbroder, der i den første Tid lod sig nøje med 12 Rigsdaler og 1½ Skilling i Kostpenge om Aaret, men senere hen, da Søstersønnen var kommen godt i Vej, krævede 25 Rigsdaler for 15 Maaneder. Rimeligvis blev denne Fordring anset for Optrækkeri; thi vor Handelsmand, som nu var bleven trolovet, flyttede strax efter hen til en Svoger, hvor han gav 8 Rigsdaler for 9 Maaneders Kost og Tæring.

Næste Aar den 25de Maj 1686 ægtede han sin Fæstemø, Gøe Maria Andersdatter. At her kom Penge til Penge, ses allerede af Brudgommens »Memoria paa Skænk og Gave, som jeg og Kæreste bekom paa vores Bryllupsdag«. Hans Forældre gav en Sølvkande, hvis Vægt ikke er opgivet, andre nære Slægtninge to Sølvskaale paa 19½, og 25 Lod samt sex Støb, der vejede fra 5½ til 8 Lod; 29 Personer gav hver en Ske; det samlede Sølvtojs Metalværdi blev anslaaet til 264 lybske Mark.

De øvrige Gæster gav Penge, fra 24 Skilling til 2 Rigsdaler, ialt 409 Mark og 8 Skilling. — Dette var godt i og for sig; men bedre var det dog, at Peder Beyer fik en af Nørreslesvigs anseligste Gaarde i Medgift.

Efter Giftermaalet blev Handelen udvidet betydeligt. Paa Skadsgaard fodredes saa mange Stude, som Stalden kunde rumme, og det var ikke færre end fire Snese; de omboende Bønders Besætninger — ofte 12 til 18 Stykker — blev atter og atter indkøbte. En Del Stude solgtes i Tønder, en Del gik længere sønder paa og somme helt ned til Lybeck. Mange førtes til

245.

Holland, og i den Anledning blev der fragtet frisiske Skippere, som tog henved et Halvhundrede ombord og desuden ret anelige Mængder af Honning og »Bøster« (Skinker). Disse Skippere gjorde Tjeneste som Mellemandlere og drev hyppig Tuskhandel.

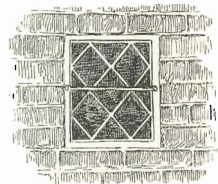
Naar Farten gik hjemad, var Skuden ladet med: Tobak og Kridtpiber, »Pulver« (Krudt), Sirup i skæppevis, »Sukkerhatte« (Sukkertoppe), »Risgryn«, »Amdam« (Stivelse), »Corinther« og Kryderier. — For det meste tog Peder Beyer 2,000 til 3,000 Pund Tobak hjem om Aaret; 1696 fik han endogsaa over 4,200 Pund. Det var let at sælge den, da der var Kunder i alle omliggende Byer; somme Bønder købte 80 til 90 Pund om Aaret; selv Byhyrden og Skolemesteren kunde smøge et

1) Tobakken kom for det meste i Kurve, som rummede 359½ Pund og blev betalt med noget mere end to Tønder Honning; en Del var spunten i Ruller og en Del pakket i Karduser, som havde til Paaskrift: »Dese Taback is te koop by — —«; herfra hidrører det, at somme Folk endnu forlanger »Desetobak«.

Fig. 245. Højereggen. Jef Tygesens nedbrudte Gaard i Emmerlev. Tegnet af de sidste Beboere. I Stald, II Lo, II' Foderlo, III Lade, IV Faaresti, IV' Kalvebøgl, V Svinesti, VII Tørveskjul. I Frengulv, 2 Køkken, 2' Bryggers, 3 Sønderdørns, 4 Nørredørns, 6 Pisel, 7 Kamre, 14 Gang. a Arne, b Bagerovn, c Senge, d Vandrug.

Par Pund om Maanedene, skønt de havde daarlig Raad til at afse den Skilling, de gav for Fjerdingspundet. Kridtpiberne blev som oftest afhændede dusinvis; men Kromanden i Ballum tog et Gros ad Gangen, og det kostede en Mark. »Brændeved« og »Latter« (Lægter), Klipfisk, Jern, Sæbe og Hør, som kom fra Flensborg, hørte ogsaa med til Peder Beyers Handelsvarer, og især den sidste fandt god Afsætning. — Omkring Aar 1700 købte vor Handelsmand ikke faa Skibsparter; han var da gerne paa Part med sin nærmeste Slægt. — Man skal vistnok lede længe for at finde en tilsvarende Omsætning i en Bondegaard. Men at Storbønderne ejede Skuder, at de selv sejlede til Udlandet med deres Produkter, og at de hjemførte andre Varer, som de forhandlede, var forhen almindeligt.

Intet Emne har fængslet Bøndernes Opmærksomhed mere end Kvægpesten, og om den foreligger der saa mange flere Beretninger, som det Afspærringssystem, den medførte, tvang saa at sige hver Mand til at skrive Breve. Den efterfølgende Skildring hidrører i det Væsentlige fra en Brevvexling, som Trøjborgs Ridefoged har ført med Almuen, samt fra Optegnelser i Bøndernes Dagbøger; til Indledning fremsættes en Side af Jef Tygesens Regnskabsbog, hvor han skriver: »Anno 1744 straxen efter Nytaarsdag lod sig en usædvanlig Stjerne se paa Himlen om Aftenen Klokken 7 slæt udi Sydvest med et Ris op fra sig, og (den) gik neder udi Vesten til Norden saa ungefær Klokken 11 til 12. Mens hvad kommer herefter? Stor Syndestraf! Anno 1745 om Pintsdagstid begynde Fæsygdom hos mig, som var den første i Byen, og tog mig sex Stykker fra det ene efter det andet. Saa blev det hos mig stille indtil Allehelgensdag, saa begynde det igen og tog alt det, jeg havde, undtagen én Ko, som gik Sygdommen igennem. Og den gode Gud gjorde det saa godt for os, at vi hjalp os vel med den samme om Vinteren og fattedes intet enten Melk eller Smør«.

246.

For Nørreslesvigs Vedkommende begynde Kvægsygen hos Christen Mamsen i Søndervollum (2 Mil nord for Tønder). Gaarden blev strax afspærret; Naboerne maatte stadig holde Vagt ved Indgangene, og Beboerne havde kun skriftlig Forbindelse med Omverdenen. Den 11te Marts skrev Ridefogeden til Bolsmanden: »Velagte Christen Mamsen! Det gør mig hjertelig ondt, at Eder saa stor Ulykke er tilslaaet. Dog kan det blive godt, om den fromme Gud vil bevare de Omliggende; thi saa kan Mange endda hjælpe én Mand eller to. Ellers haver jeg igaar med største Forundring fornummet, at I ikke efter Hans Kongelige Majestæts Forordning og efter min derpaa grundede Ordre saa strax haver ihjelslaget det syge Kvæg, mens ladet samme leve, indtil det af sig selv er dødt. Jeg havde ikke ventet af Eder, som en fornuftig Mand, saa stor Formastelse, og faar I da at staa Eders egen

Fig. 246. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Egnen mellem Tønder og Ribe. Blyvindu. Vistnok fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Jævnf. Bernhard Olscn: Vore egne Vinduer i 1670. Ude og Hjemme 1881.

Fare i sin Tid. Ved den Exprese, som afeleverer dette ved Søndervollum Bro, befales Eder endnu engang under Æres og Velfærds Fortabelse, at, ifald endnu i Eders Stald skulde findes mere sygt Fæ, I det da ufortøvet ihjelslaar og nedgraver. Saa maa ogsaa under samme Straf hverken I selv eller nogen af Eders Folk uden nærmere Ordre komme udenfor Eders Hus. I Særdeleshed maa I tage Børnene vel iagt, som ikke betænker, hvor betydelig denne Sag er. Jeg forbliver Eders — —¹⁾. To Dage senere stod Christen Mamsens Stalde tomme; 10 Stykker Kvæg var slaede ihjel, og 21 var selvdøde. Somme Folk troede, at nu, da der ikke var mere sygt

247.

Kvæg i Byen, var der ikke længere Fare for Smitte. Der lyder som et lettende Suk, idet en af Naboerne skriver: »Velædle Hr. Forvalter! Eftersom De af Deres Kærlighed og Omsorg for os nu bedrøvede Underdaner her udi Søndervollum haver gjort sig den Umage udi disse forbigangne Dage at rejse til os angaaende den smitsomme Syge, som hos Christen Mamsen haver grasseret, da haver vi nu idag ved dette lidet Skrivelse villet give Hr. Forvalter Clausen vores Tilstand og Lejlighed tilkende. Gud være lovet, endnu er (vi andres) ganske sundt alt tilsammen. — — (Jeg) forbliver velædle Hr. Forvalter Clausens beredvilligste Tjener. Iver Andersen«. Endnu den 16de hedder det: »Fæet er Gud ske Lov sundt og veltilpads i Sønder-

¹⁾ Eftersom der — i Trøjborgs Arkiv — kun foreligger Concepter til Clausens Breve, mangler Underskrifterne som oftest; men Haandskriften er let kendelig, og desuden er alle Svarskrivelser stiledte til Forvalteren.

Fig. 247. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Gramegnen. Parti af en Gaardsplads fra forrige Aarhundrede.

vollum«. — Christen Mamsens Stalde blev rensede, og Vagterne blev inddragne; men Trygheden og Friheden varede kun kort. Der gik ikke en halv Snes Dage, før Kvægpesten viste sig i andre Stalde, og saa blev hele Byen afspærret. Den 26de skriver Ridefogeden: »Som Sygdommen sig nu desværre videre i Søndervollum imellem Hornfæet udbreder, og Byen derfor i allerunderdanigst Følge af den Kongelige Forordning idag med Vagt er vorden omsat, saa gives sligt Indvaanerne i bemældte By herved tilkende, og befales der i Kraft af allerhøjstbemældte Forordning, at de hverken selv eller nogen af deres Tjenestefolk eller Børn under Straf af Tugthus eller Skubkarre lader sig antræffe udenfor Byen paa 50 Skaar nær ved de anordnede

248.

Vagter. Og paadet de ikke skulle lide Mangel for noget, saa sættes en Pæl ungefær midt imellem Vagten og Byen, hvorpaa Bymændene daglig i den derved hæftede læderne Brevtaske kan lægge deres Breve og deri mælde, hvad de behøver. Saadanne Breve maa præcise hver Morgen Klokken 10 slæt aflægges, hvor det siden af nærmeste Vagt, saasart Manden, som det aflægges, er bortgaaet, skal vorde afhentet og videre befordret, saa og, hvad der forlanges, dem der blive tilført. Angaaende deres forestaaende Arbejde skal med det forderligste efter Omstændighedernes Beskaffenhed nærmere Anordning blive gjort, og hvad i saadan og andre Maader bliver at anordne eller paa Indvaanernes Breve at svare, skal ved ovenbemældte Pæl og i den derved hæftede Brevtaske blive afagt«. I Indberetningen fra Trøjborg til Stiftsbefalingsmanden hedder det: »Vi begyndte at fatte et trøsteligt Haab om, at den barmhjertige Gud skulde have set til os og af Naade styret Sygdommens videre

Fig. 248. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Egnen mellem Tønder og Ribe. Begge Udhusene til Højre har Straavægge.

Udbredelse. Mens jeg maa desværre herved for deres Excellence i dybeste Underdanighed indberette, hvorledes denne farlige Sygdom forleden Nat og to Nætter tilforn sig paa ny — uagtet at alle optænkelige Anstalter ere blevne gjorte, og al mulig Forsigtighed bleven brugt — i trende andre Huse altfor kendelig haver ladet se og finde, saa at paa et Sted 5, paa det andet Sted 4 og paa det tredje Sted 2 Stykker Fæ allerede er døde og nedgravne.

Bønderne vidste Raad for »Edder og Trolddom»; men selv saa kraftige Medicamenter som Uld af den gyldne Vædder, Oldermansharnisk og Johannespestilentsrod var virkningsløse overfor Kvægpesten. Ridefogeden søgte Bistand hos Autoriteterne og fik til Svar, at Meget var prøvet; Alt havde været forgæves. Et kostbart Pulver, han selv havde opspurgt og sendt til Søndervollum, gjorde ikke ringeste Nytte. — Sygdommen tog rivende Overhaand. Allerede den 28de Marts skrives der: »Velædle Hr. Forvalter Clausen gives herved tilkende, at Sygdommen disværre sig jo længer og mere udbreder; thi saasnart Noget er ihjelslagen og kast i Kulen, saa fanger det an med noget andet — ». For de omliggende Landsbyer blev Faren saa meget mere overhængende, som det var vanskeligt at holde Søndervollum helt afspærret. Betlere indsneg sig, og Folk modtog dem. Clausen kunde længe nok skrive, at dette var »utidig Medlidenhed eller rettere at sige ubesindig Selvraadighed tvert imod Kongelig Majestæts Befalinger». Hverken Formaninger eller Trusler gjorde Virkning: Det var hver Mand vitterligt, at der kun sjældent stod tilbørlig Magt bag ved Øvrighedens strænge Ord, og ifølge Datidens Tænkemaade var just her et Punkt, hvor det gjaldt om at lyde Gud mere end Mennesker. »Værer barmhjertige», lød det stadigt, »saa skal Eder vederfares Barmhjertighed», og nu, da der Dag og Nat blev raabt om Naade, hverken kunde eller vilde man jage dem bort, der »kom i Guds Navn». — Ogsaa andre religiøse Betragtninger gjorde sig gældende. — Som bekendt findes endnu den Tro, at Menighedsbønnen for Syge medfører en Vending til Liv eller Død. I forrige Aarhundrede satte man endnu mere Lid til de synlige Virkninger af Samfundsbønnen, og det var da ikke underligt, at de Indespærrede enstemmigt krævede Adgang til »Kirken og Guds Hus». — Særlige Fordringer fremkom som Følge af, at Bolsmand Niels Tygesen døde, samtidig med at Byen blev afspærret. Herom skriver en af hans Slægtninger til Ridefogeden: »Ydermere maa vi af Eders Skrivelse fornemme, at I og vores Sognepræst, ærværdige Jacobæus, skal have gjort den Aftale, at voris afdøde Medbroder, salig Niels Tygesens Lig, ej maatte komme til Kirkegaarden og blive begravet ved hans Forfædre, mens skulde hensættes til en Side udi Huset og med Sand overhylles, hvilket hans efterlevende Hustru og Børn med stor Jammer og Klage fortryder, vi andre Paarørende ligeledes. Vi andre Gamle, som gaar og bereder os hver Dag til Døden og vide ikke en Dags Frist, maa vel ske, vi skulle

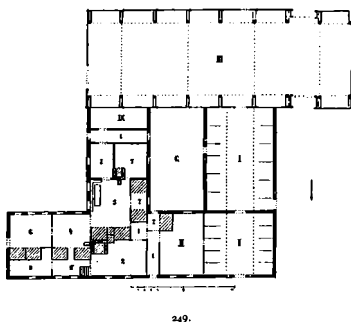
1) Jævnf. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, navnlig i Vestjylland. S. 193. Ved Udvalget for Folkceplysnings Fremme.

alle ligeledes medhandles, og vi aldrig haver hørt, at ærligt og christeligt Folk jo maatte komme i Jorden, naar det begærendes blev, om det endog var udi den grummeste Pesttid iblandt Menneskene. En stor Jammer er det og for os, at vi skal være udelukket af den christne Menighed udi disse Passionstider (og hindrede) i at betragte vor Herre Jesu Christi Død og Lidelse, som skal alt være sket for den Landestraf, som Gud af Himlen haver udsendt over os og andre paa voris Kvæg, (og) som dog kommer saa vidt, som Gud det vil have, og ikke videre¹⁾».

Indbyrdes Stridigheder forøgede Mismodet. De Bols mænd, hvis Kvæg endnu var sundt, var overdrevent ængstelige; de, der ikke længere havde noget at miste, udviste ikke tilbørlig Forsigtighed; hver Dag kom der ny Klager til Trøjborg. Blandt andet blev der anket over, at det døde Fæ var saa slet tildækket, at Ravne og Krager holdt til ved Kulen, at Gødningen fra de smittede Stalde blev kørt forbi Naboernes Gaarde, naar Vinden stod paa, og at Kvæg, som kunde føre Smitte med sig, løb over hele Græsmarken. I den Anledning skrev Forvalteren: »Det er mig idag bleven berettet, at nogle Indvaanere om ikke alle skal have været saa ubetænksomme og dumdristige at jage deres Fæ ud og lade det gaa over hele Marken, som da i sig selv er ligesaa meget, som (om) de med Vold og Magt vilde ogsaa paaføre dennem Sygdommen, som endnu ved Guds Naade derfor er forskaanede. Sker sligt af Dumhed, da er det noget, som jeg af Søndervollum Mænd ikke haver ventet, og sker det af en djævelsk Misundelse, som jeg dog ikke tror, da var det en for dømmelig Synd at lade saadan mere end hedniske Omgang gaa ustraffet bort, som sandeligen ikke heller skal ske, ifald jeg derom kan faa tilforladelig og bevislig Oplysning«. — De Paagældende afviste Klagen, og udtalte det Haab, at Hr. Forvalteren ikke vilde lade denne løgnagtige Beretning forblive ustraffet.

¹⁾ Saadanne Yttringer var Genklang af Præstemes Tale. De gjorde højlydt gældende, at just i denne Tid »da den almægtige Gud saa kendeligt lod os prøve sin retfærdige Vrede, var intet mere paatrængende nødvendigt, end at Folket andægtigt forsamledes til offentlig Gudstjeneste«. Mange vilde, at »denne Landeplage skulde overlades til Guds Bistand og afvendes ved Bøil og ved rettroende, hengiven, ivrig, utrættelig Beden alene«. — Lægerne stred imod; Regeringen vaskede. — Snart var alle Forbud hævede; snart blev der taget de strængeste Forholdsregler: Samtlige Kvægmarker blev ophævede, og al Prangen forbudt. Saasnart et Ilvæddet hørte op at æde eller satte af paa Mælken, skulde det uophødeligt nedslaa og nedgraves. I Stalde, hvor Kvægpesten kom til Udbrud, skulde alt Hornfæ — sundt og sygt — dræbes tilhøbe. Saafremt der i samme Gaard var Svin, Faar, Hunde og Katte eller andre Dyr, som let kunde føre Smitten med sig, skulde ogsaa de miste Livet; men Gæs, Ænder og Høns skulde vaskes omhyggeligt og indespærres. Ho og Halm, der laa over Stalden, hvor det syge Kvæg havde staaet, skulde brændes. Urolagte Staldgulve skulde opgraves i en halv Alens Dybde, Jorden føres ud paa Marken og nedgraves. Alle Klæder skulde vaskes, alle Sengklæder lægges paa Ovnen, Husene skures og kalkes. Laa Byen i et Herred, hvor der var mange andre smittede Steder, skulde der ved Byleddene sættes høje Stænger med Halmviske til Vartegn. Fremkom Smitten i en sund Egn, blev Stedet aspærret, og Bønderne i Naboljerne maatte overtage Vagtholdet indtil Militairt indfandt sig. Omkring smittede Sogne og Herreder blev der spændt en Troppekæde; hvor Vandløbene dannede Grænseskel, blev alle Vadesteder bevogtede, og hver Bro blev besat af en Underofficer og fire Menige. Ingen omstrefjende Folk maatte komme forbi Vagterne; Kræmmere og Betlere, som forsøgte det, skulde sættes i Tugthuset eller gøres til Slaver i den nærmeste Fæstning. Inderster, som husede saadanne Folk, hjemfaldt til samme Straf, og Bols mænd havde forbrudt deres Fæste. Opstod Ildes, maatte den Vagthavende indlade saa mange Mand, som der strængt taget var nødvendige til Slukningen; men naar de gik ud igen, skulde de trække alle deres Klæder af og lade dem blive tilbage. Det samme gjaldt Præster, Jordemødre og Læger, der fik Adgang, naar den højeste Nød krævede det. Lig skulde lægges i en beget eller tjæret Kiste og hensættes i en Lade, hvor der var Lufttrak; kun de, der var døde af en smitsom Sygdom, kunde føres udenfor Byen; en Time efter at de indespærrede havde forladt Kisten, blev den afhentet af en fremmed Kusk og jorden i Stillehed paa nærmeste Kirkegaard.

Før Foraaret var tilende, udbrod der Kvægpest i adskillige Nabobyer i Døstrup, Brede, Visby og Emmerlev Sogne, og snart rasede den over hele Nørreslesvig. Paa Trøjborg Gods døde 3,077 Stykker Kvæg i Løbet af 13 Maaneder; ikke faa Storbønder maatte af med 30 til 60 Stykker; de fleste Husmænd mistede deres eneste Ko. — Herom skriver Anders Petersen (Ørsted): »I dette Aar (1745) var Landet fuldt af Kvæg; eftersom Handel og Vandel ej fuldstændig kunde bruges af Frygt for Fæsygdommen, som daglig nærmede sig til Norden. Da vi havde Kornet indavlet, begyndte den her i Byen, hvor der til den Tid var 300 Stykker Hornkvæg, hvoraf kun 15 Stykker bleve levnede, nemlig 6 Kør og 9 Ungkræ. Af disse vare 4, som ikke bleve syge, og 11 gik Sygdommen igennem; det var alt levende Fæ i Ørsted By. — Jeg vil endnu love Gud for sin Naade, at vi beholdt en Ko og en Stud, som gik Sygdommen igennem». — Hans Optegnelser viser,

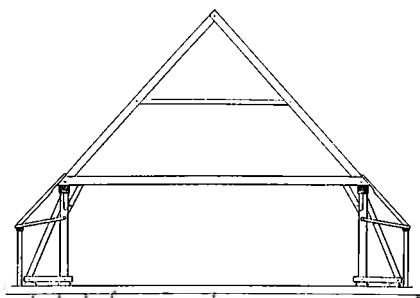

hvorledes Pesten ligesom en Flodbølge i et Tidsrum af 36 Aar gik 3 Gange henover Nørreslesvig. Efter 1746, da den var gaaet længere mod Nord, forløb nogle Aar, i hvilke Sønderjyderne blev nogenledes skaanede, endskønt ikke faa købte Kvæg i smittede Egne, hvor det var billigt tilfals, og derved førte Sygdommen ind i deres egne Stalde. Faren blev afvendt 1749, endskønt det dengang saa truende ud. 1754 hedder det: »I dette Aar hørt intet om Fæsygen«, og i de nærmest paafølgende Aar bliver den end ikke nævnet. Men 1762 siges der, at den daglig

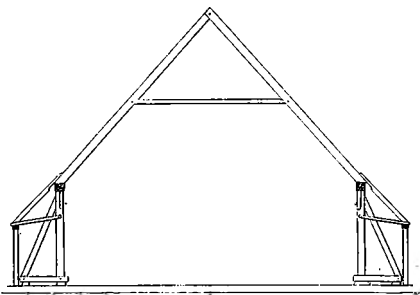
breder sig; 1763 kommer den til Ørsted; 1764 »græsserer den saare stærkt« rundt om i Haderslevamt, og 1765 er Forholdene ikke stort bedre. Fra 1766 til 70 forekom den endnu her og der; 1769 blev Ørsted atter hjem søgt, og samtidig var her Misvæxt. Knuget af den Nød, han saa i sin Hjemstavn, og fuld af Frygt for Fremtiden, skrev Anders Petersen 1771: »Da alt Landet nu er nedsunket i Armod, forefalder mange Concurser, saa Gaardene koster kun lidt. De Fattiges Antal er utalligt, og Betlere ser man i store Skarer. Mange lide stor Hunger, og den Ene kan ej hjælpe den Anden; Mange give sig til at stjæle og røve, saa man næppe er sikker i sit eget Hus«. — Her er dog Vilkaarene i det Hele taget skildrede med for mørke Farver. Endnu var der adskillige Bønder, der havde Noget paa Kistebunden; et Par frugtbare Aar med gode Kornpriser hjalp atter mange Bols mænd paa

Fig. 249. Højeregnet. Den sydlige Længe er et Bullus; de øvrige Bygninger er Grundmur; de fleste Skillerum er af Brædder. I Stalde, II Lo, III Lade, IX Huggehus. 1 Fremgulve, 2 Køkken, 3 Stordørns, 4 Lilledørns, 6 Pisel, 7 Kamre, 9 Bod, 9 Kælder. Laden er meget gammel og maaske fra det 16de Aarhundrede. De øvrige Bygninger er opførte til forskellige Tider; de ældste Partier skal være fra det 17de Aarhundrede. Jævnf. Fig. 250—252.

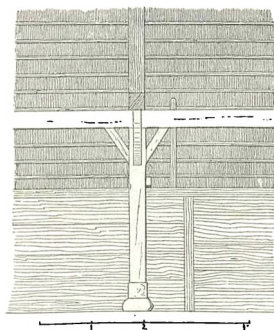
Fode, og dette skete saa meget lettere, som der paa samme Tid var Fred for Pesten. Men de Hjælpe-løses Tal var unægtelig stort, og Forbrydelser forekom i Mængde; blandt andet fortælles der, at »en Del Kirker i Haderslev Amt blev bestjaalne, (1773) og i en af dem fandt man en Seddel paa Alteret med følgende Paategning: »Ussel Kirke! Fik kun 2 Rigsdaler. Denne er den tolvte Kirke, vi have besøgt«. — 1776 var der Kvægsyge i Rendsborgegnen; 1777 forekom den »her og der sønderpaa, men bredte sig ikke vidt«; 1778 optraadte den »syd for Flensborg, som gav megen Frygt overalt«, og 1779 naaede den atter Nørreslesvig. Den forknytte Stemning, som nu indtraadte, giver sig tilkende, idet Meldingen om de første Tilfælde slutter med Udraabet: »Gud hjælpe os alle!« — Næste Aar bredte den sig stadig, og 1781 var den endnu voldsom. Da udsendte Regeringen en »Podemester«, som gik fra Gaard til Gaard og vaccinerede Kvæget. »Men«, siger Anders Petersen, »dette havde onde Følger; thi inden den virkelige Sygdom kom, var der meget, som døde af Svulst og Forraadnelse, saa at selv gennemsyget Kvæg creperede«. Som Følge heraf indgav Bønderne et Andragende, hvori det hedder: »Vi klage ikke over Gud, naar det

350.

351.

352.

Fig. 250—252. Enkeltheder af Bulhuset i Emmerlev. (Se S. 213). Hovedskibet har intet Fodstykke. Stolperne støttes af Skraastivere og holdes sammen af Remmen. Der er kun en Bjælke i hvert andet Fag og ikke flere end fire fritliggende, skønt Laden er over 40 Alen lang. (Se Fig. 249). Sidevæggene, der er meget svage, holdes kun oppe ved spinkle Stænger, som gaar fra Remstykkerne til Hovedstolperne. Paa Fig. 252 ses en Hovedstolpe forfra og bag denne Dele af Væg og Tag.

behager ham at hjemsøge os, men over de onde Mennesker, som have forført vor gode Regering til at styrte os i Armod og bygge deres Fordel paa vor Ulykke. — 1782 standsede Pesten, og i Løbet af en halv Snæs Aar var dens Følger forvundne¹⁾).

I det Hele taget var de nørreslesvigske Bønder heldigt stillede. Det er allerede sagt, at de var fri for Studetolden, at deres Land laa bekvemt for Handelen, og at største Delen af det var frugtbart. Til disse Goder kom adskillige andre, som gjorde Rigdommen større og Byrderne mindre. Blandt dem var Beliggenheden fjærnt fra Hoffets Residentser, der medførte, at Sønderjyderne kun gjorde ringe Extratjeneste, og fornemmelig, at de blev næsten forskaanede for Kongeægterne — Sjølændernes værste Plage²⁾). Ogsaa Landgilden var forholdsvis lille og det især i sidste Halvdel af det forrige Aarhundrede. Dette kom af, at den ved Aarhundredets Midte, da Landmandens Produkter endnu stod lavt i Pris, var bleven forandret fra Ydelse in natura til en Pengeafgift, som blev staaende uforandret, da Korn- og Kvægpriserne gik tilvejs. (Ifølge Rohde blev der i Haderslevamt kun svaret halv saamange Procent som paa Lolland). — Selvejernes Tal var stort, og Fæsterne paa det udstrakte Krongods var stillede næsten lige saa gunstigt som hine. Selv om deres Fæstebreve kun lød paa Livstid, havde de dog saa fri Raadighed over Bolene, at de ikke blot kunde overdrage dem til Sønner og Svigersønner efter eget Valg, men endogsaa sælge dem uden at indhente Øvrighedens Samtykke. — Da begge Parters Hoveri for det meste var afløst, gav de forskellige Kaar sig maaske kun tilkende ved Afgifternes Størrelse. Uligheden var saa meget mindre, som Fæsterne i Reglen selv ejede Bygningerne; paa sine Steder har den vistnok været næsten umærkelig, eftersom mange Fæstere havde en Del Ejendomsjord, og mange Selvejere havde lagt Fæstetjord ind under deres Gaarde. Heraf var Følgen, at Kronen, efter at en ny Bonitering havde funden Sted, ved Forordning af 22de Juni 1784 med Lethed kunde gøre sine Arvefæstere til Selvejere. — Desuden var der (saavel paa Adelsens som paa Kronens Gods) en Mængde privilegeret Bondejord, hvor større og mindre Rettigheder forekom i broget Blanding; særlig heldigt stillede var de saakaldte Frigaarde, der ved Middelalderens Slutning havde været adelige Sædegaarde og lige til vor Tid nød adskillige gamle Friheder. — Paa nogle adelige Godser (for Exempel paa Trøj-

1) Omtrent en Fjerdingvej øst for Gram ses endnu nogle sammensunkne Stalde fra Kvægsygens Tid. De er opførte ude paa Marken, og til et højt Dige og har Græstørvægge; der er en halv Snæs Alen imellem hver, og i ingen af dem har der været Plads til mere end én Ko.

2) Alle Bønder — Selvejere saavel som Kronjæne og Adelsjæne — var pligtige til at gøre extraordinær »Spand- og Hovtjeneste»: Krigsægter, Kongeægter, Befæstningsarbejder, Byggearbejder paa kongelige Slotte, Vejarbejder m. m. Regeeringen kunde kræve saa meget Arbejde, som den havde Brug for; Byrden blev ligeligt fordelt, og kun undertagsvis slap Folk med at give Vederlag i Penge.

Desuden var baade Selvejere og Fæstere forpligtede til at gøre Markarbejde for deres Herskab. Men der synes at have været den Forskel, at de første havde bestemt, de sidste ubestemt Hoveri, at hine fik tildelt hver sine Agre at dyrke samt visse Læs Hø at indlage, medens disse maatte arbejde i Fællesskab paa Hovmarken, hvor de blev behandlet som Tyende. — Nogle Bønder havde engang for alle købt sig fri for Hoveri; mange betalte aarlige »Friheds- eller Arbejdspenge». — Somme Fæstere havde for Betaling fået det ubestemte Hoveri forandret til bestemt.

borg) havde Selvejere og Fæstere i Forening (i forrige Aarhundrede om ikke før) forpagtet største Delen af Hovmarkerne og altsaa frigjort sig for det meste Hoveri. Selv paa Gram, hvis Godsforhold ikke var de heldigste, fik Bønderne 1721 opsat en Forpagtningscontract, ifølge hvilken de skulde give Enkegravinde Schack 3,870 Rigsdaler aarlig for Hovmarken; men her kom det ganske vist ikke til Enighed¹⁾.

At der var Velstand i Nørreslevig i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, fremgaar af Lister over de Tab, som Bønderne her led 1627, da fjendtlige Tropper trængte ind i deres Hjemstavn. Vi tør sikkert forudsætte, at det meste Kvæg var drevet tilskovs, og at en Mængde Gods var nedgravet; men desuagtet ser vi, at der hos mange Bols mænd blev røvet for 1,000 til 2,000 Mark, og at selv Husmænd mistede Ind- og Udbo for 500 Mark. — At adskillige af Datidens Bygninger har været fortrinlige, fremgaar af, at nogle afbrændte Bøndergaarde vurderedes til 4,000 à 6,000 Mark.

¹⁾ Ifølge Gramgaardts Jordebog for 1761 var Bønderne paa Godset »tvende Slags: Nygrammer og Gammelgrammer«. De første boede paa det forhenværende Krongods, som 1664 blev solgt til Feltherren Hans Schack; de sidste havde i umindelige Tider været Adelstjenere. — Om Nygrammerne, der ogsaa kaldes store Fribønder, siger Jordebogen, at de »have visse Agre og Engte og indavle, som er ungefær for hver Halvgaard 10 Skæpper Rugsæd, 8 Skæpper Boghvede, 3 Tønder Havresæd og en Eng paa 8 à 10 Læss«. Om Gammelgrammerne, siges der, at de deles i smaa Fribønder og Trælboender, og at de første »ere befriede for det daglige Hovarbejde, som Trælboenderne gøre, og give derfor aarlige Frihedspenge; dog have disse deres tildelte Agre og Engte og indavle«. — De store Fribønder var altsaa kun pligtige til at gøre et bestemt Hoveri af ringe Omfang, medens de smaa maatte betale for at blive ligessa heldigt stillede. — Trælboenderne var Ugedagstjenere, som gik til Hov hver Dag i Sommerhalvaaret og hver anden Dag i Vinterhalvaaret.

De Gaarde, Feltherren købte af Frederik den Tredje, var Strøgods, der delvis laa som Enklaver i Grams Hovmarker. Da Bønderne endnu hørte under Kronen, gjorde de intet Hoveri, men betalte kun Arbejdspenge, som tilmed blev eftergivne, naar en eller anden Ulykke indtraf. Under Krigen havde de lidt meget og paadraaget sig betydelige Restancer; efter Fredslutningen ventede de, at Kongen vilde eftergive deres Gæld og desuden fritage dem for Afgifter, indtil de atter kom paa Fode. Medens de biede paa denne Naadesbevisning, fik de Underretning om, at de var solgte til Hans Schack. — Den ny Ejer var nødt til at bruge alle lovlige Midler for at faa Godset til at svare Regning, og som Følge heraf blev Bønderne haardt trykkede. Ikke blot Ødegodset, men ogsaa en Del af den øvrige Bondejord blev lagt ind under Hovmarken, og der blev krævet Hoveri af alle. (Ridefogeden, der under Feltherrens Fraværelse handlede paa egen Haand, gik endog saa vidt, at han forlangte baade Hoveri og Arbejdspenge og tilmed lod foretage Udpanninger selv for gamle Restancer, der kun angik Kronen). — 1667 indgav Bønderne en Klage til Kronprindsen, hvori det hedder: »Nødes vi vores Tilflugt til Eders Kongelige Højhed at tage (angaende de Sager), om hvilke vi tilforn for Eders Kongelige Højhed og Eders Højheds Herre Fader underdanigst have suppliceret og fra os leveret og ingen Svar paa bekommet, med allerunderdanigste Bøn og Begjering, (at) Eders Kongelige Højhed af høj Naade os fattige Folk og Underdaner udi naadig Hjælp for Guds Skyld vilde antage os og af dette haarde Aag, som vi under meget er presset, naadigen vil udfri, paa det vi ej slet under Byrden til ganske Ødelæggelse skulde vordt kvælt — —. Bønderne krævede i denne Ansøgning, at Feltherren skulde afkøbe dem deres Jorder og Bygninger, saa de kunde flytte bort fra hans Gods og ind paa Kronens. — Samtidig klagede de deres Nad for Amtmanden i Haderslev. Her forlangte de at blive fri for Ægt og Arbejde imod at betale de sædvanlige Frihedspenge og tilføjede, at de isaafald — om det blev nødvendigt — var villige til at dække Afgifterne ved Salg af alt, hvad de ejede og havde. Amtmanden udvirkede, at Ridefogeden blev irretset, at Panterne blev tilbageleverede, og at der ikke oftere blev krævet Arbejdspenge. Han søgte at gøre endnu mere for dem; men disse Bestræbelser mislykkedes. — Klagen til Kronprinsens blev unaadigt optagen. I en Skrivelse fra Regeringen til Amtmanden hedder det: »Eftersom vi naadigst kommer udi Erfaring, (at) de Bønder, som Feltherren, Os elskelige Hans Schack, af Haderslevhusamt af Vores naadige Hr. Fader er cederet, sig modvilligen opsætte (og nægte) tilbørligt Arbejde at gøre og forrette, der han dog dennem for alle Ægt- og Engteudspenge — hvilke i bemeldte Haderslevamt Fripenge kaldes — aldeles skal have forskaanet og frigivet. — Men hans Forvalter (ses) imod Feltherrens Ordte og give Instrux i afvigte Aaringer selv Bønderne af egen Myndighed noget Arbejde og nogle Fripenge at have paalagt, hvilke dennem udi Confussion skal have bragt, som vores til Eder naadigst give Brev under 16de November dato Anno 1667, som (vi) til Amtmanden deroversteds causeret haver, (udviser). — Saa ser vi gerne og naadigst ville, at bemeldte Bønder alvorligt befales, at de ugenstridigt tilbørligt Arbejde, som dennem kan paa-bydes, forrette, i Betragtning (af), at Feltherren dennem for Arbejds- og Fripenge ganske og fuldkomnelig forskaanet haver«.

Man studser ved at se, at der i somme Gaarde kunde tages en halv Snes Senge, af hvilke nogle var 60 til 75 Mark værd, samt 20 til 30 Par Lagen og desuden fine Pudevaar, Silkepudesæt, lange Duge, udsyede Haandklæder, et halvt Dusin Tapeter og en Snes Stolehynder, som blev satte lig med to Kister fulde af Linned. Men navnlig Fortegnelserne over de røvede Klædningsstykker vækker vor Forundring. De viser nemlig, at Kapper, Trøjer, Benklæder og Strømper af tysk og engelsk Klæde var almindelige, at fine Lærredskraver (vistnok Pibekraver) fuldendte Mændenes Paaklædning, og at de var tilstede i saa stort Tal, at hele 15 kunde tages i én Gaard. — Kvindernes Dragt var ikke mindre kostbar. Ogsaa den var hyppig af udenlands Klæde; Silke Skørter, Fløjels Livstykker og dito Huer var ikke sjældne, ja der var endogsaa fornemme Bønderkoner, hvis Lommeklæder var silkesyede, og hvis Kaaber var af Fløjel og Damask. — Af Smykker nævnes: Spænder, Kæder, og Bælter af Sølv, som nu og da var forgyldt. — En Kvindes Stadsdragt kunde have en Værdi af henimod 200 Mark, og at denne Sum var betydelig, fremgaar af, at en ny Vadmelns Mandsdragt var tilfals for 2 Mark, at en Alen Vadmel kostede kun 4 Skilling og en Alen godt hjemmegjort Lærred 3 Skilling¹⁾.

Selv i Slutningen af det 17de Aarhundrede, da de fleste Egne var udpinte, fandtes holdne Bønder her og der i Nørreslesvig. Af Løgumklosters Skiftebøger ser vi for Exempel, at en Bolsmand 1666 efterlod sig et værdifuldt Indbo, hvori der forekom saadanne Sager som en »Klædekost« (Børste) med Sølvhoved, en sølvbeslagent Kam og en Brændevinsskaal af Sølv. — Sølvbægere, Sølvskeer og sølvbundne Knive nævnes ikke sjældent i Datidens øvrige Bondeskifter fra Vestereggen; den samtidige Rigdom paa Skadsgaard er allerede omtalt.

Under det forrige Aarhundredes forbedrede Kaar tiltog Sølvtojets Mængde: Sølvspænder og Sølvknapper fandtes allevegne; Snørenaale, Fingerbøl, Krithuse²⁾ og Snusdaaser af Sølv var almindelige, sølvbeslagne Psalmebøger ligesaa. Omkring Aar 1800 havde formuende Bønder: Mælkeskaale og Sukkerskaale, Mælkeskeer, Sukkerskeer og Suktærtænger af Sølv, Sølvkander, Stob og Tumlinger samt Potageskeer og Snese af Spise- og Theskeer. — Smukke Højtidsdragter, Silkekjoler og Klædesfrakker, var dengang almindelige i Nørreslesvig; men at udfolde en saadan Luxus i Klædedragt som for 200 Aar siden, stred mod Tidsaanden. — Et af de mest talende Vidnesbyrd om Datidens Rigdom findes hos Rohde i hans Beskrivelse af Haderslevamt (udgivet 1775), hvor han siger (Side 5), at mangen en Bonde gerne vilde give henimod 1,000 Rigsdaler for at befri sin Søn fra at blive Soldat.

Skadsgaard — opført 1606 og ombygget for faa Aar siden — hørte til Nørreslesvigs prægtigste Bøndergaarde. Allerede før Ombygningen bestod den af

¹⁾ Til Belysning af de øvrige Tal tjener, at en god Hest kunde faas for 30 Mark og en Stud for 20 Mark; en Kande Øl kostede 1 1/2 Skilling og et Pund Kød 1 Skilling.

²⁾ Som bekendt havde Bønderkonerne forhen Lugteflasker eller Hovedvandsæg, der indeholdt en Svamp med vullugtende Vande. I endnu ældre Tid traadte duftende Urter i Stedet for Svampen; derfra hidrører Navnene: Balsambøsse og Kruthus eller Krithus (jævnfør Krutgaard S. 30) samt Talemaaden »at være i ens Krithus«.

fire grundmurede Længer, der omslutede et anseligt Gaardsrum. Den østlige og vestlige Længe var Porthuse, og begge Indkørsler havde udadtil pyntelige Portaler. Indhuset, som laa mod Syd, lignede Hovedbygningen paa smaa Herregaarde: Der var en høj Kælder og Sokkel af hugne Kvadersten; Murene var omtrent en Alen tykke; Vinduerne var store og Vinduesforbygningerne buede; den rummelige Pisel havde et hvælvet Loft, som hvilede paa to ottekantede Granitøjler med smukt profilerede Baser og Capitæler; Gulvet var af Fliser og Kaminen af pyntelige Formsten. — Over Indgangsdøren sad en Sten med Indskriften: »Ved Haab til Gud alene er dette Hus bygget 1606 af Brødrene Hans og Knud Aabsen og derefter beboet af Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pedersen Beyer, som Stenen 1751 til Amindelse oprejste«. — Rimeligvis har ingen anden Bondegaard overgaaet Skadsgaard; men det er dog sandsynligt, at adskillige kom den nær.

I Vesteregnet er Grundmur af gammel Dato. Fortegnelser — i Løherreds Tingbøger — over den Skade, der skete ved »den Guds forfærdelige Syndflod« 1634, viser os, at her dengang var nogle helt grundmurede Bøndergaarde, og at de laa sammen med Bygninger, der havde grundmurede Gavle og Bindingsværks Langvægge (saaledes som de endnu findes paa Rømø og i Egnen mellem Tønder og Husum; se Side 91) samt med Bindingsværks Bygninger, der dels havde Tavlemur, dels Vægglukkelse af Egeplanker. — Af alle disse Gaarde er næppe en eneste bevaret. Ældgammel — vistnok fra det 16de Aarhundrede — er i denne Del af Landet kun en Lade i Emmerlev, som har en ejendommelig Construction og danner en skarp Modsætning til samtidige Ladebygninger i Kongeriget, idet Tømmeret er meget sparsomt anvendt, og det uagtet Huset er højt beliggende og stærkt udsat for Vestenvinden (Figur 249 til 252).

I Østeregnet, hvor Skovene har ydet Læ, var der endnu for faa Aar siden talrige gamle Gaarde. Her var de fineste Bygninger af Egebindingsværk med svære Stolper og med murede Tavle, som havde smukke Mønstre (Figur 212, 213, 227 og 236). Men de fleste var »Bulhuse«¹⁾ med Vægglukkelse af svære Egeplanker, der hyppig var over en Alen brede (Figur 211, 224, 225, 229, 234, 236 og 237). Enhver Gavl var prydet med en Brand: en Stang, der ragede op over Taget, og paa den var her og der anbragt en Vejrløj (Figur 211, 212, 224, 225, 227, 228, 229, 234, 236 og 237; jævnfør slesvigske Bygningsskikke S. 3 o. fl.). Saavel Brandene som Stolperne og Knægtene (Consolerne), der støttede fremspringende Gavle, var pyntede med Snitværk.

Baade Christian den Tredje og Frederik den Anden udstedte Forordninger, ved hvilke det blev forbudt at bygge Bulhuse, og begge Konger gav til Grund, at

¹⁾ Egentlige Bulhuse, saaledes som de findes i Norge og Sverrig (derunder indbefattet Skaane, Halland og Bleking. Se R. Mejborg: Gamle danske Hjem, S. 81 o. fl.), hvor Væggene bestaar af vandrette Tømmerstokke, forekom næppe i Slesvig. Men i Aktstykker fra det 16de Aarhundrede kaldes alle de Huse, hvis Vægge er helt af Træ, for Bulhuse; de skaanske Tømmerbygninger og de sønderjydske Huse af Bindingsværk med Plankfjldinger betegnes med et og samme Navn og det endogsaa i adskillige Kongelige Breve.

denne Byggemaade medførte Ødelæggelse af Skovene. Men de stedlige Myndigheder, som vidste, at Forbruget af Bygningstømmer var for intet at regne, naar man saa hen til den Skovskade, Kulmilernerne forarsagede, lod fordetmeste Bønderne bygge efter Forgodtbefindende. — Skete det, at en eller anden Befalingsmand gjorde Indsigelse, da viste Almuen Trods, idet den vel rettede sig efter Lovens Ord og anbragte en Række smaa klinede eller udmurede Tavl oppe under Tagskæget (jævnf. S. 91 samt Fig. 102 og 104), men anvendte saa svære Stolper og Løsholter, at den Slags Vægge krævede langt mere Tømmer end de sædvanlige. I saa ringe Grad følte Datidens Bønder sig forpligtede til at lyde Lands Lov og Ret, at de kunde stjæle Tømmeret til deres Gaarde i Kongens Skove og desuagtet sætte over Dørene: »I Jesu Navn er dette Hus bygget».

253.

Omkring Aar 1600 var Indhusene i Øster- og Vesteregnen ens indrettede. I det tarveligste Bolssted var lige saa mange Rum som i den stadselige Skadsgaard; Forskellen gav sig kun tilkende ved Størrelsen og Udstyrelsen. — Alle Indhuse laa solret og indeholdt fra Øst til Vest: Kløve, Pisel, Fremgulv, Lo og Baas. Ved et Skillerum, som fulgte Husets Længderetning, var Kløven delt i et Nørre- og et Sønderkammer; de øvrige Rum gik tværs igennem Huset fra den ene Ydervæg til den anden. Til denne Lejlighed blev ikke sjældent føjet en Kvist, der skulde tjene til Bolig for Aftægtsfolk eller for ugifte Søkende, som blev i Fødegarden. — I Østkystens Skovegne, hvor Frederik den Anden havde privilegeret de Bønder, der vilde bygge saa godt, at hans Jagtfølge kunde bo hos dem, var Indhusets Lo og Kostald her og der afløst af en Vesterkløve, som ogsaa blev kaldt et Herberg (Figur 214).

Anselige Gaardes Lo og Baas var 8 Fag tilsammen; Fremgulvet og Piselen var hver 4, Kløven 3 Fag; Fagene synes som Regel at have været paa 3 Alen, og Husenes Dybde kan vistnok sættes til 10 à 12 Alen; følgelig var Rummene ikke smaa. — Fremgulvet tjente til Forstue samt til Bryggers og Bagers (jævnf. S. 121). — Piselen var Fællestue for Husbondfolk og Tyende, og den var ibrug baade Dag og Nat. En muret Kamin, der maaske overalt var forbunden med Fremgulvets Arnested og Bagerovn, saaledes som Figur 199 og 214 viser det, indtog Midten af den vestlige Væg (jævnf. S. 167). Langs med den nordlige stod en Række af nagelfaste Skabe og Senge; Skabene var ofte rigt udskarne (Fig. 253 og 254), og for Sengene var der hyppigt »Rilagen» (Gardiner) med stærke Farver og i allehaande Mønstre. [Til en »skamløs» Seng hørte: »En Dyne, en Dundyne, fire Bleer (Lagen) — to Hørgarns og to Blaalgarns —, en Hoved-

Fig. 253. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Den øverste Tredjedel af en Søjle paa et nagelfast Skab, som ligner Fig. 254. Det bærer Indskriften: SET TIL GVD DIN LID OG TRO SAA FANGER DV LØK OG ØVEG ROO. ANNO CHRISTI 1564 BERTIL SNEDKER. Fra Røme. Privat Ejendom.

dyne, to Puder og et Drejels Sengeklæde. I somme Gaarde var der en halv Snes Senge.] Den øvrige Vægplads var dækket af Panel, der ikke sjældent havde pynteligt Snitværk (Fig. 215); ved festlige Lejligheder blev det beklædt med vævede Tapeter. Vinduerne vendte mod Syd og var saa mange og saa værdifulde, at Bønderne højlydt klagede, naar vilde Bander i Krigstid havde slaaet alle deres Ruder ud. [I Pisel og Kløve tilsammen kunde der være tolv til sexten.] Under Vinduerne stod to »Skiver« (Borde), af hvilke det øverste kaldtes for Højbordet, og ved dette satte man sine Hædersgæster. Bagved Bordene var faste Bænke med brogede Bænkedyner; hvor Langbænken og Bordendebænken stødte sammen, stod et højt Vraaskab, hvis Dørfyldinger i Aabenraaegnen var af Tralværk (Fig. 216). Det øvrige Bohave bestod af Kister, Skrin og Stole med brogede Hynder samt af Tin- og Messingtøj. — Bordet fra Skadsgaard — Figur 233 — giver os en Forestilling om det prægtige Møblement, der kunde findes hos Storbønderne (jævnf. S. 121). — Kløven tjente for det meste til Forraadskamre, af hvilke et — »Nørrekloven« — var »Ølbod«¹⁾.

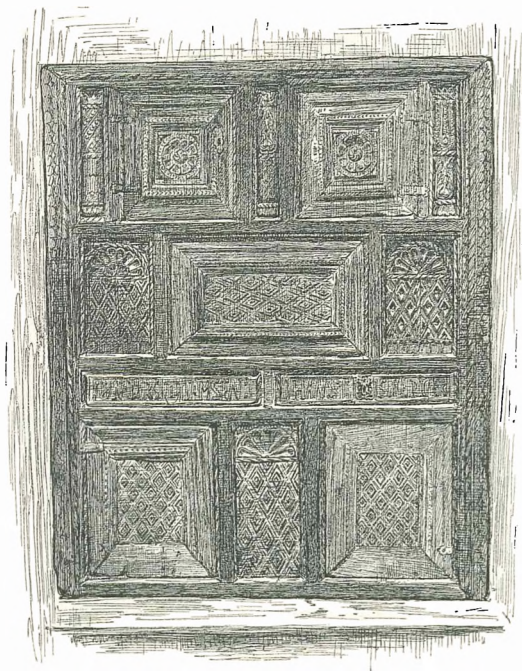
Efter Freden 1660 var mange Landsbyer næsten ødelagte, og i de paafølgende strænge Tider var det kun med Nød og næppe, at de Husvilde fik Tag over Hovedet. Det var da ikke ualmindeligt, at Fattigfolk byggede sig en Græstørvshytte (»grundmuret med Sadder«), og at mangen en Bonde nøjedes med Ladevægge, som var gærdede med Ris og Lyng. Endnu 1694 kunde Synsmænd gaa fra Gaard til Gaard paa Gram Gods og skrive: »13 Fag Salshus med Ovn og Skorsten er ganske brøstfældige og staar paa Fald og vil mestendels nedtages og af ny opsættes, 3 Fag Ladehus iligemaade ganske forfalden, 3 Fag ganske ruineret Hus, 10 Fag Ødel (Kostald), som er bygt dertil, ganske brøstfældig for Lejder (Remme) og Stænger (Stolper) samt understøttet — — «²⁾. Selv Krontjenerne paa den frugtbare Østkyst kunde kun med Besvær skaffe sig gode Boliger. Betegnende er Indskriften over Hoveddøren paa den Gaard, der er fremstillet ved Figurerne 234 til 237, idet den lyder: »Søren Hansen og Karen Sørensdatter bygger af Nød og ikke af Lyst. Gud give os Trøst! Anno 1700«. — Nu maatte der gives Afkald paa den pyntelige Udstyrelse af Værelserne, som forhen havde været almindelig. Som Følge af at

¹⁾ Om en ejendommelig Anvendelse af en Kløve læses i Løherreds Tingbog for Aaret 1607, hvor der berettes om en Mand, hvis Svin stadig døde, og som i sin Nød henvendte sig til en fremmed Bolsmand, der skyldte ham en lille Sum. Her hedder det: »Derefter kom Jens Hansen til (!) Ottersbøl til Mads Hansen og beklagede sig haardelig, at han havde mistet hans Svin: »Jeg haver ikke uden en Galt og to smaa Grise ad Skovs, sælg mig en Galt, at jeg kan jævne (vort Mellemværende)«. Da sagde Mads (til) hannem: »Jeg vil raade med vort Folk«. Saa gik han og fik hannem en Galt for en Daler, som stod tilbage for den Ko: »Men nu,« (sagde Mads), »skal Du sætte den ogsaa paa et besynderligt Sted, ellers dør den, og saa (siden) hen, saa haver Du intet for hannem«. Saa satte Jens Hansen den samme Galt udi hans Kløve og gjorde hannem fed der«. — Selvfølgelig maas man ikke slutte fra dette enkelte Tilfælde til Forholdene i Almindelighed.

²⁾ Her kom Husene kun istand ved Herskabets Hjælp, og deraf fulgte, at Ejendomsforholdene blev saa udviklede, at Stolperne kunde være Godsejernes, medens Stenene i Tavlemuren tilhørte Bonden, at den ene Part ejede Skorstenen, men den anden Ovnen, som stødte op dertil, at Herskabet havde betalt de fleste Materialier og Fæsterne hele Arbejdslønnen. — Under disse Forhold, da der stadig var Landgilde- og Skatterestancer, mistede Bonden først Husene og Ejendomsjorden og dernæst sin Frihed. I Gramgaarls Jordebøger fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede er gentagne Gange tilføjet: »Nygrammer, men nu en Trælstavn«. — I de paafølgende Aartier tilbagekøbtes dog en stor Del af de gamle Rettigheder.

gamle Materialier fortrinsvis er blevne anvendte i Udenomslejligheden, ser man det Særsyn i Datidens Bøndergaarde, at der er Snitværk i Køkken og Bryggers, medens Træværket i Stuerne staar nøgent og bart.

Da Bønderne begyndte at komme til Kræfter, indtraadte nogle Forbedringer i Byggemaaden, og især i den midterste Del af Landet blev Husene solidere og bekvemmere, efterhaanden som det 18de Aarhundrede skred fremad. Grundmuren

254.

bredte sig fra Vest til Øst. I Aarene 1720 til 30 var enkelte Gaarde paa Gramgods helt af Grundmur, og nogle var »reparerede med Grundmur«. 1761 havde Fjerdedelen af samtlige Bygninger her paa Godset grundmurede Ydervægge. 1781 siger Pontoppidan, at »de fleste Bønderbygninger i Tørninglen er grundmurede af de Sten, Bønderne selv brænde«, og 1787 skrives der i Minerva: »Synet af de med brændte Stene opmurede Bonde- og Værtshuse opmuntrer de Rejsende, ligesom Indhegninger med levende Gærder, som man overalt møder paa Vejen fra Færgen til Apenrade«.

Fig. 254. Knud Larsen. Efter Photographi. Ribeegnen. Indmuret Skab fra det 16de Aarhundrede. Privat Ejendom.

— Nutildags er der sket saa store Forandringer, at man forgæves søger milevidt efter Bygningsdele der er ældre end fra forrige Aarhundrede.

I visse Hovedtræk stemmer Østeregns gamle Bøndergaarde overens med de almindelige danske: Man kører ind paa Gaardspladsen, hvis Midte optages af Møddingen. Her er ikke blot Indhusets Hoveddør, men ogsaa Døre til alle Udhusenes forskellige Afdelinger. Kun i selve Indhuset kan man gaa fra Rum til Rum; man kan hverken komme fra Indhuset til Udhusene eller fra et Udhus til et andet uden at gaa ud paa Gaardspladsen (Fig. 214, 230, 231, 232 og 235). Helt anderledes i Vesteregnen: Der kan man gaa fra Længe til Længe Gaarden rundt uden at komme i det Fri. De fleste Døre selv Indhusets Hoveddør og Stalddørene vender ud mod aaben Mark, og Møddingen ligger udenfor Gaarden. Gaardspladsen er en fredet Plet, hvor Kreaturerne ikke kommer, og hvor kun tomme Vogne i Høstens Tid kører ind for at vende; klædt i Grønsvær og overskygget af et Kastanie- eller et Lindetræ afgiver den et meget tiltalende Opholdssted. Paa sine Steder, hvor der kun er et Par smaa Vinduer, har den et klosteragtigt Præg (Figur 240, 241, 245, 247 og 249).

Derimod er alle Indhuse fra forrige Aarhundredes sidste Halvdel indrettede paa samme Maade. Allerede ved Midten af det 17de Aarhundrede havde man begyndt at forøge Rummenes Tal: Her og der havde man faaet et Dørns (en Dagligstue), og det store Fremgulv var ikke sjældent blevet afløst af et Bagers, et Køkken og en Forstue; paa denne sidste overførtes Navnet Fremgulv. — Hundrede Aar senere forekom baade Nørre-, Sønder- og Lilledørns, og da var det almindeligt, at der blev bygget Kamre til Karle og Piger, som forhen havde ligget i Stalden, i Køkkenet eller i Fremgulvet.

Samtidig med at Lejligheden blev forbedret, skiftede ogsaa Bohavet Karakter; men selvfølgelig foregik denne Forandring ikke lige hurtigt i de forskellige Egne. Særlig talende Exempler afgiver Tidsmaalerne og Ildstederne; derfor skal de omtales særskilt. Allerede i Frederik den Tredjes Dage var der Storbønder vesterpaa, der havde Sejrværker, og i Frederik den Femtes Tid var det almindeligt herude, at selv Smaafolk havde »Gangværk, Viseværk eller Stueværk med Hus«. Derimod fandtes endnu 1740 anselige Gaarde sønden for Kolding, hvor man lod sig nøje med Solskiver og »Glas (Timeglas) paa tre og fire Stunder«. — Ved Midten af det 17de Aarhundrede havde somme Bønder ved Lygumkloster anskaffet Kakkellovne; men i Østeregnen vedblev Folk længe efter den Tid at samles om Kaminen i Pisel eller Sønderdørns. I det 18de Aarhundrede blev der ikke bygget mange Kaminer, og nu var der — bortset fra de gamle Gaarde — kun faa Steder, hvor Piselen kunde opvarmes. Da havde de fleste Bolsmænd to til tre »blinde Ovne« (Bilæggere); mange Husmænd lejede Jernovne af Gaardmændene.

1) Fra Timeglassene hidrører Udtrykket »at slaa Glas«, der endnu bruges ombord paa vore Orlogsskibe. Slagene, som nu angiver Klokkeslettet, tilkendegav i sin Tid, at Glasset var udrundet.

Skiftebreve fra Bjært (1740), Skovbølling (1741), Vonsild (1742), Agdrup (1744) samt Stenderup og Favervraa (1747) viser os Udseendet inden Døre i Egnen om Skamlingsbanken. — Selv hos Storbønder frembød Dagligstuen dengang ikke meget af Interesse. Øjet fængsledes mest af Bilæggeren med dens Knapper og Skruer af Messing, samt af de øvrige skinnende Messingsager, der var anbragte paa og omkring den: Paa hver Side hang et Stikbækken; mellem dem var der stillet et

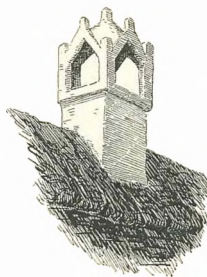
255.

stort Fad, og foran dette stod et Par Lysestager, et Strygejern, en Glødepotte for Tobaksrygere, og andre Smaaating. Under Loftet hang en Flint. Paa Væggene var der en Boghylde, som kunde indeholde temmelig mange Bøger for Exempel: Jydske Lov, Glossarium juridicum, en Bibel, en Huspostil, et Bind Ligprædikener, Den Bedendes Kæde, Solens blodrøde Undergang samt andre gudelige Skrifter. Her sad ogsaa én eller to Kærter (vistnok Messinglysearme). Desuden forefandtes et udskaaet Hængeskab, nogle faa Skilderier og — paa Vinduespillen — et lille Spejl. Under Vinduerne stod et Slagbord og et Par Lænestole; andre Stole, som ofte havde Læderbetræk, var stillede ved Væggene, hvor de kunde faa Plads. Langs med den bagerste Væg fandtes faste Sengesteder, for hvilke der var Gardiner med tilhørende Kappe pyntet med Frynser. Endelig stod der ved Husbondfolkets Seng en Halvkiste, hvor Penge og Sølvtøj blev gemt for at være sikret mod natlige Indbrud. — I Piselen saa der ud omtrent som for hundrede Aar siden. Ogsaa her fandtes en Række faste Sengesteder med Gardiner. Ved Vinduesvæggen var der faste Bænke og to lange Borde. Paa Væggen hang en »Tressur« (Pyramide) med en hollandsk Thepote samt Kopper og Glas. Som Sidsykke til Pyramiden kunde der være anbragt et udskaaet Hjørtehoved med vældige Takker. Langs med Loftet — Stuen rundt — gik Tinrækken, som var fuld af »Lerkener«. Ved en af Væggene stod der en Kande-bænk (Reol), hvis nederste Hylder bugnede under Vægten af »Børtekedler« samt andre Kobber- og Messingkedler, medens de øverste prangede med skinnende Fade, Saltsirkener (Saltkopper), Kander, Skaale, Krus og andet Bordtøj. Der var sat ikke faa Penge i alle disse Metalsager; men en langt større Capital stak dog i de fyldte Klædekister, hvis Indhold udgjorde Husmoderens Stolthed og regelmæssig blev forevist, hver Gang der kom kvindelige Gæster. Enkelte var saa store, at de ikke kunde komme igennem Dørene; man havde enten slaaet en Væg ud for at faa dem ind eller i længst forsvunden Tid rejst Huset over dem; en Del var gammeldags udskaaene Kister, en Del var nymodens og malede røde, grønne eller himmelblaa samt rigt udstyrede med »Pukkelværk« (drevne Beslag med bobleformede Prydelser); paa Laagenes Inderside

Fig. 255. Grundmuret Indhus i Aabenraegnen. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Støredøms, 4 Lilledøns, 6 Pisel, 7 Kamre, 9 Bod, 10 Bagers, 12 Pige-kammer, 14 hemmeligt Gemmeded. Opført 1772.

sad de saakaldte Kistebreve, som fordetmeste var bibelske Billeder. Velhavende Folks Kister, var saa fulde, at de kun med Besvær kunde lukkes. Her laa Christentøj med Silkebaand, Sølvtakker og gyldne Borter, som gik i Arv og blev anvendt af adskillige Slægtled, afblegede Stadsdragter; der havde tilhørt Bedsteforældre og Oldeforældre, og som opbevaredes for at vise, at man stammede fra Godtfolk, Familiens egne Kisteklæder, der for Husmoderens Vedkommende helst maatte være langt flere, end hun kunde slide i sin Livstid, idet de var bestemte til »at ligge efter hende« som Vidnesbyrd om hendes Virksomhed. Desuden var her Bunker af Ligskjorter, Ligsærke og Ligbleer, hvoraf en Del var gjort til Børn, der forlængst var voxede fra dette Jordetøj, ja vel endogsaa gifte og hjemfarne og selv i Færd med at skaffe sig en ny Forsyning. Mest fyldte Døttrenes Udstyr: tunge Dyner, brede Lagen, pyntelige Puder, Pudevaar med Kniplinger, fine Haandklæder paa 6 til 7 Alen, der kun var til Stads, og »Haandtørre« paa 1 til 1½, Alen, som gjorde Tjeneste, naar man havde tvættet sig. Tilmed forekom allevegne Ruller af Dynevaar, Vadmel og Lærred; naar de blev tagne frem, blev der altid spurgt om, hvormange Alen de indeholdt, og hvad Tøjet var bestemt til. — I Kløven stod »Vævild (Vævestol) med Væveskeer samt tilhørende Trændekister med Bindselstræer, Spindehjul, Garnbukke (Garnvinder), Hørretræer (Hasper)«, og hvad der ellers var nødvendigt til kvindelig Haandgerning. — Bagved Pisel og Dørns (indskudt imellem Sengene) var ofte et Par Smaakamre (Fig. 235), af hvilke et var Mælkekammer og et andet Salthadskammer; her kunde man ogsaa gemme et Par Stegespid, som kun blev tagne i Brug, naar der skulde være Gilde.

Som Følge af Vesteregnens Handelsforbindelser med Holland begyndte Bohavet herude at blive moderniseret allerede i det 17de Aarhundrede, og mange ny-modens Ting blev anskaffede i den første Halvdel af det 18de. Før dette Tidsrum var tilende, havde Storbønder paa Trøjborg Gods: »Vinduesgardiner med Kappe, Glas Urtepotter, Dragkister af ostindisk Træ og med Messingbeslag, Chatoller, Stole med Rørfletning i Rygstykket, trinde og halvtrinde Skiver, Theborde, Thebrætter med forgyldte Kanter, Porcellainsfæde af ostindisk Fabrik og med Forgyldning, store Spejle med forgyldte Rammer, Conterfeyer og Gibsportraitter«. — Nu ophørte den gammeldags regelmæssige Opstilling af Bohavet, som paa Reformationstiden var fælles for Høje og Lave, og som vistnok allerede dengang havde Aarhundredes Hævd. (Især i nogle Fortegnelser fra det 16de Aarhundrede — i Rigsarkivet — over de sidste katholske Prælaters Indbo faas et tydeligt Billede af Rummene).

256.

Fig. 256. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Skorsten paa et grundmuret Indhus i Aabenraeegn. (Fig. 255). Opført 1772.

De fineste gamle Bøndergaarde findes dog nord for Aabenraa i Løjt Sogn, hvor det i Slutningen af forrige Aarhundrede var bleven Skik, at enhver Bondesøn skulde fare nogle Aar tilsøs, og hvor de fleste Mænd havde været viden om, før de slog sig til Ro i deres Hjemstavn. Hist og her i denne Egn er der endnu Gaarde med malede Decorationer, som er 100 til 120 Aar gamle. I et saadant Hus har enhver Stue sin Hovedfarve. Vindueskarmene samt Rammestykkerne paa Døre, Loft og Vægge er ens i et og samme Værelse — for Exempel kraprøde i Vinterstuen, zinobergrønne i Sommerstuen og ultramarinblaa i Storstuen —; smalle Guldlister forhøjer overalt de dybe, klare Farvers Virkning. Fyldingerne rundt om i Stuerne er ofte malede som hvidt Marmor med blegblaa Aarer og rigt prydede med fine, brogede Bouquetter, Guirlander, Ornementer og Figurer, der er udførte saaledes, at det Hele ligner Porcellainmaleri. — Hertil svarer Indboet: japanske Straamaatter over alle Gulve, Mousselins Gardiner, Kanapeer og højryggede Stole, som er svejfede, lakerede, forgyldte og betrukne med »Skæg«, der ser ud som presset Fløjel; Theborde, Skueborde og Spejlrammer er dels rigt udskaarne Rococosager, dels Lakarbejder med Indlægning fra China og Japan. — Rundtom findes en Mængde Nips, saasom: Porcellains Vaser og Dukker, Elfenbens Kunststykker, Gudebilleder og Templer udskaarne i Træ, desuden Jerichoroser, Koraller, Conchylier og andre Naturalier, som gemmer hver sine Minder fra fjerne Havne. — Skibet, hvormed Bygherren sejlede, ses paa et anseligt Søstykke, der tjener til Spjæld for Kaminen i Storstuen.

Fig. 257. Hans Dall. Efter R. Mejborg. Meget gammel Jernlampe fra Ribeegnen. Der er to Skaale, den ene inden i den anden; Vægen ligger i den inderste, og deri hældes Olien; den yderste optager det, der spildes.

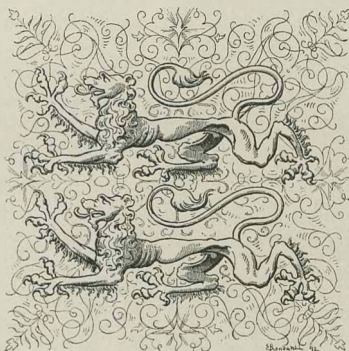
NORDISKE
BØNDERGAARDE

I DET XVI^{DE}, XVII^{DE} OG XVIII^{DE} AARHUNDREDE

AF

R. MEJBORG.

TILLÆG TIL FØRSTE BIND

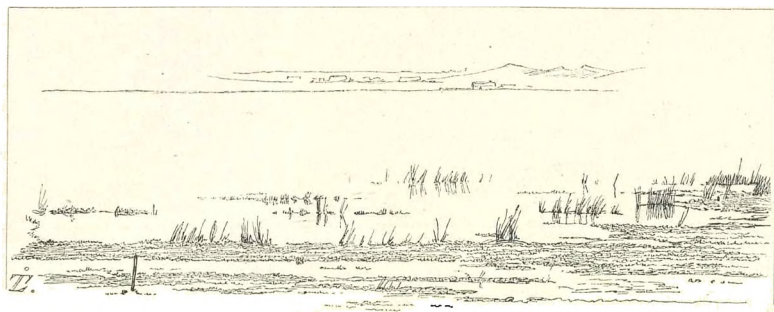

KJØBENHAVN
LEHMANN & STAGES BOGHANDEL

TIIIIELES BOGTRYKKERI

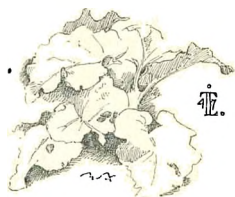
MDCCCLXLIII.

Tillæget er udgivet med Understøttelse af Staten.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Side		Side
Forkortelser	4	Anmærkninger	49
Fortegnelse over de utrykte Kilder	7	Sag-Register	57
Fortegnelse over de trykte Kilder	11	Alphabetisk Register	59
Kildeangivelser for hvert enkelt Afsnit ...	15	Fortegnelser over Afbildninger	68
Bilag	21	Efterskrift	71

FORKORTELSER.

<i>A. A. Hd. Amts-Arkivet i Haderslev.</i>	<i>K. B. K. Det kongel. Bibl. i Kjøbenhavn.</i>
<i>A. A. H. Amts-Arkivet i Husum.</i>	<i>R. A. K. Rigs-Arkivet i Kjøbenhavn</i>
<i>G. A. G. Gods-Arkivet paa Gram.</i>	<i>St. A. S. Stats-Arkivet i Slesvig.</i>
<i>G. A. T. Gods-Arkivet paa Trøjborg.</i>	<i>S. B. P. Slesvigske Bønders Papirer.</i>
<i>H. A. B. Det hertugel. Arkiv paa Binebæk.</i>	<i>U. B. K. Universitets-Bibliotheket i Kiel.</i>

Parti af en Landsbygade paa For, tegnet af Johannes Vilhelm 1892.

De med J. T. L. mærkede Billeder er tegnede af Lundby.

FORTEGNELSE OVER DE UTRYKTE KILDER.

FRA DET KONGELIGE STÅTSARKIV I SLESVIG.

Gott. A. Nr. 686: Register der anno 1565 in Eiderstedt wardirten Güter; Nr. 1134: Heberegister des Bischofs von Schleswig. 1509—15; Nr. 2065: Ditmarscher Inventarien. 1615—23; Nr. 2164: Des Hardsvoigten Ferbers gemachte Beschreibung der Underthanen in Bordelum. c. 1712; Nr. 2206: Protocolle, Extracte und Specificationen btrf. die Pflugzahl und Freiheiten im Amte Gottorp, Hütten, Stapelholm. 1688—1703.

A. XVIII. Nr. 5886: Extract aus denen von den Oberbeamten im Herzogthum Schleswig von Beschaffenheit der Feste und andern Gütern in Anno 1741 auf gewisse Fragen bey dem gottorfischen Obergericht eingebrachten Nachrichten.

C. II. 1. Nr. 133: Contracten und Inventarien p. p. 1665—1751; Nr. 135: Contracten und Festesachen. 1743—1810; Nr. 136: Contracten und Inventarien. 1776—78.

C. III. 1. Nr. 189: Briefwechsel mit der Norburger Amtstube und Hardsvogtei. 1749—54; Nr. 190: Briefwechsel mit Norburger und Seebuygaarder Amtstube und Hardsvogtei. 1755—61; Nr. 202: Norburger Gerichts Protokolle. 1700—1709; Nr. 204: dito. 1714—17; Nr. 207 a: Norburger Theilungs Protokolle. 1726—29; Nr. 280: Documente die Vogtei Lysappel angehend. 1654—1777; Nr. 286: Einkoppelungsacte von Schözbüll. 1776—77; Nr. 289: Beschreibungen von Gütern und königlichen Gebäuden im Amte Sonderburg. 1718—34; Nr. 289 a: Beschreibung des Gutes Gammelgaard im Amte Sonderburg. 17 Fbr.—12 Maj 1731; Nr. 296: Amt Sonderburg. Bausachen. 1694—1748; Nr. 309: Amt Sonderburg. Memorialen und Suppliken. 1761—69; Nr. 311: Alte Verordnungen, die zu fürstlichen Zeiten pflegten alle Jahr einmal verlesen zu werden. 1733—38; Nr. 314: Betr. die Mühlenpflichtigkeit zur Erbpachtmühle in Nübel. 1768—1801.

C. III. 2. Nr. 1: Erdbuch von Dünth. 1778; Nr. 2: Erdbuch von Broaker und Mällmark. 1774; Nr. 3: Erdbuch von Lysabel. 1779; Nr. 5: Erdbuch von Sönderby auf Kekenis. 1770; Nr. 11: Landsauftheilung und Einkoppelungssachen. 1761—1800.

C. III. 3. Nr. 151: Erdbuch des Lehns Hirschsprung. (Die Dörfer: Tarup, Klingenberg, Lunden, Stolbroe, Hemmarck, Schwenstrup, Elsmark u. Steffning.) 1771—73; Nr. 152: Erdbuch des Lehns Melsgaard. (Die Dörfer: Mels, Oxbüll, Bramsbüll u. Braballig.) 1774—79; Nr. 153: Erdbuch des Lehns Norburg. (Die Dörfer: Pohl, Hacken-

berg, Holm, Lunensby.) 1772; Nr. 154: Erdbuch des Lehns Osterholm. (Die Dörfer: Sell u. Guderup, Dünnewit, Eken, Eistrup, Hellwit.) 1772, 73, 79.

C. III. 4. Nr. 90: Gammelgaards Erdbuch. 1705; Nr. 91: Erdbuch de anno 1712, wonach die Augustenburger und Rumorsgarder Lehnsunterthanen die jährliche Abgift entrichten sollen. 1712; Nr. 95: Erdbuch der Lehne Langenvorwerk und Rönhof. 1751; Nr. 106: Betr. Pachtstücke und Abgaben sowie andere verschiedene Leistungen aus dem Amte Sonderburg. 1730—73; Nr. 108: Betr. Dienstleistungen und sonstige Verhältnisse der Langenvorwerker Dörfer: Maybüll, Wollerup, Klinting, Hörup, Höruphof, Ming, Kier, Ulkebüll, Sundsmark, Lamberg, saec. 18—19; Nr. 112: Betr. Uebertragung von Festen, Höfen und Kathen. 1665—1759; Nr. 115: Landwesens und Festesachen. 1774—85.

C. III. 6. Nr. 2: Mandate betr. die Wirthschaft der fürstlichen Unterthanen, Mühlensachen, spez. die Mühle zu Nübel. 1623—1758.

C. III. 7. Nr. 6: Betr. die von den vormals Glücksburgischen Lehns-Unterthanen zu leistenden Naturalprästanzen und Dienste. 1779—88; Nr. 21: Einkoppelungs-Acte für Broacker und Möllmark. 1773—75; Nr. 41: Festesachen spec. betr. Gammelgah. 1702—1858; Nr. 50: dito Rackebüll. 1737—1857.

C. V. 1. Nr. 96: Dingeswinden. 1514—1713; Nr. 97: Dingeswinden, Contracte, Bestellungen u. dgl. 1618—1732; Nr. 103: Contracte und Obligationen p. p. 1632—1704; Nr. 104: Contracte und Obligationen aus dem Amte Lygumkloster. 1664—1816; Nr. 105: dito. 1690—1815; Nr. 106: Contracten-Protokoll. 1767—68; Nr. 107: Fragment eines Contracten-Protokolles. 1768—69; Nr. 108: Contracten-Protokoll. 1769—70; Nr. 109: dito. 1771—73; Nr. 110: dito. 1773—75; Nr. 111: dito. 1776—79; Nr. 112: dito. 1779—81; Nr. 113: Contracte und Obligationen. 1794—1808; Nr. 115: Vormünder-Protokollum der sechs Vogteien des Amts Lygumkloster. 1743—1820; Nr. 116: Vormünder-Protokollum des Birks Lygumkloster. 1745—95; Nr. 117: Inventarien und Nachlassungen. 1665—1700.

C. VI. 2. Nr. 172: Acta die Viehseuche betr. 1682—1745; Nr. 173: dito. 1745—78; Nr. 174: dito. 1778—83.

C. VI. 3. Nr. 38: Inventaria, Contracta, Protocolla der Pachtstücke. 1772—1818; Nr. 58: Correspondenz-Protocolle, Landmassze, Resolutionen p. p. 1666—1806.

C. VI. 7. Nr. 2: Contracten-Protocoll. betreffend Bredstedt. In Tondern geführt 1701—12; Nr. 101: Concurss-Protocoll. 1724—25; Nr. 102: dito. 1752—65.

C. VI. 9. Nr. 11: Dingswinden Protokoll. 1731; Nr. 12: dito. 1733—34; Nr. 13: dito. 1737; Nr. 14: dito. 1738.

C. VI. 11. Nr. 18: Der Insel Sylt Sentenzien-, Bescheide- und Bruch-Protokoll. 1713—29.

C. X. 1. Nr. 21: Fragment eines Pellwormer Theilungs-Protokolls. 1727—40; Nr. 22: dito. 1744—57; Nr. 23: Pellwormer Theilungs-Protokoll. 1758—76; Nr. 24: dito. 1776—81; Nr. 25: dito. 1782—86; Nr. 26: dito. 1786—93; Nr. 27: dito. 1792—1805.

C. XII. 1. Nr. 1: Citationen, Verfügungen, Erkenntnisse. p. p. 1498—1600; Nr. 1.1: Käufe, Obligationen, Dingswinden, Zeugnisse. 1601—1783; Nr. 2: Erkenntnisse, Dingswinden auch Citationen. 1546—1600; Nr. 12: Acta in Ertheilungsstreit der Gebrüder Karstens zu Kollund. 1604.

C. XII. 1. NB. a: Freihothen. 1650—1772; b: Oedebohls-Ländereien. 1555—1778; c: Gildebücher. 1730—37; d: Sitten u. Gebräuche. 1756—57; e: Wolfsjagten. 1765.

C. XII. 3. Nr. 8: Contracte, Concurre, Ertheilungen und Concursacten. 1683—1732; Nr. 9: dito. 1744—94; Nr. 10: dito. 1733—74; Nr. 11: dito. 1734—93; Nr. 12: dito. 1750—89; Nr. 13: dito. 1758—83.

C. XII. 4. Nr. 3: Altes Erdbuch des Amtes Flensburg. 17. Jahrhundert; Nr. 4: dito. 1734.

C. XII. 5. Nr. 10: Erdbuch aus Angeln, Glücksburger Lehn. 1685.

C. XII. 7. Nr. 1: Copiale, enthält Urkunden der verschiedensten Art, Königliche Briefe und Ertheilungen, ohne chronologische Ordnung. 1647—97.

C. XII. 9. Nr. 42: Willkühren und Dorfschaftsbeliebungen. Atzbüll, Ellgaard, Esgrus, Schaub, Mosgaard, Grønholt. 1678; Nr. 43: dito, dito. 1714; Nr. 44: dito. Gr. Quern. 1717; Nr. 45: dito. Stemp. 1718; Nr. 46: dito. Grünholz und Brunsbüll. 1722; Nr. 47: dito. Gr. Quern. 1722; Nr. 48: dito. Gammelbuy, Hatzburg und Winderatt. 1722; Nr. 49: dito. Westerholm. 1723; Nr. 50: dito. Schaubuy und Atzebüll. 1725. Nr. 51: dito. Steinberg. 1734; Nr. 63: Feldauftheilungsacten p. p. von Ausacker in Husbyharde. 1642—1795; Nr. 75: Landauftheilungen und Veräusserungen in Nieharde. 1654—1780; Nr. 77.a: Beschreibung der Kirchspiele in Nieharde mit Aufzählung der Bohls- und Feste-Besitzer in den einzelnen Dörfern, ihrer Einkünfte u. Abgaben. 1723.

C. XIII. 5. Nr. 42.a: Allerhand Gerichts-Protocolla, circa Proclamata, Inventaria, Concursus Creditorum, Prioritates etc. In und ausserhalb Schleswig gehalten. 1635—55; Nr. 44: Kauf-, Theilungs- und Abnahme-, Contracten-Protocolle. 1675—89; Nr. 46: Gerichts- u. Theilungs-Protocolle. 1689—93; Nr. 49: Kauf- und Theilungs-Protocolle. 1693—94; Nr. 51: dito. 1699—1703; Nr. 54: dito. 1716—21.

C. XIII. 8. Nr. 9: Protocolium des Amtes Gottorf, worinnen allerhand Contracten, Theilungs-Recessen, Verträge und dergl. zu finden. 1680—91; Nr. 16: Fragment eines Hüttener-Protocolls. 1692; Nr. 17: Catalogus von denen Bundenklagen in Kroppharde. 1704, wie auch ein Bruchregister. 1702—4; Nr. 28: Actenfragmente betr. Erb- und Vormundtschaftsachen. 1675—1704; Nr. 47: Actenfragmente betr. Festesachen. 1602—1705. Nr. 48: Festebriefe. 1632—1709; Nr. 53: Actenfragmente betr. ländliche Besitz- und Abgaben-Verhältnisse, sowie einzelne Steuern das ganze Amt betr. 1640—1709; Nr. 58: dito betr. Satrup- und Morkirchharde. 1655—83; Nr. 62: Actenfragmente betr. einzelne Fluramen. 1629—1710;

Nr. 79: Acta betr. Willkühren der Dorfschaft Bergenhusen. 1621—34; Nr. 80: dito. Wohide. 1621; Nr. 81: dito. Bergen. 1621; Nr. 82: dito. Gr. Daneverk. 1637.

C. XVIII. 2. Nr. 151: Concursachen, Schuld-Register, Güter-Wardirungen. 1580—1617; Nr. 152: Schuld- und Concursachen, 2, 4, 6 Mann-Bücher; Wardirungs-Protocolle p. p. 1598—1700.

Karten und Pläne. II. Nr. 7: Grundrisz der im Glücksburg-Angelschen District belegenen Ländereien zu Holniss und Drey. 1783. Von Eckhusen; Nr. 8: Karte über den Süder-Koog auf der Insel Pelworm; Nr. 10: Karte vom herrschaftlichen Maasbüller Koog. Gemessen im Sommer 1803 und gezeichnet vom Capitain und Deichconducteur A. Fontenay; Nr. 27: Abriss des Süderfeldes des Dorfes Stuursböll, Kirchspiels Oxenwatt, der Grambarde, Amts Hadersleben; Nr. 29: Karte von dem in Amte Hütten in der Hohner Harde belegenen Dorfe Duvenstedt sammt den dazu gehörigen Ländereien, sowie sie von dem beidigen Landmesser, Joh. Greve, im Jahr 1789 vertheilt worden; Nr. 33: Abriss von dem zwischen Dagebüll und Galmstüll belegenen Hallig Nordmark. Entworfen Anno 1774 von Hinrich Hansen; Nr. 35: Kort over Erlav Bys Jorder samt over den til Hørrgaard hørende Mastrupper Parcel. I Overensstemmelse med Originalkortet forfattet 1855 af Høxbro v. Langhorn. (Kirchspiel Alt Hadersleben); Nr. 37: Karte von dem Dorfe Kiestrup, des Kirchspiels Norderhoptrup im Amte und in der Harde Haderslebenbelegen. Im Jahr 1794 aufgemessen, und kartirt 1795 durch den beidigen Landmesser; Nr. 38: Karte von der Dorfschaft Pamhoel des Kirchspiels Norderhoptrup, der Harde und Amt Hadersleben. Aufgemessen und kartirt in Anno 1791—93 durch Fr. Feddersen; Nr. 43: Karte von dem im Amte Hadersleben in der haderslebener Harde belegenen Dorfe Lundt, Kirchspiels Starp. Aufgemessen und kartirt im Jahre 1791 durch Matzen; Nr. 46: Plan von der Insul Aarøe. Gemessen und zu Riss gebracht von dem beid. Landmesser Claus Matzen, 1789. (Kirchspiel Oesby); Nr. 49: Plan vom Kirchspiele Wonsbeck. Enthält die Dorfschaften Oehrbj, Beck, Wonsbeck und Feldum wie auch die Freihufen Gymos, Ilundewadt und Kragelund. Aufgemessen und kartirt im Jahre 1788 durch Fr. Feddersen; Nr. 55: Karte von den Dorfschaften Skovbølling und Røhrkier unter Tyrstrup Harde, Amt Hadersleben. Kopiert im Jahre 1797 durch Fr. Feddersen, (Kirchspiel Bjerning); Nr. 57: Karte von der Dorfschaft Hjemdrup unter Thystrup Harde, Amts Hadersleben. Aufgemessen im Jahre 1790. Kartirt in Anno 1793 durch Fr. Feddersen. (Kirchspiel Hjemdrup); Nr. 67: Karte von den Dorfschaften Frørup und Frøruproy unter Tyrstrup Harde, Amt Hadersleben. (Kirchspiel Frørup); Nr. 68: Karte von der Dorfschaft Simmerstedt unter Gramm- und Tyrstrupharde, des Amts Hadersleben. Aufgemessen und kartirt in Anno 1790 u. 93 durch Fr. Feddersen. (Kirchspiel Maugstrup); Nr. 69: Karte von der Dorfschaft Oxenwadt unter Grammharde, des Amts Hadersleben. Aufgemessen und kartirt in den Jahren 1791 u. 1793 durch Fr. Feddersen. (Kirchspiel Oxenwadt); Nr. 77: Karte von der Dorfschaft Jaegerup unter Grammharde, Amts Hadersleben. Aufgemessen und kartirt in 1795 durch Fr. Feddersen (Kirchspiel Jaegerup); Nr. 85: Kort over Bæk By i Nustrup Sogn, Gram Herred, Haderslev Amt. Afkopieret efter det 1790 optagne Originalkort af Høxbro v. Langhorn, Pr. Lieut. og Kongelig Landmaaler. 1855; Nr. 88: Karte von der Dorfschaft Uldal und Uldallum,

des Kirchspiels Schrydstrup unter Gramharde, Amts Hadersleben. Aufgemessen im Jahr 1790, und vertheilt im Jahr 1791 durch den beidseitigen Landmesser, H. Lund; Nr. 91: Karte von dem Districte Fridstedt. Enthält die Dorfschaften Fridstedt, Ausböll und Knorborg. Aufgemessen und kariert in Anno 1793 und 94 durch Fr. Feddersen. (Kirchspiel Alt Hadersleben); Nr. 94: Karte von der Dorfschaft Ostergasse, welche zugleich einige Landstücke von Westergasse enthält. Des Kirchspiels Scherrebek unter Hvidling Harde, Amts Hadersleben. Aufgemessen und kartirt in dem Jahre 1795 durch Fr. Feddersen; Nr. 100: Karte von der Dorfschaft Oved im Kirchspiel Vodder. Aufgemessen im Jahre 1802 durch P. J. Petersen. Nr. 103: Plan von den Dorfe Schüstrup zum Kirchspiel Schodborg gehörig. 1791. Petersen; Nr. 108: Karte von der Dorfschaft Thorum im Kirchspiel Lintrup, der Calslundharde im Westertheil des Amts Hadersleben. Durch J. Petersen; Nr. 114: Karte von Lindet im Kirchspiele Aggerschau und zwar in der Norderrangstrupper Harde, des Amts Hadersleben belegen. Aufgemessen im Jahr 1795, und chartirt im Jahr 1796 durch den Landmesser H. Lund; Nr. 117: Karte von dem Dorfe Rangstrupgarde in dem Kirchspiele Aggerschau, und zwar in der Norder-Rangstrupper Harde, des Amtes Hadersleben belegen. Aufgemessen und vertheilt im Jahr 1795 durch den Landmesser H. Lund; Nr. 118: Karte von dem Schafhause im Kirchspiel Aggerschau und zwar in der Norder-Rangstrupper Harde, des Amts Hadersleben belegen. Aufgemessen im Jahr 1795, und chartirt im Jahr 1796 durch den Landmesser, H. Lund; Nr. 140: Karte von den Ländereien des im Amte Apenrade belegenes Dorfes Roubierre, sowie solche von dem beidseitigen Landmesser, R. Greve, im Jahr 1784 aufgemessen werden unter Direktion von J. Bruyn, Major und Oberlandmesser wie auch Ober Landinspektor. Kirchsp. Lügum.

FRA SLESVIGSKE AMTSRETTERS ARKIVER.

Haderslev Nr. 1: Hertzog Christian Albrechts Zoll- und Licentconstitution. Gottorp. $\frac{3}{4}$ 1674; Nr. 2: Gram Herreds Tingbog. 1741; Nr. 3: Tyrstrup Herreds Skiftesager (Nebenprotocolle) 1737—50.
Husum Nr. 1: Theilungsprotocolle. 1738—42; Nr. 2: dito 1749—54; Nr. 3: Nebenprotocolle. 1765—67.

FRA SLESVIGSKE GODSARKIVER.

Binebæk Nr. 1: Kauf, Feste, Pacht-, Theilungs-, Abnahme-, Schuld- und Concurracsachen. 1652—92; Nr. 2: Schenkungsacta des Herzogs Christian Albrecht. 1689; Nr. 3: Inventarium: Was Marquardt Siemen bey der Hufe in Kupperbuy an Pferden, Kühen, Schweine, Gänse und Hühner als auch Acker- und Baugehörtschaft vom hohen Herrschaft empfangen und von denen beiden unpartheischen Männern, Herr Ramer und Tervs, ist überliefert worden. 1690; Nr. 4: Instruction für den Landmesser, betreffend Vertheilung der Ländereyen. $\frac{1}{3}$ 1789; Nr. 5: Instruction für den Landmesser, Clasen, betreffend Vertheilung der Unterthanen Ländereyen. $\frac{3}{10}$ 1789; Nr. 6: Die vorhabende Parzellirung von Gurebuy angehend. 1789.
Gram Nr. 1: Jordebøger. 1630, 1664—66, 1697, 1698, 1700; Nr. 2: Alftægtsager. 1656; Nr. 3: Gramgaards Tingbøger. 1600—1714; Nr. 4: Breve, som an-

gaar Nygrammer. 1667—68; Nr. 5: Grande Vilkaar. 1689, 1737, 1742; Nr. 6: Forpagtningscontract. 1721; Nr. 7: Besigtigelse af Bøndergaarde. 1727; Nr. 8: Lister over confiskeret Kvæg. 1748; Nr. 9: Gram og Nybøl Godsets Tilstand udfundne ved Revisorer. 1761; Nr. 10: Conditioner angaaende Frihedspenge. 1774; Nr. 11: Bondeskifter. 1790.

Trøjborg Nr. 1: Lø Herreds Tingbøger. 1607—35; Nr. 2: Jordebog fra Midden af det 17de Aarhundrede; Nr. 3: Restancerregnskaber. 1700—1735; Nr. 4: Bondeskifter. 1701—35, 1748—1810; Nr. 5: Lø Herreds Skiftebøger. 1701—6, 1713, 1717, 1735, 1748—50, 1764—66; Nr. 6: Breve angaaende Kvægsgyen. 1722, 1745, 1747, 1764, 1775, 1777—80; Nr. 7: Breve angaaende Ulvejagten 1689, 1729, 1739, 1741, 1742, 1744, 1745, 1747, 1750, 1751, 1759, 1766, 1768, 1774—77; Nr. 8: Registre angaaende Kvægsgyen. 1745—46; Nr. 9: Attester angaaende Kvægsgyen. 1745—48, 1772; Nr. 10: Lø Herreds Concurser. 1784, 1792; Nr. 11: Testamente oprettet af Selvejer Niels Brøns i Mølden. $\frac{1}{3}$ 1791.

FRA SLESVIGSKE BØNDERS PAPIRER.

Nr. 1. Peder Beyers Regnskaber. 1680—1714. Skads ved Tønder; Nr. 2: Christen Hansens Dagbog. 1766—1810. Elstrup, Als; Nr. 3: Iver Iversens Regnskaber. 1779—1800. Fredsted ved Haderslev; Nr. 4: Chr. Knudsen: En Udsigt over Familien Kaad. 1524—1800. Mintebjerg, Als; Nr. 5: Der Mackepnanger, Witter, Stucker und Elern Vedderdocent. 1634. Landkirchen, Femern. Nr. 6: Hans Nissens Documenter. 1759—60. Viby, Als; Nr. 7: Anders Petersens Aarbog. 1740—1808. Ørslev ved Haderslev; Nr. 8: Jef Tygessens og hans Efterkommeres Optegnelser og Regnskaler. 1745—1800. Emmerlev ved Højer.

FRA DET KONGELIGE UNIVERSITETS- BIBLIOTHEK I KIEL.

S. H. Nr. 104: Fol.: Extract aus dem vollständigen Erdbuch und Inventario aller eines wohlwürligen Thumbkapitels zu Schleswig gewissen jährlichen Einkünfte. (Ratjen. I. 179); S. H. Nr. 316 Fol.: Ordnung der Kirchspieljunker zu Gethorf, N. N, N. N, zur Wiedererlichung der Gilde für die Kirchspielsleute wegen der Fehersnoth. Gettorf 1587. (R. II. 33); S. H. Nr. 448 A. Fol.: Schleswigsche Dorfbeliebungen. (R. II. 278); S. H. Nr. 170 M. Kv.: Jensen, varia ad historiam patriæ præcipue ecclesiasticam pertinentia. (R. II. 246); S. H. Nr. 318 D Kv.: Jensen, hist. Nachrichten über die Güter des ersten Angler Districts und die Besitzer derselben. (R. II. 268); S. H. Nr. 318 E. Kv.: Jensens hist. und antiq. Notizen und Nachrichten meist Angeln betr. (R. II. 268); S. H. Nr. 318 F Kv.: Jensens histor. Nachrichten und Notizen. (R. II. 268).

FRA DET STORE KONGEL. BIBLIOTHEK I KØBENHAVN.

Gammel kongelig Samling. Nr. 1024. Fol.: Peter Saxes Beschreibung Nordstrandes. 1637; Nr. 1025. Fol.: Peter Saxes Eyderstettische Geschichte v. Annales Eiderstadiensens. 1637; Nr. 1026. Fol.: Peter Saxes Frisia minor 1638; Nr. 1029. Fol.: En Samling af Tegninger, deriblandt »Plan von dem Helgoland, wie solches

1714 sich befunden*; Nr. 2903. Kv.: Petrus Sax.. De præcipuis rebus gestis Frisiorum septentrionalium. 1656; Nr. 2904. Kv.: P. Sax. Beschreibung von Eyderstêdt, Ewerschop u. Uthholm. 1636; Nr. 2905. Kv. Juen Knutzen. Een korte Vortekninge umb welcher Tydt Eyderstede mit denen von der Geest und im Stapelholm landfast geworden. 1588; Nr. 2909. Kv.: Laur. Lorentzen: Genaue Beschreibung der wunderbaren Insel Nordmarsch. 1749.

Kallske Samling. Nr. 183. Fol.: P. Saxii annales Eiderostadiensens. 1644; Nr. 185. Fol. Documenter, Op-

tegnelser og Udarbejdelser til den slesvig-holstenske Historie og Topographi (16de og 17de Aarhundrede).

Thottske Samling. Nr. 1035. Fol.: Beschreibung der Insel Heiligland; Nr. 1810. Fol.: Auszug aus alten Chronik der Eyderstede und umliegenden Marschlânder; Nr. 1809. Kv.: Annales Eyderostadensens 1637; Nr. 1817. Kv.: M. R. Flors Nachrichten von der Insel Sylt. 1758.

Uldallske Samling. Nr. 471. Kv.: Alte denkwürdige Geschichten in dem Lande Eyderstete vnd benachbarten Örteren; Nr. 474. Kv.: Heigolandia.

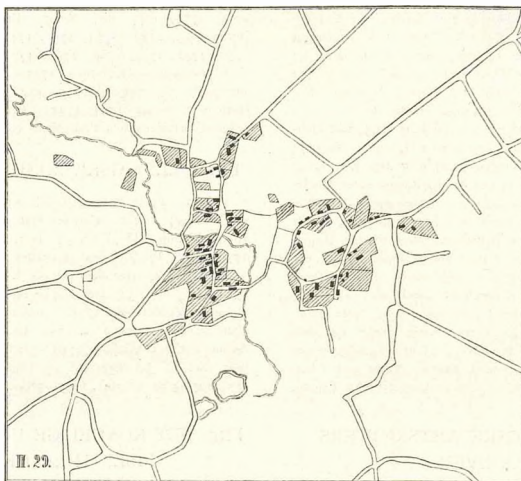

Fig. 2. St. A. S. [Karten und Pläne].
Kort over Landsbyen Duvenstedt i Hohn Sogn, Hütten Amt. Opmaalt 1789.

FORTEGNELSE OVER DE TRYKTE KILDER.

Aagaard, Knud: Beskrivelse over Tørring Lehn. Kjøbenhavn 1815; Amsinck, C.: Die Familie Amsinck. Hamburg 1886; Andersen Feldborg, A.: Kleine Fuszreise. Weimar 1807; Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie. Kjøbenhavn 1859; Archiv für Geschichte, Statistik etc. Kiel 1842—44; Arkiv for nordisk filologi. Lund 1892.

Berntsen, A.: Danmarks frugtbare Herlighed. Kjøbenhavn 1656; Boltzen, J. A.: Stapelholm. Wöhrden 1777; Booyens, J.: Beschreibung der Insel Sylt. Schlesw. 1828; Bruun, E.: Om de slesvigske Marskeer og Halliger. Kjøbenhavn 1858; Büsching, A. F.: Kurzfassete Staats-Beschreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig. Hamburg 1752.

Camerer, Joh. Fr.: Nachrichten v. d. Herzogthütern Schleswig und Holstein. Flensburg und Leipzig. I. 1758, II. 1762; Catechismar: Malmø 1537, Kjøbenhavn 1538, 1556, 1599, 1801, 1605 (Hans Nielsen i Thisted), 1605 (Jacob Henriksen i Odense), 1608, 1629, 1633, 1658; Clausen, H. V., Sønderjylland. Kjøbenhavn 1890; Clement, K. J.: Die Lebens- und Leidensgeschichte der Friesen. Kiel 1845.

Danckwerth, Casp.: Neue Landesbeschreibung. O. O. 1652; Danske Samlinger. Kjøbenhavn 1871; Duss, Claus: Sundewitt. Schleswig 1836; Dyssel, Johan Arndt: Forsøg til en indenlandsk Rejse. Kjøbenhavn 1774. Dänische Bibliothek. 1749.

Eschenburgh, Nicolaus: Ein sehr schön vnd recht wol geordnet Fundament Buch. Lübeck 1579; Essen: Fragmente aus der Tagebuche eines Freuden. Kjøbenhavn 1800; Erslev: E.: Den danske Stat. Kjøbenhavn 1855—57.

Falbe Hansen: Stavnbaandsløsningen og Landboreformerne. Kjøbenhavn 1888; Feddersen, Fried.: Eiderstedt. Altona 1853; Fehmarische Urkunden und Regesten. Urkundensaml. der Gesellschaft für S. H. L. Geschichte. Kiel 1880; Feilberg, H. F.: Dansk Bondeliv. Kjøbenhavn 1889; Feilberg, H. F.: Fra Heden. Haderslev 1863; Flamand, L. J.: Fyn, Jylland og Slesvig. Kjøbenhavn 1855; Fridericia, J. A.: Den danske Bondestands Frigjørelse. Kjøbenhavn 1888.

Gloy, Arthur: Siedelungskunde Nordalbingiens. Stuttgart 1892; Gude, Joh. Chr.: Sundewitt. Altona 1778; Gudmundsson, Valtry: Privatboligen paa Island i Sagatiden. Kjøbenhavn 1889.

Hansen, Adolph: Charakterbilder aus den Herzogthümern. Hamburg 1858; Hansen, E. P.: Chronik der friesischen Uthlande. Altona 1856; Hansen, E. P.: Die nordfriesische Insel Sylt. Leipzig 1859; Hansen, Johan

Friedrich: Staatsbeschreibung der Herzogthums Schleswig. Flensburg 1770; Hanssen, Georg: Agrarhistorische Abhandlungen. Leipzig I. 1880, II. 1884; Hanssen, Georg: Aufhebung der Leibeigenschaft. St. Petersburg 1861; Hanssen, Georg: Insel Fehmarn. Altona 1832; Hanssen, G.: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig. Altona 1833; Haupt, Richard: Bau- und Kunstdenkmäler. Kiel 1887—89; Heimreich, A.: Nordfriesische Chronik. Schleswig 1665; Historisk Tidsskrift. Kjøbenhavn 1843, 1850, 1854, 1865—66, 1866—67, 1890; Holck, Hans: Provinzial-Lexicon. Kjøbenhavn 1778; Holm, Edvard: Danmarks-Norges Historie. Kjøbenhavn 1885—86, 1890—91; Holm, Edvard: Landboreformerne 1773—1791. Kjøbenhavn 1888; Hejer, Casper: Beschreibung des eiderstedtischen Landes. Hamburg 1610.

Jahrbücher d. Vereins f. mecklenb. Geschichte u. Alterthumskunde. Schwerin 1854, 1855; Jahrbücher für die Landeskunde. Kiel 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1867, 1869; Jensen, H. N. A.: Angeln. Flensburg 1884; Johansen, Chr.: Arnum. Slesvig 1862; Jørgensen, A. D.: Fyrtøye Fortællinger af Fæderlandets Historie. Kjøbenhavn 1886.

Kamphøener, Hieronimus: Beschreibung der Niederlegungen königlicher Domainen-Güter in Schleswig und Holstein. Kopenhagen 1787; Keller, A. u. Notter, Fr.: Miguel de Cervantes Saavedra. Novelas exemplares 1613. Stuttgart 1881; Kierulf, A. C. A.: Om Beskatningen i Haderslev Amt. Kjøbenhavn 1865; Kiesewetter, Hein. Ch. Ph.: Bemerkungen auf einer Reise. Hof 1807; Koch, L.: Den danske Landsbyskoles Historie. Kjøbenhavn 1882; Kohl, J. G.: Reiser i Danmark og Hertugdømmerne. Kjøbenhavn 1848.

Langebek, Jacobus: Scriptorum rerum Danicarum. V. Hafniæ 1783; Lappenberg, J. M.: Adami gesta Hammaburgensis ecclesie pontificum. Hannover 1876; Lorenzen, C. C.: Gamle og ny Minder fra Sundevad. Haderslev 1853; Lorenzen, C. C.: Reiseskildringer fra Sønderjylland. Kjøbenhavn 1877; Lüttichau, A. C. A.: Amt Hadersleben. Hadersleben 1853.

Maaek: Das urgeschichtliche schleswig-holsteinische Land. Berlin 1860; Mejborg, R.: Gamle danske Hjem. Kjøbenhavn 1888; Mejborg, R.: Jonas Stolts Erindringer. Kjøbenhavn 1890; Mejborg, R.: Om Bygningsrikke i Slesvig. Kjøbenhavn 1891; Minerva: Kjøbenhavn 1786, 1787; Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien 1892; Møller, O. H.: Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig. Flensburg 1761; Müllge, Theodor:

Streifstige in Schleswig-Holstein. Frankfurt am Main 1846; Müller, P. E.: Saxonis Grammatici historia Danica. Kjøbenhavn 1839.

Nerong, O. T.: Föhr früher und jetzt. Wyk 1885. Nicolaysen, N.: Om Dr. Gudmundssons Privatboligen paa Island. Kristiania 1890; Nielsen, O.: Malt Herred. Kjøbenhavn 1870; Nielsen, O.: Valdemar den Andens Jordebog. Kjøbenhavn 1873; Niemann, August: Landeskunde. Schleswig 1799; Niemann, August: Miscellaneen. II. Leipzig 1800; Nissen, J.: Haderslev Amt. Haderslev 1840; Norsk Theologisk Tidsskrift. III. R. III. Christiania 1891.

Orion. Kjøbenhavn 1839; Otte, Friedr. Wilhelm: Angela. Schleswig 1792. Otte, Friedr. Wilhelm: Insel Fehmern. Schleswig 1792.

Paulsen, C.: Det danske Sprug i Hertugdømmet Slesvig. Kjøbenhavn 1837; Paulsen, C.: Volksthümlichkeit und Staatsrecht. Kiel 1832; Petersen, A. Th.: Beschreibung, des Kirchspiels Hollingstedt. Schleswig 1890; Petersen, J. A.: Wanderungen durch die Herzogthümer. Kiel 1839. Petrei, J. J.: Eine kurze Beschreibung des Ländleins Nordstrand. U. St. 1565. Pontoppidan, E.: Danske Atlas. II, V, VII. Kjøbenhavn 1764—81; Pontoppidan, E.: Theatrum Daniæ. Bremen 1730; Provinzialberichte: 1787, 1788, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, 1797, 1798, 1823, 1824, 1825. Psalmebøger (danske) 1553, 1680, 1685, 1710, 1714 (Flensburg) 1716 (Flensburg), 1717 (Flensburg), 1755 (Tønder), 1765 Tønder, 1794 (Slesvig).

Quellen und Forschungen. 46—48, 55—57. Strassburg 1881, 1886.

Reventlow, Arthur: Om Marskdannelsen paa Vestkysten af Slesvig. Kjøbenhavn 1863; Reventlow-Farve, Ernst u. Warnstedt, H. A.: Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Altona 1847; Rhode, Joh.: Hollingstedt. Flensburg 1852; Rhode, Pd.: Haderslev Amt. Kjøbenhavn 1775; Rolfs, C.: Gemeinde St. Annen. Lunden

1891; Rørdam, H. F.: Feder Rørdam. Blade af hans Levnetsbog og Brevvevling 1806—44. Kjøbenhavn 1891.

Samlinger til jydsk Historie og Topographi. Aalborg 1874, 1876, 1880; Saueremann, Hein.: Kunst- u. Gewerbe-Museum in Flensburg. Flensburg 1891; Saxe, Michael: Præste Pine. Kjøbenhavn 1737; Saxe, Jacob: Beschreibung des löblichen eyderstedtschen Landes. Hamburg 1610; Schleswig-holsteinische Jahrbücher. Kiel 1884; Schmidt, J. N.: Slesvigs Land og Folk. Aabenraa 1852; Schröder, J.: Topographium des Herzogthum Schleswig. Schleswig 1837; Skau, Laurids: Haderslev Amts økonomiske Forhold. Haderslev 1858; Slesvigske Provinzialerretninger. Flensburg 1860, 1863; Staatsbürgerliches Magazin. 1823, 1839; Steenstrup, Johannes: Den danske Bonde og Friheden. Kjøbenhavn 1888; Steenstrup, Johannes: Studier over Kong Valdemars Jordebog. Kjøbenhavn 1874; Stenzel, Adolf: Denkwürdigkeiten des Johann Chrysostomus Passek. Breslau 1838; Svenska Fornminnesföreningens Tidsskrift. Stockholm 1889; Sønderjydske Aarbøger. Flensb. 1889, 1890, 1891.

Thorsen, P. G.: Valdemar den Andens jydsk Lov. Kjøbenhavn 1853; Tråp, J. P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. Kbhvn. 1861—64.

Warnstedt, F.: Die Insel Föhr. Schleswig 1824; Velschou, H. M.: Øen Femerns statsretlige Forhold før Aaret 1326. Kjøbenhavn 1854; Weigelt, G.: Die nordfriesischen Inseln vormals und jetzt. Hamburg 1858; Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte. Berlin 1879, 1889, 1891; Veylle, Christen Ostersten: Glossarium juridicum. Kjøbenhavn 1655; Videnskabskabernes Selskabs Afhandlinger. Kjøbenhavn 1823; Wiebel, K. W. M.: Die Insel Helgoland. Hamburg 1848; Wolf, Odin: Journal. Kjøbenhavn 1813; Volkmar, J. C.: Eiderstädt. Garding u. Hamburg 1795; Vosz, J.: Insel Fehmarn. Burg a. T. 1889. Zeitschrift f. schleswig-holsteinische u. lauenburgische Geschichte 1872, 1873, 1877, 1881, 1890, 1891.

Oehlert, J. C.: Die offene Schreibschule. Flensb. 1718.

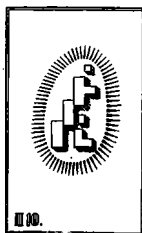

Fig. 3. St. A. S. [Karten und Pläne]. Frisisk Bondegaard med trappeformet Grundplan. 1803. Sm. S. 92.

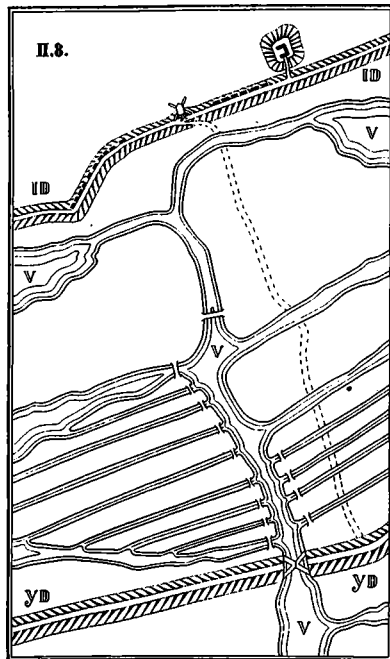

Fig. 4. St. A. S. [Karten und Pläne]. En Del af Sønderkøge paa Øen Pelvorn. I det attende Aarhundrede.
ID Mellemdige (hvorpaa Husene ligger), *YD* Yderdige, *V* Veler.

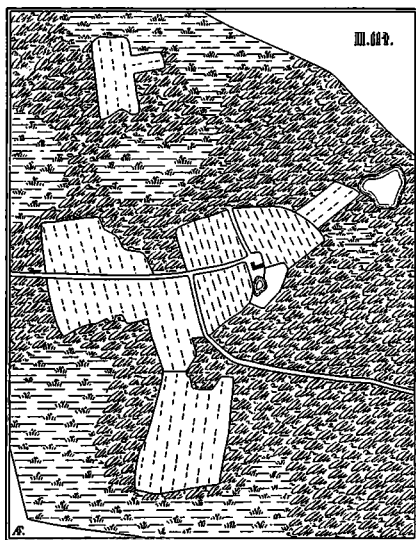

Fig. 5. St. A. S. [Karten und Pläne]. Enestegaard med tilhørende Jorder: Agre, Høde og Moser. Opmaalt 1795.
Agerskov Sogn, Nørreangtrup Herred, Haderslev Amt.

KILDEANGIVELSER FOR HVERT ENKELT AFSNIT.

FEMERN.

EJENDOMSFORHOLD. Ms. *St. A. S. C. XVIII.*
2. Nr. 151: Anno 1598, 1609, 1610, 1612, 1613, 1617, 1628; C. XVIII. 2. Nr. 152: Anno 1602, 1606, 1610, 1611, 1626, 1630, 1633, 1643, 1645, 1647, 1648, 1652, 1653, 1654, 1656, 1657, 1658, 1660, 1661, 1663, 1680, 1682, 1686, 1687 (Samtlige Akter). — Ms. *G. A. T.* Nr. 1. ^{20/1}, ^{12/1}, ^{21/1} 1619, ^{22/1} 1621.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. C. XVIII.* 2. Nr. 151 u. 152. Som foreg. — Ms. *S. B. P.* Nr. 5. 1634.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. XVIII.* 2. Som foreg.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. XVIII.* 2. Som foreg.

SØNDERLESVIG.

Den Del af Landet, der ligger sønden for Sli og Danevirke.

EJENDOMSFORHOLD. Ms. *St. A. S. Gott. A.* Nr. 1134. (Anno 1509—15): p. 27, 38, 48, 57, 59, 60, 61, 64, 89, 103, 104, 106, 107, 108, 111, 132, 140, 142, 145, 146, 150, 157, 163, 182; 193; Gott. A. Nr. 2206: Protocol. 1688?, Catalog. 1693; A. XVIII. Nr. 5886: Anno 1741. — Ms. *A. A. H.* Nr. 1: ^{15/1}, ^{16/1}, ^{17/1} 1738, ^{11/1}, ^{21/1}, ^{3/1}, ^{14/1} 1739, ^{2/1}, ^{27/1}, ^{28/1}, ^{29/1}, ^{30/1} 1740, ^{22/1} 1741; Nr. II: ^{23/1}, ^{27/1}, ^{28/1} 1747, ^{29/1} 1748, ^{10/1}, ^{22/1}, ^{19/1}, ^{12/1} 1749, ^{8/1}, ^{11/1}, ^{15/1}, ^{24/1}, ^{21/1}, ^{9/1} 1750, ^{11/1}, ^{22/1}, ^{27/1}, ^{21/1} 1751, ^{18/1}, ^{18/1}, ^{9/1} 1752, ^{26/1}, ^{22/1}, ^{2/1} 1753, ^{20/1}, ^{2/1} 1754; Nr. III: ^{20/1} 1764, ^{12/1}, ^{24/1}, ^{2/1}, ^{7/1} 1765, ^{12/1} 1766, ^{8/1}, ^{12/1}, ^{7/1} 1767. — Ms. *H. A. B.* Nr. 1: ^{1/1} 1654, ^{2/1} 1655, ^{1/1} 1656, ^{7/1}, ^{22/1} 1680, ^{17/1} 1681, ^{2/1}, ^{12/1} 1685, ^{21/1} 1687, ^{28/1} 1688, ^{2/1} 1689, ^{15/1} 1690, ^{1/1}, ^{2/1} 1691, ^{2/1} 1692; Nr. 2: 1689; Nr. 3: 1690. — Ms. *U. B. K. S. H.* Nr. 104 B. Fol.: 1661; S. H. Nr. 316 Fol.: 1587.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. Gott. A.* Nr. 1134 (Anno 1509—15): p. 28, 31, 38, 41, 140, 141, 146, 151, 153, 161, 162, 186, 195. — Ms. *A. A. H.* Nr. I—III. Som foreg. — Ms. *H. A. B.* Nr. 3: 1690; Nr. 4: ^{8/1} 1789; Nr. 5: ^{10/1} 1789; Nr. 6: 1789.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. XIII.* 8. Nr. 16: ^{12/1}, ^{10/1}, ^{21/1}, ^{22/1}, ^{10/1}, ^{22/1} 1692; C. XIII. 8. Nr. 28: ^{3/1} 1689; K. u. P. Nr. 29. — Ms. *A. A. H.* Nr. I—III. Som foreg. — Ms. *H. A. B.* Nr. 1: ^{21/1} 1652, ^{7/1}, ^{3/1} 1655, ^{1/1} 1656, ^{20/1} 1673, ^{20/1}, ^{22/1} 1680, ^{1/1}, ^{3/1}, ^{10/1} 1691; Nr. 4: ^{1/1} 1789; Nr. 5: ^{10/1} 1789; Nr. 6: 1789. — Ms. *U. B. K. S. H.* 318 D. u. F. Kv.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. XIII.* 5. Nr. 44: ^{22/1} 1675, ^{10/1} 1676; C. XIII. 8. Nr. 16: ^{10/1} 1689. Nr. 28: ^{22/1} 1689; ^{20/1} 1696. — Ms. *A. A. H.* Nr.

I—III. Som foreg. — Ms. *H. A. B.* Nr. 1: ^{12/1} 1652, ^{2/1} 1655, ^{1/1} 1656, ^{20/1} 1673, ^{10/1} 1686; Nr. 3: 1690.

EJDERSTED.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. Gott. A.* Nr. 686 (Anno 1566): p. 18, 24, 82. — Ms. *K. B. K. Gl. Kgl.* Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 58: ^{22/1} 1744; C. VI. 7. Nr. 101: ^{1/1} 1725; C. VII. 11. Nr. 18: ^{2/1} 1730. C. X. 1. Nr. 24: ^{21/1} 1776, ^{7/1}, ^{22/1}, ^{21/1}, ^{20/1}, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{13/1} 1777, ^{10/1}, ^{12/1}, ^{29/1} 1778, ^{2/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1779, ^{16/1}, ^{24/1}, ^{25/1} 1780, ^{16/1}, ^{4/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1781, ^{21/1} 1781. C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 58: ^{22/1} 1744; C. VI. 7. Nr. 101: ^{1/1} 1725; C. VII. 11. Nr. 18: ^{2/1} 1730. C. X. 1. Nr. 24: ^{21/1} 1776, ^{7/1}, ^{22/1}, ^{21/1}, ^{20/1}, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{13/1} 1777, ^{10/1}, ^{12/1}, ^{29/1} 1778, ^{2/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1779, ^{16/1}, ^{24/1}, ^{25/1} 1780, ^{16/1}, ^{4/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1781, ^{21/1} 1781. C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 58: ^{22/1} 1744; C. VI. 7. Nr. 101: ^{1/1} 1725; C. VII. 11. Nr. 18: ^{2/1} 1730. C. X. 1. Nr. 24: ^{21/1} 1776, ^{7/1}, ^{22/1}, ^{21/1}, ^{20/1}, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{13/1} 1777, ^{10/1}, ^{12/1}, ^{29/1} 1778, ^{2/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1779, ^{16/1}, ^{24/1}, ^{25/1} 1780, ^{16/1}, ^{4/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1781, ^{21/1} 1781. C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

DEN ØVRIGE DEL AF LILLEFRISLAND.

I. Halligene.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. C. X.* 1. Nr. 21: ^{20/1}, ^{25/1} 1727; C. X. 1. Nr. 23: ^{14/1} 1758, ^{20/1} 1762, ^{25/1} 1763, ^{24/1}, ^{30/1} 1766; C. X. 1. Nr. 24: ^{8/1} 1777, ^{2/1}, ^{4/1} 1778, ^{8/1}, ^{10/1}, ^{20/1} 1779; C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. X.* 1. Nr. 21, 23—27. d.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. X.* 1. Nr. 23—27. d.

II. Helgoland.

Ms. *K. B. K. Gl. Kongl. Saml.* 1026 Fol. u. 1029 Fol.

III. De store Øer og Vesikysien.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 58: ^{22/1} 1744; C. VI. 7. Nr. 101: ^{1/1} 1725; C. VII. 11. Nr. 18: ^{2/1} 1730. C. X. 1. Nr. 24: ^{21/1} 1776, ^{7/1}, ^{22/1}, ^{21/1}, ^{20/1}, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{13/1} 1777, ^{10/1}, ^{12/1}, ^{29/1} 1778, ^{2/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1779, ^{16/1}, ^{24/1}, ^{25/1} 1780, ^{16/1}, ^{4/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1781, ^{21/1} 1781. C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 58: ^{22/1} 1744; C. VI. 7. Nr. 101: ^{1/1} 1725; C. VII. 11. Nr. 18: ^{2/1} 1730. C. X. 1. Nr. 24: ^{21/1} 1776, ^{7/1}, ^{22/1}, ^{21/1}, ^{20/1}, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{13/1} 1777, ^{10/1}, ^{12/1}, ^{29/1} 1778, ^{2/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1779, ^{16/1}, ^{24/1}, ^{25/1} 1780, ^{16/1}, ^{4/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1781, ^{21/1} 1781. C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 58: ^{22/1} 1744; C. VI. 7. Nr. 101: ^{1/1} 1725; C. VII. 11. Nr. 18: ^{2/1} 1730. C. X. 1. Nr. 24: ^{21/1} 1776, ^{7/1}, ^{22/1}, ^{21/1}, ^{20/1}, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{13/1} 1777, ^{10/1}, ^{12/1}, ^{29/1} 1778, ^{2/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1779, ^{16/1}, ^{24/1}, ^{25/1} 1780, ^{16/1}, ^{4/1}, ^{15/1}, ^{10/1}, ^{17/1}, ^{24/1} 1781, ^{21/1} 1781. C. X. 1. Nr. 25: ^{1/1} 1781, ^{1/1}, ^{15/1}, ^{20/1} 1782, ^{8/1}, ^{4/1} 1783, ^{12/1} 1784, ^{8/1} 1785; C. X. 1. Nr. 26: ^{1/1}, ^{4/1}, ^{9/1}, ^{12/1} 1786, ^{21/1} 1787, ^{10/1} 1788, ^{21/1} 1789, ^{2/1} 1790, ^{2/1}, ^{11/1} 1792; C. X. 1. Nr. 27: ^{10/1} 1794, ^{10/1} 1795, ^{12/1} 1798, ^{1/1}, ^{2/1} 1799, ^{1/1} 1800.

^{24/10} 1681. — Ms. *A. A. H.* Nr. 1: ^{1/4} 1715, ^{10/6} 1728, ^{12/5} 1735, ^{1/2} 1737, ^{14/4}, ^{18/5}, ^{14/6} 1738, ^{4/4}, ^{9/4}, ^{22/5}, ^{20/4}, ^{5/6}, ^{17/5}, ^{12/11}, ^{22/11} 1739, ^{17/5}, ^{12/5}, ^{1/6} 1740; Nr. II: ^{14/4} 1744, ^{1/2} 1745, ^{10/11} 1747, ^{26/5} 1748, ^{21/1}, ^{11/5}, ^{20/12} 1749, ^{12/5}, ^{12/6} 1750, ^{2/5}, ^{10/5} 1751, ^{20/11}, ^{12/5}, ^{20/10}, ^{1/12} 1752; Nr. III: ^{15/6} 1764, ^{21/1}, ^{20/11} 1765, ^{12/5}, ^{20/6}, ^{1/12} 1766. — Ms. *U. B. K. S. H.* Nr. 448. A. Fol.: 1764. — Ms. *K. B. K. Gl. Kongl. Saml.* Nr. 1324. Fol., 2904. Kv.; Uldall 471. Kv.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. VI.* 3. Nr. 38: ^{1/5} 1772; C. VI. 7. Nr. 2: ^{12/5} 1701; C. VI. 7. Nr. 102: ^{20/5} 1756; C. VI. 9. Nr. 11: ^{11/6} 1731; C. VI. 11. Nr. 18: ^{17/11} 1721; C. X. 1. Nr. 21, 22, 25—27. Som foreg.; C. X. 3. Nr. 8: ^{15/6} 1671; C. X. 3. Nr. 11: ^{20/5} 1680; K. u. P. Nr. 8, Nr. 10. — Ms. *A. A. H.* Nr. I—III. Som foreg. — Ms. *K. B. K. Gl. Kongl. Saml.* 1025. Fol., 2903. Kv., 2904. Kv.; Thott 1001. Fol., 1810. Fol.; Uldall 471. Kv.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. VI.* 7. Nr. 101: ^{1/6} 1725; C. VI. 7. Nr. 102: ^{21/5} 1756; C. X. 1. Nr. 21, 22, 24—27. Som foreg.; C. XII. 3. Nr. 8: ^{18/5} 1671, ^{12/5} 1683; C. XII. 3. Nr. 11: ^{20/6} 1680; C. XIII. 5. Nr. 46: ^{21/2} 1690. — Ms. *A. A. H.* Nr. I—III. Som foreg. — Ms. *K. B. K. Gl. Kongl. Saml.* 2904 Kv., 2905 Kv.

MELLEMSLESVIG.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. Gott. A.* Nr. 1134 (Anno 1509—15): p. 107, 108; C. II. 1. Nr. 133: ^{9/10} 1620, ^{2/6} 1705, ^{14/5} 1729, ^{14/6} 1737, ^{4/4} 1742; C. II. 1. Nr. 136: ^{11/12} 1777; C. VI. 1. Nr. 115: Erdb. 1613. C. VI. 3. Nr. 58: ^{22/6} 1744; C. XII. 1. Nr. 11: ^{4/12}, ^{1/12} 1645, ^{1/2}, ^{22/5} 1646, ^{11/5} 1654, ^{22/5} 1680, ^{20/6} 1691; C. XII. 1. Nr. 2: ^{20/11} 1599, ^{15/6} 1633; C. XII. 3. Nr. 8: ^{2/6} 1741, ^{10/1}, ^{24/4}, ^{1/6} 1778, ^{4/6} 1786; C. XII. 3. Nr. 9: ^{2/5} 1666, ^{10/1} 1730, ^{14/11} 1759, ^{8/6} 1790, ^{20/6}, ^{14/12} 1793, ^{12/5} 1794; C. XII. 3. Nr. 10: ^{1/5} 1647, ^{1/5} 1688, ^{17/11} 1694, ^{20/4} 1716, ^{2/5} 1717, ^{14/2} 1718, ^{4/10} 1734, ^{22/5} 1741, ^{2/6} 1744, ^{9/5} 1750, ^{1/4} 1767, ^{20/12} 1768, ^{11/5} 1776, ^{20/11} 1777, ^{20/2} 1779, ^{21/5} 1789; C. XII. 3. Nr. 11: ^{14/12} 1670, ^{22/6} 1671, ^{14/2} 1728, ^{15/5} 1771; C. XII. 3. Nr. 12: ^{15/6} 1741, ^{20/5} 1783; C. XII. 7. Nr. 1: ^{1/12} 1643, ^{2/6} 1675, ^{20/5}, ^{20/11} 1680, ^{21/1}, ^{21/5}, ^{20/6} 1682, ^{20/5} 1688, ^{10/5} 1690, ^{1/5} 1694; C. XIII. 5. Nr. 42a: ^{2/5} 1643, ^{18/5} 1650.

BYGNINGER. Ms. *St. A. S. C. II.* Nr. 133: ^{4/6} 1742; C. III. 6. Nr. 2: ^{11/6} 1691; C. VI. 9. Nr. 12: ^{12/5} 1733; C. XII. 1. Nr. 1: ^{1/5} 1656, ^{20/5} 1680, ^{20/6} 1691; C. XII. 3. Nr. 8: ^{2/6} 1741, ^{20/6} 1744; C. XII. 3. Nr. 9: ^{1/2} 1666, ^{22/5} 1722, ^{10/1} 1730, ^{14/11} 1759, ^{20/6} 1793; C. XII. 3. Nr. 10: ^{9/6} 1688, ^{1/5} 1702, ^{20/4} 1716, ^{1/5} 1717, ^{12/5} 1718, ^{4/10} 1734, ^{21/5} 1741, ^{1/5} 1750, ^{17/5} 1768, ^{13/12} 1772, ^{20/11} 1777; C. XII. 3. Nr. 11: ^{11/5} 1670, ^{25/5} 1671, ^{20/6} 1691, ^{21/5} 1728, ^{14/5} 1771; C. XII. 7. Nr. 1: ^{21/5} 1682; C. XIII. 3. Nr. 13: ^{10/6} 1769; C. XIII. 5. Nr. 42a: ^{1/6} 1643.

BOHAVE. Ms. *St. A. S. C. II.* 1. Nr. 133: ^{12/6} 1737, ^{4/6} 1742; C. VI. 9. Nr. 12: ^{9/4}, ^{20/5} 1734; C. XII. 3. Nr. 8: ^{1/6} 1741, ^{21/6} 1744, ^{2/6} 1786, ^{14/5}, ^{20/4}, ^{1/6}, ^{21/6} 1778; C. XII. 3. Nr. 9: ^{2/5} 1666, ^{22/5} 1722, ^{10/1} 1730, ^{14/11} 1759, ^{10/6}, ^{20/6} 1793, ^{4/5} 1794; C. XII. 3. Nr. 10: ^{9/6} 1688, ^{20/4} 1716, ^{4/6} 1717, ^{14/5} 1718, ^{4/10} 1734, ^{21/5} 1741, ^{2/4} 1744, ^{1/5} 1750, ^{17/5} 1767, ^{22/12} 1768, ^{12/12} 1772, ^{21/5} 1776, ^{20/11} 1777, ^{25/5}, ^{20/5} 1779; C. XII. 3. Nr. 11: ^{11/12} 1670, ^{22/6} 1671,

^{20/5} 1691, ^{21/5} 1728, ^{14/5} 1771; C. XII. 3. Nr. 12: ^{14/6} 1741, ^{20/5} 1783; C. XII. 7. Nr. 1: ^{21/5} 1682; C. XIII. 5. Nr. 42a: ^{10/5} 1650, ^{1/6} 1655.

MØLLEVÆSEN. Ms. *St. A. S. C. II.* 1. Nr. 133: ^{4/6} 1727; C. III. 1. Nr. 314: ^{14/12} 1768; C. III. 6. Nr. 2: ^{17/12} 1663, ^{17/5} 1691; C. V. 1. Nr. 103: ^{1/10} 1680, ^{21/5}, ^{21/6} 1698, C. VI. 3. Nr. 38: ^{1/6} 1743, ^{20/4}, ^{1/5}, ^{1/6} 1774, ^{1/5} 1777, ^{10/5} 1778, ^{1/5} 1780, ^{20/5} 1781, ^{1/5}, ^{2/5} 1785, ^{21/5} 1786; C. VI. 9. Nr. 13: ^{11/10} 1737; C. X. 1. Nr. 21: ^{1/6} 1740; C. XII. 1. Nr. 1: ^{1/5} 1579, ^{1/5} 1581, ^{2/6} 1618, ^{12/11} 1623; C. XII. 1. Nr. 11: ^{10/5} 1685, ^{12/12} 1735; C. XII. 3. Nr. 10: ^{22/5} 1756; C. XII. 3. Nr. 12: ^{1/5} 1694; C. XIII. 8. Nr. 9: ^{2/5} 1689; K. u. P. II. Nr. 8, Nr. 33. — Ms. *R. A. K. Fynske Registre*: ^{22/10} 1600; *Fynske Tegn.*: ^{12/4} 1585, ^{12/11} 1588, ^{22/10} 1600, ^{2/1} 1607, ^{2/5} 1609, ^{14/11} 1611; *Skaanske Tegn.*: ^{11/6} 1575; *Top. Saml. Papir*: *Lyngbygaard i Skaane* 1546, *Nebel 1649*, *Skaane 1632*, *Skovørd 1630*.

SKOLEVÆSEN. Ms. *St. A. S. C. II.* 1. Nr. 136: ^{4/2} 1778; C. III. 1. Nr. 202: ^{10/5} 1706, ^{21/5} 1708; C. III. 1. Nr. 207a: ^{13/4}, ^{10/6} 1726; C. III. 1. Nr. 309: ^{12/11}, ^{14/5}, ^{24/6} 1768; C. V. 1. Nr. 105: ^{11/5} 1707; C. VI. 11. Nr. 18: ^{22/1} 1718; C. X. 1. Nr. 21: ^{14/12} 1738; C. XII. 1. Nr. 11: ^{2/6} 1633, ^{14/10} 1675, ^{20/10} 1683; C. XII. 9. Nr. 77: ¹⁷⁵⁴; C. XII. 1. Nr. 12: ^{10/6} 1601, ^{2/6} 1604; C. XIII. 5. Nr. 44: ^{20/5} 1677, ^{12/5} 1686; C. XIII. 5. Nr. 54: ^{11/5} 1716. — Ms. *H. G. B.* Nr. 1. 1681. — Ms. *G. A. T.* Nr. 1: ^{11/4}, ^{12/6}, ^{22/6} 1607, ^{12/6} 1619, ^{22/6} 1621.

ØSTERSLESVIG.

Angel, Sundevad (samt Ris Herred) og Als.

EJENDOMSFORHOLD. Ms. *St. A. S. A. XVIII.* Nr. 5886: 1741; C. II. 1. Nr. 136: ^{12/12} 1776, ^{1/5} 1784; C. III. 1. Nr. 207a: ^{22/5}, ^{22/5}, ^{20/5}, ^{1/4}, ^{12/4}, ^{17/1}, ^{20/4} 1726, ^{2/2}, ^{10/2}, ^{21/6}, ^{2/6} 1727, ^{1/2}, ^{11/5}, ^{12/12} 1728, ^{10/5}, ^{2/5}, ^{18/5}, ^{20/5}, ^{1/4}, ^{2/4}, ^{12/1} 1729. C. III. 4. Nr. 106: 1722; C. III. 6. Nr. 9: ^{9/11} 1736; C. XII. 7. Nr. 41: ^{1/10} 1732; C. III. 6. Nr. 9: ^{9/11} 1736; C. XII. 1. NB. a: ^{20/6} 1650. C. III. 7. Nr. 50: ^{22/10} 1737; C. XII. 1. NB. a: ^{20/6} 1650, ^{2/1}, ^{9/5} 1651, ^{21/6} 1652, ^{20/10}, ^{20/10} 1670, ^{2/5} 1747; C. XII. 1. NB. b: ^{20/6} 1555, ^{10/5} 1673, ^{1/5} 1742, ^{11/1} 1759, ^{21/5} 1760, ^{21/6} 1761. C. XII. 3. Nr. 10: ^{11/11} 1694; C. XII. 4. Nr. 3: Erdb. 17. Jahrb.; C. XII. 7. Nr. 1: ^{1/12} 1643, ^{12/5} 1662, ^{21/6} 1678, ^{1/5} 1680, ^{4/6} 1682, ^{21/5}, ^{2/6} 1684, ^{1/5}, ^{22/5}, ^{1/11} 1685, ^{4/5} 1687, ^{2/4}, ^{20/4} 1689, ^{1/2}, ^{10/5} 1690, ^{2/4} 1692, ^{12/5} 1694, ^{22/6} 1695; ^{20/5} 1697; C. XII. 9. Nr. 77a: ^{22/11} 1723; C. XIII. 5. Nr. 42a: ^{15/6} 1643, ^{10/5} 1647; C. XIII. 5. Nr. 46: ^{1/5} 1688; C. XIII. 8. Nr. 47: ^{21/1} 1643; C. XIII. 8. Nr. 28: ^{21/6} 1689; C. XIII. 8. Nr. 58: ^{12/5} 1655.

LANDVÆSEN. Ms. *St. A. S. C. II.* 1. Nr. 133: ^{9/10} 1620, ^{14/12} 1720; C. III. 1. Nr. 207a: ^{22/4}, ^{20/4}, ^{20/4} 1726, ^{2/5}, ^{10/5}, ^{21/4}, ^{2/6} 1727, ^{2/4} 1728, ^{14/5}, ^{22/5}, ^{4/6}, ^{11/5}, ^{20/5}, ^{2/4}, ^{12/4} 1729; C. III. 1. Nr. 289a: ^{17/5}—^{12/5} 1731; C. III. 4. Nr. 90: Erdb. 1705; C. III. 4. Nr. 91: Erdb. 1712; C. III. 4. Nr. 95: Erdb. 1751; C. III. 6. Nr. 12: ^{21/4}, ^{12/5} 1749; C. XII. 4. Nr. 3: Erdb. 1682. C. XII. 4. Nr. 4: Erdb. 1734; C. XII. 5. Nr. 10: Erdb. 1685; C. XII. 7. Nr. 1: ^{19/5} 1662, ^{21/6} 1678, ^{1/1} 1680, ^{9/5} 1682, ^{21/5}, ^{2/6} 1684, ^{4/5}, ^{21/5} 1685, ^{4/5} 1687, ^{2/4}, ^{20/6} 1689, ^{1/5}, ^{10/5}, ^{1/5} 1690, ^{1/5} 1692, ^{2/6} 1695, ^{20/5} 1697; C. XII. 9. 77a: ^{22/11} 1723; C. XIII. 5. Nr. 44: ^{10/5} 1676, ^{20/11} 1677, ^{2/1} 1678; C. XIII. 5. Nr. 49: ^{21/5}, ^{10/5} 1676, ^{20/11} 1677, ^{2/1} 1678; C. XIII. 5. Nr. 49: ^{21/5}, ^{10/5} 1694; C. XIII. 8. Nr. 58: ^{12/5} 1655. — Ms.

²⁴/₄, ²⁴/₄, ¹²/₈, ²²/₅, ¹²/₁₁, ⁴/₁₂, ²¹/₁₂, ²²/₁₂ 1713, ¹⁸/₄ 1735, ¹⁴/₁₀ 1748, ²²/₁, ¹¹/₄, ²⁰/₅, ¹²/₆, ¹²/₅ 1749, ¹⁰/₄, ²⁴/₆ 1750: ²⁴/₁₀ 1764, ²²/₁, ⁴/₆, ¹/₆, ²⁴/₁₀, ¹¹/₁₁ 1765, ²/₁ 1766; Nr. 10, ²/₅ 1792. — Ms. S. B. P. Nr. 1: 1680—1714; Nr. 2: 1766—1810; Nr. 3: 1779—1800; Nr. 7: 1740—1808; Nr. 8: 1745—1800.

KVÆGSGVE. Ms. Sr. A. S. C. VI. 2. Nr. 172: ¹⁴/₅ 1732, ¹⁸/₁ 1745, ¹⁰/₅ 1746; C. VI. 2. Nr. 173: ²²/₁₅ 1752, ²²/₁, ²²/₅, ⁴/₅, ²²/₅, ²/₄, ¹²/₁, ²⁴/₄, ¹¹/₅, ²/₆, ²/₆, ¹²/₆, ⁴/₁₀, ⁴/₁₁, ²²/₁₂ 1763, ²¹/₂, ²⁰/₆ 1764, ²⁰/₅ 1765, ²⁰/₅ 1766; C. VI. 2. Nr. 174: ¹/₁₂, ²¹/₁₂ 1779, ¹/₁₂, ⁴/₁₂, ¹²/₁₂ 1780. — Ms. G. A. T. Nr. 6: ²/₁₂, ⁴/₁₂ 1722, ²/₅, ¹⁰/₅, ¹¹/₅, ¹²/₅, ¹²/₅, ¹²/₅, ¹⁸/₅, ²⁰/₅, ²¹/₅, ²⁰/₅, ¹/₄, ⁴/₄, ⁴/₄, ¹⁰/₄, ¹⁴/₄, ¹⁴/₄, ²⁶/₄, ¹²/₅, ²/₆, ¹¹/₆, ¹²/₆, ¹⁷/₆, ²/₆, ¹²/₆ 1745, ¹²/₅, ¹²/₅ 1747, ²/₁₁ 1764, ²⁷/₁₂ 1775, ²⁹/₁₂ 1777, ⁴/₁₁, ¹¹/₁₁, ²⁰/₁₁, ²¹/₁₁, ²⁷/₁₂, ²²/₁₂ 1778, ¹²/₁₁, ¹²/₁₁, ¹⁰/₁₁, ²²/₁₁, ²⁰/₁₁, ¹⁰/₁₁, ¹¹/₁₁, ¹²/₁₁, ¹²/₁₁, ²¹/₁₁, ²⁰/₁₁ 1779, ²/₁₁, ⁴/₁₁ 1780; Nr. 8: ¹²/₁₁, ¹²/₆, ¹⁰/₁₀, ⁴/₁₀, ²⁰/₁₀, ²⁰/₁₀ 1745, ¹/₅ 1746; Nr. 9: ²⁰/₅, ²/₆, ²/₆, ⁴/₅, ²/₆, ¹²/₆, ¹²/₆ 1745, ⁴/₁₁, ¹/₅, ¹²/₅, ¹⁶/₅, ¹⁶/₅, ¹⁰/₁₁, ¹²/₁₁ 1746, ¹⁴/₅, ¹²/₅, ¹²/₆ 1747, ²⁰/₅, ¹²/₁₀ 1748, ¹/₆ 1772.

ULVEJAGT. Ms. Sr. A. S. C. XII. I. NB. 1765. — Ms. G. A. T. Nr. 7: ²¹/₁₁ 1689, ²/₅, ¹²/₅, ¹²/₅ 1729, ¹²/₁₂ 1739, ⁴/₁ 1741, ²²/₁₂ 1742, ¹²/₅, ²/₄ 1744, ²⁰/₅, ²⁰/₅, ²/₅, ¹⁰/₅, ¹⁶/₅, ²/₁, ²⁶/₁₂ 1745, ¹²/₅ 1747, ⁷/₁₁, ¹²/₁₁, ¹²/₁₁, ¹⁰/₁₁, ⁴/₅, ⁴/₆, ¹²/₆ 1750, ²⁶/₁₂ 1751, ²⁰/₁₁, ²²/₁₂, ²²/₁₂, ²⁴/₁₂, ²¹/₁₂ 1759, ¹⁸/₅, ²²/₆ 1766, ²²/₆, ²¹/₆, ²⁰/₆, ²²/₆ 1768, ²⁰/₅, ²¹/₆, ¹²/₁₂ 1774, ²/₁₁, ²/₁₁, ²⁰/₁₀ 1775, ²⁰/₁₀ 1776, ¹²/₁₁ 1777.

Udaterede Udcast til Breve og Ansøgninger. BYGNINGER. Ms. Sr. A. S. C. II. Nr. 133: ²⁰/₅ 1720; C. V. I. Nr. 96: ²⁰/₁₀ 1710, ²/₁₀ 1713, ⁴/₅ 1722, ¹⁷/₆ 1732; C. V. I. Nr. 117: ²/₁ 1665, ²⁰/₅ 1666, ¹²/₁₀ 1699, ⁷/₁₀, ¹⁸/₁₂ 1700; C. VI. I. Nr. 115: Erdb. 1613; C. XII. 1. Nr. 11: 1688, ²⁰/₁₀ 1689, ¹⁰/₅ 1691, ²⁴/₄ 1694; C. XII. 3. Nr. 10: ²²/₁₂, ²⁴/₁₂ 1733; C. XII. 3. Nr. 11: ¹⁴/₁₀ 3. Nr. 12: ²⁴/₅ 1734; K. u. P. II. Nr. 27, 35, 37, 38, 43, 46, 49, 55, 57, 67, 68, 69, 77, 85, 87, 91, 94, 100, 103, 108, 114, 117, 118, 140. — Ms. A. A. H.

Nr. 2: 1741 Hammelev; Nr. 3: 1736 Bjært, 1737 Frørup, Sjølund, 1738 Tapsøse, Vonsild, 1739 Braabæk, 1740 Frørup, Vonsild, 1741 Braabæk, Skovbølling, 1742 Dalby, Vonsild. — Ms. G. A. G. Nr. 3: 1660 Aarup, Kolsnap, Tiset, 1661 Dirnæs, Hammelev, Havgard, Højrup, Kastrup, Magstrup, Rødding, Skjoldager, Tiset, 1691 Slidderup, Ulstrup, 1692 Dirnæs, Kastvraa, 1693 Magstrup, Nustrup, 1694 Abkhjær, Jels, Hammelev, Magstrup, Oxenvad, 1695 Jels, Ulstrup, 1697 Dirnæs, Fuglsang, Grønenbæk, 1698 Dirnæs, Knorborg, Skovby, 1714 Tiset; Nr. 5: 1742; Nr. 7. Fol.: Ganderup, Kastrup, Skjoldager, Tiset, Vesterlindet; Nr. 9: ²²/₁ 1761. — Ms. G. A. T. Nr. 1: ¹/₆, ²/₆, ¹⁰/₆, ¹²/₆ 1607, ⁵/₂, ²/₁₈, ²²/₄, ²⁴/₄, ¹²/₆, ²/₁₁, ¹⁸/₆, ²²/₁₀ 1619, ¹⁰/₂, ²¹/₂, ²/₆, ¹⁰/₆, ²⁴/₄, ¹⁴/₁, ⁴/₆, ¹²/₅, ²/₁₁, ¹⁷/₁₁ 1621, ²²/₅, ¹²/₅, ¹²/₄, ¹²/₁₁, ¹⁴/₁₁, ²⁰/₁₁ 1622, ²²/₅, ⁴/₆ 1623, — 1635 Abterp, Døstrup, Forballum, Kringholm, Lund, Mjolen, Nørrevollum, Ottersbøl, Randerup, Søndervollum; Nr. 4: 1701—66. Som foreg. Nr. 10: ⁴/₁ 1784, ²/₅ 1792. — Ms. R. A. K. Jydske Registre: ²⁴/₁₂ 1577; Top. Saml. Papir: Andst Herreds Tingbog 1660—61, Bæk 1665, Trøjborg 1605.

BOHAVE. Ms. Sr. A. S. C. II. I. Nr. 138: ²⁰/₁₂ 1720; C. V. I. Nr. 96: ²²/₁₀ 1710, ²/₁₀ 1713, ⁴/₅ 1722, ¹²/₅ 1732; C. V. I. Nr. 105: ²⁴/₆ 1707; C. V. I. Nr. 117: ⁷/₁ 1665, ²⁰/₅ 1666, ¹²/₁₀ 1699, ⁷/₁₀, ¹⁸/₁₂ 1700; C. XII. 1. Nr. 11: ²⁰/₁₀ 1689; C. XII. 3. Nr. 11: ¹⁴/₁₀ 1682; C. XII. 3. Nr. 12: ²⁴/₅ 1734. — Ms. A. A. H. Nr. 1: ²/₁ 1674; Nr. 2: 1741 Hammelev; Nr. 3: 1730 Binderup, 1736 Bjært, 1737 Stobbum, 1738 Tapsøse, Vonsild, 1739 Braabæk, 1740 Bjært, Frørup, Vonsild, 1741 Skovbølling, 1742 Meng, Vonsild. — Ms. G. A. G. Nr. 3: 1660 Aarup, Kolsnap, Magstrup, Tiset, 1661 Tiset, 1693 Magstrup, Nustrup, 1698 Dirnæs, Skovby, 1714 Skjoldager, Tiset; Nr. 10: 1790. — Ms. G. A. T. Nr. 1: ¹⁸/₄, ¹²/₅ 1607, ¹⁸/₅, ²²/₁₀ 1619, ²¹/₅, ¹²/₈, ²/₁₁ 1621, ¹²/₅, ²⁰/₁₁ 1622, — 1635 Kringholm, Nørrevollum, Søndervollum, Visby; Nr. 4: 1701—66. Som foreg. Nr. 10: ⁴/₁ 1784, ²/₅ 1792.

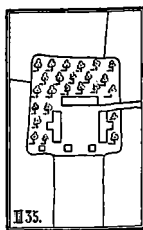

Fig. 6. St. A. S. [Karten und Pläne II. 35]. Eneestegaard. Gammehaderslevsogn. Fra forrige Aarh.

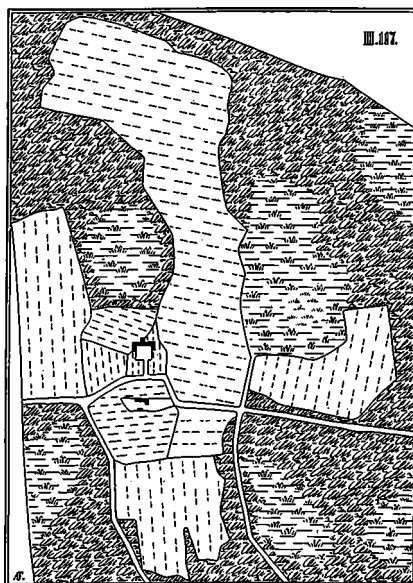

Fig. 7. St. A. S. [Karten und Pläne]. Enestegaard med tilhørende Jorder: Agre, Hede og Moser. Opmaalt 1795, Agerskov Sogn, Nørreangstrup Herred, Haderslev Amt.

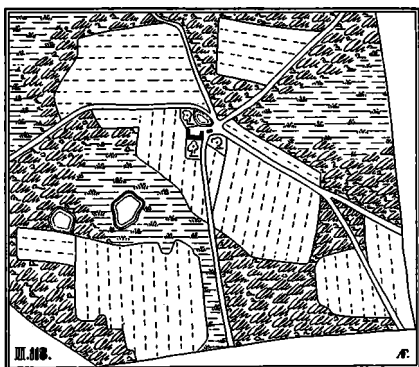

Fig. 8. St. A. S. [Karten und Pläne]. Enestegaard med tilhørende Jorder: Agre, Hede og Moser. Opmaalt 1795. Agerskov Sogn, Nørreangstrup Herred, Haderslev Amt.

BILAG ORDNEDE EFTER DERES INDHOLD.

EJENDOMSFORHOLD OG FÆSTEVÆSEN.

FÆSTEVÆSEN I ALMINDELIGHED.

I. Ms. St. A. S. C. XII. 1. NB. $\frac{2}{3}$ 1751. Beilagen 1647: Bekennen og bezeugen wir — N. N., N. N. — dasz das Guth, daran itzo Claus Hembens, unser Nachbahr aufwohnt, von Alters hero ein Freyguth gewesen. Und es haben seine Vorfahren, alsz drei vor ihm, selbiges Guth auch von dreien unterschiedlichen Amtmännern gevestet und darauf vob obbemelten Amtmännern drey freyn Vestebrieffe hier auf gehabt; welche Brieffe in der lätzen feindlichen Einfall in der Erden gar im Grunde verdorben sind. Es ist auch zu diesem Guthe nicht mehr dan anderthalb Otting Erde zu gebrauchen — d. 9. Febr. 1647.

Nachdemable my woll bewust, dat Claus Hembens sin Gude Anno 1643 gevestet, und sin Vestebreff in diesen verlopenen Kriegeswesend affhendig geworden. Unde is sin Gude ein klein Frygude von $1\frac{1}{2}$ Ottings Erde, und schall mit keine Handedenste, wie bethero gebuklich gewest, beshweredt werden. Thodme is he ocker unter den frey Ltiden gerechnet unde heft sine Uthlage mit ehn gedahn. Ollemorstoff d. 8. Marty 1647.

II. Ms. H. G. B. Nr. 1. $\frac{2}{3}$ 1680: Demnach Nisz Börenszen, fürstlicher Holtzvoigt in Ellenbergh, sein daselbst belegenes Festegut, nebenst dabey gehörigem Hausze vnd Hoff, zu verkaufen willens, sich auch bereits ein Kaufmann präsentirt vnd angegeben, alsz wird solches hiemit allen vnd jeden, denen daran gelegen, insonderheit denen, welche vff sothanes Gut einiges näheren Beyspruchs berechtigt zu sein vermeinen, Krafft dieses kund gethan, vnd ihnen dabei nomine Serenissimi einmabl für alle vnd also peremptorie angedeutet, das fals jemand wegen Blutverwandntz, auch sonsten sich befugt achtet, auf obbemeltes Gut einigen An- und Beyspruch zu thun, selbiger sich à dato publicationis innerhalb einer halben sächsischen Frist als 3 Wochen in der fürstlichen Amtskammer hieselbsten angeben, sein vermeintliches Recht beweislich einbringen, das er sich deszen für sich selbst vnd keinem Frembden zugute zu bedienhen gedenket, genugsamh Versicherung von sich geben, vnd einfolgt alles dasjenige, was ein Frembder bieten wird, bair bezahlen oder gerichtlich deponiren soll, vntr der Verwarnung, dasfals er sich in solchem Termin nicht angeben vnd diesem auch sonst allem was vermöge Rechtens dabei zu beobachten, nicht geleben wird, gedachter Nisz Börenszen sodan bemächtigt sein soll mit dem Gute eignes Gefallens, jedoch salvo interesse principis zu verfahren, vnd es an einem Frembden

ungehindert zu verkaufen. Wie dan nach Verflieszung obiges Termini keiner mit seinem Beyspruch gehört werden soll. Wornach sich ein Jeder zu achten. Gottorff den 2. Juny A. 1680. Jasper von Buchwaldt.

III. Ms. H. G. B. Nr. 2. $\frac{2}{3}$ 1689: Wir — Christian Albrecht [Herzog] — uhrkunden und bekennen hiemit — —. Dasz demnach Wir mit freyem wohlbedachten Muth und darauß gehaltenem Rath vorgedachten unseren Land- Geheimbden- Etats- und Cammerath auch Amtmann zu Trittau und Reinbeck, Joachim von Ahlefeldt, unser in Schlieszharde belegenes Dorff Ellenberg mit denen drin liegenden neun Hufen und Hufenern, dazu gehörigen groszen und kleinen Kötenern auch andern sich daselbst befindenden Indliegern nebst allen Gerechtigkeiten, Freyheiten, Hoch- und Herlichkeiten, benandt und unbenandt gleich andern vollständigen schleszwigischen adelichen Güthern mit allen Gerichten, Hoheit, mittelst und niedrigst, zu Halsz und Hand, Büsen, Straffen, Kirchengerechtigkeiten, jure com- patronatus in der Kirchen zu Schwantz, hogen und nieder Jagten, freien Fischereien, nebenst den Heringzaunen in der Schley, und beden Wadztigen, der Fehr und Fehr- gerechtigkeit, nebenst der Freiheit seiner und der seinigens und der Mitbeschriebenen Gelegenheit nach eine Fehre bej Rabelsund neu anzulegen, undt ungehindert zu behalten, mit Holzungen, Mastungen, Triften, Wischen, Weiden, Ackern, Grasung, Brüchen, Mohren, Trocken und Nasz mit den darauß stehenden Gebäuden, jährlichen Pflichten, Verbittelsgeld, Krugheuer, Jügergeld, Uingezehrung, Prahm und Postfahrgeld, Dienstgeld in Summa allen und jeden Hebungens — — — — —.

IV. Ms. St. A. S. C. II. 1. Nr. 133. $\frac{20}{12}$ 1700: Urkunde und bekenne hiemit, dasz ich Jens Jensen in Genner, seines sehl. Vatern, Jens Bundesen, daselbst vorhin bewohnten $\frac{1}{16}$ Pflug Bundenerde, so nummero, weilen die daruff angewachsene hochfürstl. Restanten nicht abgetragen werden können, zu Vesteerde gemacht worden (ist), hin wiederumb vervestet und eingethan habe — —.

V. Ms. St. A. S. A. XVIII. Nr. 5886. Anno 1741: Extract aus denen von den Oberbeamten im Herzogthum Schleswig von Beschaffenheit der Feste und andern Güthern in Anno 1741 auf gewisse Fragen, bey dem-Gottorffschen Obergericht eingebrachten Nachrichten.

Quaest. 1. Ob daselbst überall landesherschaftliche Festgüter befindlich?

Der Gouverneur zu Sonderburg. Resp.: Es wären zwar nicht alle Bohlen und Kathen dieses Amtes Feste-

güter; sondern es befänden sich auch Bondengüter darunter. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Die mehesten in diesem Amte befindliche Bauerhöfe wären Festgüter, und die übrige wenige wären Erb-Bondengüter. — Der Amtmann zu Haderleben. Resp.: Es wären in allen Harden dergleichen befändlich, welche unter den Bunden, theils auch andere Feste-Gütern meliret lägen. Auch wären in Gramharde Höfe, die aus Bunden- und Festeerde zugleich bestünden. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügumkloster. Resp.: Es wären in diesen beeden Aemtern [Festehufen und] Bunden- oder Eigenthums-Höfe, so im herrschaftlichen Register contribuirt, durch einander liegende befändlich; so dass auch verschiedene contribuabte Höfe aus Bunden- und Feste-Erde zugleich bestünden. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: [Nachdem er vorläufig die Qualität und Beschaffenheit der Festgüter aus zweyen Gründen, als 1) aus dem wahrscheinlichen Ursprung derselben und 2) aus denen so genannten Festebriefen deducirt.] Es wären in denen Marschen als Wieding- und Böckingharde ingleichen auf der Geest in Luntorfharde keine Festgüter befändlich. Wohingegen in Schluxharde, Karharde, Hoyer- und Tonderharde, wie auch auf den Insuln Sylt und Föhrde Festgüter anzutreffen wären. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Es wären in allen 4 Harden des Amtes Flensburg Landes-herrschaftliche Festgüter, wie auch Festekathen, welche zum Theil unter denen königlichen Bunden ingleichen adeligen Gütern und Unterhanen in denen Dörfern und Feldern meliret lägen, nicht weniger auch in den meisten Kirchspielen der Landschaft Bredstedt vorhanden. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Es bestünden theils Harden dieses Amtes aus lauter Festgütern, theils aus Feste- und Bundengütern. In der Landschaft Stapelholm aber wären lauter Bondengüter befändlich. — Der Amtmann zu Hütten und in den Domkapitulsdistricten. Resp.: Es wäre alles, was im Amte Hütten unter die Pflugzahl von vollen und halben Pflügen, Wurthseeten, $\frac{1}{4}$ und $\frac{1}{8}$ Pflügen begriffen, nebst den Kathen, so nicht auf Grundhauer stehen, durchgehends festbar. Und wären gleichfalls in den Dohmcapitulsdistricten die mehesten Pflüge Festgüter. Ausser dass in dessen erstem District und zwar in der Vogtey Ulsnis, in dem Dorfe Steinfeld, das Bonden Gut Kalkiergaard vorhanden; und in dem 2ten District der Voigts- und der privilegirte Hackstedter dem Nicolas Clement gehöriger Pflug nebst $\frac{9}{16}$ Vicarienpflüge oder Bohlen, so nicht mit zur Pflugzahl gehörten. Wie auch zugleich daselbst, und zwar in der Voigtey Langenhorn, einige Bundengüter befändlich wären, welche unter der Pflugzahl wütrlich gezehlet würden. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: In der Landschaft Eyderstedt, Everschopp und Utholm wären gar keine Landesherrschafftlichen Vestgüter und Kirchen-Festländereyen anzutreffen; mithin cessirten die übrige passus intuitu dieser Landschaft von selbsten. In dem Bezirk von Pellworm wären keine andere Festgüter vorhanden als die Mittelteich, sogenannte Ackländereyen und Fischereyen, und auf den Halligen einige saltze Grünungen und Kirchenland, auch endlich die beede Strandhalligen, Süder- und Norderoog. In dem Amte Husum, und zwar in der Norderharde, wären, auser den so genannten Festmarschländereyen, keine Veststavens. Auf der Geest in selbiger Harde wären einige wenige alte Kampsländereyen, welche für Festerländereyen angesehen würden. In den Dörfern der Süderharde, nur Schwesing ausgenommen, befänden sich verschiedene Feststavens. In den Voigteyen, Schwabstedt und Rödemis, wären

an und für sich keine Festgüter. Es wohnten aber in folgenden Dörfern im Amte, als Rantrum, Oldersbeck, Schwesing, Oster- und Wester-Ohrstedt, wie auch in Mayn und Walsbüll Stiftsleute, welche zu gemelten Vogteyen gehörige Stavens bestäzen.

Quaest. II. Ob sie von gleicher Qualität, u. [Bonitet]?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Was die Gerechtigkeiten und Pflichten des Festemanns betrifft, wären sie von einerley Qualität, obgleich die verfestete Höfe so wohl an Bonitet als Quantité des Landes unter sich differirt. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Ja die Festgüter wären von gleicher Qualität, obwohl von ungleicher Bonitet. — Der Amtmann zu Haderleben. Resp.: Ja! und wisse man in Ansehung ihrer Qualität keinen andern Unterschied, als dass einige davon in den herrschaftlichen Gefällen und Diensten von Alters her leidlicher angesetzt gewesen als andere. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügumkloster. Resp.: Es wären die dortige Festgüter von gleicher Qualität! — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Itidem. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp. Einige wären Feste-, einige Erbfestgüter, welches aus denen Festebriefen zu ersehen. Auch differirt sie darinnen, dass einige besser wie die anderen wären, und dennoch diese mangesamtl mehr an Festegeld, Pflicht- und anderen Diensten, für jene erlegeten und prestirten. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Sie wären in allen Districten dieses Amtes von gleicher Qualität. — Der Amtmann zu Hütten und in den Dohm-Capitels-Districten. Resp.: Er finde unter den Festepflügen im Amte Hütten fast wenigen Unterschied. Doch halte er die in den Holtz-Dörfern und Gegenden belegen, für etwas besser als andere, so in den Heidedörfern befändlich wären. In dem dohmcapitulischen aber sollten solche von einerley Beschaffenheit seyn. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Ratione der Landschaft Pellworm, Ja! Ratione des Amtes Husum, es würden über die in der Norderharde vor mentionirte Festländereyen, so von schlechter Beschaffenheit wären, keine Festen ertheilet, sondern selbige könnten von einem Possessore zum andern mit dem darauf haltenden Onere transferirt und verkauft werden; dahero selbige auch zu Ding und Recht gingen, und alda ordentlich verschotet und vereigenhümet würden. Die Feste Stavens in der Süderharde würden von den Besitzern bei jedesmaliger Veränderung der Possessorum gefestet. Von den stiftischen Feststavens in den Vogteyen Schwabstedt und Rödemis würden die Festcapitalien zwar nicht bezahlet [wiewohl solches von ihnen, wenn sie im Stände die Bezahlung zu leisten, geschehen könnte]; sondern es würden solche verzinst, und die Zinsen, unter dem Nahmen der Festerenten, jährlich ins herrschaftliche Register erlegt. Übrigens wären die in diesem District vorhandene Festen von gleicher Qualität und durchgehends Erbfesten. Auch wären sonst in der Hattstedtermarsch einige Demath Landes, Ipswarff genannt, ingleichen auf der Maase, bei Nordhusum, einige Geestländereyen, welche ebenfalls Erbfesten wären; worüber aber bey Veränderung der Regierung und der Possessorum Ihr. Königl. Mayt. immediate confirmaciones gesucht werden müssen, und wären solche Ländereyen nicht unter der Pflugzahl begriffen.

Quaest. III. Ob darunter in specie Erbfestgüter vorhanden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: In den nach einerley Form eingerichteten Festebriefen würde ausdrücklich eingetrickt, dass der Nießbrauch dieses oder jenen Hofes dem ambianti nur ad dies vitae concediret

würden; mithin wären keine Erbfestgüter vorhanden. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Die dortige Festgüter hätten alle speciem et qualitate einer Erbfeste, massen, so lange welche von der vorigen Possessoren Familie vorhanden so das Gut mit Nutzen betreiben, und davon praestanda praestiren könnten, man nicht gerne Fremde dazu liesse. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Die dortige Festen wären allerdings gewissermassen Erbfestgüter, indehm sie denen Erben der verstorbenen Possessorum, wenn sie davon praestanda zu praestiren im Stande gewesen, dem Herkommen nach, allezeit gelassen worden, auch die Besitzer derselben sich von jeher der Freiheit bedienet, selbige zu verkaufen und sonst zu veräuszern. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügmunkloster. Resp.: Wie der Amtmann zu Norburg. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Alle Festgüter wären so beschaffen, das einer der nächsten Anverwandten, im Fall er zu Praestirung desjenigen, was einem Festemänn oblieget, tüchtig, allemahl in die unzetheilte Feste succedire, und in Ermangelung eines gültlichen Vergleichs nicht verbunden sey, denen übrigen Erben desfalls etwas zu bonificiren. Wohingegen Hausz und Hoff, Beschlag, Hausgeräth, Mobilien, Einschulden & alles mit einander respé taxiret, ad computum gebracht, und solchergestalt, nach Abzug derer Ausschulden, dem Eigenthumsrechte nach, unter denen Erben vertheilt würde. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Ob zwar die mehresten nicht dergestalt verfestet wären, so wäre doch daselbst hergebracht, dass die nächste Erben das nähere Recht daran hätten. — Der Amtmann zu Gotorff. Resp.: Nach denen alten und neuen Festebriefen würden sie nur auf Lebenszeit eingethan; der Gewohnheit nach aber wären sie erblich. — Der Amtmann zu Hütten und in den Dom. Capituls. Districten. Resp.: In dem Amte Hütten wären gar keine Erbfestgüter. In dem 2ten Dohmcapituldistrict hingegen wäre ein einziges, welches in Langenhorn belegen, und von dem Cammerath Godbersen bewohnt würde. Doch würden im Amte Hütten die Erben, so lange sie praestanda praestiren, und sich in andern Fällen wieder die Allerhöchste Landesherrschaft nicht vergingen, gemeinlich bei den Pflügen gelassen. — Der Amtmann zu Husum. Ratione der Landschaft Pellworm. Es wären selbige zusammen erblich, wann sie sich, bisheriger usance nach, binnen 6 Wochen nach Absterben des vorigen Festinhabers wieder melden. Nur sei ihm wegen der Hallig Süderoog so viel bekannt, dass sie dem p. t. überlebenden Besitzer Hans Carstens, vigore des von seinem [des Amtmannes] Praeantecessore in officio erteilten und von Ihr. Königl. Maytt. allergnädigst bestätigten Festebriefes, nebst der Strandvoigtey auf Lebenszeit eingethan. Ratione des Amts Husum etc. vide Respons. ad Quest. 2.

Quest. IV. Ob nicht der Älteste mündige Sohn u. s. w. und, in Ermangelung der Söhne, die älteste verheyrathete Tochter u. s. w., nach Absterben des Hauszwirthers, das nächste Recht zur Feste habe?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Da die Festen nicht erblich wären, so könnte des vorigen Festemannes Erbe auch nicht als ein Recht praetendiren, dass er seinem Vater substituirt werde, jedoch würde ein solcher, wenn er einem Hoffe vorzustehen geschickt wäre, nemahlen gerne ausgeschlossen. Überhaupt aber würde bey Besetzung der Bohlen, mehr auf die Tüchtigkeit als das Geblüt gesehen. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Bey fürstlicher Regierungszeit hätte man den Gebrauch hierin gehalten, dass, welchen von seinen Kindern der

Hauswirth für seinen Bohl oder Huefe hätte wollen eingeschrieben haben, es sey der ältere oder jüngere Sohn, ihm solches wäre gestattet worden. Seit seiner und seines Vorwesers in Officio Amtsführung aber hätten sie es damit dergestalt gehalten, dass der älteste Sohn [ohne dass ihm legale und wichtige Ursachen daran gehindert] immer der erste und nächste im Gute gewesen; nach ihm einer von seinen Brüdern, und dann erstlich die älteste oder andere Tochter, so noch unverheyrathet, das nächste Recht zur Folge in des verstorbenen Vaters oder Mutters Festgüter gehabt. Wann aber die älteste Tochter per matrimonium contractum extra patris familiam getreten, wäre denen übrigen in des Hauszwirthers Potesté und Familie zurückgebliebenen Geschwistern das jus succedendi zugefallen. — Der Amtmann zu Hadersleben. Ratione der Ries- und Süderdrangstrupharde affirmatur. Sonsten würden der Observance nach, die Kinder eines Vaters gleich nahe zur Feste geachtet, und würde es mehrentheils, durch gültliche Vereinbarungen der Erben ausgemacht, wer Besitzer der Feste werden sollte. Auch konnte wohl der Vater den Festehoff an jemanden seiner Kinder, es sei ein Sohn oder Tochter, so ihm am besten begegnet, übertragen, wenn er nur praestanda zu praestiren vermögend. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügmunkloster. Resp. Regulariter würde es also gehalten, zumahlen solches nach der daselbst in Observance gebliebenen fürstl. Verordnung vom 15 Martii 1704 also reguliret. Jedoch wäre hiebye beständig beobachtet worden, dass wenn der älteste oder auch jüngere Sohn dem contribublen Hoffe vorzustehen nicht tüchtig gewesen es auf die Ermessigung des Amtmanns beruhet hätte, weme von denen Geschwistern die Festehufe zu conferiren, er dem Königlichen Interesse am convenablensten gefunden. Wären unmündige Kinder da, so hielten entweder die Vormünder den Hoff so lange hin und antworteten zu denen praestandis, bis eins derselben mündig würde, oder es würde auch der sich wieder verheyrathende Mutter mit ihrem Manne so lange die Feste erteilt. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Es pflegte fast durchgängig unter den Geschwistern die Succession durch gültliche Vergleiche, welche von dem p. t. Amtmann zu revidiren und approbiren wären, reguliret zu werden, da denn bald der älteste bald der jüngste Sohn oder Tochter die Huefe annehme. Auch wären ihm keine Casus bekannt, da in contradictorio decidiret worden, ob der älteste oder jüngste Sohn ceteris paribus der nächste zur Feste sey, es wäre auch keine zuverlässige Nachricht zu erhalten gewesen, ob desfalls in dieser oder jener Harde eine Rechtsbeständige observance dargethan werden könnte. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Ja nach der daselbst introducirten uhralten usance, auch wohl alsdann, wenn sie anderwärts bereits etwas gefestet. — Der Amtmann zu Gotorff. Resp. Ja, wenn der älteste Sohn dazu tüchtig, oder die älteste Tochter mit einem guten Wehrmann versehen, sonst die Eltern mit Consens der Obrigkeit hierunter wohl zu weilen anders zu disponiren, an einigen Orten gewohnt gewesen. — Der Amtmann zu Hütten und in den Thumcapituldistricten. Resp.: Im Amte Hütten würde solches dem ältesten und mündigen Sohne, und in Ermangelung der Söhne der ältesten Tochter niemahls versaget. In den Dohmcapituldistricten aber reflectiret man zwar auch wohl in hoc passu auf den ältesten Sohn oder Tochter, jedoch dependire es hauptsächlich von denen Eltern, welchem ihrer Kinder sie die Feste mit Consens der Obrigkeit zu überlassen für gut befunden. — Der Amtmann zu Husum.

Resp.: Intuitu der Landschaft Pellworm falle, dasiger usance nach, die Feste nach Ableben des Vaters auf den jüngsten Sohn, er sey verheyrathet oder nicht, in Ermangelung dessen aber auf die jüngste Tochter, jedoch dependire es von dem Willen des Vaters, bei seinem Leben die Feste auf dieses oder jenes seiner Kinder schreiben zu lassen. Intuitu des Amtes Husum wären die Söhne allemahl die nächsten vor den Töchtern zur Feste; nur dass der älteste Sohn oder die älteste Tochter nicht allemahl die Feste bekommen, inderh die Erben sich desfalls gemeinlich vertragen, und es vielmehr in verschiedenen Dörfern Heerkommens sey, dass der jüngste Sohn oder die jüngste Tochter die Feste erhalte. Es wären aber, wenn darüber Streit entstehen sollte, der Rechenmänner Meinung nach, die Aeltesten zur Feste die nächsten, im Fall sie nicht bereits mit anderen Staven angesessen, wie wohl es aus denen sub Nr. 3 et 4 angeschlossenen Festebriefen, und denen darin unterzeichneten Worten fast nicht anders zu schliessen wäre als dass der jüngste Bruder das grösste Recht zur Fest habe.

Quaest. V. Ob dessen Wittve, wenn keine Kinder vorhanden, die Feste continuiren könne und denen collateralibus des mariti defuncti vorgezogen werde.

Der Herr Gouverneur zu Sonderburg. Resp.: Wann uerzogene Kinder da wären, und sich jemand angebe, der die Wittve heyrahten und den Hoff annehmen wollte, so pflegte es gerne zu Facilitirung der Aufzuehung der Kinder zu geschehen, dass einem solchen Manne, wenn er sonst ein guter Hauswirth, der Hoff auf eine gewisse Zeit verfestet werde, nach deren Verlauf fiele solcher einem der Stieföhne und gemeinlich dem Aeltesten anheim; der aber von neuen festen oder das gewöhnliche Festgeld, sowohl als der Stiefvater erlegen müsse. Wären aber gar keine Kinder vorhanden, so continuirte die Wittve die Feste nicht, sondern es würde ein neuer Besitzer eingesetzt, wobey dann auf die Verwandtschaft mit dem vorigen Festemanna nicht reflectirt würde. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Die nachlebende Wittve mit oder ohne Kinder hätte allezeit für dem Festegut können Besitzer bleiben. Wann sie sich aber verändert, wäre ihr Mann neue Feste zu nehmen gehalten. Und wenn sie von ihrem ersten Mann Kinder gehabt, wäre bei der Schiff und Theilung stipulirt und ausgemacht worden, nach Verflieszung einer gewissen veraccordirten Anzahl Jahre, einem der Kinder voriger Ehe das Festegut wieder abgetreten und übertragen werden müsse. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Es wäre bisher observantia gewesen, dass die Wittven denen Collateralibus vorgezogen werde, auch die Feste, es möchten Kinder vorhanden seyn oder nicht, so lange continuiren können, bisz sie für gut befunden entweder an eines derer Kinder den Besiz zu überlassen, oder sich in anderweite Ehe einzulassen, da deun der angehende Besitzer, es wäre Kind oder Ehemann, das Gut aus Neue in Feste nehmen müssen, wie denn auch die Continuation der Feste abseiten der Wittven in der Königl. Resolution de Anno 1565 begründet wäre. Auch bliebe die Wittve nach Christiani 3te Recces in der Feste ungestört Besitzer; welches auch von Ihr. Kgl. Mayt. den 3. Mart. 1738 bestätigt worden, wie dann das Exempel in Branderup, Hadersleber Harde vorhanden, dass gar die Stieff-Mutter ihres Mannes nachgelassenen Söhnen nach Ausspruch des Obergerichtes praefertirt worden. — Der Amtmann zu Apenrade und Lütgumkloster. Resp.: Wenn keine Kinder vorhanden, so käme es hauptsächlich in Consideration, ob die Feste von der Wittven Vorfahren oder Eltern oder von des Mannes Seiten herrühre.

Auf letzteren Fall zumahlen, wenn die Wittve schon bejahret und sich nicht wieder zu verheyrathen gedächte, würden die Collaterales näher geachtet. Jedoch genösse die Wittve ad dies vitae, oder so lange sie unverheyrathet bliebe, eine nach des Boehofes Umständen zu regulirende Abnahme. Im ersten Fall würde wohl auf die Wittve reflectirt. Überhaupt aber gäben hierin die sub ratificatione des Amtmanns getroffene Vergleiche p. gemeinlich den Ausschlag, wie dann auch bei solchen Fällen das Königliche Interesse mit in Betracht käme. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Wann keine leiblichen Kinder vorhanden, so wäre die Wittve die nächste; sie wäre aber schuldig, durch Einlösung eines neuen Festebriefes und Erlegung der fälligen Festerecognition die Feste auf sich verneuren zu lassen. Ob aber nach deren Tode ihre, oder des praedefuncti mariti nächste Anverwandten, das nächste Recht zur Feste hätten, solches wäre noch zur Zeit in Contradictorio nicht decidirt worden. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Quod non. Es wäre dann, dass die Wittve sich mit denen nächsten Erben ab intestato des defuncti mariti darüber setzen könnte. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: An einigen Orten könnte sie, wann sie sich wieder verheyrathete, die Feste continuiren, ohne Unterschied selbige komme von des verstorbenen Mannes Seiten her, oder nicht. In andern Districten aber müsste Sie die Feste verlassen, wenn solche von des verstorbenen Mannes Seiten hergekommen. — Der Amtmann zu Hütten und in den Dohmcapittulsdistricten. Resp.: Im Amte Hütten könnte die Wittve die Feste so lange gerubig continuiren, als sie in Viduitate consistirte. Resolvirte sie aber zur anderen Ehe zu schreiten, so würde ihr selbige, im Fall sie von dem Defuncto herstammte, von dessen nächsten Anverwandten disputirt. Im dohmcapittul'schen hingegen würde im solchen Fällen sogleich nach des verstorbenen Mannes Tode zwischen der Wittve und des defuncti Erben Theilung gehalten. Und im Fall sich die Feste von der Wittve herschriebe, so kehrete sie den competirenden Antheil davon denen Erben des defuncti mariti aus, und bliebe in der gewöhnlichen ruhigen possession. Käme aber die Feste von dem Defuncto her, so könnte sie dabey nicht, auszer mit Consens der Anverwandten, desselben geschützt werden. — Der Amtmann zu Husum. Auf Pellworm continuire die Wittve, wenn keine Kinder vorhanden, oder sonst die Feste nicht von ihr herkommen, die Feste nicht; sondern die nächsten Blutsfreunde des verstorbenen Festeinhabers. Idem: Im Lande Husum p. Im Gegentheil könne sie die Feste wohl continuiren, wenn gleich keine Kinder vorhanden. Sie habe aber, wenn die Staven nicht von ihrer Seite hergekommen, vor den Collateralibus nicht den Vorzug.

Quaest. VI. Ob diejenige, welche die nächsten zur Feste, sich daran versäumen können, und in welchen Fällen und Umständen?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Da per respons. ad quaest. 3. die Feste mit Absterben des Inhabers expirirte, und seine Erben die Succession als ein Recht nicht praetendiren könnten, so könnten sie sich auch an einem Rechte, so sie nicht hätten, auf keinerley Weise verabsäumen. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Wann die nächsten zur Feste bei sich eräugender Vacante nicht zur Stelle, habe er es damit also gehalten, dass die um die Feste ansuchende, des nächsten Erben abdications- oder renunciations-Schein oder Caution herbeischaffen müssen. Sonsten litte Interesse Regium nicht, mit Wiederbesetzung der Feste langen Anstand zu geben, und ihm wäre nie-

mahlen der casus arrioret, dasz wenn das Bohl einmahl ausgefestet gewesen, die tempore vacantie sich nicht darumb gemeldete praesumtive Erben, nochmahls darauf praetension und Weiterung darüber gemacht. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Er wisse dergleichen Fälle nicht, da solches geschehen könnte. Auch konnten solche wohl nicht leicht seyn, inderhm die Hadesbediente [wenn es ausgemacht wäre, wer das Feste Gut annehmen sollte] die neuen Annehmer jährlich in ein Register brächten und solches ans Anthaus einlieferen, umb bei der nechsten Festegung die Feste zu nehmen, sonstn sich wohl kein einiger selbst melden würde. Es möchte dann solches etwa statt haben, wann derjenige, dem ein Festegut heimgefallen wäre, entweder vorsezlich oder durch Abwesenheit ausserhalb Landes verhindert, tardiren würde, solches in Besitz zu nehmen und praestanda davon abzuhalten, und darüber die Obrigkeit sich angeursachet finden würde, es öffentlich zu vacationiren und dem Käufer in Feste zu geben. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügm-kloster. Resp.: Es wäre dasiger Orten, wie bald nach eines Festinhabers Tode die Feste gesuchet werden sollte, durch eine Gesetze nicht determiniret, und wären daher von Versäumung an der Feste keine Exempla vorhanden. Sonsten könne ein Festmann sich der Feste verlustig machen, wann er die auf dem Hoffe haftende praestanda und contribuenta über die Gebühr im Nachstade lassen, und insolvent werde, oder von denen Festeländereyen etwas ohne Consens veralienire. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Es sollten zwar die Festeinhabers der Feste verlustig gehen können, wenn sie gegen den Festebrief von selbigem etwas veralieniren. Auch die nechste zur Feste sich daran versäumen könnten, wenn sie die Feste nicht innerhalb Jahr und Tag einlöseten und die Festerecognition bezahlten. Indessen wäre ihm kein Exempel bewuszt, dasz jemahlen aus solcher Ursache der Verlust der Feste erkannt worden, inderhm vielmehr im ersten Fall dergleichen unerlaubtes Verfahren annulliret, im letzteren Fall aber die Beykommende zu ihrer Schuldigkeit pr. executionem angehalten werden. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: affirmando, wenn nach Absterben des Festemannes, dessen Successor und zwar in dem Amte Flensburg, vigore der Amts-Statuten, in demselben Jahre [in der Landschaft Bredstedt aber, nach einer von dem Amtmann Claus von Ahlefeldt gemachten Verordnung] binnen 6 Wochen die Feste nicht suchte, oder, Einhalts aller Festebriefe, das geringste von seinem Festegut versetzte, verpfändete oder sonst in anderer Brauchung kommen liesze [in welchen letzteren Fällen derselbe jedoch nur von neuen zu festen schuldig wäre] oder auch endlich wann derselbe Ihr. Kgl. Mayt. an Contribution und anderen Gefällen, über dem Werth der Gebäude schuldig verbliebe. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Die Beante pflegten diejenige, so festen sollten, dazu anzuhalten, und daher wäre diese quaest. noch niemahls existiret. — Der Amtmann zu Hütten und in Dohmcapittulsdistricten. Resp.: Es würde sich nicht leicht jemand zu seinem eigenen Schaden an der Feste versäumen. Geschähre aber solches, so käme es im Amte Hütten aus pauvreté der Unterthanen her. Und in den Dohmcapittulsdistricten müssten die p. t. Stiftsvoigte und Sandleute jeder Voigtey dahin vigiliren, dasz keine Hufe p. fruchtlos bliebe. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Ja, im Fall sie sich nicht binnen 6 Wochen, nachdehm die parcele festelosz geworden, meldeten.

Quaest. VII. Ob die Fürstl. Constitution de Anno

1704, kraft welcher die Hufeen mit dem Beschlag nicht zur Theilung gezogen werden sollen, dortn zur Observance gekommen, oder sothane Güter mit im computum gebracht und zur Theilung gezogen werden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Cessat. — Der Amtmann zu Norburg. Cessat. — Der Amtmann zu Hadersleben. Cessat. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügmkloster. Resp.: Angeregte Constitution wäre in dasigen beeden Aemtern in Ansehung der Festegüter in Observance gekommen und bis hieher geblieben, so dasz nach solcher der Hoff mit denen Gebäuden und Beschlag nicht zur Theilung gezogen worden. — Der Amtmann zu Tondern u. der Amtmann zu Flensburg. Cessat. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: In Harden dieses Amtes würden die Festegüter nicht in computum gebracht; und pflegten einiger Orten annoch 2 Pferde und 2 Kühe un-taxiret bei der Hufe gelassen zu werden. Sonsten würde der übrige Beschlag mit denen Gebäuden nach einer leidlichen Taxation zur Theilung gezogen, und finde man nicht leicht Exempel, dasz darüber Streit erregt worden. — Der Amtmann zu Hütten & Dohmcapittulsdistricten. Resp.: Im A. Hütten wäre der fürstl. Constitution de 1704 bisz diese Stunde beständig nachgelebet, mithin die Hufen mit dem Beschlag niemahls zur Theilung gezogen worden. In den Dumcapittulsdistricten hingegen wüste man von selbiger nichts; sondern es würden sothane Güter jederzeit dortn mit in computum gebracht und, ohne dismembriret zu werden, zur Theilung gezogen. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Auf Pellworm wären keine solche Hufeen vorhanden, mithin cessirte dieser passus daselbst: Die dasige sonstige Feststücke aber würden nicht mit zur Theilung gebracht. Das Amt Husum btr., so wäre denen Rechensleuten zum Theil die Verordnung bekandt. Und wären auch in der Voigtey Schwabstedt zwo Theilungen danach gehalten worden. Beregte Verordnung indessen wäre weder von jemanden gesehen weniger öffentl. publiciret; sondern hätte vielmehr bey denen nach und nach vorgefallenen Theilungen exequiret werden sollen. Das Amt Husum hatte nachgehends Deputirte nach Schweden an die Herzogin Hedewig Sophie gesandt und bewürket, dasz es von dieser Verordnung eximiret, und bey der alten Theilungsarth gelassen worden, laut Nr. 1. a. Nr. 1. b. et Nr. 1. c. Wie dann auch nachher die Theilungen auf vorigen Fusz nach Low- und Landrecht gehalten werden. Mit der Theilung der Vestestavens hätte es solche Arth, dasz der Staven mit einigem Feld- und Baugehörte zusammen taxiret, und die eine Helfte für die Herrschaft ausgesetzt, die andere Helfte aber zur Theilung gezogen würde. Es würden auch gemeinlich Pferde bey dem Staven gelassen; jedoch würde deren Werth völlig mit zur Theilung genommen.

Quaest. VIII. Ob durch die Hufeen entwedre Festegüter oder Bondengüter allein, oder alle beide Arten von Gütern verstanden werden?

Der Herr Gouverneur et Amt Norburg et Amt Hadersleben. Cessat. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügmkloster. Resp.: Es würde durch dñs generale Wort Hufeen dasiger Orten alle contribuable Bauerrhöffe sowohl Bonden als Festen verstanden. — [Der Amtmann zu Tondern, Ad. Quaest.: Ob vor Aufhebung der fürstl. Constitution de 1704, Kraft welcher die Hufeen nicht zur Theilung gezogen werden sollen, nach der dermahligen praxi durch Hufeen entwedre Festegüter alleine oder alle beide Arten von Gütern verstanden werden?] Resp.: Dasz die

Festgüter sowohl vor als nach solcher Verordnung nie-mahlen zur Theilung gezogen werden können oder gezogen worden. Dass also sothane Verordnung [wenn] dieselbe etwas Neues involvire, bloß und alleine die Bondengüter zum Endzweck haben können]. Ratione des Amtmanns zu Flensburg cessat. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Es würden durch die Hufeen, beiderlei Arten von Gütern verstanden. — Der Amtmann zu Hütten et Dohmcapitulsdistricten. Resp.: Es würden durch die Hufeen im Amte Hütten sowohl als dohmcapitulschen, keine andere als Festgüter verstanden. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Rat. Pellworm cessire dieser passus wie nechst vorher. Ratione Husum aber würde das Wort Hufeue mit dem Worte Staven, sowohl von Bonden- als Festgütern gesagt.

Quaest. IX. Ob über die Festehufeen von dem [Gouverneur und] Amtmann allein die Festen ertheilt werden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Nach bisheriger unverrückter usance würden die Festen von dem p. t. Gouverneur ertheilt. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Ja, dergestalt wäre es allda in seiner und seines Vorwesers in officio Lebzzeit damit verhalten worden. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Es würden die Festen, Namens Ihr. Kgl. Mayt. von dem Amtmann allein ertheilt und die Festegelder determiniret. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügumkloster. Resp.: Es wäre die Conferirung der Feste nomine des Landesherm in dasigen Districten von denen dasigen Amtmännern seith undenklichen Jahren geschehen, und zwar nach dem angelegten Formular eines Festebriefes; gleich dann die desfalls genießende Gebühmiz, nemlich 1 Rdl., es mag der Hoff sein von welcher importance er wolle, pars salarii der p. t. Amtleute von jeher gewesen. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Dass dem p. t. Amtmann die Beobachtung der Königl. Gerechtsahme, sowohl wegen der Festenehmung und Erlegung der Festerecognition vi officii obliege, dass er solchem nach nomine Ihr. Kgl. Mayt. auf des einen oder andern zu führende Beschwehden zu justificiren und selbe Dero Allerhöchsten Rechts-Befinden zu unterwerfen. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Ja, alleine von dem Amtmann. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Der p. t. Amtmann ertheile allein die Feste, und zwar von undenklichen Zeiten her. — Der Amtmann zu Hütten et Dohmcapitulsdistricten. Resp.: Die p. t. Amtmänner ertheilen sowohl in dem Amte Hütten als dohmcapitulschen allein die Feste. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Wegen Pellworm cessire dieser passus ebenfals. Im Amte würde von den Festestavens, die Feste allein von dem Amtmann ertheilt.

Quaest. X. Ob die Festehufeen mit Consens des Amtmanns können verkauft werden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchlaucht. Resp.: Es wären von dergleichen Veräußerungen daselbst im Amte keine Exempel erfindlich. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Sie hätten bisher weder mit noch ohne des Amtmanns consens können verkauft werden, ex ratione weilien sowohl die Hufeen als die darauf befindliche Gebäude allemahl vorhin zur Feste gezogen worden, wovon das Eigenthum den Landesherm zuständig p. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Ja, auch hätten an den meisten Orten die Vestebesitzer sich bisher der Freiheit bedienet, ihre Hufeen auch ohne des Amtmanns consens zu verkaufen. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügumkloster. Resp.: Es wären in dasigen Districten viele exempla von Zeit zu Zeit vorhanden, dass die Feste-

hufeen mit Consens des Amtmanns verkauft worden. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Ja. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp. Quod sic, gleich auch in denen flens-burgischen Amtsstatuten enthalten. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp. Ein Hufeener sey bishero bemächtigt gewesen, seine Hufeue zu verkaufen, wann er nur die Confirmation sothanen Kaufcontracts bey dem p. t. Amtmann gesuchet. — Der Amtmann zu Hütten & D. C. Districten. Resp.: Die Festgüter im Amte Hütten könnten nullo modo verkauft werden. In dem 1sten Dohmcapitulsdistrict aber könnte solches mit Consens des Amtmanns, und in dem 2ten, nach Gutfinden des Amtsverwalters geschehen, als welcher dazu autorisiret zu seyn vermeinete. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Intuitu des Amtes Husum, Ja. Wegen Pellworm cessat itidem.

Quaest. XI. Ob Exempel in dorigem District davon vorhanden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Keine. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Nein. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Viele, ja unzählige, und verginge kein Jahr, da nicht verschiedene dergleichen Kaufcontracts gestiftet würden. — Der Amtmann zu Apenrade & Lügumkloster. Resp.: Viele. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: eine große Menge. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Ja verschiedene, als Jess Petersen p. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: In den meisten Harden dieses Amtes fanden sich davon Exempel. — Der Amtmann zu Hütten und Dohmcapitulsdistricten. Resp.: Es wäre in dem Amte Hütten davon gar kein Exempel; wohl aber geschehen, dass der Beykommende der Hufeen, die an derselben gehalten Jura einem seiner Anverwandten cediret hätte. Dahingegen fehlte es in den Dohmcapitulsdistricten an dergleichen Exempeln im geringsten nicht, und viele solches fast jährlich vor. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Wegen Pellworm cessire dieses, wegen des Amtes Husum, Ja; und ergäben die Festbriefe 2. 3. 4. 5. 6. 7., wie es mit Kauf- und Verkauf- cedir- und Transportirung der Festestavens, auch Ertheilung der Festen darüber, verhalten worden.

Quaest. XII. Ob die Besizer der Festgüter ein Folium im Schuld- und Pfandprotocollo haben, und Schulden unterm Verband dieser Güter cum effectu contrahiren können?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Es würde denenselben so wenig ein Folium im Schuld- und Pfandprotocollo concediret, als wenig sie cum effectu Schulden auf ihre Feste contrahiren könnten. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Ex supra in resp. ad quaest. X angebrachten ratione könnte solches bei Festgütern ohne anderweitige hohe landesherrschafft. Ordnung nicht statt finden. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Sie hätten von jeher, an den meisten Orten, Schulden unterm Verband ihrer Festgüter contrahiret, jedoch dass denen privat-Creditoribus nicht andersten, als salvo interesse regio, die Wardierung verstatet würde, hinfolglich sowohl in solchem Vorfall, als bey Concurisen, die Königlichen Restanten ihren Vorzug behalten. — Der Amtmann zu Apenrade und Lügumkloster. Resp.: Selbige hätten ihr Folium ebenfalls im Schuld- und Pfandprotocollo. Und obwar denen Festebriefen, dem Herkommen nach, allemahl die Clausul inseriret würde, dass sie bei Verlust der Feste, ohne Consens des Amtmanns nichts davon versetzen sollen, so contrahiren sie dennoch Schulden auf ihre Höfe, gäben Hypothekverschreibungen aus; und mithin geschähe auch die Protocolation auf die Festgüter. Jedoch konnte dieses

alles nicht weiteren Effectum haben, als in so weit es dem Königl. Interesse, ratione contribuendorum, wie auch der in recognitionem domini decreti zu leistenden praestandum, und sonst ohne praedijce sey. — Der Amtmann zu Tondera. Resp.: Die Festgüter könnten oder dürften ohne Consens des p. t. Amtmanns, nach klarer Massgabe derer Festebriefe cum effectu nicht verhypotheciret werden. Indessen gehörten die Gebäude, Beschlag p. denen Festeinhabern cum pleno jure domini, und hoc respectu hätten sie insgesamt ein Folium im Schuld- und Pfandprotocollo. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Affirmando, ratione folii, und da ihnen die Gebäuden des Hofes, der Beschlag und die Saat unstreitig zugehöre, so könnten sie in Hinsicht dessen allen cum effectu wohl Schulden contrahiren. Die Ländereyen aber gehörten denen Besitzern nicht; dahero würden diese bei Theilungen und Concursen wie die Eigenthümländereyen niemahls, jene aber desto höher in Anschlag und ad massam gebracht. Und müste also ein Creditor, bei entstellung des Concurs, entweder durch Subhastation oder Auslosung des ganz Festeguts, inclusive der Ländereyen, jedoch ohne einige deren Dismembrirung sein Heil der Bezahlung halber gewärtigen. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Ja, und hätten auch nach bisheriger Gewohnheit Schulden, cum effectu, unter Verband ihrer Güter contrahiren können. — Der Amtmann zu Hütten u. Domcapitulsdistricten. Resp.: Was das Schuld- und Pfandprotocoll der Besitzer der Festgüter betreffe, so sey solches im Amte Hütten so wenig nöthig als eingeführt. In dem dohncapitel'schen aber sey solches wirklich introduciret, und habe ein jeglicher Besitzer der Festgüter sein besonderes Folium darinnen. Auch könne er daselben, unter Verband dieser Güter Schulden cum effectu contrahiren. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Auf Pellworm hätten die Besitzer derselben kein Folium im Schuld- und Pfandprotocollo; so weit es die Festgüter betrifft, massen solche nicht valide verhypotheciret werden könnten, wohl aber intuitu der darauf stehenden Gebäuden, weilen selbige als ihr Eigenthumb anzusehen. Wegen des Amtes Husum: Ja, nemlich auf die eine Helfte, welche zur Theilung gezogen werden könnte.

Quaest. XIII. Ob Concursus Creditorum darüber entstehen, und ob Creditores wegen ihrer Forderungen, nach Ordnung der Prioritet-Urtheil, die Festehuefen, jedoch ohne derselben Dismembrirung annehmen, und darauf einen neuen Festebrief von dem Amthause erhalten können?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Es afficiret ein bei einem Festebauer monirter concursus nur lediglich dessen mobilia und moventia, und würden die Festehuefen denen Creditoribus im geringsten nicht adjudiciret. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Dergleichen casus sey allda in Zeit seiner Amtsführung nicht arriviret. Und, wenn nur das Königl. Interesse dabey in salvo verbleibe, sehe er nicht, warum solches nicht geschehen könne. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Affirmando; und würde damit so procediret, dass man gleich Anfangs zur Verauctionirung des Hoffes geschritten. Die Dismembrirung der Höffe aber geschähe nicht, ohne dass sich desfalls besondere Umstände äussern möchten, wovon jedoch bei seiner Zeit kein Exempel existiret. Wiewohl sonsten, ausser diesem Vorfalle, dergleichen Dismembrirung mittelst der vorerwähnten Contracten dem Amthause unwissend toht die vorgenommen würden. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumkloster. Resp.: Ja, es ergingen darüber Concursus Creditorum. Und müssten Creditores, falls der Hoff

oder die Huefe, als worüber keine Dismembrirung gestattet würde, etwa per licitationem nicht an einen guten Besitzer gebracht werden könnte, solche, nach Ordnung der Prioritet-Urtheil, annehmen. Und müste so wohl bei diesem Falle, als auch wenn der Hoff per licitationem erstanden würde, der Besitzer einen neuen Festebrief bei dem Amthause nehmen. — Der Amtmann zu Tondera. Resp.: Die Besitzer der Festgüter könnten allerdings ad concursum gebracht werden. Denn obzwar das Festeländ an und vor sich mit Schulden cum effectu nicht bedürft werden könne, so hätten die Creditores doch in Haus, Hoff, Beschlag, Mobilien ihre Hypothec, und könnten daraus durch Wardierung sowohl als per modum concursus ihre Befriedigung suchen und erhalten. Da denn demjenigen, welcher nach der vorigen Einrichtung letzt auslösender Creditor, itzo aber nach der Verordnung vom 30 Sept. 1740 plus licitans geworden, auch die Feste conferiret würde; doch müste derselbe die Feste einlösen p. und zu Betreibung des Hoffes sufficient seyn. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Nach dasiger Gewohnheit könnte ein Schadenleidender Creditor, wenn der Festebesitzer die auf dem Festegut fallende onera nicht abtragen könnte, sondern bonis cediren müste, sich seiner Forderung wegen an die Festehuefe, jedoch ohne derselben Zerzeissung halten, und darin wehlen, auch einen neuen Festebrief vom Amthause verlangen und gewärtigen; er müste aber so dann nebst dem Festgelde die vorige praestanda, gleich der Cedens vorher gethan, abhalten. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Ja es entstünden öfters Concursus Creditorum darüber, und würden dieselben alsdann entweder zur Licitation, jedoch ohne deren Dismembrirung gebracht, oder einem der Creditorum, die die übrigen auslösen wollte, eingethan, der dann schuldig wäre, die Feste darüber zu suchen. — Der Amtmann zu Hütten & Domcapitulsdistricten. Resp.: Concursus Creditorum wären im Amte Hütten über Festgüter noch niemahlen entstanden. Sollten aber noch künftig dergleichen vorkommen, müssten freilich Creditor oder die Creditores die Festehuefen ohne Dismembrirung derselben in solutum annehmen, und gehöriges Orts darauf einen neuen Festebrief suchen. Indessen entstünden in den Dohncapitulsdistricten die Concurs gar häufig, auch würden dabey die zur perception kommende Creditores nach Ordnung der Prioritet-Urtheil rangiret, die Huefen cum dependentiis den plus licitantibus verkauft, und die Feste denen neuen Possessoribus von den p. t. Amtmann erteilet. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: In Hinsicht auf Pellworm cessiret dieses. In Hinsicht aufs Amt Husum Ja! über die Helfte könnte Concursus erregt werden, und wehleten Creditores darinnen. Jedoch würde der Staven nicht dismembrirt; sondern es müste der Jüngere den Ältern auslösen, welchem Auslöser, falls er ein guter Gewehrsmann, von dem Amtmann die Feste erteilet würde.

Quaest. XIV. Ob und welche Exempel davon vorhanden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Dergleichen Exempel hätten nicht vorfallen können. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Dergl Casus und Exempel sey ihm nie vorgekommen. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Von solchen Vestehufen, die bei entstandenen Concursen dem Höchstbietenden bey Auction zu geschlagen und in Veste gegeben worden, könnten viele Exempel angeführt werden, als des Jep Jensens, Lauritz Michelsens Huefen p. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumkloster. Resp.: Es wären davon, von Zeit zu Zeit viele Exempel in dasigen Districten vor-

gefallen, als Niss Hansens Festebohl in Norder Jarrup etc. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Es könnten davon Exempel genug angeführt werden, als mit dem Ältern Lass Petersen in Rentz p. und nach der Constitution vom 30 Septbr. 1740 mit Peter Petersen Hoix in Rentz d. 13 Decbr. 1740. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Weilen in diesem Amte die Concurus Creditorum sehr selten, so wären in selbigem nur die Exempel daran von Asmus Andresen vorhanden, und in der Landschaft Bredstedt hätte unter andern der Gevöllmächtige Detlef Duysen, wegen seiner Forderung des Paul Thomsen in Sterdebull Festehuefe, da solcher vor einigen Jahren bonis cediret, gewehlet, und darüber den Festebrief obtiniret. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Ja, und hätten nur einiger zu gedenken Hans Michelsen p. ihre Huefen aus Concurus erkaufet. — Der Amtmann zu Hütten & Dohmcapittulsdistricten. Resp.: Es fünden sich von existireten Concurus über Festegüter im Amte Hütten gar keine Exempel, obgleich sowohl volle als halbe Huefen, zu Beforderung des landesherrschafft. Interesse daselbstens proclamiret würden. In dem dohmcapittulischen hingegen, fände man davon genugsahme Spuren. Und wären die Huefen des Christian Assmussen pp. sämml. ex Concurus Creditorum mit neuen Besitzern versehen worden. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Ratione Pellworm cessire esse. Ratione des Amtes Ja. 1) der Concurus des Jens Matzens. 2) des Peter Carstens und 3) der Wittwen des Iven Clausens.

Quaest. XV. Ob bey Theilungen die Festehuefen mit taxiret und in Anschlag gebracht, mithin derjenige Erbe, welcher die Huefe annimmt, seinen Miterben ihren Antheil an Gelde herausgeben müsse?

Des Herrn Gouv. zu Sonderburg Durchl. Resp.: Bey dergleichen Theilungen käme nichts als die Mobilien in Anschlag. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Es würde auf Alsen bey Schiff und Theilungen weder die Festehuefen noch die darauf stehenden Gebäuden taxiret, und in Anschlag gebracht; sondern nur des verstorbenen Hauswirths Hoff-Beschlag: Vieh, Fahrnisz, Meublen und Effecten, woraus ein jeder seinen Antheil bekäme; im arroschen Amtsantheil aber, würden sie zum Anschlag gebracht. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: An einigen Orten würden nur die Gebäuden, der Beschlag p. an anderen aber auch die Festehuefen mit taxiret, und müsste der Annehmer des Hoffes denen Miterben ihre Erbportion auszahlen. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügmocloster btr. cessat. — Der Amtmann zu Tondern cessat. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: In dem Amte Flensburg würden die Festehuefen oder Ländereyen zwar nicht expresse, wie in der Landschaft Bredstede taxiret, oder in Anschlag gebracht. Jedoch würde bey Annehmung eines derselben, darauf nach deren bonité mit reflectiret. Und müsste derjenige, welcher der nächste dazu, seinen übrigen Miterben nach Low- und Landrecht ihre ratam [von denen freyen Gütern] auszahlen. Wann aber in gedachter Landschaft Marschländereyen bey einer Festehuefe vorhanden, so unterm Teichbände gehören, würde ein jedes Demath der Usance zufolge zu obigem Ende zu 10 Rd. angeschlagen. — Der Amtmann zu Gottorff btr. Cessat. — Der Amtmann zu Hütten et Dohmcapittulsdistricten. Resp.: Es würden in dem Amte Hütten weder die Festehuefen taxiret, noch in Anschlag gebracht. Und dahero resultire aus denen dasigen Theilungen öfters ein sehr wenig. Obgleich im dohmcapittulischen notorisch und gebrüchlich wäre, dass die Festehuefen allemahl bey den Theilungen entweder in

Anschlag gebracht oder auch taxiret würden. Mithin derjenige Erbe, welcher die Huefe annimmt, seinen Miterben den beykommenden Erbantheil an Gelde herausgeben oder verzinsen müsste. — Rat. des Amtmanns zu Husum. Cessat.

Quaest. XVI. Ob die auf den Festehuefen befindliche Gebäude als ein Eigenthum anzusehen oder mit zur Feste gehören?

Des Herrn Gouvern. zu Sonderburg Durchl. Resp.: Die auf den Festehöfen befindl. Gebäude gehörten allerdings zur Feste. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Sie gehörten nach der bisherigen Observance mit zur Feste. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Man hielte allda die Gebäude vor ein Eigenthum derer Festebesizer. Jedoch ftr ein solches das bey dem Fundo bleiben, und allemahl dem Festeannehmer vor die Taxation überlassen werden müsste. Welche Verfügung in Ansehung der Gebäude von der K. Rentekammer ergangen, solches gäbe der. Anschluss sub Nr. 2 vom 1. Aug. 1739. Seines Wissens aber wäre bisz dato noch kein Casus existiret, bey welchem es wegen der Gebäude ausgemacht worden, wiewohl er dafürhalten sollte, dass die Festegebäuden Ihr. K. Maytt. bey denen Huefen indistincte gehörten, welche Deroselben einmahl der Restanten wegen anheim gefallen. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügmocloster. Resp.: Es gehörten nach angezogener fürsll. Verordnung de 1704 die Gebäuden mit zur Feste. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Selbige wären zum Eigenthum zu referiren, und gehörete weiter nichts als das Land zur Feste. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Nach dem Lowrechte würden die Gebäuden als Boefae unter den Erben vertheilet und daher taxiret. Doch behielte der Festebesizer die Gebäuden für die Taxation. Denn färsz solche Gebäuden nicht als ein Eigenthum anzusehen wären, müsste die königl. Cammer selbige bauen und unterhalten lassen, wie bey denen zu den adel. Gütern liegenden Huefen zu geschehen pflegte. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp. nach der Usance würden sie als Eigenthum angesehen, obwohl sie nach denen Festebriefen zur Feste gehörten. — Der Amtmann zu Hütten et Dohmcapittulsdistricten. Resp.: Selbige gehörten im Amte Hütten sowohl als auch in den Dohmcapittulsdistricten mit zur Feste. Doch wären erstern Orts die Gebäude der kleineren Pflugzahl und Kathen von denen Besitzern ex propriis erbauet, folglich als ein Eigenthum anzusehen und kämen dann und wann mit in Theilung. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Die Gebäuden auf den Festestücken auf Pellworm wären als ein Eigenthum anzusehen. In Betracht des Amtes Husum sollte es auch wohl das Ansehen gewinnen, dass der Festestavenmann Eigenthümer davon wäre, weil er bei entstehendem Brande, ohu Zuthuung der Herrschafft, die Gebäude wieder aufführen und unterhalten müsste; wiewohl einige Exempel vorhanden, dass vormahls die Herrschafft das Zimmerholz zu denen Gebäuden aus den herrschafft. Hölzungen ohne Entgelt hergegeben. Bey Theilungen und Concurus aber würden die Gebäude mit den Staveländereyen, zur Helfte für die Herrschafft ausgesetzt.

Quaest. XVII. Ob in dorigen Districten Kirchenfestländereyen vorhanden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Eigentliche Kirchenfestländereyen, wären zwar nicht vorhanden. Jedoch fänden sich Huefen, so von dem dasigen Hospital und einige Ländereyen, so von den dasigen Kirchenbedienten zur Feste hingen. — Der Amtmann zu Norburg.

Resp.: Ihm wären deren keine bewusst, wohl aber hätte die dasige Priesterschaft unterschiedene Köthener auf ihren Pfarrgründen wohnen, deren einige 1, oder mehrere Schip Landes in Nuzung und Gebrauch hätten, und dafür jährlich ihren Canonem an den Grundherren entrichteten. Die Gebäude aber auf solchen Priestergründen gehörten fast durchgehends denen bewohnenden Köthenern eigenthümlich zu. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Ja Kirchen- und Hospitaläländereyen, auch wären nach dem Bericht der Hadesbedienten bey verschiedenen Höfen, gewisse Kirchenäcker über welche ihres Wissens keine speciale Festen ertheilet, sondern welche mit unter den Höfen verfestet würden. Solches aber wäre gantz ohne Fundament, weil diese Stücker eigentlich mit den Höfen keine Connexion hätten, auch vorhin darüber die Feste von denen Kirchen gegeben worden, welchem gegenwärtig noch beytritt, das nach der vigore extractus sub Nr. 3 unterm 15. October 1729 wiederholten königl. Resolution de Ao. 1708 die vormahls denen Kirchen auf dem Lande davon zugewessene Festgelde, furohin in das haderslebische Amtsregister berechnet werden sollten. — Der Amtmann zu Apenrade et Lüügmcloster. Resp.: Es befänden sich in dortigen Districten Kirchenlansten und Priesterköthener, denen die pastores loci über die in Besitz habende Gründe die Festen ertheilten, die aber doch ratione jurisdictionis unter dem Amthause und der Dingpflichtigkeit ständen. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Ja. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Affirmando. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Ja es gäbe deren etliche in Schliesz- und Fusingharde. — Der Amtmann zu Hütten et Domcapitulsdistricten. Resp.: Kirchenfestäländereyen wären im Amte Hütten nicht, in dem 2ten District des schleswig'schen Dohmcapittals aber wären 10³/₄ Vicarianpflüge belegen, welche speciellemnt zur schleswig'schen Dohmkirche gehörten. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: In dem District von Pellworm gar nicht; es würde aber von den mehresten dasigen Festen sowie der Herrschaft also auch der Kirche jährlich etwas entrichtet. In dem Amte Husum wären wenige dergleichen, ausser 1/2 Staven in Winnert, worüber der Diaconus zu Schwabstedt die Feste ertheilte nach Anweisung des angeschlossenen Festebriefes sub Nr. 8. Es wäre aber hin und wieder etwas Priesterland, wovon gewisse beständige Abgiften denen Predigern abgetragen würden, und welche nicht veräussert werden könnten; es würden aber keine Festen darüber ertheilet. Zu Rantrum und im Dorfe Ostenfeld wären Huefen, die zum schleswig'schen Thumcapittel gehörten, worüber die Festen von dem past. thumario am Thum zu Schleswig ertheilet würden; selbige aber wären nicht in der Pflugzahl des Amtes Husum enthalten.

Quaest. XVIIII. Ob allenfalls solche überall von einerley Natur und Eigenschaft auch Erbfeste darunter befindlich seyn.

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchlaucht. Resp.: Es wären so wenig darunter als unter den Königl. Erbfesten vorhanden. Sonst aber wären sie von gleicher Eigenschaft. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Er kenne keine andere Kirchenfestäländereyen, als so ihren Colonis oder Köthener in Besitz gethan wären, welche dann auch da die Possessores der Kathen Eigenthümer davon wären, mittelst der gewöhnlichen Feste, so sie davon dem Prediger als Grundherrn bey ein und anderseits erigender Veränderung erlegten, auf ihre Successores und Erben transferirt würden. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Sie wären auf

selbige Weise, wie oben von den herrschaftl. Festgütern erwelnet für Erbfesten zu halten. Sousten beständen die Festgüter der St. Marienkirche zu Hadersleben und des Hospitals daselbst, ordentlich aus Huefen, und würden zu einer gewissen Anzahl Pflüge angeschlagen, wovon sie die Contribution entrichteten. Die alda vorhandene Festgüter aber des Hospitals zu Eckernförde [sonsten gemeinlich die Gelsingdiener genannt] beständen auch aus Huefen. Jedoch wären sie nicht zu Pflügen angeschlagen, oder entrichteten darnach monathl. Contribution; sondern sie trügen ihre gantze Abgift jährl. in einer festgesetzten Summe uod auf einmahl ab. Dagegen könnten die Festäländereyen einer und anderer Kirchen auf dem Lande nicht unter die Huefen gerechnet werden. Sie wären auch nicht für Contribution und Pflüge angeschlagen; sondern beständen nur in gewissen absonderlichen, oft nur einzelne Stücke Landes. Und würde davon weiter nichts als eine jährliche Grundhauer an die Kirche entrichtet. — Der Amtmann zu Apenrade et Lüügmcloster. Resp.: Ja. Und wären solche Festen in so weit ebenfals als Erbfesten zu consideriren, dasz so lange Erben vorhanden, und selbige praestanda praestiren könnten, sie bey der Feste blieben. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Sie wären von gleicher Bewandisz. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: einige derselben würden nur ad dies vitae verfestet, doch wären die mehresten erblich; welches, wie auch deren unter sich differierende Natur und Eigenschaft, die Festebriefe ergäben. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Sie wären alle von einerley Eigenschaft. Nur dasz von einigen die darauf gesetzte Pflicht an die Prediger, und von andern an die Kirche bezahlt. Solche Äändereyen auch den Besitzern der Huefen, wobey dergleichen vorhanden immerhin gelassen würden. — Der Amtmann zu Hütten et Domcapitulsdistricten. Resp.: Es wären vorgedachte denen schleswig'schen Vicarien bykommende 10³/₄ Pflüge von gleicher Natur und Beschaffenheit, als andere in besagtem Domcapitulsdistrict belegene Festepflüge; auch darunter keine Erbfesten vorhanden. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Vorangezeigter Maszen wäre nur die einzigste Kirchenfeste in Vinnert. Sie wären aber, so wohl nach dem Einhalt in fine des vorangeführten Festebriefes als dem Bericht des p. t. Diaconi Ehm Pflügen in Schwabstedt, nicht erblich. Ratione Pellworm: Cessat, wie auch quaest. 19. 20 et 21.

Quaest. XIX. Wer darüber die Festen ertheile?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Ueber die Hospitalfesten ertheile der p. t. Gouverneur die Festen; bey den andern thäte solches der Kirchenbediente. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Die Prediger als Grundherren. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Die Festen der St. Marien und haderslebischen Hospitalgüter wären bishero in einer Session, wobey der Amtmann, der hadersleb. Kirchenpropst, und die Kirchen- und Hospitalvorsorher hier eingefunden, gedungen; die Festebriefe aber von dem Propst ausgefertiget worden. Ueber die eckernfördische Hospitalgüter hätte eine gewisse adeliche Familie in Holstein, ohne Zweifel aus dem ahlfeldischem Hause das Recht die Festen zu ertheilen. Was aber die oben erwelhte denen Landkirchen gehörige Äändereyen anlangete, so hätten über deren einige die Pröbste zu Hadersleben die Feste ertheilet; auf deren andere aber wären gar keine Feste genommen worden. Auch hätten vor dem die Bischöfe zu Riepen über einige Kirchenäländereyen die Feste ertheilet. Auch hätten über einige Kirchenöttingen in Gienner die Pröpste in Apenrade die Feste ertheilet; über

die 2. in Bollersleben belegene wären keine Festebriefe vorhanden. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumcloster. Resp.: Die pastores loci. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Es gäbe der p. t. Amtmann nomine Ihr. Königl. Maytt. dardier die Festebriefe. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Der p. t. Amtmann alleine. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Der p. t. Amtmann verfestete die Hufe dem Besitzer mit allem Zubehör. Und in einigen Festebriefen sey auch diß Clausul mit denen darinnen befindlichen Kirchenländereyen enthalten; wiewohl an dem dasz auch die Prediger den Pastorathansten die Feste ertheilet hätten. — Der Amtmann zu Hütten et Domcapitulsdistricten. Resp.: Es ertheilte über mehredachte 10¹/₂ Vicarienpflügen, der Decanus Vicariorum, so der p. t. Hauptpastor der Schleswigschen Dohmkirche wäre [zu Folge der Rentekammerverfügung] allemahl die Festen. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Der Diaconus in Schwabstedt.

Quaest. XX. Ob theils Kirchenfesten zugleich der Pflugzahl incorporiret und contribuable seynd?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Die Hospitalfesten contribuirten für 2¹/₂ Pflug. Hingegen wären der Kirchenbedienten Festen der Pflugzahl nicht incorporiret. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Es würden die Priesterhufen seines Wissens nicht mit zur contribublen Pflugzahl gezehlet oder gerechnet. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Die Kirchen- und Hospitalfesten der Stadt Hadersleben machten ausser sich ein absonderliches Corps aus, und wären ausser denen übrigen Amtspflügen für eine gewisse Anzahl Pflüge angeschlagen, und hielten darnach die Contribution ab. Die Eckemförder Hospitalfesten aber sowohl als die einigen Landkirchen zuständige Ländereyen aber [wenigstens diejenigen, worüber Festen ertheilet würden] gäben in der Contribution nichts. Was die anderen betrifft, welche nicht absonderlich in Feste genommen werden, so wäre glaublich, dasz sie unter dem Contributionsschlag des Hofes, wobey sie sich befinden, mit begriffen wären. Auch stünden eine und andere Festen der St. Marienkirche und des Hospitals zu Hadersleben überdem auch in der Königl. Amtsstube für eine kleine Abgift an Geld und Korn. Die 3 allda vorhandene Kirchenöttingen wären der Pflugzahl nicht incorporiret. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumcloster. Resp.: Dergleichen Festen wären der Pflugzahl nicht incorporiret, noch im Amtshebungsregister contribuable. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Ja, und hätten die Kirchen nur eine kleine Recognition zu genieszen; wie es dann ziemlich wahrscheinlich wäre, dasz die Kirchenfesten überhaupt ihren ersten Ursprung annoch aus dem Pabsthum hätten und nach Arth derer feudorum oblatorum betrachtet werden müssten p. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Mehrentheils wären selbige Ihr. Kgl. Maytt. contribuable, und des Endes der Pflugzahl incorporiret. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Diese Frage könnte nicht mit Gewisheit bejahet werden. Zu glauben aber wäre es, weil viele die zu ¹/₄ oder ¹/₂ Pflug stehen [und fast nichts als Kirchenland besizen, dahero auch vormahls Kirchenlansten gewesen; itzo aber nur ein wenig an Kirchen und Prediger abgäben] im herrschaftlichen Register nach der Pflugzahl, sowohl in ordinariis als extraordinariis contribuirten. — Der Amtmann zu Hütten et Domcapitulsdistricten. Resp.: Nachdehm solche Kirchenfesten der Pflugzahl nicht incorporiret wären, so würde davon der Landesherrschaft nichts weiter als die ordinaire alljährige monatliche Contribution, und so unverhofft ein besonderes extraordinarium

ausgeschrieben und verlangt werden würde, gereicht und abgetragen. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Mehredachter ¹/₂ Pflug in Winnert wäre der Pflugzahl des Amt Husum incorporiret, und entrichtete gleiche herrschaftliche prestanda mit den übrigen Amtseingesessenen. Der Diaconus hätte also für Ertheilung der Feste 10 Rdl., ein Schwein und jährlich 2 Tonnen Roggeken. Die Thumcapitulsfesten wären dem Vernehmen nach der Pflugzahl ihres Districts ebenmäßig incorporiret.

Quaest. XXI. Ob dasjenige, was by Unseren Festgütern, ratione Successionis, Theilungen, Verkauf und Pertinentien vorkommet, auch suo modo auf die Kirchenfeste applicable, und dabey observirt wird?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: affirmando. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Wenn es dergleichen Kirchenfesten als Allerhöchst intendirt würde, alda gäbe, so würden sie auch mit den herrschaftlichen Festgütern ratione successionis pp. von gleicher Art, Natur und Eigenschaft seyn. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Affirmando. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumcloster. Resp.: Affirmando. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Ja. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Quod Sic. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Bishero wäre, ratione successionis, Theilung und Kauf unter Kirchen- und anderen Festen kein Unterschied gemacht worden. — Der Amtmann zu Hütten et Domcapitulsdistricten. Resp.: Es würde damit ratione der Theilung und des Verkaufs solchergestalt gehalten, dasz die Civilbrigkeit im schleswigschen Dohmcapitul die desfällige Instrumenten ausfertigte und solche dem Amtsprotocollo inserirte. Ratione successionis aber sollte unter diesen Vicarien und unter anderen Dohmcapituls-Festepflügen kein Unterschied seyn. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Was bey den Feststaven im Amte, ratione successionis und der Theilung voringe, könnte bey dieser Kirchenfeste, indem solche nicht erblich wäre, nicht applicable seyn. Inmittelst vermeineten die Rechenstlette, dasz die Verkaufung dieser Kirchenfeste, auf einzubohdenden Consens wohl geschehen könnte.

Quaest. XXII. Ob über alle vorgemeldete Fragen, oder einige derselben, ausdrückliche Landesherrschafliche Gesere vorhanden?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Negando. — Der Amtmann zu Norburg. Resp.: Negando. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Von Verordnungen und Resolutionen wären ihm keine weiter bekannt, als die sub Nr. 1. 2. 3 angelegte. [NB. Es sind noch 3 dänische Anlagen hiebey.] — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumcloster. Resp.: Keine, ausser die vorallegirte Constitution de Anno 1704. — Der Amtmann zu Tondern. Resp.: Ihm wären keine bekannt. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Soviel bekannt gar keine ausser der gedruckten und publicirten königl. Resolution wegen Umtauschung der Kirchenländereyen de dato Gottorff den 25 April 1739. — Der Amtmann zu Gottorff. Resp.: Es wären keine zu erforschen gewesen. — Der Amtmann zu Hütten et Domcapitulsdistricten. Resp.: Keine ausser die fürstl. Theilungsconstitution de 1704 und die copeilich sub Nr. 1 et 2 anliegende Verfügungen. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: So viel er in beregeten Districten Nachricht erhalten, wäre wegen der Vestgüter und wie es damit zu halten nichts schriftlich vorhanden.

Quaest. XXIII. Ob es nur lediglich dabey auf die Praxin und Usance ankomme?

Des Herrn Gouverneur zu Sonderburg Durchl. Resp.: Mann hätte sich bisher nach dem Inhalt der Festebriefe und der Usance gerichtet. — Der Amtmann zu Nørborg. Resp.: Affirmando. — Der Amtmann zu Hadersleben. Resp.: Vid-respons-ad quæst-præced. — Sonst käme es auf die praxin und nsance an. — Der Amtmann zu Apenrade et Lügumcloster. Resp.: Affirmando. — Der Amtmann zu Tøndern. Resp.: Auszer demjenigen, was aus dem Inhalt der Festebriefe beurtheilt und decidirt werden könnte und müste, käme alles auf die Observance und sonst gemeine Rechte an. — Der Amtmann zu Flensburg. Resp.: Auf die praxin und usance, das Lowbuch, wie auch die alte Amtsstatuten käme dieses wohl mehrentheils au. — Der Amtmann zu Gottorf. Resp.: Es wäre bishero in allen obgedachten Fällen bloss auf die usance und praxin angekommen. — Der Amtmann zu Hütten und in den Dohmcapitulsdistricten. Resp.: Es käme hiebey so wohl im Amte Hütten, als auch in denen beyden Districten des schleswigschen Dohmcapituls, auf die praxin, usance und die bekandten Rechte an. — Der Amtmann zu Husum. Resp.: Affirmando.

VI. Ms. G. A. G. Nr. 9. ^{22/1} 1761: Gram og Nibøl Godsers nærværende Tilstand, saavidt udfunden er ved Revisionen begyndt den 3 Juli og sluttet 22 Juli 1761.

Gram Godses Beboere ere tvende Slags: Nygrammer og Gammelgrammer.

Nygrammer ere af Feltherre Schack købte af Kong Frederik den Tredje Anno 1664 den 18 Juni for den Sum af 5369 Rdl. 3 $\frac{1}{2}$ d. — Disse ere atter tvende Slags. 1) De som efter gamle Skøder ejer baade Bygning og Jord af Ager, Eng, Hede, Mose, Skov etc.; altsaa ere Selvejere. Derfor tage ej Fæste paa deres Gaarde. Gøre dog Hoven, som bestaar i, at de have visse Agre og Engte at dyrke og indavle, og gøre Ægter med Gaardens Producter og andet, naar tilsigtes, samt Kørsel og Arbejd ved Gaardens Reparation. — 2) De som efter Beviser ejer deres Bygninger, men ikke Jorden. Derfor tage Fæste. Gøre Arbejd og Ægter som Forrige. — Disse Nygrammer, som og kaldes store Fribønder, ere 16 Plove. For hvilke svares Plovskat til Haderslev Amtstue a maanedlig for hver Plov 3 Rdl. Derfor ere de ogsaa ansatte her, saa vidt udfindes kunde, under Rubrique

af Contribution eller Maanedsskat; hvilket omstændigere skal forklares, naar Bøgerne fra Kjøbenhavn bliver sendt herover. — NB. Der er og nogle af disse Selvejere og Fæstebønder blandede sammen, at de har noget Selvejergrund og noget Fæstegrund. Andre har noget af det Nygrammer- og noget af det Gammelgrammergods; hvilket omstændigere kan oplyses, naar Bøgerne blive sendte.

Gammelgrammer, af det adelige Gramgods. Disse er trede Slags: Fribønder, Trælbønder, Iandbolere. — Fribønder ere befriede fra det daglige Illovarbejde, som Trælbønderne gøre, giver derfor aarlig Landgilde og Frihedspenge; dog have disse deres tildelte Ager og Eng at dyrke og indavle, og gøre Ægter med Gaardens Producter og andet, naar tilsigtes, samt Kørsel og Arbejd ved Gaardens Reparation. — Trælbønderne gaar tilhøve hver Dag fra 1 Maj til Michaelis; i den øvrige Tid hver anden Dag; desuden gøre Ægter, naar tilsigtes. Derfor svarer intet i Penge til Herskabet. Men efter Jordebøgerne skal give af hver Halvgaard aarlig: $\frac{1}{2}$ Svin, $\frac{1}{2}$ Faar, $\frac{1}{2}$ Gaas, 2 Høns, 2 Snese Æg og spindes aarlig 2 Pd. Hør. De have og forhen givet aarlig hver $\frac{1}{2}$ Fødenød eller i dets Sted Penge 3 $\frac{1}{2}$ d.; men de forsikre alle, at salig Grevinden og Lehman ved Kwægsygen eftergav dem samme, og forsikre, at de aldrig skulle betale denne Afgift, siden de vare noksom besværede med deres Hovarbejd og Ægter. — Landbolere eller Husmænd ere atter tvende Slags: 1) De, som maa gøre Hovdage i Haugen og Løbægter efter Touren, til 4 Mils Længde; som derfor give kun i Penge 1 Rdl. 6 β , nogle lidt mindre. 2) De, som ere frie for Hovdage i Haugen og Løbægter og give aarlig derimod 2 a 4 Rdl.

Af hver Helgaard spindes aarlig 4 Pd. Hør eller 8 Pd. Blaar, af hver Landboel 1 Pd. Hør eller 2 Pd. Blaar. — Bønderne tilbyder at betale deres Smaaredsel i Penge. Næmlig for 1 Svin 4 $\frac{1}{2}$ d., 1 Faar 3 $\frac{1}{2}$, 1 Gaas 1 $\frac{1}{2}$, 2 Høns og 2 Snese Æg 1 $\frac{1}{2}$ 8 β , 1 Pd. Hør at spinde 6 β . — Landbolerne tilbyder at svare i Penge for Frihed fra Arbejd og Løb det samme som deres Naboer giver. — Nogle Beboere har erbudet sig, at købe af Herskabet deres Bygninger efter den vedsatte Pris. Der ere Flere af samme Sind, om en endelig Resolution kan fattes til at accordere dem det imod Betalingens Erliggelse i 4 Aar. — (Herefter følger 20 Foliosider Regnskab over: Betalning, Udsed og Bygninger samt Arbejde og Frihedspenge).

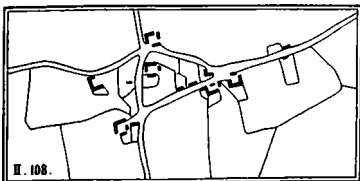

Fig. 9. St. A. S. [Karten und Pläne]. Kort over Landsbyen Tornum, opmaalt i forrige Aarhundrede af J. Petersen. Lintrup Sogn, Kalslund Herred, Haderslev Amt.

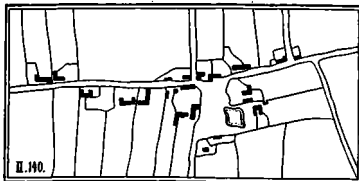

Fig. 10. St. A. S. [Karten und Pläne]. Kort over Landsbyen Rugbjerg, opmaalt i Aaret 1784 af R. Greve. Østerløgum Sogn, Sønderrangstrup Herred, Aabenraa Amt.

FRIGAARDE, HVIS PRIVILEGIER
ER TILKØBTE.

VII. Ms. St. A. S. C. XII. 1. NB. ²⁹/₁₆₅₀ (Confirm. ²⁹/₁₆₇₀, ¹/₁₇₄₇): Wir, Friedrich der Dritte, von Gottes Gnaden zu Dennenmark, Norwegen, der Wenden und Gothen König, Hertzog zu Schleszig, Holstein, Stormarn und der Dithmarschen, Graf zu Oldenburg und Dellmenhorst p., thun kund und bekennen hiemit für Uns, Unsere Erben und Nachfolgere an der Regierung, in den Fürstenthüern Schleszig, Holstein, das Wir eins rechten, ewigwährenden und beständigen Erbkaufts verkauft und überlassen haben, cediren, abtreten vnd verkauffen in Crafft dieses Unsers Brieffes Unsere ietzo im Dorffe Hönschnapp, flensburgischen Ampts, in Wieszharde wohnenden Unterthanen mit Nahmen: Nisz Hanszen Hockerupp, Jesz Niszen, Peter Jürgensen, Nisz Clauszen und Lasz Niszen, deren Erben, Erbnemen und Nachkommen die im gemeldtem Dorffe Hönschnapp belegene fünf Bohl Landes [von welchen die vier Bunden-gütter seyn; das Fünffte aber biszhero ein Vesteguth gewesen] mit denen aus selbigen fünf Bohlen gebaueten Katen, so auff deren Grund und Boden belegen, vnd allen auff den Hoffstedten sich befindenden vnd sonsten dazu gehörigen kleinen und groszen Gebäuden, Ackern, Wischen, Weyden, Mohren, Masten, hohen vnd niedrigen Feldern, drucken vnd nasz, Hölzungen vnd aller Zubehör, gleich wie sie, die Käuffere vndt ihre Vorweser, selbiges alles hiebefore ruhesambt besessen, eingehabt, genutzet vndt gebraucht haben, vnd in seinen Enden, Grenzen vnd Feldmarken weiterst begriffen ist, quit vnd frey, vor und umb Viertausend Reichsthaler verglichenen Kaufgeldes. Welche Viertausend Reichsthaler denn auch gemeldte Käufere alsofort zu voller Genüge abgeführt vnd bezahlet haben; desfalls auch von Uns beständigster Massen quitiret vnd losgezehlet seyn sollen. Darauff Wir dann die Käuffere vnd ihre Erben und Nachkommen in die vollkommene, geruhige Possession vnd Besitz vorgedachter im Dorffe Hönschnapp belegener fünf Bohlen, darauff gebaueten Katen und anderen Pertenientien hiemit wücklich einsetzen. Dergestalt vnd also, das sie, ihre Erben; Erbnemen vnd Nachkommen dieselbe von nun an vnd zu ewigen Tagen frey besitzen, nutzen vnd gebrauchen; ein ieder das Seinige für sich nach Belieben vnd Notturfft an andere [jedoch nicht an adeliche Personen] versetzen, verpfänden, vertauschen, verkaufen, und sonsten, wie mit anderen ihren erb- vnd eigenthümlichen Gütern, schalten und walten mögen, ohne Uns, Unserer Erben und Nachkommen auch Männigliches Ein- und Wiederrede. Imgleichen ohne einzige Abgiff, Hoffdienste oder andere Beschwerden, ohne allein dasz Wir Uns in diesem Kaufbrieffe vorbehalten haben vnd ausztrücklich specificiret ist, alsz die landesfürstlich. Superiorität vnd was davon dependiret. Vnd zwar erstlich: das die jetzigen vnd künftigen Besizere deroelben fünf Boole, dero Erben vnd Nachkommen, jährlich zur Recognition oder Verbittelsgeldt von jedem Bool in die flensburgische Ambtregister einen Reichsthaler, vnd von ieder aufgebaweten Katen ein Reichsort; imgleichen, wann ein neuer Possessor [es geschehe durch Erbfall, Tausch, Kauff, oder wie es Nahmen haben mag] dazu kommt der oder dieselbe vor Einschreibung ihres Namens in die flensburgische Ambtregister von einem ganzen Bohl einen Reichsthaler vnd von einer ausgebaueten Katen [so woll denen, so bereits ietzo vorhanden, alsz welche in Künftig von den Käuffern vnd ihren Erben noch

weiter ausgebaut werden mögen] einen Reichsort allemahl ohnfeilbar abführen vnd bezahlen sollen. [Doch daferne einer oder der andere von den Käuffern, oder ihren Erben und Nachkommen, die von ihren Bohlen ausgebaute Katen wieder abbrechen, vnd das Land zu ihren Bohlen, davon es genommen, wieder legen oder gebrauchen wolten, dasz alsdann einem jeden solches freystehen; vnd sie alsdann auch zu Erlegung des Reichsorts Verbittelsgeldtes weiter nicht behalten seyn sollen]. Zum anderen seyn die Käuffere, ihre Erben vnd Nachkommen verpflichtet vnd verbunden: die gemeine Landcontributions vnd Pflugschatzung, item den Ausschuss von 5 Bohlen, wie sie dasselbe iederzeit hiebefore gethan, den anderen flensburgischen Amptsunterthanen gleich, nach wie vor allemahl richtig abzubalten. Drittens sollen Käuffere, ihre Erben und Nachkommen: jährlich in Unserer vnd Unserer Erben vnd Nachkommen Dienste von iedem Bool einen Tag im Ampte auf die Jagd zu gehen, ebenmäsiz alle Jahr einen Tag Unsere Schützen vnd Jäger, wan dieselbe des Orts zu jagen oder zu schieszen kommen, von iedem Boole zu unterhalten schuldig sein. Zum Vierdten ist mit den Käuffern verabredet, sie auch solches vor sich, ihre Erben vnd Erbnemen vndt künftige Besizere gemeldter 5 Bohle im Dorffe Hönschnapp über sich genommen: das sie jährlich von ieder Bohle zu Unseren Diensten, wann sie gefordert werden, eine Fuhr mit Pferde vnd Wagen, entweder nach Hadersleben oder Rendesburg, thun vnd verrichten. Fünftens: auch alle Wege vnd Stege, die sie hiebefore zu machen schuldig gewesen, inskünftig iederzeit in fertigen Stande halten. Uad dan zum Sechsten: keine frembde Mühlen mit ihren Korn, weder heimlich noch öffentlich, besuchen; bisondern bey Usren flensburgischen Amtmühlen, zu welcher sie bishero gehört, auch ferner verbleiben, und Ihr Korn daselbst mahlen lassen sollen. Zu weiteren vnd mehren Abgiffen, Diensten, Fuhren vnd anderen Beschwerden alsz hierinnen ausztrücklich vorher specificiret seyn, [die haben Nahmen, wie sie wollen] sollen die Käuffere, ihre Erben vndt künftige Besizere der gemeldten fünf Bohlen in Hönschnapp nicht gezogen werden; bisondern von aller übrigen Beschwerden von nun an und zu ewigen Zeiten quiet, frey, ledig vnd losz seyn vnd bleiben; auch bey solcher Freyheit von Uns, Unsere Erben vnd Nachfolgere an der Regierung in den Fürstenthüern ohnveränderlich gelassen, dabey geschützt; auch ihnen solche fünf Boole für jedermanns An- und Zuspriche frey gewehret werden. Wie dann Unser Amtschreiber zu Flenszig die Rubric ihrer biszhero in die Ambtregister entrichteten Pflicht vnd Abgiff ausstillen, vnd nichts mehr von den Käuffern als obstehet fordern vnd berechnen solle. Gestalt dan Unser jetziger vnd künftiger Statthalter in den Fürstenthüern, auch Amtmann, Amtschreiber, vnd andere Amtsbediente zu Flenszig sich hiernach zu richten, die Käuffere, ihre Erben nnd nachkommende Besizere dieser fünf Bohlen bei solcher, durch diesen Kauff erlangten Freyheit ungsändert zu lassen, und thederme, was hierinn Uns Unseren Erben vnd Nachkommen oder sonsten reserviret worden, nicht zu beschweren; bisondern dabey allerdings wieder männiglich bisz an Uns zu schützen vnd zu vertreten. Urkundlich Unsers untermesetzten Handzeichens vndt vorgedruckten könl. Secret-Insigels. So geschehen auff Unserm Schlosse Copenhagen den 30 Juny Anno 1650. Friederich.

VIII. Ms. St. A. S. C. XII. 1. NB. ⁷/₁₆₅₁ (Confirm. ¹/₁₇₄₇): Wir, Friederich der Dritte — — König — — ,

thuen kundt — — dasz Wir — — verkaufen — — Unsere lieben, getrewen Jens Boysen, seinen Erben, Erbenhmen vndt Nachkommen, Unsere drey Vestebohlen zu Collndt, so an its besitzen: Jess Iuersen, Lass Boysen vndt den auff ein Guth Hans Christensen vndt Hans Jensen, vnt allen dazu gehörigen Aeckern — —, vndt allen andern Pertinentien; — — ausgenommen der Wohnhäuser, vndt was darin an Mobilien und Vieh vorhanden, und den Vesteleuten erb- und eigenthumblich zugehört, wie auch der Ziegelhütte vndt Gebende, so dem Ziegler zugehört. — Wir imgleichen ihme verkauft den Grunde auf dem Ohrt, Oestershauff genaendt, worauf die kollundische Hölztung stehet, — welches Holtz Wir von diesem Kauff gänzlich ausnehmen vnd Vns reserviren —, denselben zur Weide zu gebrauchen, zusampt dem, was der Ziegelmeister von diesem Grunde in Gebrauch hatt. Gleich, wie Wir solche Vestebohlen und den genaendten Grundt hievorher ingehabt und genützet, oder auch auffs Beste gebrauchen und geniessen können vndt in seinen Enden, Grenzen und Feltmarken weits begriffen ist, quiet und frey vor und vmb Zwentausent Reichstaler. — (Sont wie vorher). Copenhagen den 2 Januar 1651. Friederich.

IX. Ms. Sr. A. S. C. XII. 1. NB. ^{21/7} 1652. (Confirm. ^{29/10} 1670, ^{1/3} 1747): Wir Friederich der Dritte — — König — —, thun kundt — —, dasz Wir — — verkaufen — — Unsere im Dorffe Kollund in Baw Kirgspiel wohnenden Unterthan, Hans Tyggesen, dessen Erbenahmen und Nachkommen, das im bemelten Dorff Kollund belegenes Bohl Landes, worauff gedachter Kauffer jetzundt wohnet und ein Bundenguth ist, nebst allen dessen zugehörigen Pertinentien, kleinen und groszen: Gebäuden, Äckern — — und allen andern Zubehörungen, gleich er, Kauffer, und seine Vorversere selbiges alles hievorher ruhmsamst besessen, eingehabt, genützet haben — —, quit und frey vor und umb Achthundert Reichsthaler — — (Sont wie vorher). Geben auf unserm königl. Schloz Flensburg d. 21 July Anno 1652.

X. Ms. Sr. A. S. C. XII. 1. Nr. 1 i. ^{7/12} 1645: Ich, Andreas Ifsuersen zu Tonnigstede wohnhaft, vrkunde vndt bekenne Kraft dieses fr mich vndt meine Erben vndt Jedermenniglich: Demnach ich von den hochedelgebornen vndt gestrengen Herrn Christian Rantzowen — Königl. Maytt. zu Denemarck, Norwegen p. wohlverordneten holsteinischen Landtrathe, Amptmann zu Rendsburg vndt Trankier, auch Thumprobsten zu Hamburgk, auf Breitenburgk, Lindewit vndt Rhiesingholm erbesessen — das Vierdentheil Bohl zu Tonnigstede, woruff ich itzunder wohne, quit vndt frey vmb ein gewisses Kaufgeldt an mich erhandelt vndt erkaufft habe. Dergestalt vndt also: dasz wenn ich jährlich [zu einer Recognition der vor gedachten königl. Herrn Amptmann an diesen Vierdentheil Bohls sich vorbehaltenen Jurisdiction in bruchfälligen Sachen vndt anderer Hoch- vnde Gerechtigkeitt nach dem Guthe Lindewit] auf St. Nicolai sechszehn Schilling Lübsch, vndt, wenn ein neuer Possessor zu diesem Vierdentheil Bohls kömpt, derselbe allemahl für seines Nahmens Einschreibungh in die Lindewitsche Register sechszehn Schilling Lübsch, imgleichen den landtgewöhnlichen Rosdienst vndt Pflugschatz, so viel — nach adenant, wenn fünfzehn Pflüge auf ein Pferd zum Rosdienst gerechnet, oder sonsten der Anschlag so wol des Rosdienstis als Pflugschatzes haben bey andern des königl. Herrn Amptmanns oder Lindewitschen Besitzers schleszwigischen Güthern alsdann gemacht wirdt, — auf einen Vierdentheil Bohls kommen kan, bezahlet

vndt abgestattet haben. Sodann auch die hiezu von Alters her gelegene Teiche vndt dazu gehörige Antheil an Schleusen vndt Syhlen verfertigen vnt im Stande, erhalten. Imgleichen, wenn dieses Viertetheil Bohls vber lang oder kurz sollte verkauft werden, wir es dem königl. Herrn Amptmanne, seinen Erben vndt künftigen Besitzeru zu Lindewit, zuoderst dasselbe angeboten, vndt für den Kauf, das ein Fremdbder beut, zu überlassen erbietig gewesen. Imgleichen ihnen jährlich eine Fuhr auf drey oder vier Meil gethan. Item des Jahrs, wenn die Jäger vndt Schützen von Lindewit dar kommen, ihnen ein Tag in der Jagt gedienet vndt sie mit Futter vndt Mahl für sich, ihre Pferde vndt Hunde versehen vndt frey aufgerichtet. Alsdann durchaus mit keinen weiteren Abgiften, Hoffdiensten oder andern beschweret werden; besondern davon allerdings quit vndt frey seyn vndt bleiben sollen. Jedoch wenn wir dieses Viertetheil Bohl ganz oder zum Theil vber lang oder kurz auf vorgesezte vns erlaubte Weise zuerkauffen willens [welches doch an keine adeliche Personen geschehen solle] alsdann alle Kauffbriefe, Documenta vndt andere briefliche Vrkunde durch itzigen vndt künftigen Verwalter zu Lindewit verfertigt werden sollen, vndt man also wissen könne, wer dasselbe in Besitz hat vndt die hierinn verschriebene vndt reservirte Gerechtigkeitt vndt Abgiften davon zu erlegen schuldig ist; sonsten dieselbe von keinen Krefften vndt Wirkungen seyn sollen. So verpflichte ich mich nochuuals Kraft dieses fr mich, meine Erben vndt künftige Besitzeru dieses Vierdentheil Bohls — alles bey Ehren, Trewen, wahren Worten vndt guten Glauben, auch Leistung eines ehrlichen Einlagers vndt Verpfändung — dieses itz erkaufften Vierdentheil Bohls stets fest vndt vuerbrochen woll zu halten mit Verzeihung aller Beneficien und Exceptionen, wie die Nahmen haben mögen p. Zu Vrkunde habe ich diesen Revers mit eigener Handt vnterschieden vndt mit meinem Marck Zeichen bekräftiget. Gescheen auf Lindewit den 7. Decembris Anno 1645.

XI. Ms. G. A. 7. Nr. 12. ^{29/12} 1770: Jeg Christina Sophia, Grevinde af Blücher, født Grevinde af Holstein, paa Lindeved og Høgsbro, Arverue cum curatore gor hermed vitterligt for mig og mine Arvinger og efterkommende Besiddere paa Lindeved og Høgsbro Godser, at jeg haver fuldkommen solgt, skadet og afstandet fra mig, mine Arvinger og Successore til min Underdan, Peder Jensen i Lourup, og hans Arvinger til evindeligg Arv og Eiendom, uryggelig og uigenkaldelig at nyde og besidde, de ved hans halve Fæstegaard sammesteds hidindtil i Brug hafte Landerier, Enge og andre Pertinentier for den Summa af 384 Rdl. 16 1/2 grov Courant, hvilken Købesumma han ogsaa imod dette Købe- og Skadebrevs Udlevering rigtig og i én Summa til mig haver betalt og afdraget og derfor paa den bydigneste Maade bliver kvitteret. Thi sælger, skøder og afstaar jeg ogsaa hermed og ved dette aabne Brev fra mig og mine Arvinger og efterkommende Besiddere paa Lindeved og Høgsbro Godser til evindeligg Arv og Eiendom, uryggelig og uigenkaldelig at nyde og besidde, til forbenævnte Peder Jensen, hans Arvinger og efterkommende Besiddere alt det mig forhen tilhørte Agerland, Enge, Kær og Moser, Tøvegræft, Engslæt, Fægung, Vaadt og Tørt, Krat inden og uden Markeskellet, aldeles intet undtaget i nogen Maader, det have Navn, hvad det vil, som nu dertil ligger og fra gamle Tider til lagt haver og med Rette ligge bør, med al den Ret, Frihed og Retteghed, hvilken jeg haver nydt og haft derhos; alt saaledes, at Peder Jensen, hans Arvinger, eller hvem efterdags samme

eje og med Rette besidde maa, skal have, nyde, bruge og besidde alt det foreskrevne til evindelig Arv og Ejendom, det samme sig saa nyttig gøre, som han bedst véd og kan, ligeledis og sælge, pantsætte og overdrage til hvem han vil, uden at jeg eller mine Arvinger og efterkommende Besiddere paa Lindeved og Høgsbro Gods skal have og beholde nogen Lod, Andel eller Tiltale derpaa, langt mindre have den Frihed til at løse imod Købesummens Udbetaling den engang bortsolgte Ejendom ind igen, fri for alle Udgifter og Besværinger, det være sig: Landgilde, Fæstepenger, Betalingen Nykøbesumma — i den Fald Køberens, Peder Jensen, skulde med Døden afgaa —, Kørsel, og hvad ellers nævnes kan; aleneste undtagen de kongl. Contributioner — saavel ordinære som extraordinære — i Krigs- og Fredstider, og hvad ellers herefter af hans Kongl. Maiestræt paabuden vorder, Ridderskabs Udskudspenger, Rekruttenanlagen, Jagt- og Brødesager, hvilket alt jeg mig forbeholder; derimod vil jeg Køberen for sig og efterkommende Ejere meddele Fripas, naar han eller hans Børn

vil dreje ud af deres Fødestavn, uden det ringeste at betale derfor. Og paa det at forbenævnte Peder Jensen kan være fuldkommen forsikret paa den hannem og hans Arvinger overdragne Ejendom og alt, hvad foreskrevet staar, saa bliver han ikke aleneste hermed sat i dens fuldkomne Possession; mens jeg forpligter mig og mine Arvinger og Efterkommere paa Lindeved og Høgsbro, at fri, frelse og fuldkommen tilstaa forbenævnte Peder Jensen og hans Arvinger samme Gods for hver Mands Tiltale i alle optænkelige Maader, uden og for Retten paa hans mindste Tilkendegivelse, og at holde hannem nød- og skadesløs under Indlagers Tvang og Pantsættelse af alle min bevæglige og ubevæglige Gods og Formue, og Frisigelse af alle Rettens Udflugter og Velgerninger. Til ydermere Stadfæstelse haver jeg for mig og mine Arvinger og Efterkommere cum curatore med egen Haand underskrevet dette Skøde og Overladelss Brev og ladet forsegle Signet. Sket i Hamburg den 4. December 1770. C. S. de Blücher, née comtesse de Holstein. G. v. Blücher als ehelige Curator.

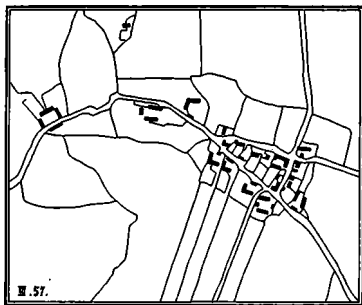

Fig. 11. St. A. S. [Karten und Pläne II. 57]. Kort over Landsbyen Hjerndrup, opmaalt i Aaret 1790 af Fr. Feddersen. Hjerndrup Sogn, Tyrsrup Herred, Haderslev Amt.

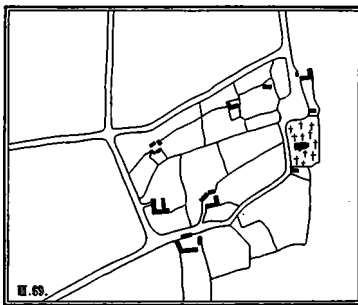

Fig. 12. St. A. S. [Karten und Pläne II. 69]. Kort over Landsbyen Oxevad, opmaalt og tegnet 1791 og 1793 af Fr. Feddersen. Oxevad Sogn, Gram Herred, Haderslev Amt.

ØDEBOL UNDER PLOV.

XII. Ms. St. A. S. Gott. A. Nr. 1134. Anno 1509 —15: Norderbradorp. — — In deme Karspell heft myn g. H. van Sleszwick eyn Erichboell liggenn manck aller Buer Achker in deme sulven Karspel. Plach ouldinges to geven III Heitscepel Haveren. De Acker is vuste buveth. So hefft Hans Loussen den Acker undn hefft gelavet den Acker wedder tohope to bryngen; darvan gifft he jaerlikes XIII Sc. Haveren.

Fusinck. — — Item. Ock hefft m. g. H. vann Sleszwick Rechticheit in der Ouwe, dar me Buervaget plecht Were in to maken latenn, dar men inne vanget: Las, Brassenn, Hekede, Snepell ect. De leth de Prouisor waren dorch enn truen Man vor sin Loen vnnnd gunnet dennsuluen eyn Erichbool; dat licht manck de ganzse Buer Acker vnnnd sculdet jaerlikesz xij Sz.

Stavensbul. — — Mats Jebeszen buwede am XVc und IXden Jarenn eyn wuste Houen, bleff darumt dat Jaer vryg vame Denstgelde.

Aroe. — — Jes Burre hucusque nichil dedit, quia non habit domum propriam. Futuris autem annis incipiendo anno decimo dabit VIII β lub.

XIII. Ms. St. A. S. C. XII. t. NB. 7/9, 1742. — Beilage A. 1555. Copi: Vor Allen vnd Jedem, de dieszen Breff sehen, hören oder leszen, bekenne vnd dhokundt ich, Jasper Rantzauv Amtmann tho Flensburg, vor mich und mine nakomende Amtsverwesere, dat: nachdeme vor etzlichen vehlen Jahren hero ethliche Marckgoldes up Sterup-Quern-, Sörup-, Harriszblüte-, Veltmarcke, in Nieharde belegen, dar vorhonne und ehmalss: Wanehuszer up gestanden, vorlegen und algedan geworden; als dat derowegen deme Ambte Flensburg an Densten, Raetschulden und Schwienen, wenn Mast gewesen, Afbrock vnd Veringering geshehen.

Doch dorch de Eruen gemeldtes Landes, sollich Land vnserhewgen der Kön. Mayt. vnsern gnedigsten Herren, plichtbar sich erkandt vnd ock jährl. de Pfligt, vermöge deme Borchregister, vnweigerlich darvan gegeben vnd be-
 thaltet. Ist auerst den Vndersten und Besitzern des Landes vnilid. gewesen, vnnd nicht ohne Verdarff ehre Nhaeringe solliche Bauwstede wedder thoerbawende. Derwegen sie an den durchleuchtigsten, groszmechtigsten, hochgebarn Fürsten vnd Herrn, Herrn Christian desz Namen der Dridten tho Danemarken & &, im vnterhänigsten Gehorsam bidende gelangen lathen, dat ere Königl. Mayt. vor sich vnd ehre nakommende Erue und Regenten des Landes, vth einem christlichem, könniglichem vnd milden Bedenkende, de Noth der armen Vntersten behartzigen und dar anderen Vnplicht, als nemlich: sonderlicher Vthschulde, Denste vnd Schwine, so up de Bauwsteden hadden mögen gelegt vnd gedungen werden, vrschonen und erheuen; sich mit der jerlichen Pligt auerbede, Schatungen vnd wat sonsten mehr darup na Gelegenheit der Tidt und up de Benaharden fallen werdet, gedögist sadig laten wolle. Welches deme vth besondere Gnaden, den Vngetdarnen gemeltes Harges, Neuharde, durch högst gemelte Königl. Mayt. besheuen vndt mit drup Befehlig gegeben worden, solliche na beschreue Marckgöldes den Besitzern und Eruen desz Landes tho uerkoopende. Deme na habe ich, Jaspas Rantzau Ambtmann tho Flensborg, im Namen vnd von wegen hogsigemelter Kön. Mayt., mines gnedigsten Herrn, vth uerlegten Befehlige, vor alle nakommende Ambsverwaltere verkooff, vrsöhötet und verlaten tho einen Erfkoep, Besit-
 tinge und Gebrucke: up Sörup-Veltmarke achtehalue Marckgöldes belegen (tho) de Innewaner und Besitter nembl.: Göddicke Iversen tho Schnabe dre Marckgöldes, Erich Jepsen tho Birristoff anderhal Marckgöldes, Peter Jaspersen tho Steurp eine Marck Göldes, Nis Lassen zu Esgerushowue eine Marckgöldes, Thomas Nielsen tho Brunsbüll eine Marckgöldes; item up Queme-Veltmarke belegen souendehalue Marckgöldes, darvan Marten Kroge zu Holm und siene Erben verdehalue Marckgöldes, Nis Jensen tho Hattelund dre Marckgöldes in Brukinge hebben; ferner up Lösterup-Feltmarke: Heinrich Petersen verdehalue Marckgöldes, welcke mit ehme brucken: Jep Jensen tho Lösterup sozz Marcksülvers, Jep Clausen 6 Marcksülvers, und Jep Jordt tho Berge eine Marckgöldes in Holt und Wische; up Harriszbue-Feldmarcke 5 Marckgöldes, twe hefft in Brukinge Thomas Petersen vnd 3 Nis Faget; item noch vp Schwensby drüdelhalue Marckgöldes, brucket Jhes Louwesen tho Harriszbue. — Wovor, vor ein jegliche Marckgöldes, gemeldte Bunden vor sich und ehre Erben tho einem ewigen und vnwederoplichen Erfkoep gegeben, und besagte deme Ambregister durch högstgedachter Kon Mayt. des Jaresreckenshop gesehen, achtehalue Marck lübish, als idt under Söster und Bröder in denue Harde von oldinges wantlich gewesen; bethalet hebben. — Darur se sämptlich und besonders, ein jeder vor sich und seine rechten Erben, sollich benamet Landt in Aeker, Wisch, Weide, Hölztzug, Bush und Brock thosampt allen tholigenden Gerechtigkeiten und Behörig erflich geneten und gebruken shölen, jeder tho siner Huszstede und Waning, dar he itzund geseten und wanet, in nene fremde Bruckinge, ferner uthdohn, ock nicht bauwen edder bebauen laten; sonder tho ehre Vnderholdinge vnd Baryge tho ehren egen Bunden-
 gülder brucken. Vnd der Königl. Mayt., vnserm gnedigsten Herrn hochged., de jerliche Plicht, so de van den Reckensluden gesamlet waren, tho rechten Tiden erlegget

und gewen. [Mit] Schulden, Densten und Schwinen [aber], mehr also up ere Bundengütter taxiret, [nicht] beschwert werden. Wan auerst Landbade, Plogschat, tege, sozzetin vnd twintigste etc., was dass mehr den gemeinen Ampt-
 untersassen uerlegt werd, shölen seh, in Erlegung des-
 zelbigen, Nabur gleich [geben] und mit diesem Kope dass nicht entfreyt sin. Wielldann gemeldte Hardelesute sol-
 ligen Koeppeningh erlegt, vnd in de Borgregister vorliuet
 angenommen, vnd Rekenshop, als in den Register des 53
 Jahres klarl. tho ershende, darvon gesehen, hebbe ich
 Jaspas Rantzau up Kon-Mayt., vnsern gnedigsten Herrn
 Consent, Volborth und Befahlig, obbeschreuen Landt den
 Bunden dohr Jhes Marquartsen Hargesvagede arfl. und tho
 Eigen vrschötet, woferne dorch ene Dingswinde tho er-
 sehende. Vnd ich, Jaspas Rantzau Ambtmann, gebe tho
 groter Befestigung der Wahrheit diesen meinen Koep, Ver-
 shötinge- vnd Verlatinge-Bref mit min Pittsch. — vor mi
 und mine nakamende Amtlütde tho Flensborg wettlich —
 thosampt deme Hardeesselg in Nieharde nedden an Diszen
 Brief hengen laten. De gegeben und geschreuen na Christ
 vnser Heilandes Gebordt. Anno 1555. den 20ten Augustii.

XIV. Ms. St. A. S. C. XII. 1. NB. 7/8 1742: —
 Gleich wie nun, nach der copeyl. Anlage sub A. [davon
 das Original bey mir dem Canteleyrath und Amtsverwalter
 vorhanden], die sämpt. Odebohlsländereyen, von den Boh-
 len [zu welchen sie der Zeit Anno 1555 geleyget worden]
 nicht veralieniret werden solten, also is es dennoch vor
 vnserer Bedienungssatz [ohne dass wir die Ursachen wizen]
 geschehen, dass sie hie und da dismembriert worden, wie
 die Anlage sub B. [von dem Hargesvoigt Hein nachgelassen
 und bey mir dem Hargesvoigt Hemsen vorhanden] breiter
 ergiebet. Ob also [nach obberegtter Beylagen de Anno
 1555 sub. A.] des Supplicantis Gesuch, mittelst eines ordent-
 lichen Gericht. von ihm dem Kaufern zu ertheilenden
 Kaufbriefes, in Betracht dass solches [nach Beil. sub. B.]
 zu vorigen Zeiten geschehen und des Supplicantis schlechten
 Umständen zu deferiren, wird ledig. von Ew. hochgräffl.
 Excellence Verfürgung, dependiren. —

XV. Ms. St. A. S. C. XII. 1. NB. 31/8 1761 [1660]:
 — — Bey dieser gnädig verordneten Untersuchung habe
 ich aus dem ältesten Harges Protocollo des weyl. Harges-
 voigt Pipern ersehen, dass die Nieharde in den 1660 ge-
 endigten schweren Krieg sehr mitgenommen worden sey,
 und dass sehr viele Einwohner derzeit und in darauf fol-
 genden Jahren von Haus und Hoff gegangen und selbige
 wüste geblieben sind, welches auch dem Besitzer der Oede-
 bohls Ländereyen qu. nahmentl. Göddigsen mitbetroffen
 sey. — Um diese Zeit müszten nothwendig diese Bohls-
 ländereyen in 3 gleiche Theile getheilet und von der höch-
 sten Landes-Herrschaft unter dem Namen von Oedebohls-
 Land und unter gewissen Befreyungen diese Theile einigen
 Leuten eingethan worden seyn, damit die ohnehin schwache
 Harde so vor die monatlich Contribution in solidum hafet,
 einmahl von selbiger befreiet werden möchte. — Dass
 die Besitzer dieser Ländereyen von unlenkl. Jahren her
 und bis diese Stunde unter andern von der Amts Anlage
 Rechnung und verschiedenen andern Hargesausgaben, von
 der gehenden Arbeit auf dem Schlosze von denen Königs-
 Kriegs- Mühlen- und umgehenden Amts- und Hargesfuhren,
 überhaupt auch von allen Hand- und Spandiensten sind be-
 freiet gewesen, solches kan ich ratione officii so viel mich und
 meine Vorweser betrifft, hiemit pflichtmässig bezeugen —

XVI. Ms. St. A. S. C. XII. NB. 31/8 1761 — Beilage.
 Dingswinde 7/8 1665: — — Zu Dinge ist erschienen der

ehrenvester vnd wohlfrnehmen Peter Hey, welcher auf seine zu dreyen Dingtagen bestehener rechtmessigen Lagbietung seines Freygut zu Sterup, alsz Odebohlsgrundt, so er — — hiebeforen an sich gehandelt — —. An mich den Hadesvoigt begehrts, ich drey Hadesbunden, die ihm den vollkommenen Eigenthum zuerkanten ernennen müchte — —.

XVII. Ms. Sr. A. S. C. XIII. 5. Nr. 44. $\frac{1}{2}$ 1675: Zu wissen: Demnach Hans Stampen zu Crummenohrt $\frac{1}{2}$ Hueffe in verwichener Kriegsunruhe und der Zeit her sich darzu schlagende Vaglüksfälle in den Standt gerathen, das entlich ermelter Besitzer bonis cediren seinen Creditoren einräumen und wüste lassen müssen. Da aber sich keiner des Hans Stampen Erben oder Creditores hizu eingefunden, ist solche $\frac{1}{2}$ Hueffe öffentlich an gebührenden Öhrtern von den Cantzeln proclamirt und die Schuldener und alle die Jenigen, so hiran einige Pretension hätten peremptorie convocirt worden umb sich anzugeben und mit ihren Beyspruch sich hören zu lassen. Weilen sich aber in Termino scripto keiner des Hans Stampen Erben und Debitoren eingefunden, so selbiges Guth beygesprochen, ist, der gänzlichen Ruin desselben zu mindern, solches bey 2 Santmänner zu 60 Rdl. wardiret. Als aber für die Wardirung niemand das Guth annehmen wollen, ist es von mir an Johan Bunde zu Hohn für 50 Rdl. verkauft, also und dergestalt, das Käufer so angehends selbige $\frac{1}{2}$ Hueffe mag antreten, besäen, verbessern, bewohnen und gebrauchen mit allen dabey gehörigen nach Festgüter Gebrauch. Und weilen das Guth ganz wüste, als wird ihm Krafft dieses uff Ihr Könichl. Mayest. allergnädigstes Willigen von its künftigen bis auf negst künftigen Maytag Anno 1676 ein Jahrs Freiheit von allen ordinair und extraordinair Herrngfällen beständigst zugewehren versprochen. Auch sollen hiemit alle An- und Besprüche, wie auch heimliche und öffentliche Schuld, ohne was specificiret, mortificiret sein. Bey solchen Kauff gemelten Johan Bunde zu schützen ist ihm dieser Kauffbrief von dem Thumbcapitulsinspector Niclao Christiano Beckern und Reidtvogt Fridrich Clübern gegeben und mit eigenhändiger Vnterschrift unterzeichnet und sigilliret. Schleswig den 22. Febr. Anno 1675.

XVIII. Ms. Sr. A. S. C. Gott. A. Nr. 2206. Anno 1693? Catalogus der Freyheiten im Ampte Gottorp. — — Cropp Harle: Cropp. Der Hadesvoigt hat 3 wüste Hueffen, die er ratione officii befreyet. — — Dörpstedt. Mag. Zwergii Wittwe hat hirselbstn eine wüste Huefe ad dies vitæ frei. — — Kl. Reyde. Der Schäffer, Peter Rehmecke hat hieselbstn eine wüste halbe Huefe wovon er jährl. 6 Rdl. Hette giebt. — — Ahrens Harde. Kl. Dennewerck. Dethleff Decker hieselbstn hat eine wüste Heuchueffe, giebt davon jährlich 20 Rdl. — —

XIX. Ms. Sr. A. S. C. XII. 1. NB. $\frac{1}{2}$ 1759. — Beilage 1693. Copi: — — Demnach Lasz Lorenzen vormaliger Besitzer des kleinen Königl. Bohls zu Schnabeck solches verlofen und öde und wüste stehen lassen, welchen man so wenig wieder haabhaft werden als über allen angewandten Fleisz jemanden bekommen mögen, der dieses Guth annehmen, unter vornehmlicher Vorschützung, dasz solches Guth, welches alleintzig unter dieses Amts Flensburg Botmässigkeit alda gelegen, und mit verschiedenen fremden Herrschaftgüthern umgeben, die völlige Ländereyen, so zu einem ganzen Pflug ordinaire gehörig, nicht hätte, und dennoch zu Abgiffen, so auf ein volles Bohl kommen könten, gesetzt wäre. Dahero man vor erst, den gänzlichen Ruin dieses Guths zu verhüten, solches an einen gräf. reventlauschen Unterthanen, Jens Carstensen, umb

jährliche Häuer verhäuren müssen. Und aber bey solcher Verhäuerung man Ihro Königl. Maytt. Interesse nicht gefunden, vielmehr, demselben vorträglicher zu sein, ermesen, sich nach einem gewissen Besitzer und Eigenthümere zu diesem Bohl umbzuthun, damit das Gebäude und dazu gelegenes kleines Gebusch und Holzschniff conserviret, die Ländereyen in guten Stande und Wesen wider gebracht, und desto grösszer Schade, und die Überhäufung des Nachstandes verhütet werden möge. Dasz demnach, als man einen, Nahmens Friederich Asmusen von Alsen angetroffen, welcher solches Bohl eigenthümlich anzunehmen sich erkläret, demselben solches mit diesen Bedingungen zugeschlagen worden, dasz er solches von Petri 1693 annehme, die Länderey, alles Gebäude, Hölzung und alles Zugehör als sein eigenes Vergatte in guten Zustande conservire, und davon, von heiligen Dreykönig 1693 an, die königl. Onera und Contribution und Herrengefällen und sonsten darauf kommenden von einen halben Pflug auf der königl. Cammeratification abtrage und ohnverweigerlich entriche.

XX. Ms. Sr. A. S. C. XII. 3. Nr. 10. $\frac{1}{2}$ 1694: Ich, Christen Roszes gehohren auf fürstl. Grund zu Faudrup, urkunde vnd bekenne Krafft dieses, dasz ich nebenst meiner Tochter Mette heute dato habe angenommen Thomas Rickertsen wüsts halbes Bohl in Syllerup folgender Gestalt vnd also, dasz ich der Obrigkeit das Haus alsz 13 Vack alsz jedes Vack mit 1 Rdl. vnd ein Marck lübsch überall, thut zusammen 40 $\frac{1}{2}$ lübsch [alsz wofür Hans Carstensen vnd Detlef Lorentzen es angesetzt] soll vnd will bezahlen nach gerade vnd in gewissen Terminen, wan wir vor unser volle Saad werden gekommen seyn. Weilen aber das Land wüest mehrentheils, vnd in vielen Jahren nicht völlig gebraucht werden können, alsz hat der Herr Raht auff Lindewit bisz auf gnädige Ratification seiner gnädigen Herrschaft uns zwey Jahrs Freyheit, alsz de 1695 vnd 1696, vor Schulde und Schatzung versprochen. Damit wir aber vors erst so viel besser zu Recht kommen vnd der Obrigkeit so viel besser nachgehends bezahlen mögen. Als hat der H. Raht unsz auch Zusage gethan, dasz die Rogkensaad, so viel die Unterthanen diesen Herbst in die Erde gebracht, nach dem Preysz, die Tonne Rogken in Husumb gegolten, von unsz nur in den Freyheitsjahren bezahlet werden soll, nicht weniger die Göde, so viel auf Maytag 1695 sich finden wirth, nach ohnparteylicher Manner Ansetzung. Nach Verflieszung der Freyheitsjahre aber der Obrigkeit an jährlichen Schulde vnd Schatzung, vnserm Mitbohlsman vnd Nachbar Hans Carstensen in allen gleich, zu geben vnd zu thun unsz Krafft dieses verpflichten bey Verpfandung unser beiderseits Haab und Güter vnd Viehe nichts auszubesheyden. Auch dabey versprechen ohn obrigkeit. Consens vnd Vorwissen von diesen Svaen nicht abzuziehen; besonders dasz Hausz vnd die Saad im Felde wohl bey Macht zu halten vnd in allen der Obrigkeit wie getreuen Unterthanen gebüret gehorsam zu seyn. Zu Urkund vnd mehrer Bekräftigung habe ich Bartel Petersen alsz erbheterer kriges Beystand Christen Roszes und ihrer Tochter nebenst ihr eigenhändig unterschrieben. Lindewit d. 17. Nov. 1694. C. R. S. Bartell Petersen zu Richticheit. — Rogken Saedt ist gewesen auf Stheen-Röggel, ein Acker darin 4 Schip, auf Seeland 4 $\frac{1}{2}$ Schip, auf Boslundz 2 Schip, westen dem Lundt 7 Schip, auf uns 8 Schip.

XXI. Ms. Sr. A. S. C. XII. 7. Nr. 1. $\frac{2}{3}$ 1695: Angeln. Ausacker. Thejlung nach Hans von Lengeren. — — die $\frac{4}{5}$ $\frac{1}{2}$ Goldes nebst daruff stehenden Gebawden, wie auch dabey befindlicher Saat, sowohl auf die $\frac{4}{5}$ $\frac{1}{2}$

Goldes alsz auch auf dasz wüste Bohl vnd den 2 $\frac{1}{2}$ Goldes Vesteland, Pflug vnd Eggen wie auch holzterne Wagenzeug wardiret auf 3500 \mathcal{K} . — Die 2 $\frac{1}{2}$ Goldes Vestländlerey sollen bey diesem Guthe der $\frac{4}{5}$ \mathcal{K} Goldes bleiben vnd werden gevestet. Das and. Bohl worauf keine Gebawde ist wardiret zu 600 \mathcal{K} . —

XXII. Ms. Sr. A. S. C. XII. 1. NB. ^{21/2} 1760: Schnabe u. Sterup. — Die Besizere derer sogenannten Ödebohls oder in alten Zeiten abgebrannten oder durch Krieg ruinirten Güter berufen sich, wegen ihrer von jeher sich angemaszeten Fuhreremption, auf alte habende Freybriefe. Es wäre aber höchst billig, dasz selbige zur Inspection und Beurtheilung beym königl. Amthause produciret würden, immassen sich vielleicht ergeben dürfte, dasz diejenige Freyheit, so ihnen in alten Zeiten, wegen Bebauung einer Bohlstätte etwa eingerümet worden, nur ad tempus zu verstehen sey; im minsten aber nicht in infinitum gezogen werden könne, da es überdis ihnen allenthalben an der bedürffenden oberlichen Confirmation fehlen würde. —

XXIII. Ms. Sr. A. S. C. XII. 1. NB. ^{20/2} 1778: Zufolge des von Ew. Hochgräff. Excellence erhaltenen Commissorii, mit Zusiehung zweener unpartheyischer Sandmänner, die von Jacob Suder in Schnabe an Vollert Vollertsen daselbst verkaufte Theils in der sogenannten Quersack, Apfelholz- und Erichs-Lücke beleгене 15 Heitscheffel, vornahls zu des Jess Paulsens Bohl in Sterup gehörige Ödebohlsland, zu besichtigen, und darauf unseren Bericht abzustatten, ob solthane Veräuzerung sonder Fräjuiditz Ihro Königl. Maytt. allerhöchsten Interesse oder eines tertii concediret werden könne oder nicht; so haben wir dieses in loco untersucht und befunden, dasz solcher Verkauf wohl zu concediren sey, und Niemand darunter leyde, wenn diese 15 Heitscheffel Land vor 1 $\frac{1}{2}$ Marck in der Pflugzahl angeschlagen und die onera pro rata der übrigen Ödebohlsländereyen, Inhalts des von dem Cedenten Jacob Suder und Cessionario Vollert Vollertsen ad interim und bis zur gerichtlichen Ausfertigung errichteten und hiebey unterthänig — gehorsamt angelegten Kaufbriefes, davon abgehalten werden —.

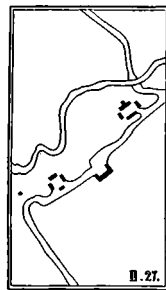
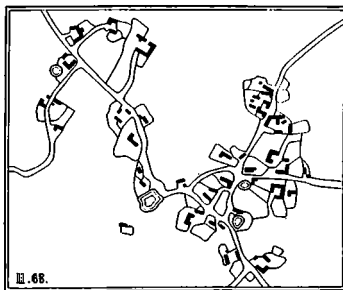
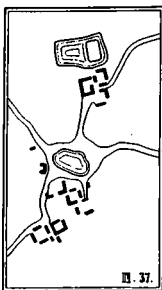

Fig. 13. St. A. S. [37] En Del af Landsbyen Kjørstrup, opnaalt 1794. Nørrehoptrup Sogn, Haderslev Amt.

Fig. 14. St. A. S. [Karten und Pläne II. 68]. Kort over Landsbyen Simersted, opnaalt og tegnet i Aarene 1790 og 1793 af Fr. Feddersen. Magstrup Sogn, Tyrstrup og Gram Herred, Haderslev Amt.

Fig. 15. St. A. S. [27]. En Del af Studsbol Sondermark. Fra forrige Aarhundrede. Oxevad Sogn, Haderslev Amt.

BORTFORPAGTET JORDEGODS.

XXIV. Ms. Sr. A. S. C. Gott. A. Nr. 1134. 1509—15: In Nebel Karspel by Wespanghe licht ene Wisk ghenomet Katzebeke. Vnder tiden leth de Prouiser de Wisk suluen barghen; vnder tiden vorhuret he de sulve Wisk vor xx Honere.

Item. Duth Dorp Zete gyfft jarliges up Andree to Ackerher vj \mathcal{K} xv β vj d. Item van eneme Velde, ghenomet Dornehüll, vnde gyfft jarliges up Lichtmisse xiv Heitsch. Hauern.

Item de van der Hude genen jarliges vpp Jacobi vor den Acker, de dar lyt twisscen der Molen vnd Hoppehoue, x Gose.

XXV. Ms. Sr. A. S. C. V. 1. Nr. 103. ^{22/2} 1672: Amt Lügmuloester. — — Herzog Christian Albrecht — — am einen vnd dero Lügmuloesterischen Unterthanen in selbigem Birck, auch Alsleben, Schwenstrup und Abeler

Kirchspiel, in einhundert Pflügen bestehend, anderntheils [haben] nachgesetzten Houercontract aufgerichtet vnd geschlossen: Es haben högstged. sr. fürstl. Durchl. dero Vorverck zu Lügmuloester mit allem dazü gehörigen Hofffelde, Ländereien, Aekern, Coppeln, Wischen, Weyden, Mohren, Heiden, — — auf die nestfolgenden zehen Jahre — — verheuret und eingethan, dero Gestald und also, dasz obbesagte Unterthanen mittler Zeit die zu solchem Vorverck belegene Wiesen, Aekern vnd Koppeln, nach des Ohrtes landtsittlichen Gebrauch, bepfügen, begrasen vnd einärnden und sonsten zu ihren Besten vnd als es ihnen am fürträglichsten sein wirt (brauchen dürfen) — — Jedoch mit dieser Bescheidenheit, dasz der Acker nicht gahr ausgebaut; sondern, wan eine Stück Landes, nachdem es die Schläge des Ohrtes geben, zu gebrauchen vnd untern Pfluge gebracht, allgemach nach einander, als es der Acker ertragen kan, beseit und hernach wiederumb zur Weylde gelegt. Auch,

wan es dero Gestalt lieget, mit Ochsen und andern Hornviehe beweydet und nicht abgemiet; vielweniger das Heu oder Siroh anders wohin verfuhrhet oder verkauffet; besonders, zu den Vorwerksländereyen verfürtet, zu Miste gemacht; dieselbe aufs Landt gebracht. Auch mit der Misweichung in guten Stande erhalten vnd bey Endigung der Heuerjahren geliefret werden soll — 400 Rth. jährliche Abgabe.

XXVI. Ms. G. A. G. Nr. 6. 19/12 1721: Som hendes højrevelige Naade paa voris in november underdanigst indgivne Supplik naadgunstigt haver behaget at forunde os Gaardsens Landerier og andet mere [efter oprettede Contracts Formelding med nuværende Forvalter, Christoffer Carstensen], da forpligter vi os, samtlige Underdaner til Gram, derimod igen at udgive i courant Mynt den Pension, som Forvalteren hidintil udgivet haver, nemlig: Aarlig Pension 3000 Rdl., aarlig Contribution 720 Rdl., Bygnings Bekostning 100 Rdl., til Kirken 50 Rdl. Summa 3870 Rdl.; hvilke vi belover at betale til efterskrevne Terminer, nemlig: Til St. Andreædag 1808 Rdl. og om Valborgdag 2062 Rdl., Summa 3870 Rdl. Og, paa det alle Ting efterdags desto rigtigere kan tilgaa, afstar vi aarligen til hendes højrevelige Naade efterskrevne Poster: 1) de aarligen faldende Fæstepenger, 2) Brædepenger. 3) alle Ægter, 4) Fiskeriet; desuden ogsaa Møllen, om det skulde behage hendes højrevelige Naade at tage Kornet der af til Gaardens Husholdning, naar os derimod udi den sidste Termin [forfalden om Valborgdag] godtgøres 130 Rdl.; og svarer [vi] saa hendes højrevelige Naade til Gaardens og Møllens Bygning. Dersom nu voris naadgunstige Øvrighed udi ovenskrevne Poster skulde finde naadig Behag, forpligter vi os til de forberømte Conditioner; hvorimod vi underdanigst søger, hendes højrevelige Naade vilde forunde os noget Træ til voris Huses Vedligeholdelse. Over hvilket underdanigst begæres, en formelig Contract maatte

opsættes. Imidlertid underskriver vi paa voris Medtjeneres Vegne. Datum den 18 Decembris Anno 1721. — — Ligning imellem Træltjenerne for daglig Hovgang og Arbejd: Kastrup 6 Gaarde a 17 Rdl. gør 102 Rdl., Tiset 5 Gaarde a 16 Rdl. gør 80 Rdl., Brendstrup 6 Gaarde a 14 Rdl. gør 84 Rdl., Vesterlindet 5 1/2 Gaard a 14 Rdl. gør 77 Rdl., Gramby 1 1/2 Gaard a 12 Rdl. gør 18 Rdl. Summa 361 Rdl.

XXVII. Ms. G. A. T. Nr. 6. Kladdé udateret: Stormægtigste Monarch! Allernaadigste Arve-Herre og Kongel Den fordrævelige Fæsygdom, som desværre haver sat den største Del af Landets Indbyggere i saare bedrøvelige Vilkaar, haver ogsaa særdeles betruffen mig i Henseende til mit i Riberhusamt beliggende og af 116 Tønder 2 F. Hartkorn bestaaende Gods Trøjborg. Dette mit Godsens redeste og sikreste Revenue haver tildels bestaaet derudi, at jeg til de omliggende Bønder haver kunnet udleje min Gaards Mark. Mens nu, da saadanne mine Bønder haver mist henved 3000 Stkr. Hornfæ, er de derved saaledes ruineret, at de ikke længere kan svare de kongelige Skatter langt mindre til mig betale nogen Pension. Disse vanskelige Omstændigheder have bragt mig paa de Tanker og til en Resolution, som maaske ved dette Gods kunde være gørlig, siden samme ligger i saadan en Egn og ved Vestseen, hvor en anseelig Del Skibsfolk fra mange Steder, særdeles og af de omliggende slesvigske Amter, sig aarlig plejer at forsamle for at gaa over til Holland, og hvor de, for at være ved Haanden og ved Søkannten, gerne skulde søge at kunne bygge og bo. Mit Forsæt bestaar da derudi, at lade en Del Huse paa min Hovedgaardsmark opbygge og til et hvert Hus at henlægge saameget Jord, som til en eller tvende Kørs Græs og Foder og en derefter proportioneret Udsæd kunde behøves; hvilke Huse saa imod en taalelig og billig Afgift til søfarende Folk, som sig der vilde ned sætte, i Brug og Fæste skulde overlades. — —

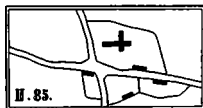

Fig. 16 og 17. St. A. S. [Karren und Pläne]. Korshuse. Fra forrige Aarhundrede. I Haderslev Amt.

AFGIFTER OG ANDRE YDELSE AF FÆSTEGODS.

XXVIII. Ms. St. A. S. Gott. A. Nr. 1134. 1509—15: Vpboringhe des Haues to Sleszwick. — Korn in Garuen — bringhen de van Torstede vppe den Hof to Slesz. vnde de Prouisor leth dorskend vnd deit Rekenschap van deme Korne vnd ghift den Luden Ethen vnd Drincken.

Vpboringe vame Dorpe Wolth xxxiii T. Roggen. Vnde dessen Roggen bringen se to Swafstede vnde meten en dar vth.

Meggerse — gift — vj T. Roggen. Item de Voget van Beringhusen sammelt den Roggen vnde sendet en to Swade.

Ernuerde — gift 6 T. Roggen. De Lansten to Süderstapel sammelen dessen Roggen vnde senden en to Swade.

Wolth gift — xxxiiij T. Roggen. Vnde dessen Roggen bringen se to Swade vnde meten en dar vth.

Kornehure uth Sundewith unnde Alsen. Dise voret men toschepe ummetrent Paschen na Sleszwick, unde vort van dare na Swafstede, edder wore men des van des Heren Biscops wegen Bevel deit. Unde de Helfte der Vracht steit de Herre Biscop unde de andere Helfte de Lude.

Rademisser Hure Rademisse plach to Huer geuende jarliges j c vj Heidscepel iij Schp. Roggen. Dat worth gewandelt durch mynen Broder Detleff van Aleuelden, Amptman des Stychtes, ame xv c vnnnd xi d Jarnn, den Heytscepell vor viij ß to betiandene, szo lange dat beyden Parten behaget. Vnde welkem Dele dat nicht behaget, de schall dem andern en gantz Jar touoren toszeggecn. Is de Summa darvor in Gelde liij ð iij ß iij d.

Jodoch de van Rademisse vnnnd de in dat Barck horen, de scholen samptlykenn szodanne Hurgelt betallenn to Rademisse des Dages na Conversionis Pauli. Vnnnd denne schall men densuluen Lanstenn samptlich geuen ij T. Husemer-

Bers van Wegen des Heren Bisscops, szoverne id samptlych vthkumpt. Men we idt nicht vthgift eder geuen, derislych schall geuen I. T. Bers; szo worde derhaluen des Hernn Bisscops Beer geredett.

Oldersbeke. De ene Lanste, den zeligee Bisscop Clause kofte van Went Ffreszen gyfft vor ij Heitsceppell Roggen ij Mrc.

Walsbull. Dar syn ij Lansten. Islig gift vpp Andree: Vor ij Heitsceppell vnd ij Schip Roggen j Mrc x β viij d, to Denstelde v β iij d, vor i Goes t β , vor ij Honer t β ; Summa isliges ij Mrc. ij β . — Medellbu. Dar wanet en Lanste vnd gift vor ij Heitsceppell Roggen j Mrc, vnd to Denstelde viij β vnd iij Voder Houwes. Summa ij Mrc iij Vod. Houwes. *Dabei von jüngerer Hand:* Men sette dat How ok vpp Gelt.

De Boringhe in Roggenhuer des Haues to Sleszwick. Item. Marquart Sarow to Füsineck hefft ok eine Houe, de gyff gelick den andern, wen he nen Vageth is; sunder vmne der Vovedig Willen is he vrighe.

Item. Rampstede gift jarliges to Wagenpenning vpp Andree xxij β . — Item islich Wert im Karspel, de Wagen hefft, gift jarliges iij β , dath he nicht faren darff, vnd j Foder Stroes.

Item islig van Holtinghusen gift jarliges vpp Lichtmisse to Wagenpenning, dat se nicht varen daruen, wo vorscr. is iij β vnd j Foder Stroes.

Item. Vresendelue gift jarliges to Wagenpenning Andree xij β . — Item Vresendelue gift noch eyn ander Wagenpenning, dath se nicht faren doren, wo vorscr. is; bedaget vp Lichtmesse ij β iij β .

Item. Süderhouet gift jarliges to Wagenpenning Andree xxv β ; islich v β . — Item en islich Wert van Süderhouet gift jarliges, darvor dath se nicht faren deruen vp Lichtmisen iij β .

Vppboringhe vame Dorpe Hude. — Vnde scall alle Jar halen Rusk vter Bünge, dar men dat Korn in der Arue mede bindet.

Item. De Swantzer plegen Houw vnde Kornn to meyen; vnde de van Bustorp, Citzbu vnde Buggersbu voren dat to Hus.

Jodoch syn de van Swantzen, dar itz van vthgenamen, szo lange id mynen g. H. van Sleszwig behaget edder en, Inholt enes Breues. Dar vor gift islich Wert des Kerspels Swantze, van des Hern Bisschups Lansten, wo vorbeskr. vp Michaelis to Stubbe j Heitsch. Hauer. Summa lxxij Heitsch. vnd ij Shef. Hauer.

De jarlige Uppboringe in Gelde uthem Bleke Swafstede. Interste: Snydelpening bedaget Jacobi III. *g. Dabei von jüngerer Hand:* Dat se neen Korne doren sniden edder majen.

Item. Szodane vorscreven Densthaver scolten de vorbenoemen Dorpere in Swantzen dar vor geuen, dat se in der Arue nen How effte Korn dorven helpen bargaen tome Have Stubbe. Unde scal so lange waren, also id mynen gneden Hern edder desulven Lansten haget; Inholt enes Breues, den desulven Lansten darup hebben.

De Boringhe in Roggen. Tegeden. — — Dat sulue Korn bringen de van Fusinck vpp den Hoff to Sleszwick, van de Arue gedaen is, vnde de Prouisor gift den Lansten Etenn vnde Dryncken.

De Boringhe an Houwe des Haues to Sleszwick. Item. Dat vorgescreeue [xv Foder Houwes] geuen de Lude vann ener Wisck genomt Hestholm. Vvnd is solt How; vund is en gelatenn von der Hertschapp denelick vor eyn Voder friskes Houwes vppe mynes g. Heren Stall to Sleszwick. Item. ock synth dar noch ander Wiske, de de van Fusinck vunde Torstede plegen to bargaen. Vvnde [de] bringenn dat How to Sleszwick vppe den Hof. Vvnde de Prouisor plech dar by to syn vunde plecht den Luden schickenn Kost vnde Beer, wen se dat meyen etc.

Item. Ock plegen de Lude darsuluest, minem g. H. van Slesz. thogude, ene Nacht to visken in der Heringhtit mit der Waden. Vnde dar plecht de Prouisor by to sinde vnde gift den Luden vor enen Schilling edder vor twe β Beer, vnd schicket dat Solt, vnd leth den Hering dar vphengen vnd droghen.

XXIX. Ms. G. A. G. Nr. 1. ⁹/10 1699. Vesterlindt; Anders Basse; en Halvgard: Fra understaende Dato er hannem forundt Frihed for daglig Hovarbejde, ed der paa efterskrevne Maade: at han i det første Aar derfor skal give 6 Rdl. Friheds Penge, yde en Høne, en Snes Æg, forrette Skiftearbejde paa Marken og i Engene, gore Ægter og gærde som andre halve Frigaarde i Fol, hugge 4 Favne Brændevæde og føre det hjem paa Gaarden, og derforuden slaa en Dag i Lunden, køre en Dag Hø hjem og spinde Hør eller Blaar efter Sædvane. Gram den 6 October 1699.

XXX. Ms. Sr. A. S. C. II. 1. Nr. 133. ¹²/10 1620: Wir — — Friederich — — Herzog — — thun kund — — dasz wir — — Andreas Jepsen zu Riezsz Unser Vesteguth, die Lücke Gotzis-Enge genant, vmb 80 \mathfrak{f} [imassen solches seine Vorwesere für ihm umb genante Summa Gelds in Veste gehabt] auf sein unterthäniges Supplicien und aus sonderbahren ins daz bewegenden Ursachen jedoch dasz solches ins künfftige von seinen Successoribus in keine Consequents gezogen werden solle] hin wiederum gnädiglich vervestet, gegönnet und eingethan haben. — — Auch Zeit seines ganzen Lebens besitzen, geniessen und gebrauchen möge, wofern er dasselbige nicht verbrechen wird. Jedoch dasz Uns und Unsern Nachkommen er jarlich davon vällig und genug thun auch leisten und entrichten soll, was bis anhero von sothanen Guthe jarlich gethan und geleistet worden, oder auch von Uns hernahmals davon to thun, to leisten und zu entrichten kann oder mag verordnet werden — —

XXXI. Ms. Sr. A. S. C. XII. 3. Nr. 13. ¹/6 1634: Christian Ranzau til Bredenberg og Lindevd — — henhæfter Anders Michelsen udi Høgsbro tvende Otting Jord paa Høgsbro Mark med Ager og Eng — — hans Livsid. Saalænge han lever, foruden nogen Forandring til hans Bedste, Nytte og Gavn at bruge og besidde. Hvor af han skal til aarlig vis Landskyld og Frihedspenge give 14 Rdl. in Specie og dertil Fæstpenge. — — Der skal ogsaa aarlig af foreskrevne tvende Otting gøres en Langægt hvor og paa hvis Steder, det sig Behov gøres — —

XXXII. Ms. Sr. A. S. C. XII. 7. Nr. 1. ¹/12 1643: — — Ich, Kay von Ahlefeldt — —. Ambtmann auf Flensburg — —, thue kundt — —, dasz — — ich, Kraft diesesz, verfestet habe dem ehrsamem Peter Jeszen zu Jerichshöhe dasz Gut daselbest, ist 3 \mathfrak{f} Goldes, welches sein Vater, Jesz Nissen, zuor in Veste gehabt, für 5 Rth. Veste-geld. Vndt mag er solch Gut sein Lebezeit aus für sich zu geniessen vnd zu gebrauchen haben. Jedoch dasz er

jährlich vnd zu rechter Zeit davon gebe, diene vnd thue, wasz von Alters wüntlich gewesen, vnd [wass] der Billigkeit nach ihm künfftig auferlegt wirdt —.

XXXIII. Ms. Sr. A. S. C. II. 1. Nr. 135. Anno 1741: — Die jährliche Contribution und Pflichtgelder, und was bishero von sothanen $\frac{1}{2}$ Pflug jährlich gethan oder geleistet worden, oder von Ihr. Königl. Mayst. hernahmahlen kan oder mag verordnet werden — —. dito, dito 1743—1800. (Festebriefen des Amts Apenrade).

XXXIV. Ms. Sr. A. S. C. III. 7. Nr. 41. $\frac{1}{10}$ 1732: — den landesgewöhnlichen Festegeld, nemlich 3 Rth. vor jedes Mark Goides — —. dito, dito 1713—1803. Alsen.

XXXV. Ms. Sr. A. S. C. II. 1. Nr. 133. $\frac{1}{8}$ 1773: — Wann von Alters her die Besitzer der Vestgüter schuldig und gehalten, beym Antritt die übliche Vestgelder zu bezahlen, nachmals aber an Theils Orten eingeführt worden, dasz dasselbige von ihnen nicht baar bezahlet, sondern jährlich a. Mk. mit 1 β verzinsset werden — —. Angeln. Warnitz.

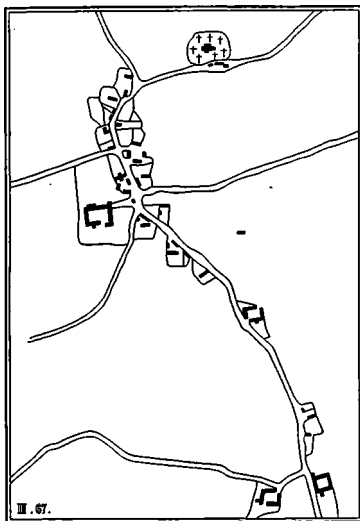

Fig. 18. St. A. S. [Karten und Pläne II. 67]. Kort over Landsbyen Frorup, opmaalt i Slutningen af forrige Aarhundrede Frorup Sogn, Tyrstrup Herred, Haderslev Amt.

Fig. 19. St. A. S. [Karten og Pläne II. 77]. Kort over Landsbyen Jegerup, opmaalt i Aaret 1795 af Fr. Peddersen. Jegerup Sogn, Gram Herred, Haderslev Amt.

GÆLDS- OG CONCURSSAGER.

XXXVI. Ms. Sr. A. S. C. V. 1. Nr. 96: St. Martini Dag 1614. Nørre Rangstrup Herredsting. — Den Tid Hans Nielsen kom til Musvang at bo, da laante Niels Knudsen hannem 5 Daler til sin Fæste. Og derfor brugte han hvert Aar 2 Læs Eng, og dennem maatte han slaa paa hans Mark, hvor hannem losted' — —.

XXXVII. Ms. G. A. T. Nr. 1. $\frac{23}{8}$ 1619: Jens Jensen i Overby laaner 40 lybske Mark (1 Dlr. = 33 β l.). Han skal betale dem tilbage i fire aarlige Terminer og svare i aarlig Rente en Skilling af hver Mark. Til Sikkerhed stilles al den Rugsæd, som jeg [J. J.] udsaar og haver udi Jorden, saa at de [Laangiverne] og deres Arvinger [i Mangel af Betaling] den samme skal nyde og beholde for et fuldkøbt Køb — —, saa de den maa flytte og føre, hvor dem lyster, og [derved] hverken bryde Vold eller [øve] Hærværk. Og

siden [skal jeg J. J.] have forbrudt til min kære Husbond, velbaarne Godske Ranzau [til Trøjborg], for hver Termin, jeg findes forsømmelig, 10 Rigsdalere.

XXXVIII. Ms. G. A. T. Nr. 1. $\frac{21}{8}$ 1619: Willads Jensen sælger Povel Andersen sit Otteskillingshus i Brede for 35 Mark lybsk, som skal betales i tre Tider, nemlig 1619, 1620 og 1621 St. Mikkelsdag. Hvis Pengene ikke bliver betalte til rette Dag og Aarstid, som foreskrevet staaar, da vil og skal Povel Andersen give Willads Jensen to Pendinge for en.

XXXIX. Ms. G. A. T. Nr. 1. $\frac{23}{8}$ 1621: 16 Dlr. a $\frac{2}{3}$ β lybsk udlaaues; Renten er en Skilling af Marken. To Enge, som sættes i Pant, bliver Panthaverens Ejendom, hvis Betalingen ikke erlægges til rette Tid.

XXXX. Ms. G. A. T. Nr. 1. $\frac{21}{8}$ 1621: Jes Jensen i Trøjborg pantsætter Hus og Hjem, Kvæg og Boskab for 280 Daler, som skal betales i tre Terminer. »Dersom

saa skete, at Jes Jensen havde udlagt og betalt den første Termin og siden derefter vilde findes forsømmelig med den anden og tredje og ikke udlagge til rette, beskedne Dag og Aarstid, da skal den første Termin vere »forscött« med den sidste; og da skal [Creditor] Jens Jepsen eller hans Arvinger have og beholde samme Jes Jensens Hus og Gaard med »Kreter og Boskab, Fæd, Sæd« o. s. v. .

XLl. Ms. H. A. B. Nr. 1. 1/1654: Ich, Matthies Ottszen, in Ellenbergh wohnhaftigh, urkunde und bekenne, daz ich meinen vielgeliebten Bruder, Peter Ottszen, in der gemachten Theilung zwischen uns, in dem mir das Hausz zugefallen, bin schuldig und pflichtig geworden einhundert Marek lübisch. Gerede und gelobe, auch verpflichte mich demnach für mich und meinen Erben, Kraft dieses, bey meinen Ehren, Treüwen, wahren Worten, und guten Glauben, sothane »100« Marek lüb., so lange dieselben bey mir oder meinen Erben unabgeloset stehen bleiben, jährlich jede Marek lübisch, mit »1« Schilling lübisch zu verrenten. Wenn aber nicht länger beliebt das Gelt zu behalten oder behalten lassen, ist verabredet, dem andern ein Vierteljahrs die Loszkundungh zuvor thun, nemlich uff Jacobi. Alsdann will ich gehalten seyn, vorerwehnten Hauptstuhl und Zinsen, bedes an guter gangbahrer Silbermünzen, in einer unzerteilten Summen danckbarlich, ohne einige Verwohr und Rechtsgang, zu erlegen und zu bezahlen. Solches alles gelobe und verpflichte ich mich, bei Verpfändungh mein Hausz und Hoff auch aller meiner redesten und besten Haab und Gütern, beweglich und unbeweglichen, ererb- oder erwerbende, bede zu Wasser und Lande, nichts ausgeschlossen. Auch verpflichte ich mich eines ehrlichen Einlagers, an welchem Orthe, zu Cappeln oder auch im Schwantze, mir die Mahnungh fürgestellt wird, unverrücket zu halten. Daraus weder Tagh noch Nacht scheiden, ehe und bevor gemeltem meinem Bruder, oder dessen Erben oder Erbnemen, Ich, oder meinen Erben, vorspecificirten Hauptstuhl und Zinsen, den ersten Pfening mit den letzten, zu voller Gentige erlegt und bezahlt habe. Dawider mich und die Meinen nichts schützen soll, weder geist- noch weltliche Rechte, weder Gebott noch Verboth der hohen Obrigkeit oder sonst etwas, daz mir oder den Meinen kan frommen, meinem Bruder oder dessen Erben zum Nachtheil oder Schaden gereichen mügte. Sondern will mich dessen hiemit gänzlich verzihen und begeben haben; alles ohne Argelist und Gefährde. Zu wahrer Urkund habe ich diese Obligation für mich und meinen Erben mit meiner angehoymen Pittschafft confirmirt und bekräftiget auch mit eigener Hand utergeschrieben. Gesehen Ellenbergh am Tage Jacobi dieses Eintausendsechshundertfundundvierzigsten Jahres.

XLII. Ms. H. A. B. Nr. 1. 29/1673: Ich, Berendt Böernszen, sesshaft zu Ellenberg, thue hiemid für mich und meinen Erben und jedermännlich kundt und bekenne, daz ich wahrer wisendlicher und wohlgestandiger Schuld, nemlich dreyszig Reichszthaler Capital, bin schuldig geworden dem wohlehrenfesten groszachtbahren vnd wohlthurnen Herrn, Detleff Johan Puls hochfürst. Hardsvoigten in Schliessharde zu Süderbrarup sesshaft. Welche dreyszig Rthlr. der Herr Creditor auf mein fleisziges Suchen und Begehren mir in guter, vollgültiger Münztze bahr geliehen und vorgestreckt hat. Die ich auch zu meinen sicher Händen in einer unzerteilten Summa voll empfangen, vnd in meinen Nutzen zu Abtragung meiner beim Hausze stehenden Schulden wiederumb angewandt; deszwegen ich auch mich der exception non numerata nec in rem verse

pecuniæ gänzlich begeben. — Gerede vnd gelobe dehn- nach, wie auch nebenst mirh mein Stiefvater, Andreasz Höcke, als hieuoehr bürgte, für uns vnd vnzern Erben, vnd Erbnemen, einer für alle, vnd alle für einen vnd also in solidum bey vnzern höchsten Ehren, wahren Worten vnd guttem Glauben, Verpfändung vnzser aller, vnd einesjedem Insonderheit, beweg- vnd unbeweglichen, itzo habenden, vnd künftigh vberkommenden, Erb, Haab vnd Güttter, sowohl in genere als in specie. Wie auch Haltung eines ehrlichen, nach der fürstl. Sage hadersliebischen Constitution bestelten, persönlichen Einlagers wor vnd an welchem Orthe unsz, vnzern Erbnemen oder andern succedirenden Einwohner auf Ellenberg, solches in dieszem beeden Fürstenthumben, Schleszwig vnd Holstein, würcklich zu leisten schriftlich oder mündlich angekündigt wirt. Solche dreyszig Rthlr. à dato bis zu den Octaui der heiligen Weynachten mit 1 β a \mathcal{K} als 90 β an guter, gangbahrer Münztze richtig zu verzinsen, vnd weiter, in den Octaui der heiligen Weynachten künftigen vierndtsiebentzigen Jahres, solch dreiszig Rthlr. Capital nebenst vorgedachter Münztze und alle veruhrachte Vnkostung in gutter zu jederzeit vollgültiger Münztze in des Herren Creditoris Beheuzung vollkommenen in einer unzerteilten Summa vnd ohn Abgang hinnwieder baar, ohne ferner Loeskündigung, zu entrichten ut zu bezahlen. Renunciiren vnd begeben uns ferner hiebey aller gerechtlichen Processen, Exceptionen, Begnadigung, Freyheiten, geist- vnd weltlicher Rechte, deszgleichen epistolae divi Adriani, excoisiois & divisionis cendatarum actioinum. Das alle Beneficia, wie auch erlittene Fernwohrt und Wasser- überstürtzung, Krieg vnd Krieges Vuertzug, Einquartierung, Freyheiten, Geleite, noch einige Aresta, Gebott- vnd Verbott, Constitutiones, so bereits gegeben oder ins Künftigh gegeben werden möchten, gegen vnd wieder vor- vnd nach- beschriebene Puncten vnd Articulen dieses Brieffes vnzsz nicht schützen, freyen noch schirmen sollen oder mögen. Sondern wir wollen uns dehren allen vnd jeden und wie selbige bereits von Menschen sein erdacht, oder ins Köff- tige noch weiter erdacht werden könten, hiemidt für uns, vnzere Erben vnd Erbnemen, einer für alle, vnd alle für einen, derogestalt gänzlich begeben haben, ob wehren selbige von Wort zu Wort hierin auszgetruckt; insonderheit aber der gemeinen regul, generalem Renunciacionem non valere nisi precesserit quadam speculis, hiemid wohlbedächtlich renunciirende. Alsoz das nictes, dan bahre Bezahlung vorgeschriebener Gestalt dieses vnzere Obligation cassiren vnd auffheben soll, alles getreulich vnd ohn Gefährde. Zu Urkundt deszen haben wir dieses beede, für uns und vnzere Erben vnd Erbnemen, ein für alle, vnd alle für einen, vnd also ein ieder insolidum, diese Obligation mit eigenen Händen utergeschrieben, vnd mit vnzern Siegel versiegelt. So gesehen zu Süederbrarup im Jahre eintausentsechszhundertdreundsziebentz, den achtundzwanzigsten December. Berndt Böernsen mp. Andreasz Höck.

XLIII. Ms. H. A. B. Nr. 1. 19/1685 [Einlager betreffend]: Weil ich auff inständiges Anhalten, zu Einbringung des auf dem Felde stehenden Kornes nach Hause, beurlaubt worden, so will ich nicht allein meiner am 17. huj. ausgegebenen schriftlichen Verpflichtung hiemid wieder- hohlet, sondern mich abermah bey Verlust Haab und Güttter, Leib und Lebens hiemid reversirt haben, auf allemahlighs Erfordern mich persönlich zu sistiren -- —. Urkundlich meiner eigenhändigen Unterschrift. Gottorff den 19 Augusti 1685. Detleff Johann Puls.

UDSTYKNING AF BØNDERGAARDE.

XLIV. Ms. St. A. S. C. XIII. 8. Nr. 53. 10/1 1690: Dero zu Schleswig-Holstein regierenden hochfürstlich Durchl. bestalter Land- und Geheimberrath auch Amtmann zu Gotorff, Ich, Jasper von Buchwald uf Muggesfelde. Erbherr p., thuë hiemit kund und bezeuget: Es die tägliche Erfahrung [giebt], waz Gestalt die Unterthanen biszhero in Verüzzerung derer zu denen, sowohl Feste-, alsz Bundengütern, gehörigen Ländereyen, nicht minder in Alienirung derer Staven ins Geheel, dergestalt eigenwillig und unverantwortlich verfahren, dass die Huelen guten Theilss dadurch zerstückelt, und zum Abtrag herrschaftlicher Gefälle untauglich geworden; zu geschweigen, anderer Inconvenienzen des Schadens, Streits, und Irrungen, welche daher unter denen Befreundten bey denen Theilungen und sonst entstehen. — Wen aber solchem Übel länger zusehen, Ibro hochfürstl. Durchl., meines gnädigsten Fürsten und Herrn Interesse, so woll alsz der Besizere und deren Erben privater Wollfahrt gänzlich entgegen läuft, immassen den auch bey dero Anno 1680 gehaltenen, hochfürstlichen Commission, darin so woll alsz in der Anno 1680 den 10ten September darauf emanirten hochfürstl. Constitution desz falsz heylsahmliche Veruehung ergangen, und denen Festleuten von selbstn nicht gebühret, nichts von ihrem Stave zu alieniren, zu versetzen, zu verpfänden, noch mit einiger Schuld, sonder obrigkeitlichem Vorwissen, zu beschweren. Als ergeth hiemit, Nahmens höchstgedacht. Sr. hochfürstlichen Durchl., meines gnädigsten Fürsten und Herrn, an alle Festeleute und Bunden der ernstliche Befehl sonder mein alsz p. t. Amtmanns zu Gotorff Consens weder ihre Gütere insgesamt, noch ichts davon, es sey an Wischen, Mohren, Weyden, Ackern, Coppeln, Holzungen, Busch oder Brock, Teichen oder Gebäuden, noch sonst, es habe Nahmen wie es wolle, zu verkaufen, zu verschulden, zu verschenken, zu verpfänden, noch auf einigerley Ahrt oder Weise zu verüzern oder zu beschweren, unter der Commination, dass die contravenienten respective mit Verlust ihrer Feste und Bundengerechtigkeit und anderer willkührlichen, harten Straffe beleet. Diejenige aber, welche mit ihnen sonder obrigkeitlichen Consens zu contrahiren sich gelüsten lassen, auszer Possession gesetzet, mit ihrer Praetension nicht gehöret, und waz sie unter sich also geschlossen, annulliret werden solle. Diejenige aber, welche sich an ihren Feste- und Bundengütern durch solche vor-mahlige frey Disposition geschmälert finden, werden erinnert auf die Einlöse der verüzerten Stücke bedacht zu seyn. Immassen denen Unterbeampten anbefohlen wird, ihnen

darunter die hülffliche Hand zu bieten, und so lieb ihnen die Vermeidung schwerer Verantwortung ist, nicht zuzugeben, dass ins Künfftige hiewieder etwas weiter einreisen noch verübet werde. — — Gotorff den 10ten January Anno 1690. I. v. Buchwald.

XLV. Ms. St. A. S. C. III. 4. Nr. 112. 29/1 1747: [Alsen.] Es soll in dorigen Amte der Gebrauch seyn und gar Überhand nehmen, nach welchem, unter dem Nahmen einer Minde, mit oder ohne obrigkeitlichen Consens, der Annemer eines Bonden- oder Festebohls fast allezeit seinen Geschwistern, die an das Bohle gleiches Recht zu haben vermeinen, ein gewisses Stück Land von dem Bohle abtreten mus. Welchez auch auf Lebenszeit des Mindenehmers von dem Bohle abgesondert bleibt, es mag denn das Bohle in die andere, dritte oder mehrere Hände gerathen.

XLVI. Ms. St. A. S. C. III. 1. Nr. 189. [Alsen.] 27/3 1749: — — Wann der verstorbene Rasmus Hansen, Bohlsmann in Seeby bey seinen Lebzeiten mit hoher obrigkeitlicher Consens an beyde seiner Tochtermänner, als Rasmus Hansen Oeland und Lars Christensen, sein Bohl zur Helffte überlassen, Letzeter aber anoch mit keinen Festebriff versehen, so wird solches seiner Hochgeb. — — schuldigst angezeigt, og Hochdieselben geruhen wolten, bemeldten Lars Christensen auf das ihm vormahls concedirte halbe Bohl einen Festebriff gnädig zu ertheilen. — —

27/3 1749: — — Auf obige Anzeige ist nur noch zu berichten, ob keine männliche Leibserben vorhanden, die dem verstorbenen Bohlsmann Rasmus Hansen in Seeby, im Bohle nachfolgen könnten, und wann dergleichen am Leben, ob es mit ihrer Einwilligung geschehe, dass die andere Schwester das anoch nicht gevezete halbe Bohl für ihnen haben und besitzen möge, einstöglich sie sich ihres Erbfolgerechts auf solche Art begeben hätten, da alsdann das Fernere hierinnen von mir verfüget werden soll. Geben auf dem königl. Schlosze Norburg. Den 27 Marty 1749. Daneskjold-Samsøe.

28/3 1750: — — Rasmus Hansen in Seeby hatte zwö Töchter, wovon die eine an Iars Christensen und die ander an Supplicanten, Rasmus Hansen Øeland, verheyrahtet. Um nun seine beide Töchter bey Brod zu conserviren, hat er sein Bohl mit hoher obrigkeitlicher Consens in 2 Theille getheilet, und einen jeden seiner Schwiegeröhne die Helffte davon überlassen. Ersterer, als welcher seinen halben Theil des Bohls in 13 Jahren in Feste und geruhiger Possession gehabt, ist dabey gänzlich verarmet, so dass er solches nicht länger halten können, dahero wieder seine Willen nöthig worden, es aufzugeben und an einen jungen Kerl, Nahmens Hans Christensen von Breegning, gegen ein Altenpart oder Abnahme von 4 Schip Land und 20 Rdlr. baares Geld zu cediren — —

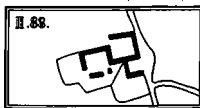

Fig. 30. St. A. S. [Karten und Pläne H. 88]. Tvillinggaard, opmaalte og tegned i Aaret 1790 af H. Lund. Skrydstrup Sogn, Gram Herred, Haderslev Amt.

Fig. 21. St. A. S. [Karten und Pläne H. 94]. Tvillinggaard, opmaalte i Aaret 1795 af Fr. Feddersen. Skjærbæk Sogn, Hviding Herred, Haderslev Amt.

ARVE- OG AFTÆGTSSAGER.

XLVII. Ms. St. A. S. C. XII. 1. Nr. 2. ^{29/1} 1599: Zu wissen: Das zwischen Karsten Hanszen vndt Peter Hansen Brüdern zu Barderup, wegen eines Bundengutts, ihres väterlichen Erbes, mit Bewilligung der von der Königl. Maytt. zu dem fensburgischen Amtsgerichtstage verordneten Räthe ein Vertrag aufgerichtet wie folgt. Das Karsten Hansen seinen Bruder, Peter Hansen, für den halben Bundengutt, so sein väterlich Erb ist, sechs hundert Marck Lübsch geben soll. Das soll Karsten Hansen Peter vnd seine Mutter zu sich nehmen vndt bei sich im Hause behalten, so lange die Mutter lebet, vndt hisz er, Peter, zu anderer Gelegenheit kummen müte. Ferner soll Karsten der Mutter jährlich 6 Fuder Heuw vndt 2 Heidschepell Saedt geben, in ieden Integte negst den besten Acker. Die Bezahlung der 600 Marck belangend was Karsten Hansen in seinen Bruder Peter nicht bezahlt, solches soll er ihme mit gebührlicher Rente verzinsen, bisz ennelter Peter daselbe von ihm begehren vndt abfordern werde. Vndt wan nun solche Summa, der 600 Marck neben den Rentten, Peter also zu Gnüge entrichtet vndt bezahlt, soll er, Peter Hansen, seinem Broder, Karsten Hanszen, ermeltes Halbbundengutt vollkommenlich zuverschoten schuldig sein. Urkundlich vnter hohsternanter Kön. Maytt. gerichtlichen Secret, zu Flensburg den 28. Nouemb. Anno etc. 99.

XLVIII. Ms. St. A. S. C. XIII. 8. Nr. 47. ^{21/2} 1642: Zu wissen sey hiemit Jedwermänniglich, dasz heute Dato eine aufrichtige und unwiderrüchlicher Erbcontrat zwischen Aszmusz Bindtsszen zu Nübel und dessen Söhne beschlossen und vollzogen worden wie folgt:

Esz hat vorgedachter Aszmusz Bindtsszen seine Feste-stave an Hausz und Hoff von 3 1/2 Marck Goldes, mit etlichen Stücken Kirchenländereyen, und alle auf solchem Gute stehende Gebewten, Perintienten, und dazu gehörigen Gerechtigkeiten, nebenst 2 Pferde zu Ihr. Fürstl. Gnaden Hofedienste, alsz ein Braun und ein Grave, 1 Wagen nnd Pflug, der Quern, dasz Feurzeug, und drehen Reithschop, auch was sonst im Hause erdt- und nagelst ist, durch nachbeschriebenc Wardirsz Leute, alsz Jesz Callyszen zu Twedt, Jürgen Dettlefsszen zu Breckeling, Thomas Peterszen zu Berendt, und Thomasz Schmidt zu Nübel, wardiren und seinem eltesten Sohne Hansz cediren und überantworten lassen, umb und für dreyhundertundfünffzig Marck Lübsch, und dem jüngsten Sohne Aszmusz 15 Marck.

Hiegegen seint Ausszschulde, so von den Kauffgeldern bezahlt werden sollen, alsz: Der Sohn Hansz alsz künftiger Besitzer fodert 46 R 4 B , noch 4 R , Dettlef Bindtsszen 3 R , Aszmusz Bindtsszen der Jünger 3 R , sehl. Peter Nissen Kinder 42 R , davon 1 Jahrs Rente 2 R 10 B . Summa 100 R 14 B . — Diese 100 Marck 14 B Ausszschulde von den Kauffgeldern der 350 Marck abgezogen, bleibt übrig 249 Marck 2 B . Von diesen 249 Marck 2 B behalten die heede Allen 50 Marck, der Sohn Hansz alsz antretender Besitzer 49 Marck 2 B , Pawell Dettloff und Aszmusz Jeder 50 Marck seint also zusammen 249 R 2 B . — Über diesem fodert Caspar Hieronymus 6 R . Clausz Hestoff 5 R , Mergret Hestoff 5 R ; Summa 16 R . — Hiegegen ist ein Brawkessel angelegt für 12 R . Für die übrige 4 R soll der Besitzer soviel Torff verkaufen.

Dasz vorhandene Viehe haben die Alten unter ihren Kindern, also dasz einjeder mit dehme was er empfangen content, richtig getheilet. Zu dehme haben sich auch die beede Alten verpflichtet, ihren dreyen Söhne, alsz Pawel,

Dettloff und Aszmusz, jedtweder ein unstrafflahr, auffgemachtes Bette zu geben. Zu dehro Beueff sie den 2 Ochsen, alsz 1 schwarze und ein schwarzthede sich vorhalten; welche sie zu Gelde bringen wollen. Worby dan weiteres verabredet, dasz von den vorhandenen Eichenbrettern 2 Fueszkisten gemacht werden sollen, von welchen Pawel die eine und Dettloff die ander behalten soll; der jüngste Sohn Aszmusz hat bereits eine neue Kist empfangen; und soll dem Ältesten, alsz antretendem Besitzer, die alte Fueszkist, eine Kornkist und ein Tisssch geben werden.

Negst diesem ist den beeden Alten Zeitlebens zu einer Abnahme jehrl. vermacht und zugesagt worden: Zur Wohnung das neue Spicker; zwei Fache vom Wagenschuer unter den Balcken zu ihrem Viehe; wan auch die Alten ihr Korn im Spiker nicht lassen können, sollen sie so viel übrig uff der Pesel Boden zu legen bemehetigt sein.

An Ländereyen. Insz Osterfeldt: 1 Acker, Reheberg, so itso mit Roggen beseth, 3 Schipp., 1 Acker unter Behrenhöfer 5 Schipp., 1 Acker, Langeberenhöft 2 Heitsch., 1 Papegoyacker 1 Heitsch. 4 Schipp., 1 Acker, Weyhui 1 Heitsch. 2 Schipp.; Summa 6 Heitsch. 2 Schipp. Norder- und Westerfeldt: 1 Acker, Biernacker, 4 Schipp., 2 Acker, Hardehuststoff, 1 Heitsch., 3 kleine Acker, Staketoff bey Godsik 1 Heitsch. 2 Schipp., Stekegoesslundt der halbe Acker 3 Schipp.; Summa 3 Heitsch. 3 Schipp.

An Lienlandt. Bey Thomasz Schmidts Hauze 1/2 Acker, allemahl das erste Jahr, Wan das Feldt in die Hegede kombt; noch bey Jep Petersen Hausse von Voracker jehrl. wann das Feldt in die Hegede ist; auch bei der Demning ein klein Acker von 1 Schip Liensat das erste Jahr, wen das Feldt inkombt; hernache gehört es dem Besitzer die folgenden drey Jahren zu besähen.

Der Kohlhoff ist ihnen abgepfahlet worden, auch haben sie sich ein Apfelbaum vor die Pesellstern, noch ein klein, jung Apfelbaum vorbehalten. Zur Wischlandt den kleinen Hoff beym Hauze zu 2 Fuder Hew.

So bleiben auch die Alten und Jungen bey einem Tisch, bisz dasz Korn eingärndt worden. 2 Khte in die Weide.

Wan auch ein von den Alten mit Todte abgehen wirdt, bleibt die Abnahme nur halb. Nach heiderseits Absterben gehört sie ganz ohne ferneren Entgelt zu den Staven. Daffern auch etwas von den Mobilien übrig, haben die Alten solches unter sich zu theilen. So sollen auch die Alten allewege 2 Pferde zu halten schuldig sein, welche der itzige Besitzer doch nicht gebrauchen soll; dakegen sollen die Jungen ihre Ländereyen pflügen, seyen, meyen und einrändten helen.

Wonnit also diese Theilungscontract richtig absolviret und bey handgebender Trewe festiglich zu halten versprochen worden. Gestaldt dan der antretender Besitzer daruff alsofort in diesem Festegute immittiret und in die würcliche Possession [dasselbe von der hohen Obrigkeit zu festen, und folgendts seines Gefallens nach zu genießen und zu gebrauchen] gesetzt werden.

Zu Uhrkundt dessen hat der Verkaufser, Aszmusz Bindtsszen, für sich und seine Erben diesen Brief zu fester Haltung wohlbedachtlich versiegelt. Und hat der fürstl. Harlesvoigt, Herr Clausz Hanszen zu Grumbuy, nebenst den obmellen vier Wardirszleuten selbigen [ihren und ihren Erben ohne Schaden] mit versiegelt und unterschrieben So geschehen zu Nübeln, den einundzwanzigsten July Anno Eintausendsechshundertzweyundvierzig.

XLIX. Ms. St. A. S. C. XIII. 5. Nr. 42: ^{14/4} 1643. Wir, Archidiaconus, Cantor, Lector, Senior vndt sembtliche

Canonici desz Thmb Stiffts Schleszwig, bekennen für vnsz vnd vnsern Successoren: Demnach Peter, Clausz, Aszmusz, Detleff vnd Hansz Laszen [Lazs Petersen seel. zu Twet hinterlassene fünf Söhne] vnsz Supplicando vnterdiestlich zuverstehen gegeben, wasz Gestalt ihre Mutter, die nach ihres seel. Mannes Absterben das Vesteguth zu Twet wieder in die Feste genommen, nemmehr, wegen ihres hohen Alters, der Hauszhaltung ferner zuverstehen nicht vermüge, vnd dannhero ausz bewegenden Vhrsachen vom Capitell vermüge desz ergangenen Decreti vnd dato Schleszwig den 3. Decembar Anno 1642 dem einen Bruder, Aszmuzen, darauf die Veste conferiret vnd gegeben worden. Dagegen er dan seinen drey Brüdern, anstz ihres Abtrits, eine gewisse Summam Geldes aus dem Guthe geben; seinem einem Bruder, Clauszen, aber, anstz seines Antheils, die Kathē bey Boholt Auw einreumen solte. Vnd dan zwischen ihnen, den gesambten Brüdern, darauf folgender Vertrag, durch Vermittelung vnserer Syndici vnd desz Reitvogets, wegen ihrer Mutter Abnahm vnd der gänzten väterlichen Verlassenschaft, auf vnserer Ratification vnd Bewilligung, beliebt vnd angenommen worden, wie derselbe von Worten zu Worten lautet, wie folget p. — Zuwissen p. Demnach Peter, Clausz, Aszmusz, Detleff vnd Hansz Laszen, seel. Lazs Petersen zu Twet hinterlassene Söhne, einem wohlhrwürdigen Thumbcapittell, alsz dero von Gott vorgesezten Obrigkeit, supplicando vnterdiestlich zuverstehen gegeben, waszgestalt ihr seel. Vatter etwa für fünfzehn Jahren Tods verbliehen; nach dessen Absterben aber ihre Mutter das Guth hinwieder gewestet, gebühlich vorgestanden vnd die bis dato darauf hafende Pflichten allemahl richtig abgestatet; nemmehr aber, wegen ihres hohen Alters, der Hauszhaltung firters zuverstehen nicht vermüge; besonderen ihrer Söhnen einem das Guth abzutragen begehret, vnd dannhero dieselbe supplicando gesucht [darmit zwischen ihnen alsz Gebürtiden keine Streitigkeit furlallen möchten, wenn von ihnen ihres Vatters Vesteguth solte eingerumeet werden; weil sie sembllich desz Alters, dasz einer vnter ihnen dem Guthe gebührender Massen vorstehen, ausz desz Vermügens, dasz er der Obrigkeit daruon die gebührende Pflichte entrichten vnd abstaten konte] dasz ein wohlhrwürdiges Thumbcapittell diesz Werck dahin zueranlassen groszgtünsig geruhen wolte, dasz die gesambte Brüdere darumb ein vnpartheylichs Loosz werfen möchten; darmit derselbe, deme das Guth zufallen würde, alszdan dasselbe festen, vnd die anderen Brüdere der Billicheit nach daruusz befriedigen konte. Vnd dan darauf den 3 Decembr. desz verwichenen 1642 Jahres Capitulariter zu Schleszwig decretiret vnd verabscheidet, dasz dem Capitulo billich die Macht, welchem vnter den fünf Brüdern sie die Veste conferiren wolten, vorbehalten vnd reserviret bleibe. Dannhero Supplicanten mit ihrem Suche der Losung abgewiesen, vnd ihrem Bruder Aszmuzen, alsz des Capittels verordnetem Vogete, die Veste desz Guths gegonnet worden, solcher Gestalt, dasz er das Guth mit zweyen Kathen behalten, vnd der eine Bruder die dritte Kathē, anstz seines Antheils in die Veste nehmen; Aszmusz Laszen aber neunhundert Marck lübsch [worinnen er gleichwohl einen Viertenheil alsz sein Anparth zu kürzen] den vbrigen dreyen Brüthern herauszer zu geben schuldig sein solte. Dasz daru die semblliche Brüdere dem abgesprochenen Decreto gehorsamlich pariret, vnd darauf folgender Gestalt von desz Capittels Syndico, in Gegenwart desz Reitvogets Hinderich Stanhufy, verglichen vnd vertragen worden p. — Zufoderst hat Aszmusz Laszen seinem Bruder, Clausz Laszen, ver-

müge des ergangenen Decreti Capitularis, ohne einige daru hafende Schulde frey abgetreten vnd eingereumet die Kathē bey Boholt Auw. Derogestalt, dasz auf bevorstehenden Meytag er dieselbe annehmen vnd nach seiner Gelegenheit bewohnen müge; jodch dasz er hinfüro die ordinari vnd extraordinari Pflichte selbstzen abtrage. Wasz noch darauf für Schulde, vermüge desz aufgerichteten Vertrages den 28 May Ao. 1642, haften mügen, solt dieselbe Aszmusz Laszen abzutragen schuldig sein. Wasz sonstzen ins Künftige auf die Kathē für Beschwermiss, Schulde vnd Unpflichte kommen werden, dieselbe werden billich von gedachtem Clausz Laszen alsz itzigem Besitzer abgehalten p. — Zum Andern. Die Hauszgelde der neunhundert Marck lüb. betreffend, sein Peter, Detleff vnd Hansz Laszen mit ihrem Bruder Aszmuzen dergestalt endlich verglichen vnd vertragen worden, dasz zufoederst der älteste Bruder, Peter, für sein Antheil mit zweyhundertvndzehen Marck vil friedlich sein, wan er, mit seiner andern Brüder Consens vnd Bewilligung, fürausz vnd ohne Entgelt ausz der Erbschaft die kleineste Fahle nehmen vnd für sich behalten müge. Weil dan der Bruder Aszmusz sich hinwider verpflichtet, dasz er die Wilde, daruon vorgedachte Fahle gefallen, für siebenzehnen Rthlr. in gemeiner Erbschaft bezahlen will; alsz haben solches die anderen Brüdere auch angenommen vnd eingewilligt p. — Der Bruder Detleff für sich vnd in gegebener Vollmacht seines iungsten Bruders, Hanszen, ist auch mit Aszmuzen friedlich gewesen, dasz er einem jeden auch gebe zweyhundertvndzehen Marck lüb. Jedoch alsz vnd derogestalt: Weil Aszmusz Laszen seinem Bruder Detleffen mit den vierzig Marken, die er ihm nach ausz vorgedachter Kathen bey Boholt [vermüge der zugelegten Rechnung] nemmehr in einer Summa mit zweyhundertvndfünfzig Marck verhaftet, dasz er ihm innerhalb 8 Tagen bahr vber einhundert Marck auszahlen; auff den Rest aber, der 150 Marck, eine gnucksahme Obligation geben soll, dasz er dieselbe, doch ohne Zynsse, ihm auf nekgkommenden Michaelis richtig abtragen vnd bezahlen will. Wie dan auch gedachter Aszmusz Laszen sich Kraft dieses verpflichtet, seinen beyden andern Brüdern, alsz Peter vnd Hanszen, einem jeden, wegen der ausgesprochenen zweyhundertvndzehen Marken, doch ohne Zynsse, auf vorgedachten Michaelis zu befriedigen p. — Vvnd weil dan fürs Dritte, Landesgebrauche nach allemahl beim Guthe zwey Pferde zu der Herschaftdiensten verbleiben müssen, die vorausz der Besitzer ohne Entgelt beim Guthe behelt, alsz ist verglichen, dasz Aszmusz Laszen fürausz behalten soll das braunbleset vnd das kleine, grawe Pferd. Vnd weil noch ein grawes Pferd daselbst verbanden, welches für einen Fahlen Aszmusz Laszen gekauft, vnd dahero nemmehr dasselbe alsz sein eigen Pferd für der Theilung abzunehmen begehret; darmit aber seine Brüdere nicht friedlich sein wollen, weil es auf dem gemeinen Guthe bisz dato vnterhalten worden; der Bruder Detleff auch absonderlich darfür 2 Rthlr. Graszgeld gefodert, die er Hansz Schrödrern gegeben, wie ers alsz ein Fahle den Sommer ausgegrüret. Vnd dahero, diese Streitigkeit zur rechtmässigen Erkündnusz auszusetzen wollen, sein die sembllichen Brüdere nach Vnterhandlung folgender Gestalt vertragen werden: Nemlich dasz Aszmusz Laszen gedachtes streytes Pferd für sein eigen behalten; dargegen aber zweyhundzwanzig Marck, die ihr Vatter der Kirchen zu Tolck schuldig, annehmen vnd dieselbe aus dem Guthe jährlich der Kirchen verzynsen soll; also dasz sie deswegen ferner nicht mügen besprochen werden p. Detleff auch soll vnd will die ge-

forderte Zwey Rthlr. verlegtes Graszgeld fallen laszen; Dargen es ihm von den sembtlichen Brüdern eingewilliget, dass er das vorhandene schwartzstem Kalb ausz der Erbschaft ohne Entgelt furassz nehmen muge p. — Zum Vierten wegen ihrer alten Mutter Abnahm ist [doch auf eines wohllehrwürdigen Thumbcapittels Ratification vnd Bewilligung] folgender Vergleich getroffen worden: Nemlich, dass sie solle die Zeit ihres Lebens zur Abnahm behalten, wasz die vorige Wittebe mit Consens desz Capittels von diesem Guthe gehabt vnd genossen p. — Als 1 an Land: Ein Acker, Schmedebuy genand, von 5 Schiff Haberland, wie der itzo mit Roggen beseyet; noch ein klein Acker bey Scharmey von 2 Schiff Haberland, der itzo auch mit Roggen beseyet worden; imgleichen soll sie Hulleacker zugeneszen haben, von 3 Schiff Haberland, denselben ihr Aszmuss diesen Fruling soll bemissen, dass Gersten darinnen kan geseyet werden. Vnd weil das Land in beiden Holdschiffen, eine jede Schiff etwa von 1 Heidtscheffel Haberland, wie auch die beyden kleine Stücke Acker fürs Dorff, in beyden Schiffen, die vorige Wittebe zugebrauchen gehabt, alsz sollen dieselbe auch ihrer Mutter die Zeit ihres Lebens verbleiben. — An Wischland soll sie zugeneszen haben die Wische in Scharmey von einn Fuder Heuw; noch ein Stück daselbst, nemlich das norderste Stück in Scharmey von etwa ein halb Fuder Heuw p. — Esz zoll aber Aszmuss Laszen jährlich sowohl der Mutter das Land bepflügen vnd beseyen, alsz auch von den Wiesen das Gras abmeihen; vnd also beydes, Korn vnd Heuw, wasz der algütige Gott jährlich bescheret, einähren vnd einführen laszen. Die Saat aber, wasz jährlich in die Erde soll geseyet werden, soll die Mutter allewege dazu zuverschaffen schuldig sein p. — 2. An Viehe muge die Mutter zwey Beste, die ihr eigen sein, halten, die Aszmuss ihr den Sommer bey seinen Kühen auszuzgräsen. Den Winter aber soll er damit nicht zu thun haben; besondern ihr nur die oberste Bosz bey der Norderseithen einzuzuehren schuldig sein soll, damit sie darinnen absonderlich ihr Viehe flütten vnd halten kan. Ein Schwein vnd ein Paar Gänze muge der Mutter auch bey Aszmuss seinen frey ausz- vnd eingehen laszen; den Winter aber soll sie dieselbe selbst ausfüttern. Zweene Schaafe aber soll Aszmuss schuldig sein seine Mutter mit den seinen auszuzgräsen vnd auszzufüttern p. — 3. Esz soll auch die Mutter die Zeit ihres Lebens die Zynsaz von sechszig Marck, die bey Johan Laszen zu Kiusz auff Zynsze stehen, wie auch die Zynzen von vierzig Marck, die Hansz Henningsen Vicariemann zu Twet auff Zynsze hatt, zugeneszen, vnd dieselbe einzufodern Macht haben p. — 4. Die Mutter soll bey ihrem Sohne im Hause verbleiben, vnd bey ihm ihre Fewrung haben sonsten soll sie sich selbst von ihrer Abnahm speisen, kleiden vnd vnterhalten p. — Vorspecificirte Abnahm soll die Mutter die Zeit ihres Lebens zugeneszen haben. Wann sie Gott mit Tode abodert, soll sie von ihrer Verlassenschaft ehrlich begraben werden. — Wasz dan an Gütern frey vber bleiben wirt, ohne wasz zum Guthe gehört, vnd darbey von Rechts wegen verbleibet, soll vnter den sembtlichen Erben, wie landbreuchlich, getheilet werden p. — Schlieszlich haben die sembtlichen Brüdere angelobet, vnd einer dem andern verheissen, dass wegen Theilung der vbrigen vorhandenen beweglichen Güther, die noch in gemeiner Erbschaft gehören, sie sich mit ihrer Mutter vnd selbst vnter einander dergestalt vergleichen wollen, dass keiner ferner deszwegen zu klagen Vhrsache haben solle p. — Vhrkundlich ist von den sembtlichen Brüdern dieser

Vertrag also beliebet vnd angenohmmen, von denen, die schreiben konnen, unterschrieben, vnd von allen wissendlich versiegelt worden. Zur Zeugnisz dan auch der syndicus capituli, auf Begehren, diese Vergleichung, doch ihm vnd seinen Erben ohne Schaden, mit vnterschieden vnd versiegelt hatt p. — Geschehen in Schleszwing den 18 Marty Anno Eintausendsechshundertdreyvndvierzig p. — Vnd dan darauff gemelte Brüdere die Laszen vnz vnterdienstlich ersuchet vnd gebethen, wier geruhenet obspecificirten Vertrag nach buchstablichem Einhalt in allen seinen Punkten vnd Clausulen zu confirmiren vnd zu bestetigen. — Dassz wier ihrem billichem Suchen, weil wier dasselbe dem abgesprochenen Decreto allermszen gemesz, auch der Mutter Abnahm nach der Billicheit gesetzet befunden Raum vnd Stat geben. Thun auch solches Kraft dieses, vnd confirmiren obgemelten Vertrag nach deszen buchstablichem Einhalt, wie derselbe vorher gesetzet worden. Wollen auch einen jeden Theil allewege darbey gebührlich schütten vnd handhaben, da ins Künftig von einem oder andern sollte darwider gehandelt werden p. — Vhrkundlich ist diese Confirmation vnter desz Capittels Einsiegell vnd desz Herrn Archidiaconi eigenhändlicher Subscription herauszer gegeben worden — Actum Schleszwing den 15 Aprilis Anno Eintausendsechshundertdreyvndvierzig.

L. Ms. St. A. S. C. XII. 3. Nr. 12. ²/₃ 1738: Den, som bringer dette, er en Person, som har indladt sig i Ægteløfte med den afdøde Hans Jacobsens Enke i Sotterup. Deres Bon og Begjering er ved Dem, deres Foresatte, at han maatte tage Børnene an for sine egne, og altsaa videre for det første ingen ordentlig Skifte og Dele at holde. Det kan ikke nægtes, at det sker paa adskillige Steder paa Kongens Land, uagtet det ikke er saa ganske regelmæssigt efter Forordningen. Jeg tror ogsaa her, og paa dette Sted i Sottrup, at haade Børnene saavel som Herskabets Stavn og Grund var allerbedst tjent dermed, helst da denne Person er et ganske vel indpassende Meneske, som baade tager alle Ting vel iagt og ogsaa er ret flittig og arbejdsom. Naar derimod en saadan Person skulde ikkens antage Stavn til Aars Tid, blev hverken Huset holden saa godt vedlige ej heller saa meget ved Landet forbedret, som ellers sie kunde. Nu, deres Ædelhed vilde selv behage at overvie Sagen nøjere. De Formyndere, som er at bestemme for de tre umyndige, smaa Pigeborn, kan jo ogsaa aarlig se til gode og agte paa, at alt behandles paa den bedste Mande. De er alle tre ved samme Sind, at Børnene skulde af ham antages for sine egne Børn, dog saa, at et af den salig Afdødes skal i sin Tid have den nærmeste Ret til Stavn, naar Forældrene vil afstaa samme.

Ll. Ms. St. A. S. C. X. 1. Nr. 22. ¹/₂ 1749. Hoge. — Stiencke Lüddens u. Hans Nickelsen reversiren vnd verschreiben: dass unsere respective weibliche vnd Stiefkindern gleiches Erbrecht vnd ihren Antheil mit vnd nebst denen übrigen zu hoffenden Kindern dergestalt nehmen sollen, als wenn sie in einer Ehe gezeuget werden; besonders aber sollen sie zu geneszen haben, was ihnen von ihrerseits Anverwandten heute oder morgen anstirbet. — Ll. Ms. G. A. T. Nr. 11. ¹/₂ 1791: Paa Dags dato haver jeg Underkrevne, Niels Andersen Brøns, i Betrag af min tiltagende Alder og med samme paafølgende store Svaghed og kendelig Mærkelse af, [at] mit Livs Endelig og Paulus Aftægelse er som snart forhaanden, i Jesu Navn, efter Boens Omstændighed, som mig selv bedst er bekendt, resolveret at gøre et redeligt Skifte og Deling imellem mine illeværende trende kære Børn; og skal da altsaa

være betærende, som her følger: For det Første skal min udilleværende ældste Søn, Anders Andersen Nielsen, have og beholde min iboende Ejendoms-Helgaard, saaledes som den nu befindes udi alle Maader, med Besætning, baade uden og inden Døre, det maa være af hvad Navn, det være kan, baade af Levende og Dødt, slet Intet undtagen i nogen Maade. Hvor imod han for det Andet skal være forpligtet, at give og udbetale til sine tvende Søskende udi rede Penger den Summa 2450 Rdlr., som skal saaledes skiftes og deles imellem dem, nemlig: Broderen, Hans Nielsen Brøns, skal han give og rigtig udbetale til udi rede Penger den Summa 1416 Rdl. 32 l. β samt et sort Klædning, lige ved hans eget, og et grøn Klædning, saa vel som ogsaa behørig Dagligklæder, baade af Ulden og Linden, og en god forsvarlig Coffre. Fremdeles skal han være forpligtet at give og rigtig udbetale til sin Søster, Gunder, Kristina Nielsdatter, udi rede Penger den Summa 1033 Rdl. 16 l. β, samt en god forsvarlig Udstyr, bestaaende af en beslagen Egecoffre, et Klæderskab, tvende Dragekister, sex Læderstole, en god forsvarlig Dagligseng med 4 Hørgarns Lagener, og 4 Hørgarns Pudserdrætter, og desforuden udi rede Penger 200 $\frac{1}{2}$ lybsk, som hun for Resten selv kan tage og anvende til Udstyr, til hvad hun selv lyster og godtbefinder, item forsvarlig daglig Gang-

klæder baade af Ulden og Linden. — Benævnte Summa, 2450 Rdl., skal han være forpligtet at betale til bemeldte sine tvende Søskende til næstkommende Martini, naar vi skrivende vorder 1792, eller ogsaa samme der fra efter 4 Procento at forrente. Og hvad Arvedel, som efter denne Dag endnu kan komme fra Holland, skal benævnte mine 3 Børn være ens delagtige udi. — Hvad nu mig selv og min Hustru er angaaende, da er det jo ogsaa fornøden, at vi ser til for os selv for de tilkommende Tider, omskønt Sligt er os ubekendt, om det skal hviue kort eller længe, dog iagttage det Fornøden. Og da skal bemeldte voris Søn, Anders Andersen Nielsen, være forpligtet baade for sig selv og sine Arvinger, at give os til aarlig Aftægt 100 Rdl. samt fornøden Pleje og Opvartning med Vaske og Renlighed, saaledes som for Gud og dette Steds Øvrighed kan være ansvarlig. Og naar den Ene af os ved Døden afgaar, skal den Anden ikkuns have 100 $\frac{1}{2}$ lybsk og skal det staa os frit for, hos hvem af voris Børn vi helst vil fortære den, samt efter voris Død forskaffe os en hæderlig og christosmmelig Begravelse, og den dertil anfordrige Bekostning anvende. At Foreskrevne saaledes med god beraad Hu og lang Overlæg af os samtlig er indgaaet og besluttet samt urygkelig at holdes, det tilstaaes her med egenhændig Underskrift. Mjølén d. 4 December 1791.

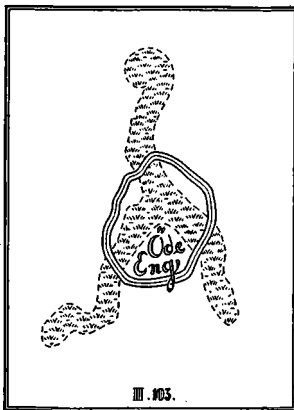

Fig. 22. St. A. S. [Karten und Pläne II. 103]. En saakaldt ode Eng. Opmaalt og tegnet i Aaret 1792 af P. J. Petersen. Skodborg Sogn, Frøs Herred, Haderslev Amt.

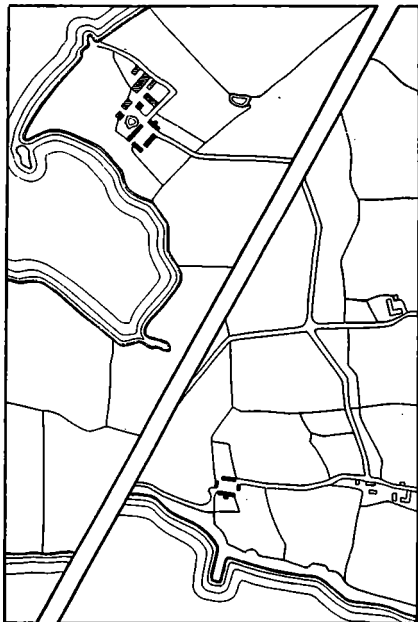

Fig. 23. St. A. S. [Karten und Pläne II. 7]. To frlængede, angelske Bondegaarde, opmaalte af Eckhusen i Aaret 1783 i Landsbyerne Holdnæs og Draget, Munkbrarup Sogn, Munkbrarup Herred, Flensborg Amt.

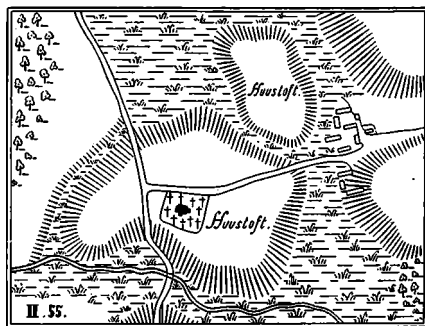

Fig. 24. St. A S. [Karten und Pläne. II. 55]. Gammel Byplads, opmaalt i Aaret 1797 af Fr. Feddersen. Bierning Sogn, Tyrstrup Herred, Haderslev Amt.

ANMÆRKNINGER.

FÆSTEVÆSEN I ALMINDELIGHED S. 21—31 I TILLÆGET.

I. Haksted, Jørl Sogn, Ugle Herred, Flensborg Amt. 1646: Et Fæstebol paa $1\frac{1}{2}$ Otting henregnes til Frigaardene; Fæsteren er fritaget for Hoveri.

II. Ellebjerg, Svans Sogn, Ekerfærde Herred. 1680: Skovfoged Nis Børensens er i Begreb med at sælge sit Fæstebol; dette lovbydes, før Salget sluttes, til hans Frænder samt til andre Fordringshavere.

III. Ellebjerg, Svans Sogn, Ekerfærde Herred. 1689: Hertug Christian Albrecht skænker (!) Joachim Ahlefeldt Landsbyen Ellebjerg med dens Bol og Bolsmænd m. m., og overdrager ham alle de til Godset hørende Rettigheder og Friheder, Hals- og Haandsret m. m.

IV. Gjerner, Østerløgum Sogn, Sønderrangstrup Herred, Aabenraa Amt. 1700. Paa Grund af Restancer bliver (ved Dødsfald) et Ejendomsbol gjort til Fæstebol; det bortfæstes til en Søn af den sidste Selvejer.

V. Hertugdømmet Slesvig i det Hele taget. 1741. Indberetninger fra Amtsmændene angaaende: Fæstegaardens Antal og Beskaffenhed, Arvefæste, Adkomst til Livsfæste, Arvepart i Bygninger og andet Løsøre, Fæsteres Ret til at sælge eller pantsætte iboende Bol, m. m.

VI. Grøn og Nybøl Godser. 1761: Om bestemt og ubestemt Hoveri. Om Nygrammer og Gammelgrammer; om store og smaa Fribønders samt Trælbønders og Landbolers Rettigheder og Pligter; om Afløsning af Smaaretsel samt om Salg af Bygninger til de iboende Fæstere.

FRIGAARDE, HVIS PRIVILEGIER ER TILKØBTE. S. 32—34, TILL.

En Del af Frigaardene var, som bekendt, gamle adelige Sædegaarde, hvor Privilegierne var knyttede ikke blot til Stederne, men ogsaa til bestemte Familier [Jævnf. S. 210]. — Andre Gaarde var blevene privilegerede for rede Penge, ved Udbetaling af en Sum en Gang for alle, og her var Privilegierne udelukkende knyttede til Bolene. — Selvejere købte Privilegier; Fæstere købte deres iboende Gaarde samt Privilegier; Folk udenfor Bondestanden købte Fæstebol, som privilegeredes og sammenlagdes. — De foreliggende Aktstykker tyder paa, at saadanne Køb for Krongodsets Vedkommende især fandt Sted i de første Aar af Frederik den Tredjæs Regeringstid. Iøvrigt har denne Konges Skøder paa slige Frigaarde samme Form som Adelen ældre dito, og de adskiller sig heller ikke væsentligt fra yngre Skøder paa Fæstebol, som gaar over til at blive

privilegeret Selvejendom. — I det Frigaardene i Reglen ikke var forpligtede til at yde Ægt og Arbejde, afveg de væsentligt fra de »menige« Bøndergaarde, fra Selvejergaardene med det bestemte og Fæstegaardene med det ubestemte Hoveri. — [Jævnf. S. 210—11 samt Laurids Skau: Haderslev Amts økonomiske Forhold. Haderslev 1858. S. 15 »§ 10. Vi ville fremdeles have dem [Frigaardene] forskaanet med Hov- og Haandtjeneste til Vores kongelige Forpagtningsgaarde og Pensionsstykker og [for] andre slige Byrder, som tilkommer de menige Bønder. — $2\frac{1}{2}$ 1710«.]

VII. Hønsnap, Holbøl Sogn, Vis Herred, Flensborg Amt. 1650: Af Kong Frederik den Tredje faar 5 Bolsmænd [4 Selvejere og 1 Fæster] deres Gaarde privilegerede; og samtidig bliver Fæstebolet gjort til Selvejendom. Herfor betales 4,000 Rdl. — Køberne forpligtes til aarlig at gøre én Langægt og én Dags Jagttjeneste, men fritages iøvrigt for alle andre Ægter samt for Hoveri og Landgilde. Selv om Bolene afhændes, vedbliver Privilegierne dog at være knyttede til Stedet.

VIII. Kollund, Bov Sogn, Vis Herred, Flensborg Amt. 1651: For 2000 Rdl. sælger Kong Frederik den Tredje 3 Fæstebol samt Skovgrunden i Østerskov til »Unsers lieben, getrewen Jens Boysens«. Skoven vedbliver at være Kron-gods; men bortset herfra kan Købernen skalte og valte med Jorderne efter Fordogtbefindende. Iøvrigt som Foregaende.

IX. Kollund, Bov Sogn, Vis Herred, Flensborg Amt. 1652: Af Kong Frederik den Tredje faar en Selvejer sin Gaard privilegeret for 800 Rdl. Vilkaar som foregaende.

X. Tinningsted, Karlum Sogn, Kjær Herred, Tønder Amt. 1645: En Bolsmand har købt et Kvarbol af Christian Rantzau til Lindeved. Vilkaar som foregaende.

XI. Lavrup, Døstrup Sogn, Lø Herred, Løgumkloster Amt. 1770: For 384 Rdl. 16 β grov Courant køber en Fæstebonde sit iboende Halvbol af Grevinde Christiane Blücher til Lindeved og Høgsbro kvit og frit saavel for Ægt og Hoveri som for Fæstepege og Landgilde.

ØDEBOL UNDER PLOV. S. 34—37, TILL.

Naar hele Landsbyer blev øde, kunde Jordrotterne som oftest kun gøre Agrene frugtbringende ved at lægge dem ind under Hovmarkerne; men var Talen kun om enkelte Ødebol, havde man adskillige andre Udveje til at skaffe sig Indtægt af Jorderne. I det 16de Aarhundrede synes det at have været almindeligt, at den Naboskab, som Ødebolsjorden hørte ind under, forpagtede denne og udstykkede den saaledes, at hver Bolsmand fik sin Part af Agrene. Regnskaberne viser, at Jordrotten under saa-

danne Forhold fik den Afgift, der fra gammel Tid hvilede paa Agrene, men gik Glip af Ydelser, som var lagte paa Bopælene; hertil kom de Tab, der fulgte af, at Bygningerne forfaldt og Skovskiftet blev Gribsgods; tilmed var det næppe sjældent, at Fure efter Fure blev pløjet fra de forpagtede Agre og lagt til Ejendoms- og Fæstejordene. I de paafølgende Tidsrum synes man som oftest at have valgt andre Fremgangsmaader, idet man bragte ansligige Ofre for at faa Ødebolene besatte saa snart som muligt. Undertiden blev Bygningerne og det øvrige Løseare solgt for en billig Penge til den, der vilde fæste Jorderne; undertiden blev de Afgifter, Bolet forhen havde svaret, nedsatte saa betydeligt, at det ikke var særlig vanskeligt at finde Lyshavende til Stedet; saafremt Jorderne helt eller delvis laa udyrkede og følgelig ikke kunde give fuldt Udbytte i den nærmeste Fremtid, maatte man tilmed give Afkald paa Landgilde, Ægt og Hoveri i et eller flere Aar, men naar den Tid var forløben, ophørte Bolet at blive betragtet som Ødebol. — I hele det Tidsrum, her omtales, havde man for Skik at anvende Ødebol som Vederlag for Lønninger og Pensioner, og de blev i Regnskaberne stadig opførte som Ødejord, endskønt de Aar ud og Aar ind gav fuld Afgørelse. — Det var heller ikke ualmindeligt, at man for Betaling privilegerede Ødebojsjorderne og lagde dem ind under andre Bol, som herved delvis blev ligestillede med Frigaardene. I de paagældende Købebreve siges i Reglen, at den privilegerede Ødebojsjord ikke maa skilles fra det Bol, hvortil den engang er lagt; men yngre Aktstykker viser, at Øvrigheden kunde løse dette Baaud, og at Bønderne tilmed afhændede saadanne Jorder uden at spørge om Forlov. Det er ikke sjældent, at en Ejendom i et og samme Document betegnes baade som Frigods og som Ødebojsgrund; den sidste Benævnelse vedbliver at gaa igen, Aarhundreder efter at Privilegierne er udstedte.

XII. Slesvig Biskops Jordegods 1509—15: I Nørrebrarup Sogn har Biskoppen et ubesat Bol, hvis Agre i nogen Tid har været fordelte blandt alle Sognets Bolsmand; Jorderne har stadig været under Plov. Dette Bol er nu overdraget til en Mand, som har lovet, at alle Agre atter skal blive bragte paa én Haand.

Biskoppen har Ret til at sætte Ruser i Fysingaa. Den Mand, der nøgter Ruserne, lønnes med et ubesat Bol, hvis Agre er fordelte blandt hele Naboskabet.

I Aaret 1509 bebyggede (eller opdyrkede) Mads Jeppesen et Ødebol i Stavensbøl; derfor blev han fritaget for et Aars Afgift.

Hidtil havde Jes Burre paa Aarø ikke svaret Afgift, fordi han ikke havde eget Hjem; men herefter skulde han aarlig give 8 ß lubsck.

XIII. Nyherred, Angel 1555: Copi af et Brev, der angaar Ødegods og er udstedt af Amtmanden i Flensborg, Jasper Rantzau. Adskillige Mark Guld, som hører til Sterup, Kværn, Sørup og Harresby Bymarker og forhen har været bebygget, ophørte for en Del Aar siden at være selvstændige Bol, og deres Hustofter kom da til at ligge øde; som Følge heraf har Flensborg Amt lidt Tab med Hensyn til Hoveri, Ægt og Oldensvin. Fra første Færd har Arvingerne til de ubesatte Bol ydet samtlige paa disse hvilende Arbejder og Afgifter. Men da de ikke evnede at opføre ny Døpæle, har de senere ansøgt Kong Christian den Tredje om, at de imod Udbetaling af en Pengesum engang for alle maatte slippe fri for nogle ordinære aarlige Ydelser, som hvilede paa disse Bol. Kongen har da bevilliget, at de hver især maatte lægge den paagældende Jord ind under

deres iboende Bol og frigtjort den for Ydelse af Ægt, Arbejde og Oldensvin; dog paa den Betingelse, at Jorden ikke atter maatte komme fra de Bol, hvorunder den nu er lagt, og heller ikke igen blive bebygget.

XIV. Nyherred, Angel 1742: Indlæg angaaende ovennævnte Jorder. De 1555 fastsatte Forpligtelser er ikke overholdte. I Tidens Løb er en Del af den omtalte «Ødebojsjord» udsklit fra de paagældende Bol. [Delvis er den lagt ind under Nabobol, delvis er den udlagt til Huslodder].

XV. Nyherred, Angel. I Krigen 1657—60 var en Del af Nyherred bleven saaledes ødelagt, at mange Bolsmand maatte gaa fra Hus og Hjem; blandt dem var en Bønde, som hed Gøddesen, til hvis forladte Bol der hørte en Del gammel, privilegeret Ødebojsjord. Dette Bol blev da udstykket i tre Dele, som kom paa tre forskellige Hænder, og i det samtlige Jorder blev erklærede for at være Ødebojsjorder, blev de privilegerede og forskaandede for Ægt og Hoveri.

XVI. Nyherred, Angel 1665. Den ærlige og velformede Mand Peter Hey har købt en Frigaard i Sterup, som er privilegeret Ødebojsjord.

XVII. Krumpenort, Hohn Sogn, Hütten Amt. Febr. 1675: En af Domcapillets Fæstere er gaet Fallit, og som Følge heraf er hans Fæstebol blevet øde. Da Gælden er saa betydelig, at ingen af hans Arvinger eller Creditorer vil overtage Boet med de derpaa heftende Forpligtelser, sælger Capillet Bygningerne og det øvrige confiscerede Løseare til en Mand, som fæster Jorderne; eftersom ingen af Agrene er tilsaaede, faar han et Aars Frihed for alle ordinære og extraordinære Ydelser.

XVIII. Krop Herred, Gottorp Amt. 1693: I en Fortegnelse over «Frihederne i Gottorp Amt» omtales adskillige Ødegaarde. Tre af disse er overladte til Herredsfogeden i Krop Herred, en har Magister Zwergii Enke som livsvarig Pension, og to er bortforpagtede for en aarlig Afgift af henholdsvis 6 og 20 Rd.

XIX. Snogbæk, Sotterup Sogn, Nybøl Herred, Sundevad 1693: En af Kronens Bolsmand er gaet Fallit og er løbet sin Vej. Da de paa hans Ødebol hvilende Afgifter er saa store, at ingen vil overtage det, har Øvrigheden først bortforpagtet Jorderne til en Adeltjener. Men senere, da den frygtede for, at Bygningerne og Skovskiftet skulde blive ødelagte, har den nedsat Afgifterne til det Halve og solgt Bolet til en ny Krontjener; denne er bleven fritaget for samtlige Afgifter i det første Aar efter Tiltrædelsen.

XX. Sønderup, Adelby Sogn, Husby Herred, Flensborg Amt. Novbr. 1694: En øde Halvgaard [hørende under Lindeved] er overdraget til en Bolsmand, der skal betale Bygningerne samt den Vintersød og den Gødning, som forefindes ved Tiltrædelsen. Da det vil være flere Aar, før samtlige Jorder kan komme under Plov, bliver han fritaget for to Aars Afgifter.

XXI. Oxager, Husby Sogn, Husby Herred 1695. Blandt Sandemandens, Hans von Lengens efterladte Jorder er et [privilegeret] Ødebol, som vurderes til 600 Mark.

XXII. Sterup og Snav, Sterup Sogn, Ny Herred, Angel. 1760: Ejere af privilegerede Ødebol nægter at gøre de dem pantlagte Ægter og beraaber sig i saa Henseende paa deres Frihedsbreve. En kongelig Embedsmand foreslaar, at Brevene skal indkaldes, eftersom han mener, at Privilegierne maaske kun har været midlertidige, og at Bønderne i hvert Fald har forsonet at faa dem bekræftede.

XXIII. Snav, Sterup Sogn, Ny Herred, Angel. 1778: Ifølge en Synsforretning over privilegeret Ødebojs-

jord kan denne sælges fra det Bol, hvortil den tidligere har hørt, uden at Salget medfører Tab for Kongens Kasse.

BORTFORPAGTET JORDEGODS. S. 37—38, TILL.

XXIV. Slesvig Biskops Jordegods 1509—15: Enge og Agre er bortforpagtede til Naboskaber; somme giver Penge, andre Korn, Gæs eller Høns.

XXV. Løgumkloster Amt. 1672: Heltug Christian Albrecht bortforpagter Løgumklosters Avisgaard til oboende Bønder for 400 Rdl. aarlig. Jorden skal drives i Overensstemmelse med Egnens Skik og Brug; efter endt Omdrift skal Markerne udlægges til Græsning; Hø og Straa skal fodres op paa Stedet og maa hverken sælges eller bortføres; Jorden skal gødes forsvarligt og afleveres i god Stand.

XXVI. Gram - Gaard. 1721: Gaardens Hovmarker skal bortforpagtes til Bønder paa Godset for 3870 Rdl. aarlig; Trælbønderne skal desuden give 361 Rdl. aarlig i Frihedspenge.

XXVII. Trøjborg. Ved Midten af forrige Aarhundrede: En af Godssets bedste Indtægter har bestaaet deri, at Hovmarkerne har været udlejede til de oboende Bønder; da disse er blevne forarmede ved Kvægpestens, ønsker Godsejeren at udstykke en Del af sine Jorder i Husmandslodder.

AFGIFTER OG ANDRE YDELSER AF FÆSTEGODS. S. 38—40, TILL.

XXVIII. Slesvig Biskops Jordegods 1509—15: De nærmest boende Bønder yder deres Landgilde i Kærven; de fører det til Biskoppens Sædegaarde og tærsker det der. Ladefogeden forsyner dem med Mad og Drikke. — Nogle af dem, der bor længere borte, afleverer det tærskede Korn til deres Hjemstavn's Foged, som sender det til Bestemmesstedet; andre maa selv køre det en Del af Vejen, og de afleverer det da til nogle af Biskoppens andre Bolsmænd, som fører det videre. — Bønder i Sundeved og paa Als bringer Kornet til Havnesteder, hvorfra det føres ad Søvejen til Slesvig; Bønderne betaler den ene, Biskoppen den anden Halvdæl af Skibsfragten. — Bolsmænd i Husum-egnen giver Penge istedetfor Korn, og herom er der sluttet en Contract, som kan opsiges af begge Parter med et Aars Varsel. Pengene betales i Husum paa en fastsat Dag; naar hele Summen kommer ind til rette Tid, faar Bønderne to Tønder Øl paa Bispens Regning; men saafremt nogle staa tilbage med Betalingen, maa de bekoste Halvparten af Drikkegildet. — Fæstere i Mellemlesvig yder intet af deres Landgilde i Varer; istedetfor Korn, Hø, Gæs og Høns giver de Penge. — Fogederne er fritagne for at yde Landgilde.

Ikke faa Steder er Ægterne aføste; somme Naboskaber giver to aarlige Vederlag, der vistnok er paalagte til forskellige Tider.

Hovieriet er meget mildt. Det ene Naboskab skrærr Siv, hvormed Kornet bindes, det andet slaar Sæden, alter andre kører den ind. — Adskillige Steder er Hovieriet aflost, i det en ringe Afgift er traadt i Stedet: I én Landsby giver hver Mand kun en halv Skæppe Havre, og i et af de største Sogne beløber hele Vederlaget sig ikke til mere end 3 $\frac{1}{2}$. — Om Aføsningen er der sluttet Contracter, som kan opsiges af begge Parter.

Bønder, der gør Ægter til Biskoppens Gaard, saavelsom de, der arbejder for ham, bespises paa hans Bekostning.

XXIX. Vesterlindet, Gram Sogn, Frøs Herred, Haderslev Amt. 1699: Ubestemt Hovier forandres til bestemt, og herfor svares en aarlig Afgift i Penge og Varer.

XXX. Ris, Ris Sogn, Ris Herred, Aabenraa Amt. 1620: En Bonde fæster en Enghave paa Livstid. Fæstepengene er lig med Forgængernes. I aarlig Afgift skal der svares ikke blot, hvad der hidtil er ydet; men ogsaa hvad der fremtidig paalægges.

XXXI. Hægsbro, Hviding Sogn, Hviding Herred, Haderslev Amt 1634. En Bonde fæster 2 Otting Jord paa Livstid. Der svares Frihedspenge, og saavel disse som andre aarlige Afgifter skal forblive uforandrede.

XXXII. Jerrishøj, Eggebæk Sogn, Ugie Herred, Flensborg Amt 1643: I Livsfæste faar en Bonde et Bol paa 3 Mark Guld. Han skal yde aarlig ikke blot, hvad der hidtil er ydet, men ogsaa, hvad der fremtidig med Billighed kan paalægges.

XXXIII. Aabenraa Amt. 1741, 1743—1800. Formel i samtlige Fæstebreve: Der skal aarlig ydes, hvad der hidtil er ydet, eller hvad der fremtidig forordnes.

XXXIV. Als. 1713—1803. Formel i Fæstebrevene: I Henhold til Landets Skik og Brug ydes der i Fæstepenge 3 Rdl. af hver Mark Guld.

XXXV. Varnæs, Sundeved 1773: Somme Steder der paa Egnen er det Skik og Brug, at Fæstepengene ikke ubetales, men kun forrentes; der svares aarlig en Skilling af Marken.

GÆLDSSAGER. S. 40—41, TILL.

XXXVI. Nørreangstrup Herred, Haderslev Amt. 1614: En Bolsmand havde laant 5 Rdl. af en Nabo, og derfor fik Laangiveren aarlig to Læs Enghø, som han lod slaa, hvor han selv havde Lyst.

XXXVII. Overyb, Dæstrup Sogn, Lø Herred, Løgumkloster Amt. 1619: En Bolsmand laaner 40 $\frac{1}{2}$ lyusk, som skal tilbagebetales i 4 Tider. Til Sikkerhed for Renter og Afdrag stilles al Laantagerens Vintersæd, og det saaledes, at Laangiveren kan indavle hele Afgrøden, hver Gang en Termin overskrides. Saa ofte, som dette sker, skal Laantageren desuden bøde 10 Rdl. til Herskabet paa Trøjborg.

XXXVIII. Brede, Lø Herred, Løgumkloster Amt. 1619: 35 $\frac{1}{2}$ lyusk skal betales til 3 aarlige Tider; hvis Afdragene ikke indkommer til rette Tid, skal Skyldneren svare dobbelt.

XXXIX. Lø Herred, Løgumkloster Amt. 1621: To Enge, som sættes i Pant for 16 Dlr., bliver Pantahaverens Eiendom, hvis Pengene ikke betales til rette Tid.

XL. Trøjborg, Brede Sogn, Lø Herred, Løgumkloster Amt. 1621: En Bolsmand pantsætter hele sin Ejendom for 280 Dlr., som skal tilbagebetales i 3 Tider; saafremt blot en af disse overskrides, tages der intet Hensyn til forudgaaende Afdrag, og hele Pantet bliver da Laangiverens Ejendom.

XLI. Ellebjerg, Svans Sogn, Ekernørde Herred, Svansen. 1654: For 1000 $\frac{1}{2}$ lylusk pantsætter en Bolsmand alt, hvad han ejer, til sin Broder og forpligter sig til at gaa i Gældsarrest i Kappel eller Svansen, saafremt Betalingen ikke erlægges til den fastsatte Tid; denne Forpligtelse gaar over paa hans Arvinger.

XLII. Ellebjerg, Svans Sogn, Ekernørde Herred, Svansen. 1673: Af Herredfogeden i Sønderbrarup har en Bolsmand laant 30 Rdl., der er anvendt til Afbetaling af Gæld. Herfor pantsætter saavel Laantageren som hans

Swigerfader baade i deres eget og deres Efterkommeres Navn, alt hvad de nu ejer og har samt alt det, der fremtidig erhverves. Saafremt Pengene ikke bliver betalte til rette Tid, skal Skyldnerne [Laantageren, Swigerfaderen, som borger for ham, deres Arvinger og andre paa Stedet kommende Bolsmænd] være forpligtede til at gaa i Gældsarrest, paa hvilket som helst af Forordningshaven udpeget Sted i Slesvig eller Holsten. Skyldnerne ma ikke under nogen Omstændighed ansøge nogensomhelst Myndighed om bedre Betingelser.

XLIII. Ellebjerg, Svans Sogn, Ekernfærde Herred, Svansen. 1685: En arresteret Bolsmand faar Lov til at tage hjem for at bjørge sit Korn; han skal have Liv og Gods forbrudt, saafremt han ikke vender tilbage til Arresten.

Det fremgaar af Binebøks Restancerregnskaber og de dertil hørende Bilag, at der endnu i den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede var Fæstere i Svansen, som var saa frit stillede, at de kunde sælge deres iboende Bol og drage bort fra Hjemstaven. Som Exempel anføres et Brudstykke af et Brev, der er udstedt den 1ste September 1656 og lyder: »Da der Verkeuffer alsofort sich aus Ellenbergh begeben vnd sich anderweit niederlassen will, will S. Repstorff bei seinen Abzuge ihm alsofort die 300 $\frac{1}{2}$ contant Geld bhar erlegen vndt bethalen«. Endnu i Begyndelsen af Firserne sker saadanne Salg; saaledes hedder det i et Brev af 29de December 1680: »Ich, Nisz Bührens in Ellenberg wohnhaft, uhrkunde vnd bekenne hiemit für mich vnd meinen Erben vnd sonsten jedermännlich, dass ich mit reiffen Rath vnd wohlbedachtem Muthe [auch Consens der hohen Obrigkeit] die von Ithro hochfürstl. Durchl. mir verfestete, vnd in Ellenberg beleghene Hufeelt samt allen zuehörigen Landereyen, Ackern vnd Wiesen, Holtz vnd Mohringen, in Specie aber dem dabey vorhandenen Wohnhauze, Ställen, vnd Gebewden, so mehrentheils aus meinen eigenen Mitteln von mir erbauwet, an die ehr- vnd tugentreiche Fraw, Fr. Magdalena Blancken, sehl. Johannis Blancken weil. Pastoris zu Schwantskirchen nachgelassene Witbe verkauffet vnd abgetreten habe«. — Men allerede dengang havde dog en Del af de frie Fæstere paadraget sig en betydelig Gæld, saaledes som det exempelvis fremgaar af et den 26de September 1688 udstedt Brev, hvori det hedder: »Ich Thomas Jessen von Ellenberg uhrkunde vnd bekenne — — das ich, nach Laut zugelegter Rechnung, wahren wissentlichen Schuld, so Teihl — Anno 1675 bis 1684 wegen Saadt- vnd Brodtkorn, meistentheil aber vorgestreckte königl. Contribution bin schuldig gewordene«. — I Aarene 1688—91 voxede denne Gæld saaledes, at de fleste frie Fæstere maatte gaa fra Hus og Hjem og afhænde deres Bygninger til Herskabet. Somme fik en Aftægt, der bestod i fri Bolig og Brugen af en til to Tønder Land for Livstid; andre fik Husene betalte med rede Penge. Datiens Afstaales Breve ser ret tiltalende ud; saaledes hedder det i et af 2den Maj 1691: »Ich Berendt Jessen uhrkunde — —, dass ich nicht allein die in Ellenberg beleghen und mir verfestete Hufe samt allen zuehörigen Ländereyen — — den wohlgeb. Herrn, Hr. Joachim von Ahlefeldten — —, gegen Erlaszung der jährlichen davon abgehende Onerum aus freyen Willen wieder eingethan und eingereumet; sondern auch aus wohlbedachten Muthe und reifen Rath mein bei solcher Hufe befindliches Wohnhaus, Ställe und Gebäude — — überlassen und verkauffet habe — — vor zweyhundert Marck lübisch; welchen Kauffschilling [ich] dann zu meinen Händen

in einer Summa bahr empfangen und in meinen Nutzen verwand haben. Men Restancerregnskaberne viser, at Salgene skete af Nød og Trang, og at Salgerne, saafremt de virkelig i Overensstemmelse med Documenternes Ordlyd har faaet hele Købsummen ihænde, strax har maattet levere største Delen af Pengene tilbage, for at deres Gæld til Herskabet kunde blive dækket. Endvidere fremgaar det af Regnskaberne, at det har været vanskeligt om ikke umuligt at finde Fæstere, der frivillig vilde overtage de confiskerede Bol, og at Herskabet derfor har set sig nødsaget til at tvinge deres livegne Undergivne til at overtage dem. Restancerregnskaberne fra 1690 slutter nemlig med Ordene: »Weil sich aber noch keine Häusersleute gefunden, müssen sie mit eigene Untherthanen besetzt werden.« — Her har vi altsaa et Exempel, som viser, hvorledes Livgegenskabet kunde trænge ud over sine tidligere Grænser. En anden Maade, hvorpaa dette kunde ske, fremgaar vel af Bestemmelserne i de tidligere anførte Gældsbreve fra Svansen; eftersom en Mand, der med hele sin Familie var arresteret i sit eget Hjem, jo ikke kan have været stort bedre stillet end de Livegne. Tilmeld er det tænkeligt, at den, der i høj Grad plagedes af sine Creditorer, kunde foretrække at give sig et Herskab vold, eftersom dette dog lod ham beholde det Allernødvendigste til Livets Ophold. En Forestilling herom faar vi af en Vedføjning til Restancerregnskaberne for 1689, hvor det hedder: »Berend Berendsen hat eine Kuh, solche ist arrestirt durch Erich Jort in Cappel wegen seiner Schuldforderung von 14 $\frac{1}{2}$. Nun hat Andreas Höch noch eine grössere und ältere Forderung, bittet also, dass ihm die Kuh möchte zugeschlagen werden oder wenigstens in Arrest gegeben werden«.

UDSTYKNING AF SELVEJER- OG FÆSTE- GAARDE. S. 42, TILL.

XLIV. Gottorp Amt. 1690: Baade Fæstere og Selvejere har hidtil paa egen Haand udstykket deres Gaarde og derved forringet dem saaledes, at de ikke kan svare Regning. I Henhold til Forordningen af toende September 1680 forbydes enhver Udstykning, hvortil Øvrigheden ikke har givet sit Minde; Fæstere, som overtræder dette Forbud, sættes fra Gaardene, og Selvejere mister deres Ejendomsret; desuden underkastes begge Parter stræng, vilkaarlig Straf.

XIV. Als. 1747: Det er Skik og Brug, at den, der overlager en Gaard, med eller uden Øvrighedens Tilladelse overlader enhver af sine Søskende en Del af Jordeme, et saakaldt Minde; Mindetagerne beholder deres Parter for Livstid, selv om Fødegageren atter gaar over i andre Hænder, og ny Minder som Følge heraf udlægges.

XLVI. Als. 1749: Med Øvrighedens Tilladelse har en Fæstebonde udstykket sit Bol i to ligestore Dele og overdraget disse til begge sine Svigersønner. Eftersom kun den ene har faaet Fæstebrev, foresparges der, om Amtmanden vil give den anden et saadant. — 1749: Amtmanden vil bevile Ansøgningen, saafremt ingen mandlige Livsarvinger gør deres Ret til Fæstet gældende. — 1750: En af disse Svigersønner er bleven saa forarmet, at han ser sig nødsaget til at afstaa sin Part af Bolet til en ung Karl; for Livstid beholder han kun 4 Skæpper Land.

ARVE- OG AFTÆGTSSAGER. S. 43, TILL.

XLVII. Barderup. Oversø Sogn, Ugle Herred, Flensborg Amt. 1599: En Selvejer har efterladt en Enke og

to Sønner. Den ældste Søn skal have Gaarden, den yngste 600 K . l.; Moderens Aftægt bestaar hovedsaagelig i Eng og Agerland.

XLVIII. Nybøl, Nybøl Sogn, Slies og Fysing Herred, Gøttorp Amt 1642: Efter at Vurdering har funden Sted, overlader en Bolsmand sit Fæstebol med Bygningen, Avlsredskaber m. m. til sin ældste Søn for 365 K . l. Heraf betales den paa Bolet hvilende Gæld, og dernæst deles Resten af Pengene saaledes, at Faderen tager én Part og hvert af Børnene én. Aftægten bestaar i Eng og Agerland, et Aftægtshus, samt Staldrum og Kongulvi i de Unges Bopæl.

II. Angel. 1643: En Enke har i en Aarrække drevet et af Domcapitlets Fæstebol, hvortil der har tre Husmandslodder; og nu, da hun er bleven tilaars, vil hun afstaa Bolet til en af sine fem Sønner. Disse ansøger derfor Domcapitlet om Forlov til ved Lodkastning at afgøre Spørgsmaalet om, hvem der skal overtage Fødegaarden; men dette afslaaes, i det Capitlet forbeholder sig sin Ret til selv at udvælge den af Brødrene, hvem Fæstet skal overdrages. — Ved Skiftet bestemmes der, at de tre Brøders Hovedarvelod skal udbetales i rede Penge, at den fjerde skal have en af Husmandslodderne, og at den femte skal overtage Resten af Bolet, hvormed der følger 2 Heste til Øvrighedens Tjeneste. Den øvrige Besætning samt Bohavet udskiftes uden Øvrighedens Mellemkomst. — Til Aftægt faar Moderen al den Ager og Eng, som den forrige Aftægtskone har haft. Sædekorn hertil skal hun selv levere; men iøvrigt skal den ny Fæster drive hendes Avling kvit og frit. Desuden skal hun have frit Græsning til sine Kreaturer, frit Bopæl, frit Brændsel samt Renten af 100 K for Livstd.

L. Sotterup, Bylderup Sogn, Slogs Herred, Tønder Amt. 1738: En giftefærdig Enke med myndige Børn ansøger om, at hun maa vedblive at sidde i uskiftet Bo; hendes vordende Ægteemand vil antage Børnene som sine egne.

LI. Halligen Høge, Husum Amt. 1749: Som foreg.

LII. Brous, Brons Sogn, Hviding Herred, Haderslev Amt. 1791: En Selvejer og hans Husrau skifter med deres Børn. Den ældste Søn faar Gaarden med Besætning og Bohave; de to andre Børn faar hver en Sum Penge og et forsvarligt Udsyr. — Saalenge begge de Gamle lever, skal de have 100 Rdl. i aarlig Aftægt; men naar en af dem dør, skal der kun svares 100 K lybsk til den Efterlevende. De kan efter eget Valg tage Bopæl hos et af Børnene, og vedkommende er pligtig til at opvarte og pleje dem.

KORT OG PLANER.

Det store Opsving, Landbruget i Slesvig har taget fra det 16de Aarhundrede og til vore Dage, har medført, at mangfoldige Landsbyer helt har skiftet Grundplan. — De betydelige Forandringer, der er foregaaede i Løbet af det sidste hundrede Aar, ses ved en Sammenligning af Nutidskortene og Udskeftningskortene fra forrige Aarhundredes Slutning. Disse sidste blev i Reglen rettede, efter at Udøftningen havde funden Sted, og derfor kan man komme endnu et betydeligt Skridt længere tilbage; ved at sammenholde dem med Udskeftningsprotokollerne, hvori der er fyldige Oplysninger om de Forbedringer, Datiden indførte; tilmed giver de gamle Kort adskillige Vink om endnu ældre Tidens Forhold, som delvis belyses af skrevne Kilder. — En sammentrængt Fremstilling af de Erfaringer, jeg mener at have indvunden ad denne Vej, gives i det Følgende.

I Middelalderen, da der maatte gives særligt Hensyn til Forsvaret, blev Landsbyerne lagte saaledes, at de delvis

var beskyttede af ufarbare Omgivelser; og tilmed blev idetmindste de, der laa ved Allarvej, befæstede ved Mennekshaand [jævnf. S. 120]. Spor af en saadan Befæstning findes vistnok paa et Kort [Fig. 24 Till.] fra Bjerning Sogn [omtrent en halv Mil nord for Haderslev], hvor iøvrigt kun Navnet Husstof antyder, at Kirkebakken og en nærliggende Bakke tidligere har været bebyggede; det viser nemlig, at der var ført en Grav vesten om Kirkebakken fra Engdrag til Engdrag. Efter al Sandsynlighed har det lille Vandløb sønden for Kirken engang været opdæmmed og har da sat de nærmeste Omgivelser under Vand, saa Forholdene her kom til at ligne dem, vi kender fra en Del af vore Borgplaner [se «Gamle danske Hjem», S. 1 o. fl.]. At Kirken nutildags ligger ene, kan ikke afkræfte denne Formodning, eftersom der er flere Exemplar paa, at slesvigske Adelsbyer er bleven opløste i Torper og følgende er helt forsvundne [jævnf. S. 142].

Paa de gamle Matriculskort findes ikke faa Landsbyplaner med smaa, sammenpakkede Husstoffer [jævnf. S. 118]; men saagodt som overalt er en Del af disse ubebyggede, hvad der i de fleste Tilfælde er en Følge af de Udøftninger, som fulgte med Udskeftningen [Fig. 12 og 26 Till.] — Joh. Mejers Kort fra 1641 viser os, at i mange østerslesvigske Landsbyer var Gaardene allerede dengang udflyttede saaledes, at de laa rækkevis langs med Vejene; og paa Matriculskort fra andre slesvigske Egne ses lignende Grundplaner [Fig. 10 og 18 Till.]. — Paa somme Landsbyplaner, hvor der forekommer smaa Tofter i Klynge samt større, som ligger i Række, kan man vistnok skelne mellem Byens ældre og yngre Del [Fig. 19 Till.]. — Endelig er de Landsbyer af sen Oprindelse, hvor Gaardene ligger saa spredte, at Tanken henledes paa Villakvarterer [jævnf. S. 143]. — Følgelig har vi her at gøre med en Udvikling, som i Hovedtrækkene svarer til den, der har funden Sted i vore Købstæder.

For Sønderlesvigs Vedkommende var Forholdet anderledes, og det ligger i de Egne, hvor alle Fremskridt hævmedes af Livegenskabet. Da dette endelig blev hævet, og Udskeftningen fandt Sted, skete denne [idetmindste paa Binebøks Omraade] efter Principper, der afveg betydeligt fra de, som gjorde sig gældende i den øvrige Del af Landet; eftersom det her ikke saameget gik ud paa at forbedre de nogenledes anselige Bol, som paa at forøge deres Tal. Desuden søgte man at spare paa alle Maader, og derfor skulde alle Hel- og Halvbolsmænd [ifølge Instruktionerne for Landmaalerne] ikke blot blive boende paa de gamle Steder, men endogsaa uden Vederlag afgive deres Lader til Byggemateriale for de ny Gaardmænd. Disse skulde, saafremt deres gamle Husstof var for lille, have Byggepladser anvist »wonicht in die Dörfer, doch ganz nahe dabey»; altsaa blev Gaardene her ikke spredte udover Egnen, saaledes som det andensteds var Tilfældet. — Fig. 2 Till. gengiver en Landsbyplan fra Rendsbørgen, hvorpaa der forekommer adskillige ubebyggede Grunde, som synes at være udlagte ved Udskeftningen; yngre Kort viser, at der senere er bleven bygget paa dem. — At det er fremmede Forhold, vi Danske her har for Øje, ses ogsaa af det Net af Veje, der breder sig til alle Sider; uvilkaarligt kommer man til at tænke paa den Modsætning mellem tysk og dansk Skik, som fremgaar af Bestemmelsen i Valdemarken Andens jydsk Lov: »Til hvær by a mæth ræte fyrræ wæghæz at gange; the thær af areld hær sig til gangæ».

Mindst Forandring er der sket i Lille-Frisland, hvor Landsbyerne ligger paa Randen af Gesten, og hvor der for

de egentlige Marskegnes Vedkommende næppe nok kan være Tale om samlet Bebyggelse [jævnf. S. 49 og S. 83]. Fig. 4 Till. fremstiller et Stykke Marskland paa Pelworm: Mod Nord ligger Inderdiget, paa hvis Ryg Landevejen gaar; langsmed denne, paa Digets Inderside, ligger Husmandshusene og Stubmøllen paa Rad, og tæved ses en Varf med en Bondegaard. Nord for dette Dige er gammelt Marskland. Søndenfor det forekommer et senere inddiget Stykke Land, som udgør en Del af Sønderkøgen; denne begrænses mod Syd af et Yderdige, hvis Sluse er gengivet paa Kortet. udenfor dette Dige findes uinddiget Land [Halligland]. En Vele, dannet under en af Stormfloderne, gaar som en bred Strøm fra Halliglandet ind i Sønderkøgen, hvor den gentagne Gange forgrener sig. Noget af det nyinddiggede Land er udgrøftet, og paa Kortet ses de smaa, for Kreaturerne bestemte Broer, der fører over Grøfterne fra Fenne til Fenne; tilmed vises Sporene af den Kærvej, som blev benyttet, medens Inddæmningen gik for sig [jævnf. S. 43 o. fl.].

Endelig henledes Opmærksomheden paa Fig. 5, 7 og 8 Till., der fremstiller nogle Enestegaarde i Haderslev Amt. Her ser man Indmarken, [den ældste Pløjjord] liggende samlet omkring Bopælene, og Udmarkerne [de yngre Indtægter] strække sig mod alle Værdenshjørner udover Heden, ind mellem Moserne; iøjnefaldende er det, at de dyrkede Arealer i Tidens Løb er voxede meget betydeligt. Saadanne Enestegaarde laa hyppigt i Akroge, hvortil Adgangen var besværlig; her og der var de Tvillinggaarde.

Fig. 23 Till. viser, at der endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede var firlængede Bøndergaarde i det nordlige Angel. Og derfra kan man ved Hjælp af andre Matriculskort fra samme Tid følge denne Byggaade nordpaa til Haderslev Amts gamle Nordgrænse og vesterpaa ud til Marskegnene. — Da Udskiftningskortene over den øvrige Del af Slesvig endnu ikke er tilgængelige, har jeg været henvist til skrevne Kilder under min Søgen efter Sydgrænsen for de firlængede Gaarde. — Aktstykker fra Angel tyder paa, at der endnu omkring Aar 1700 forekom saadanne Bygninger helt nede ved Slien. Som Exempel anføres et Uddrag af en Skiftesag [St. A. S. C. XIII. 5. Nr. 49. 1/5 1694] fra Ulnæs [omtrent midtvejs mellem Kappel og Slesvig], hvor det hedder: »Inventarium über des sel. Capitllsvoigdis, Mathiasz Nissen in Ulmitz, Verlatenschaft, wie selbige an Maitag 94 verzeichnet worden: Dasz grosse Wohnhaus bestehet ausz 23 Fach, der Pesel etwas smiler, noch beinahe 3 1/2 Fach ganz schmaler wud auffällig. Die Kornscheune bey Westen den Hauze hat 9 Fach von gleicher Breite. Die Heuscheune bei Süden den Hauze hat 10 Fach, die gleich breite sein. Die Scheune mit den Schafstall hält 7 Fach gleicher Breite; dasz Backhaus mit den Kornspieker Norden dem Hauze hält 7 Fach und sein gleich breit. Diese Gebäude sein an Dach und Fach in guten Stande. — Aktstykker i Binebøks Arkiv, fra 1652—73, som angaar Bøndergaarde i Ellebjerg ved Sliens sydlige Bred, og hvori der nævnes »Haus, Stall und alle andere Gebäude« samt »Wohnhaus, Stall, Spiecker, Scheune«, viser idetmindste, at her ikke er Tale om de saakaldte sakske Gaarde.

De Bygninger, der udgjorde den gammeldags firlængede Bondegaard, var meget smalle, og for at bøde noget paa Sneverheden i Indhuset havde man ofte gjort dette til et Korshus. [Se Fig. 16 og 17 Till., hvor Korsformen er stærkt udpræget. — Iøvrigt blev selv Huse, hvis

Grundplan savnede den ene Korsarm, kaldte Korshuse; dente Form findes paa mange Planer her i Tillæget]. — Saadanne Korshuse forekom lige til vore Dage i Nærrelsesvig, og i forrige Aarhundrede fandtes de spredte over hele Omraadet for de firlængede Gaarde. I et Aftægtsbrev [St. A. S. C. XIII. 5. Nr. 51. 1/2 1703] fra Kius [Ulnæs Sogn] siges der, at Aftægtsfolkene skal have »die hinterste kl. Cammer vad zu Futter der kleinen Bodenraum, so weit das Creuzhaus gehet und mit Büchenbretter bekleidet ist,« og altsaa laa her et Korshus nær ved Slien. — For tidligere Tidens Vedkommende kan vi følge Korshusene langt ud over disse Grænser. Ifølge Pelworms Skifteprotocoller [St. A. S. C. X. 1. Nr. 21] forekom de endnu paa Vesterhavserne i Slutningen af det 17de Aarhundrede; og i »Register der Anno 1565 in Eiderstedt warditen Güter de 1566« [St. A. S. A. Nr. 686.] nævnes »Ein klein Krues-Hues vnd ene kleine Schüne«.

Andre Udtalelser i dette Register tyder paa, at ejderstedske Bøndergaarde dengang saa ud som de, der 80 Aar senere blev opførte i Egen mellem Husum og Tønder, og herved styrkes de Kilder, der er anførte i »Slesvigske Bygningsskikke« S. 28 og i »Slesvigske Bøndergaarde« S. 50. — Det er allerede sagt, at den Slags Bopæle i det nordlige Frisland veg Pladsen for Huse med vinkel- og trappeformet Grundplan [Fig. 3 Till. samt Slesv. Bønderg. S. 70—74, 85—100], og at denne Byggaade i forrige Aarhundrede med Marskegnene som Udgangspunkt bredte sig over største Parten af Mellemslesvig [Slesv. Bønderg. S. 120—24].

For Angels Vedkommende viser især Bygningsregnskaber og Skifteprotocoller, at de saakaldte Anglergaarde, hvis Byggaade vistnok er fremstaet der paa Stedet omkring Aar 1600, stadig blev mere og mere almindelige, indtil de omkring Aar 1820 begyndte at blive afløste af de trelængede Gaarde, som nutildags forekommer saa hyppigt saavel her som paa Als [jævnf. Slesv. Bønderg. S. 164—68]. — Vi ser altsaa, at i Løbet af det 16de, 17de, 18de og 19de Aarhundrede har den ene Bygningsform afløst den anden i den Del af Slesvig, som ligger nord for de sakske Bøndergaades Omraade og sønden for Linjen fra Aabenraa til Tønder.

Nord for denne Linje er derimod alle anselige Gaarde vedblevne at være firlængede. — Her har kun Smaagaardene faaet andre og regellose Grundplaner, som for det meste er fremkomne ved Udstykning og Udflytning. Det fremgaar nemlig af mangfoldige Aktstykker, at ikke blot Jorderne, men ogsaa Bygningerne blev udskiftede, og at de ny Lodsejere dels opførte Tilbygninger dels flyttede Husene bort fra den gamle Grund; var Bolene blevne saa smaa, at der ikke var Brug for fire Længer, opførte man kun to eller tre, og dem lagde man efter Forholdbefindende. — Disse Flytninger gik nemt nok for sig, hvor der endnu var Plankehuse [»Bulhuse«], som kunde nedtages og rejses i Løbet af et Par Dage; endnu i vor Tid har de atter og atter funden Sted i det nordøstlige Slesvig, og det saa hyppigt, at det er forstaaeligt, at slesvigske Landbygninger lige til vort Aarhundrede henregnedes til Løsøret.

Et Bidrag til Oplysning om de grundmurede Huses tidlige Fremkomst i Tønderegnen gives i en Jordebog fra 1613 [St. A. S. C. VI. 1. Nr. 115. S. 628] hvor det hedder: »Es haben auch Fürstl. Gnaden einem Ziegelhof osthen bey der Stadt. Auf diesem Ziegelhofe werden Steine gebrand und Fürstl. Gnaden jericly zum Besten verkauft. Zu diesen Ziegelhofe gehöret ein gross Stucke Mohr, darauf der Torf, die Steine damit zu brennen, graben wird; und ist

der Mohr dem Dörpffe Sülstette in Vorzeiten, dieweile ohne dasz daselbst Mohr genug, abgenommen worden.*

Sluttelig skal det fremhæves, at Stuerne overalt i Slesvig forhen var udstyrede paa en og samme Maade: Sengene havde Plads ved den bagerste Væg; der var en lang Bænk under Vinduene bag ved Bordet, og for Enden af dette stod en kortere Bænk, som var forsynet med en høj Panelryg, et saakaldt Bordendestykke; hvor disse Bænke stødte sammen stod Vraaskabet. — Fra den Del af Landet, der ligger nord for Linjen fra Slesvig til Husum, er denne regelmæssige Opstilling af Bohavet vel kendt. Et Exempel fra den sydlige Part foreligger i en Synsforretning [St. A. S. C. XIII. 8. Nr. 28. 29/1 1689] fra Landsbyen Drage [omtrent en halv Mil sydøst for Frederiksstad], hvori det hedder: »Und noch überdehm eine grosze ausgeschnittene Kiste zwischen den zweyen Bettstellen sthehend, ein ausgesnitten Hörnschapp, ein Banck mit dem Rückstück westerst bey die Fenstern, eine Bank bey die Süderfenstern, und ein klein Schemel vor die Bettstelle; alles im Pesel. [Jævnf. S. 219].

For at fremhæve den Luxus, der i senere Tider kunde herske hos Folk, som paa engang var Landbrugere og Søfarende, anføres nogle Brudstykker af en Skiftesag [St. A. S. C. X. 1. Nr. 24. 25/1 1777] fra Halligen Oland, hvor der er opført »Gold: Eine Kette 168 \mathcal{K} , eine dito 35 \mathcal{K} , eine

dito 17 \mathcal{K} , zwei dito 12 \mathcal{K} , drei dito 5 \mathcal{K} , ein Schloss, eine Spange, ein Par Handknöpfe 23 \mathcal{K} , sieben Ringen, zusammen 320 \mathcal{K} . Silberzeug: Eine Schaalē zu 33 Lott, eine dito 19 Lott, ein Becher 8 Lott, ein Thetopf 26 Lott, eine Thedose 7 Lott, eine Zuckerdose 6 Lott, eine Tobacksdose 15 Lott, eine Sparrbüxē 7 Lott, zwölf Löffeln, ein Kurckentrecker, fünf Paar Schuschnallen, ein Bleystiftfuttel, eine Nadel, zwei Par Röszkenns, sieben Par Hacken, ein Schlos zu Perlen, ein Fingerhut, sechs Ketten, drei Stell Mallen, zwei Par Handknöpfe, zwei Bögeltasche [c. 34 Dutz. Knöpfe], inalles 454 \mathcal{K} 6 β . — Manneskleider: Vier Paar sammeten Hosen, ein blaues damaschen Futterhemd, ein bund damaschen Rump, ein blauer Rock, ein dito. — Frauenkleider: Ein moskusbrunen seidenen Rock, ein dito ausgestopften, ein bunt Brocadenwamms, ein braun seidendamaschen dito, ein geblümet Sammetwamms, ein roth sammeten Hüll, ein dito weisz u. schwarz Brocaden, ein rothen Pih mit damaschen Rump, ein Paar bunte damaschen Mauen, ein geblümete Sammet Nederkrag, ein dito grün Brocaden, ein dito grün Mohren, ein dito braun u. Silber, ein Paar blaue, seidene Strümpffe, zwei Paar purpurne dito, ein geblümt gülden Band, ein Paar blaue seidene Handschue, gülden Spitzē, sechs Par Vormauen, ein Talminken Rump, ein Wiegentuch mit Gold, ein ausgenehet Kinderwamms. — Eine Repetieruhr, eine Hausuhr, ein ewigdauernder Calender, ein Dambrett, ein Schachspiel, Spiegeln mit verguldeten und gläsernen Rahmen, flossene Stühle und Lehnstühle — .

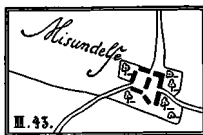

Fig. 25. St. A. S. [Karten und Pläne II. 43]. Twillingsgarde, opmaalt i Aaret 1791 af Claus Matzen. Lont Mark, Siarup Sogn, Haderslev Herred, Haderslev Amt.

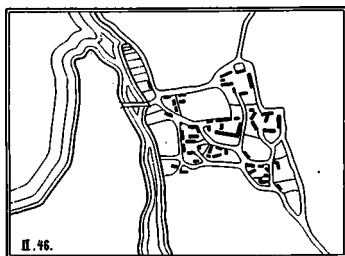

Fig. 26. St. A. S. [Karten und Pläne II. 46]. Kort over Landsbyen Aaroby, opmaalt og tegnet i Aaret 1789 af Claus Matzen. Aars, Øsby Sogn, Haderslev Herred, Haderslev Amt.

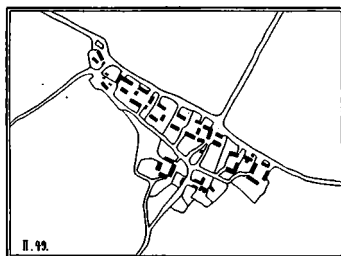

Fig. 27. St. A. S. [Karten und Pläne II. 49]. Kort over Landsbyen Bæk, opmaalt i Aaret 1788 af Fr. Feddersen. Wonsbæk Sogn, Haderslev Herred, Haderslev Amt.

SAG-REGISTER.

INDBEFATTENDE DE I TILLÆGET VÆRENDE BILAG OG ANMÆRKNINGER.

LANDSKABER.

	Side
Femern	3 f.
Landet sønden for Sli og Danevirke	25, 29 f.
Ejdersted	43 f., 49 f.
Halligerne	60 f., 66 f., 70
Helgoland	76 f.
De store Vesterhavsvær	79 f., 83 f.
Vestkysten, fra Husum til Højer	85
Mellemslesvigs Hedeegne	105 f.
Angel	137
Sundeved	138
Als	138 f.
Det østlige Nørreslesvig	169 f.
Det vestlige Nørreslesvig	172 f.
Rømø	177 f.

JAGT OG JAGTVÆSEN.

Femern	4
Halligerne	63, 65
Nørreslesvig	175 f.

EJENDOMSFORHOLD.

Femern	10 f.
Landet sønden for Sli og Danevirke	27 f.
Ejdersted	49, 57 f.
Den øvrige Del af Lillefrisland	61, 67, 75, 79, 103 f.
Mellemslesvigs Hedeegne	107 f., 114, 119, 135 f.
Østerslesvig i Almindelighed	139, f., 163 f.
Angel	140, 144 f.
Sundeved	143
Als	162
Nørreslesvig	190 f., 200 f., 208 f. 215

AFTÆGTSVÆSEN.

Særlig Østerslesvig	163 f.

UDSKIFTNING.

Særlig Østerslesvig	142 f., 149 f.

UDSTYKNING AF KONGL. OG ADEL. GODSER.

Særlig Østerslesvig	157 f.

MØLLEVÆSEN.

	Side
Særlig Mellemslesvig	125 f.

LANDBRUG.

Femern	3 f.
Landet sønden for Sli og Danevirke	27, 32
Ejdersted	44 f., 51 f.
Halligerne	61, 66
Den øvrige Del af Lillefrisland	77, 79
Mellemslesvigs Hedeegne	105 f., 114 f.
Østerslesvig, Angel, Sundeved og Als	139 f., 142 f.
Det østlige Nørreslesvig	180 f.
Det vestlige Nørreslesvig	199 f.

KVÆGSYGGE.

Særlig Nørreslesvig	203 f.

BYGNINGSSKIKKE.

Femern	12 f.
Landet sønden for Sli og Danevirke	26, 28 f.
Ejdersted	49 f.
Halligerne	67 f.
Helgoland	77 f.
De store Vesterhavsvær	79, 82 f., 90
Vestkysten, fra Husum til Højer	85 f.
Mellemslesvigs Hedeegne	118 f., 120 f.
Østerslesvig i Almindelighed	164 f.
Angel	165 f.
Sundeved	166 f.
Als	166 f.
Nørreslesvig i Almindelighed	212, 217
Det østlige Nørreslesvig	213 f.
Det vestlige Nørreslesvig	209, 212 f.
Rømø	178

BOHAVE.

Femern	18 f.
Landet sønden for Sli og Danevirke	32 f.
Ejdersted	55 f.
Halligerne	72 f.
De store Vesterhavsvær	79, 82 f., 94 f.
Vestkysten, fra Husum til Højer	94 f.
Mellemslesvigs Hedeegne	121 f.

	Side
Østerslesvig, Angel, Sundeved og Als	168
Nørreslesvig	202, 212 f.

NATIONALITET.

Særlig Sønderlesvig	12, 24, 25 f.

SÆDER OG SKIKKE.

Femern	8 f., 12, 14, 16, 20 f., 23 f.
Landet sønden for Sli og Danevirke	27, 32 f.
Ejdersted	48, 54 f., 57 f.
Den øvrige Del af Lillefrisland	63, 75, 78
Mellemslesvigs Hedeegne	106 f., 114 f., 124 f., 136

	Side
Østerslesvig, Angel, Sundeved og Als ..	140, 158 f., 162, 166
Nørreslesvig	176, 180 f., 186, 194, 206, 215

RELIGJØSITET.

Særlig Nørreslesvig	133, 180 f.

SKOLEVÆSEN.

Skolevæsen i Almindelighed	117, 129 f.
Femern	12
Ejdersted	57
Mellemslesvigs Hedeegne	128 f.
Nørreslesvig	135

BILAG.

	Till.	Side
Fæstesager i Almindelighed	21	
Frigaarde, hvis Privilegier er tilkøbte	32	
Ødebol under Plov	34	
Bortforpagtet Jordegods	37	
Afgifter og andre Ydelser af Fæstegods	38	
Gælds- og Concurssager	40	
Udstykning af Selvejer og Fæstegaarde	42	
Arve- og Aftægtsager	43	

ANMÆRKNINGER.

	Till.	Side
Fæstesager i Almindelighed	49	
Frigaarde, hvis Privilegier er tilkøbte	49	
Ødebol under Plov	49	
Bortforpagtet Jordegods	51	
Afgifter og andre Ydelser af Fæstegods	51	
Gælds- og Concurssager	51	
Udstykning af Selvejer- og Fæstegaarde	52	
Arve- og Aftægtsager	52	

Anmærkninger til Kort og Planer. Tillægget Side 53.

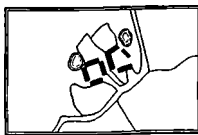

Fig. 28. St. A. S. [Karten und Pläne II. 38]. Tvillingegaarde, opmaalte i Aarene 1291—93.
Pamhul, Hopttrup Sogn, Haderslev Herred, Haderslev Amt.

ALPHABETISK REGISTER.

Side		Side		Side
Aabenraa Amts Landbrug 1641 ..	142	Alsædejord	82, 112, 120, 200	Bindingsværk 14, 31, 90, 120, 122,
Aadselkuler	47	•Altonaer Mercus	57	166, 174, 213
Aadsler, at gøde med	116	Amdand [Stivelse]	202	Bing [Kiste]
Aager	10	Amroin	64, 74 f.	Biskoler
Aarborg, Anders Petersens, 176,		Amsincks Land	61	129
183, 194 f., 208 f.		Anders Petersens Aarborg, se Aarborg.		Birkelev, L. b.
Aarligt Forbrug af Fødevarer, An-		Angel	137, 140, 144, 165	120
ders Petersens	198	angelske Bygningsskikke	165	Bjerget, L. b.
Abelland [Hallig]	64	Arbejdsdagens Længde [Femern] ..	7	26
Abildgaard 4, 14, 30, 108, 138,		Arbejdspenge	210 f.	Bjerget, i Risbysogn
140, 146		Armod	143, 208, 215	177
Adelbyer	119, 142	Arner	19, 31, 38, 74, 121, 214	Bjært, L. b.
Adelby L. b., Angel	142	Arvefæste	27, 104, 114, 210	218
Adel, holstensk	28	Arvesager .. 27, 57, 104, 136, 144, 163		Blaareklokker [Valnuer]
adelige Privilegier	28	•Auuel og Schorsten gehörige ..	27	139
Adels Myndighed	28, 140	Aviser	57	Blandsæd
Adels-Tjenere	210 f.	Avlskaarde	140	6, 149
adeligt Gods, paa Femern	10	Avlsredskaber	6, 18 f., 45	Bleer
Adelvej	105	Axkroner, paa Femern	8, 18	214
Adolph Hertug	58	Baadbyggerier, paa Helgoland ..	78	Ammer Ovne [Bilægger]
aførende Hede	107, 174	Baadshage [Brandredskab]	41	217
aførende Mænd [Brandlidte]	180	Baaget [Boghvede]	197 f.	Blodhævn
Afstemning, paa Bondeting	115	Baase [Rum i Stalde]	32	58
Aftenskole	135	Baase [Kostalde]	214	Blommetræer
Aftægtsboliger	38, 163 f.	Bagekamre	22	50
Aftægtsvæsen	21, 38, 163 f.	Bagere	146	Blyvinduer
Agdrup, L. b.	218	Bagerovne	17, 41, 74, 167, 214	15, 31, 128
Agerbrug, se Sagregisteret.		Bagerser	121, 167, 214, 217	Bod [Kammer]
—, drives af Kvinder	77, 82, 180	Ballum, L. b.	177	167
—, gammeldags	107	Bandix, Tade Hans	72 f.	Boghvede 82, 106, 112, 138, 140,
—, hømmes ved Forordninger ..	140	Baretter	103	147, 164, 182, 186, 197 f.
Agre flyttes	108	barke Egetræer	185	—, tyrkisk
—, højr yggede	108	Barsel og Bryllup	20, 98, 116	186
—, rebes	109	Barsmark Vandmølle	169	Boghylde
—, udtejes	200	Barso	142 f.	218
Agerrener	5, 66	Basilica	14, 33, 50	Bohave, se Sagregisteret.
Agerskel	5	Bautasten	4	—, chinesisk
Agerskifter	107 f.	Begravelser	20	220
Agerskov, L. b.	172, 174	Benshallig	61, 64	—, japansk
Algebra	98	Besætning [Kvæg] 8 f., 32, 47 f.,		220
Alkersum Mølle	127	66 f., 79, 82, 106, 112 f., 143 f., 188 f.		—, middelalderlig Opstilling ..
Alkover 21 f., 33, 72 f., 94 f.,		Beitler	208	219
121 f., 168, 214 f.		Bevtøft, L. b.	143, 170, 173	Bol [Bøndergaard]
Allemandsjord	119 f.	Bibel, lænket til Degnestol	131	107
Almueskoler, se Sagregisteret.		Bier	50	Boldiksum, L. b.
Als	138 f., 156 f.	Bilægger 21, 36, 56, 95 f., 123 f., 217 f.		84
alsiske Bygningsskikke	165 f.			Bomarker

	Side
Brande [Gav]prydelser	16, 213
Brandassurance	200
Brandhjælp	41
Brandredskaber	18, 41
Brandsyn	41
Brakmarker	3 f., 147
Broer [Spange]	50, 66
Brofjæl [Tærskel]	111
Bro [Fortaa]	14
Brohaver paa Femern	14
brølagte Stier, i Ejdersted	48
Brorsons Psalmer	133
Brudebragt, i Nørreslesvig	191
Brudegaver, i Skadsgaard	202
Brudekamre, i Østerslesvig	166, 168
Brudekister	35
brugeligt Pant	10, 111
Brune-Bjerge	169
Bruttoindtægt, Iver Iversens	192
brygge og bage	191
Bryggerede	121
Bryggerer	121, 214
Byrllup og Barsel, se Barsel:	
Bræddegavl	16, 31, 84 f., 90, 184 f.
Brændevin	191
Brændevinsskaale	212
Brændsel	18 f., 21 f., 38, 53, 70 f., 95
Brændselsskabe, frisiske	74, 95
Brønde og Cisterner	67 f.
Bud, myndigt, paa Bondeting	115
Budstikker	28, 115
Bulhuse	120, 165, 213
Bulvægge	90 f.
Byens Horn	115
Byg 5 f., 45, 79, 82, 106, 138 f., 164, 182 f., 198, 201	
Bygkomsgude	103
bygge paa Fæste	119
Byggepladser	49, 68 f.; 73, 92, 118 f.
Bygninger, tilhører Fæstere	114
Bygningskikke, se Sagregisteret:	
—, alsiske	165 f.
—, angelske	165
—, danske	14, 166 f., 212 f.
—, dansk-frisiske	53
—, ditmarsker	14
—, ejderstedske	50 f.
—, femerske	14 f.
—, frisiske	68 f., 77, 85 f.
—, hollandske	71, 78
—, mellemlesvigske	120 f.
—, nordtyske	53
—, nørreslesvigske	212 f.
—, saxiske	31 f., 166
—, sundvedske	166 f.
—, vendiske	14
Bybegn	120
Byhyrd	25, 85
Bymarker, flytelige	107, 111
—, opmaalte 164 f	142
Byport	12
Bystevne	14
Byting	115

	Side
Bælgfrugter, se Bønner og Ærter.	
Bænkedyner	23, 83, 98
Bænke og Borde, se Borde og Bænke.	
Bæster [Hornkvæg]	112 f.
Bæddelknægte	59
Bøder, paa Bytinget	116 f.
Bødkere	146
Bøger	57, 98, 124, 130 f., 218
Bønner, danske usømmelige	122
—, foreskrevne	132
Bønder, bevæbnede	107
—, forpagter Hovmarker	211
—, mageskifter	140
—, tituleres	162
—, trodser Øvrigheden	158 f.
Bønders Regnskabsbøger, se Regnskaber.	
— Slægtnavne	162
Bønner og Vikker	6 f., 45, 79, 149, 183
Børnelærdom	129 f.
Bøsser [Vaaben]	4, 218
Bøster [Skinker]	202, 218
Camisoler	201
Capellaner, holder Skole	129
Catechismusser	131 f.
Catharina Marquarts	11
Cautionister, paa Femern	11
Champagne og Østers	55
Chatoller	37, 56, 219
chinesisk Bohave	220
— Porcelain	220
christelige Skel	111
Christentøj	219
Christian Albrechts Kog	44
— Meinsdorff	45
Chrysostomus Passeck	175
Cisterner	67 f.
Clausen, Ridefoged	203 f.
Claus Limbæk	80
Colonier, paa Heden	105
Comfurer, Porcellains	95
Concurser	11, 47
Confirmation	134
Contrafejer	168, 219
Dagbog, And. Petersens, se Aarbog.	
—, Christen Hansens [Als]	182
—, Jef Tygesens [Emmerlev] 181, 200 f.	
daglig Gudstjeneste	122
dagligstuer 14, 20, 38, 74, 97 f., 124 f., 217 f.	
Dagværk, fastsat	115
Dalumklosters Mølle	126
Danebrog	75
Danevirke	25 f., 105
Dans	40, 42
danske Stednavne, i Sønderlesvig 26	
decoreerede Døre	72, 74 f., 126
— Løfter	22, 72
Degneboliger	129 f.
Dejtruge	22, 121

	Side
Dialekter, frisiske	50
Diler 8, 16 f., 31 f., 38 f., 44 f., 56, 74, 91 f.	
Ditmarsken	5, 14, 50
Drab, i Ejdersted	58
Drægt	23 f., 191, 219
Dragkister	219
Draining	108
drejede Stole	56
Drejere	146
Drejsesye	178
Drejø	118
Drikkekar	23, 40
Drikkevand, paa Halligeme	69 f.
Duge	100, 103
»dum som et Kvæg»	51
Dybbal Mølle	127
Dyner, paa Femern	22 f.
Dyreghaver	140
Dødsstraf, i Ejdersted	59
Døre	53 f., 71 f., 89, 122, 126, 217
Dørnis	20, 124, 217 f.
Eddikebønke	21
eget Kammer	166
Egern	137, 175
Ejdersted	43 f., 79, 85, 103
Ejendomsforhold, se Sagregisteret.	
Emmerlev, L. b.	181, 200, 213
Enesjegaarde	142
Eng 66, 106, 112, 142, 166, 177, 183, 200, 211	
—, indeeles	66, 166
Engbudspenge [Frihedspenge]	211
Engsgaarde	108
Engelsby, L. b.	142
Ertebjerg, L. b.	149
Eskris Sogn	145
Faar 8, 18, 44, 49, 52, 79, 82, 106, 113, 138, 179, 190, 200	
Faarefolde	179
Faarestier	18, 52, 92
Faldgittere	78
fallevende [pløje Grønjord]	182
Familieportraiter	23 f., 168
Fanebærerske	24
Fangekældere, i Ejdersted	58
Færrikskov	172 f.
Farvere	146
Fattigdom	140, 144, 208
Fattigpløje	191, 198
Favervraa, L. b.	218
Fæding [Vandbeholder]	68 f.
Feldsted, L. b.	138
Feltherre Hans Schak	211
Fenner	43 f.
Fensterbier [Glarsø]	89
fenstre	9
»fine, fommeme Folk»	116
fire Veje fører til Landsbyen	118
Firkant, i Højborge 44, 46, 48, 51, 91	
firlængede Gaarde	167, 217

	Side
Firvangsdrift.....	5
Fiskedamme.....	140
Fiskeri, ved Helgoland.....	78
Fjebly, L. b.....	152, 156
Fjender, ødelægger Skoven.....	174
Fjerdingsmænd.....	115 f.
Fjold Sogn.....	107, 135
Flamsk [Dyne- og Hyndevar].....	23, 98
Flensborg Vandmølle.....	127
Flinter [Bosser].....	218
Flisegulve.....	36, 56, 74, 213
Fliser, hollandske.....	36, 56, 72 f., 95
flosvævede Dyne- og Hyndevar.....	83
Flueklappere.....	117
Flygtninge 1627.....	57
flyttelige Bymarker.....	107, 111
flytte Agre.....	108
Flyvesand.....	110, 178, 180
Fløjborde.....	36, 74
Fløjstænger.....	16, 213
Fodkister.....	22
Fold, af Sæd 7, 45, 61, 147, 183, 197 f.	
Foldingbro.....	172
Folehave.....	108
Folkehold.....	46, 192 f., 198
Folkeløn.....	192
Folkeviser.....	133, 194
Forbrydelse, under Kvægpesten.....	209
Forbud, mod at bygge Bulluse.....	213
—, mod at fælde Krat paa Agrene	
1620.....	109
Fordiler.....	44, 46, 91
Fordørner.....	20
Forjord [Tværagre].....	4
forkrænke [spærre] Veje.....	118
Formsten.....	89, 213
Formtjørn.....	186
Formpteres Klager, over Bønderne 158 f.	
Forraadskamre.....	22, 122
Forakrifter til Skolebrug.....	130
Forspand.....	3 f.
Forstuer 20, 44, 46, 74, 91, 94, 121,	
124, 167, 214, 217	
Forte.....	118 f.
Fortoft.....	4, 8, 118 f.
Fortov.....	14
Fracturer og Trækværk.....	130
Framgulve, Fremgulve, Fremmerser	
121 f., 167, 214 f.	
Frederik den Tredje Hertug.....	61, 110
— den Sjette Konge.....	72
Fredsted, L. b.....	180 f.
fremmede Sprog, i Landsbyskoler 131	
Frihedspenge [Engbedspenge].....	210 f.
Frigaarde.....	210
frisisk Tømmerconstruction.....	71
Fruerlund, L. b.....	142
Frugtbarhed.....	45 f., 79, 139, 195 f., 208
Frugttræer.....	30, 50, 138, 149, 170, 178
Fribønder [modsat Trælbønder].....	211
Frupup, L. b.....	108, 113
Fuglereder, murede.....	90
Fuglefangst, paa Halligerne.....	65

	Side
Fugle, vilde.....	4, 64, 67, 76
Fyldetømmer.....	15, 50, 160, 168
Fyldinger [Mededsmænd].....	111
Fürkicken [Fyrbækkener].....	23
Fællesmejerier.....	82
Fængsler, i Bøndergaarde.....	58
Færdsel.....	48, 65 f., 80
Fæstebreve.....	114, 144
Fæstegaarde, gaa i Arv.....	114, 162
Fæsyge.....	203 f.
Fætterskab.....	12
Før.....	63, 79 f., 92
gaa til Grande.....	115
— til Nabos.....	115
— til Sankelse.....	115
Gaansager, L. b.....	120
Gaard, [Gærde].....	108
Gaarde, enlige [Enestegaarde].....	49
—, firlængede.....	167, 217
—, trælængede.....	166, 168
Gaardspladser, fredede.....	217
Gaardvang [Indmarker].....	146
Gadehuse [Husmandshuse paa Gade-	
jord].....	113, 123
Gadejord.....	12, 119
Gadekær.....	12, 118
Gader og Stræder.....	77, 83
Galger, Ulv og Tyv hænges.....	175
Galliother.....	64
Gammelgrammer.....	211
Gammelmandsdans.....	42
Gangværker [Steuere].....	217
Gardiner, for Vinduer.....	219 f.
Garnbukke [Garnvinder].....	219
garve Læder.....	185
Gavlhuse.....	15, 31, 38, 53
Gavlpyrdelser 16, 31, 38, 53, 124,	
168, 213,	
Geheimeraad v. Stemann.....	185
gennemsyget Kvæg.....	209
Geografi, læres i Landsbyskoler.....	57
Geometri.....	57
Gest, Gestherred, Gestør 45 f.,	
79 f., 92	
Gettorf, L. b.....	28, 41
Gibsdukker.....	97, 219
Gildebrødre og Gildesøstre.....	40 f.
Gildehuse.....	38
Gildelag.....	28, 38, 40 f.
Gildeskraer.....	28, 38, 41
Glamsbøl Trækirke.....	174
Glarsøl [Fensterbier].....	89
Glas, af slaa.....	217
Glasskab, indmuret.....	56
Glødepotter.....	124, 218
Godser [Bol].....	107
Godsejeres Tyranni.....	28
Gollendorff, L. b.....	11
gothiske Skabe.....	94
— Kister.....	94
Graasten, i Sundeved.....	138, 153
—, paa Ærø.....	158

	Side
Gram, L. b.....	171 f.
Gramgods 1664, 1671.....	211
Grandestokke.....	115
Grandestøvner.....	115
Granitstøjer, i Skadsgaard.....	213
Gravel, paa Femern.....	20
Gredstedbro.....	172
Griseso.....	121
Grothusenkog.....	53
Grundmur 50, 58, 71, 78 f., 85, 90,	
122, 213 f.	
Gryde Sølvpenge.....	18
Græsjord [Græsgaard].....	5 f., 108, 138
Græsning 7 f., 46, 66, 79, 84, 112,	
142, 178, 188, 200	
Græsningsret, at købe.....	113, 146, 188
græsse Her.....	188
Græstørvshytter.....	215
Grøde [Hallig].....	64
Grøfter.....	5, 46, 48, 109
Guldæder.....	98
Gudsgave [Krongods].....	158
Gudspenge [Fæstepenge].....	192
Gudstjeneste.....	122, 133
guldstukne Vaabenkjoler.....	58
Gulve af Marmor.....	74
—, af Mursten.....	124
—, af Sandstensfliser.....	56
—, Parketgulve.....	126
—, sammenpløkkede.....	126
gyldne Spange.....	103
Gærder, at stjæle.....	108
—, om Byer.....	12, 120
gede med Aadsler.....	116
— med Lyngtjørn.....	116
Gødning 5 f., 14, 70 f., 82, 116, 147,	
152, 182, 201	
—, tjener til Brændsel.....	19, 71
Haandfæde [Molluger] 23, 97, 103,	
124, 168, 218	
Haandgerningskoler.....	135
Haandklæder.....	100, 103, 212, 219
Haandkværne.....	77, 121
Haandskrift, Iver Iversens.....	180
—, Jef Tygesens.....	182
—, Johan Georg Baus.....	130
Haandtrørrer [Haandklæder].....	219
Haandværkere.....	145 f.
Habel [Hallig].....	64
Hakkelse, paa Femern.....	8
Halligerne.....	63 f.
Halsjærn, i Bondegaardsfængsler.....	58
Halvdøre.....	22, 31, 89, 121
Halvgodser [Halvbol].....	107
Hamburger Correspondent.....	57
— Hallig.....	60 f.
Hammer, Oldermænds.....	40
Hanefelt, Amtsforvalter.....	159
Hansbær [Ribs].....	125
Hans, Hertug.....	139 f.
Hansvarf.....	73
Harejagt.....	4

	Side		Side		Side
Harnisker	21, 58	hollandske Theborde	98	Indskrifter, latinske	131
harre [penne] Leer	116	Hollingsted, L. b.	27	—, paa Ledstolper	177
Harver	5 f.	holstensk Adel	28	Irmingsul	12
Havet	60 f., 178 f.	Honning	202	Iver Iversens Regnskaber	180 f.
Haver [Urtegaarde] 4, 12, 14, 30, 50,		Horder, Tillys	57		
70, 77, 83, 108, 125, 138 f., 164, 178		Hovarbejde, slet udført	158 f.	Jagt	4, 63, 176
Haver [hegnede Jorder]	108	Hoveri	28, 140, 210 f.	—, paa Sæler	63
Haver [Gærder]	108	Hovmarker	28, 140, 210 f.	—, paa Ulve	176
Havre 6 f., 45, 82, 106, 140, 147,		—, forpagtes af Bønder	210 f.	Jakob Saxe	50
149, 182 f., 197 f., 201, 211		Humle	32, 146, 178, 188	japansk Bohave	220
Hatlund, L. b.	145	Hummerfangst	78	— Porcellain	220
Hatte, trekantede	24	Hundehul	140	japanske Straamaatter	220
Hauborg	50 f.	Hungerharken	6	JefTygesens Regnskabsbøger 181 f., 200 f.	
Hede	25, 80, 82, 105, 146, 177 f.	Husbon [Hustrø, Sule]	12	Jernkør	114
— afbrændes	107, 174	Husbrande [Gavlpnydelse]	16, 188	Jestrup, L. b.	149
Hedeby	105	Husbond og Tyende	35, 94	Johan Georg Bau	130
Hegn 4, 29, 49, 107 f., 120, 137 f.,		Husby, L. b.	26	Johan Mejers Kort	142 f.
151 f., 169 f., 174, 186		Huse, runde	168	Johannes Petreius	79
—, døde	151, 154	Husfid	82 f.	Jordetøj	219
—, levende	49, 137, 154, 169 f., 186	Huslodder	145	jordgravede Kviste	120
Hegnsmænd	107	Husmænd	38, 113, 145	— Stolper	71, 92, 94
hegnede Byer	12, 120	—, gøre Hoveri til Bøndergaarde	145	Jordkældere	74
hejborge	50 f.	Hvede	5 f., 79, 182 f.	Jord, sønderisaas med Køller	47
Heinrich Rantzau	7, 139	Hvedejeve [Anemoner]	174	Jordvolde, om Landslyer	180
Helbol 164 f.	142	Hvidkløver	179	Juvre, L. b.	177, 180
Helgoland	71, 76 f.	hvætte for Brændevin	8		
Helved, L. b.	151	Hyrder	12, 25, 44, 85, 106 f.	Kaalgaarde	14, 125, 146
Henning Reventlov	116	Hyrdehorn	25, 85	Kakkellovne	21, 72, 124, 217
Herberger [Kamre]	214	Hyrdesange	106 f.	Kaminer	94 f., 97, 121, 123, 174, 213 f.
Herregaarde, udparcelleres	157 f.	Hyrop, L. b.	143	Kaminspiæld, decoreret	220
Hertug Adolph	58	Hængeskabe	122, 218	Kanapeer	220
— Hans	139 f.	Hæs, paa Pelvorm	79	Kandebønke	19, 23, 32 f., 97, 218
— Frederik den Tredje	61	Høhest, paa Halligeme	66	Karle- og Pige kamre	22, 165 f., 217
Heste 8, 18, 38, 44, 49, 51, 79, 82,		Højborde	40	Kartoffelkældere	38, 124
106, 112 f., 139, 190, 198		Højsenge	22	Karunkler [Hytter]	16 f.
Hestehaver	108	Højenloftsale	35	kaste Lod, om Agre	107
Hestehandel	198	højryggede Agre	108	Kattun, indisk	72
Hestehoveder, paa Gavlen	31	Høravl	164, 188	Katrine Lorenzes	63
—, Tryllemidler	18	Hørkam	146, 203	Kegeaas	139
Hestelykker	120	Hørrætreer [Hasper]	219	Kegenæshøj	158
Hestenaavne	8	Hørupsogn	149	Kik [Fyrfad]	124
Hestepriiser	8, 198	Høst	7 f., 32, 46, 66, 115 f., 186 f.	Kinglen [Kindchen, Christusbarn]	124
Hestriver	6	Høstvogne	3, 7, 19, 51	Kingo, Thomas	133
Hestestalde	18, 38, 51	Høtte [Gilde]	188	Kirkelæsters Landgilde	144 f.
Hexe	41, 124			Kirkegaard, paa Nordmarsch	68
Hil [Faarestier]	68	Ibentræs Spejlrammer	97	Kirkegods [Kirkejorder]	10, 144 f.
Himmel over Bordet	34	ildpotter	21, 124	Kirke-Kør	114
Himmelsenge	23	ildsteder 16, 18 f., 21, 36, 38, 41,		Kirken	209
Hinnrichsdorf	11	89, 94 f., 123, 167, 217		Kirkestier	48
Hjelme [Lader]	166 f.	indbinde Kvæg	190	Kirkewarf, paa Nordmarsch	68
Hjemmegjørt Snitværk	62	indele Eng	116	Kirsebærtræer	50
Hjemmetskere	181	Indenster	16, 145	Kistebreve	219
Hjortehoveder, udskaaene	218	Indfæstning	27	Kister 18 f., 23, 56, 94, 100, 103,	
Hjortholm [Krongods]	158	Indhuse	19 f., 52 f., 74, 92,	124, 168, 215, 218 f.	
Hjulumænd	145	94, 165 f., 213 f.		Kisteklæder	100, 103, 125, 218 f.
Hjulpløve	3, 6, 115, 182	indisk Kattun	72	Klager, over slet udført Hovarbejde	158 f.
Hjælp ydes Udflyttere	152 f.	Indmarker	4 f., 182, 200	Klaverer	55
Hoge [Hallig]	64 f.	Indkobling, lovhjemlet 1766	149 f.	Klatgæld, paa Als	147
hollandsk Byggemaade	71, 78	Indkørsler	14 f., 32 f., 217	Klensby, L. b.	26
hollandske Fliser, se Fliser		Indsidere	16, 145	Kleve, Kløve 122, 125, 166, 168,	
— Malerier	97	Indskrifter, udvendige 15, 71 f., 85,		214 f., 219	
— Møller	127	88 f., 131, 213 f.		klinede Tavl	16, 31, 91
— Skibe	75	—, indvendige 35, 72, 75, 83, 94 f. 131		Klipfsk	203

	Side
Glitter	64, 76, 106, 177 f.
kloge Koner	182
Klædedragt 24, 79, 103, 128 f., 140, 201, 219	
Klædekamre	38
Klædekoſte [Borſter]	98, 212
Klæpæle	44, 46
Kløver	7, 179, 183
Knapmagere	146
Knipplingsmanchetter	24
Knive, ſølvbundne	98
Knivsbjerg	169
Kobberſtik	55
Kobbertej	19, 23, 32, 95, 168, 218
Kobler	28, 110, 140, 143, 146 f., 182
—, paa Barsø 1641	143
køge Mad, i Vandgryder	95
Koge [Marſkland]	43 f., 66
Kohave	108
Koldingbro	172
Kollund, L. b.	135
Kolonialvarer	201
Kornhø, paa Pelvorn	79
Kornheſt, i Hedeegnen	116
Kornkog	85, 92
Kornpriser	194 f., 208
Korn renſes	183 f.
Korns Vægt, paa Femern	7
Korsbuſe	120 f., 165
Korſtegn [Tryllemiddel]	124
Kort over Bymarker 1641	142
Komet, ſom Varsel	203
Kongebuſen, paa Hoge	72 f.
Kongegæſter	210
Kontor [Skænk, Skab]	21, 23
Kopskat	192
Koſtpenge, Peder Meyers	202
Kragelund, L. b.	107
Krnt, at fælde forbydes 1620	109
Kridtpiber	203
Krigsgæſter	210
kringbygge	119
Krithuſe [Lugtedaanser]	212
Krondry	139, 175
Kroner, af Ax	8
Krongodſer	157 f., 211
—, udparcelleres	157 f.
Krutgarde [Urtegarde]	30
Kryderer	202
Krydsbom [Stolpe, Sule]	32
Kullerſkeri	78
Kulmiler	214
Kulsviere	174
Kvaderſten, i Skadsgaard	213
Kvaksalvere	182
Kvartgodſer	107
Kvinder, dyrke Jorden	77, 82, 180
—, maa ej høres paa Tinge	115
Kviste [Karnapper]	120, 214
—, jordgravede	120
—, paa Taget	51, 53, 89 f.
Kvæg, gennemſyget	209
—, indbindes	8, 190

	Side
Kvæg, vaccineres	209
Kvægpeſt	47, 149, 203 f.
Kvægtælling	199
Kværnsogn	145
Kyrie eleison	122
Kældere	44, 46, 74, 91
Kæmpegrave	25, 27, 80, 105, 172
købe Græsningſret	113, 146, 188
Købmand Lars Niſſen	186
Køkkener 14, 18 f., 44 f., 74, 91 f., 123 f., 165 f., 217	
Køkkentøj	38, 95
Køkkenurter	50, 125
Køller, at ſlaa Jorden itu med	47
Kør8, 49, 79, 82, 85, 106, 114, 163, 190, 199, 203 f., 210	
—, udødelige	114, 163
køre Gødning	5 f.
— Afgrøder ind	7, 32, 177
— Gæſter ind i Dilen	16
Ladbænke [Løjbænke]	41
Lader [Skrin]	98
Lader [Korn og Hølder] 20, 46, 51, 79, 91 f., 122 f., 165, 178, 209, 213	
Ladefogeder	28
Ladegaarde	120
Lagner	23, 100, 212, 219
Lamper	32, 125
Landbrug, ſe Sagregisteret.	
—, i Aabenraa Amt Anno 1641	142
Landgilde	27, 200, 210
Landleje [Forpagtning]	200
Landmaaling	66, 150 f.
—, 12 f., 16, 29, 49, 83 f., 106 f.	
—, befæſtet	120
—, Haandværkere	145 f.
—, Navne	12
—, nedlægges	140
—, opløſes ved Udskiftning	142
—, Plan	4, 5, 12, 83, 142
—, Porte	12
—, Skoler, ſe Sagregisteret.	
—, udvides	119 f.
—, Vedtægter 11, 14, 28, 38, 107 f., 112 f.	
Landskaber, ſe Sagregisteret.	
Langbænke	98
Langenes [Hallig]	63 f.
langſtraaede Afgrøder	6
latiſke Indſkrifter	131
Latter [Lægter]	203
Leer	8, 45, 116
—, løſtes [Signal]	116
—, barres, pennes	116
Led og Stenter	31, 66
Ledſtolper	177
Ledvogtere	12
Legender, fortælles i Landsbyskoler 131	
leje Græsning	113, 146, 183
Lejerskov, L. b.	142
Lerkener [Tallerkener]	218
levende Hegn 49, 137, 154, 169 f., 186	

	Side
Ligbaarer	77
Ligfølger	41
Ligferd	20, 22
Lighaandklæder	100, 219
Ligkiſter af Sten	69
Ligkiſtesøm [Tryllemiddel]	9
Liglagener	100, 219
Ligſtuer	41
Ligtøj	100, 219
Liggekurve, til Høns	32
ligge under for Herrens Vælde 41	
Lilledørſer	20, 217
Lilleſtuer	28, 35 f., 217
Limbæk, Claus	80
Limer, Hør	188
Lindeved Gods	114
Lintrup, L. b.	171
Livegenskab	28, 140
Liv egne, rige	140
Livsſte	27, 114
Loer 44 f., 51 f., 91 f., 121 f., 165 f., 214	
Lodkaſtning, om Agre	107
Lofſmalerier	22, 72
Lorens Lorenſen	63, 67, 69, 75
Lucidarius	133
Lygter [Skindlygter]	18
Lykker [Hegn]	108
— [Kopier, Vange]	146
Lynghytter	122
Lyngtæge	123
Lyngvæge	123, 128
Lyngtørv, til Gudning	116
Lyrer [Røghuller]	121
Lyſearme	23, 32
Lyſekroner	23, 56, 98, 104
Lyſningsvidner	112
Lytjomer [Hallig]	64
lukke for Landet, Heigoland	78
Løder, at garve	185
Lønneſtøle 36, 56, 74, 97, 124, 168, 218	
Lønke og Pæl, i Bondgaardſfængſel 58	
Lønſeselskaber, i Ejderſted	57
løbe Skenninger op	116
Løjt, L. b.	142, 220
Løveſted, L. b.	135
Maanedſkrifter, i Ejderſted	57
Mackeprangrs Vedderbuch 1634	12
Madvarer	7, 79, 95, 191, 198
Mgazinkorn [Skattekorn]	183
Mageskifter	11, 140
Mahogni Møbler	55
Majbæl, L. b.	149
maje [smykke]	40
malede Ruder	22, 89, 121
— Løfter	22, 72
— Væge. 22, 34 f., 56, 72, 97, 168, 220	
Malerier, hollandske	97
Malkelplader	44, 49
Malmgryder	95
Malt	164, 167, 183, 198
Malkøller	167

	Side		Side		Side
Manglebrætter	83, 122	Nordstrandischmoor [Hallig]	61	Petersdorf	15, 24
Marcus Swyn	34	Nordstrand	61, 79, 82, 90	Peterswarf	73 f.
Marehals Tage	78	Nybel, L. b.	26	Petrefus, Johannes	79
Marentia Tidemann	24	Nygrammer	211, 215	Pibebraver 1627	24
Mark Guld	114, 146	Nyherrad [Angel]	129, 144	Pietisme, i Nørreslevig	181
Markreller	78	Nævninger	59	Pige- og Karlekamre	22, 165 f., 217
Markeskel, christelige	111	Neddehække	137	Pisel 33 f., 98, 121 f., 126, 166 f., 213 f., 217 f.	213
Marmorborde	23	Nørby, L. b.	111	—, hvelvet	213
Marmorgulve	74	Nørredøre	89, 121	Pisk, Kælder og Pæl, paa adelige Godser	28, 140
Marquart, Catharina	11	Nørredørser	217	Plankegulv, pløkket, i Skovlund Mølle	126
—, Tonnies	11	Nørrekamre	214	Plankehuse	91, 165 f., 213
Marsk	43 f., 79, 82, 85, 92	Nørreklever	215	Plove	6, 47, 182
Marsvin	63	Nørrestuer	74, 165	Pludderboser, paa Femern	24
Matriculskort	4 f., 109, 118	Nørreslevigs Skove	171 f.	Plydringer 1627	211
Meden, L. b.	128	— Vesteregñ	177 f.	pløje	3 f., 47, 115, 182, 186, 200
Meinsdorf, Christian	45	— Østeregñ	169 f.	Pløjedor 5 f., 11 f., 47, 61, 82, 107, 146	146
Mellemslevsigs Skove	105	Okkelytswarf	68	Pløjetid, Iver Iversens	186
Menigheder [Naboskaber]	40	Oland [Hallig]	64	Pogvischer	10
Messingsekroner	23, 168	Oldenbøl, L. b.	79	Polakker	176
Messingskruer, paa Ovne	36, 97	Oldenaar	139, 175, 190	polstrede Møbler	55
Messingroser, over Bordet	98	Oldenskove	137	Pontoppidans Forklaring	134
Messingstøp	36	Oldensvin	139	Porcellain	219 f.
Messingtøj 19 f., 23 f., 32 f., 95 f., 168, 215 f.		Oldermænd	38, 40 f., 115	Porcellain Comfurer	95
Michael Saxe	133	Ombrug, kunstigt vævede	82, 200	Portbuse med Portaler, Skadsgaard	213
Midler mod Kvægpest	206 f.	Omhæng	183, 214	Portraiter malede	23 f.
Miguel de Cervantes Saavedra	194	Onde Urter	154	Potageskeer	212
Mildenstein	7	Opdyrking 1641	142	Potpourrikrukker	56
Miltbrand	190	opgive Ævred	8, 112, 117, 179	Potsmaal [Staldmødding]	68
Misvæxt	11, 143, 149, 183, 194 f.	Opmaalning af Bymarker	142	Priser paa Kreaturer	8, 103, 192
Mjolen, L. b.	108	Organister	129	privilegeret Bager	146
Moldened, L. b.	26	Ostenfeld, L. b.	29 f., 33, 35	— Bondejord	158, 210
Molderup, L. b.	111	ostindisk Porcellain	219	Præstepinen	133
Morid	64	Otterbøl, L. b.	116, 215	Præster, underviser	135
Mure [dobbelte Stengærder]	151	Otteskillingshuse [Gadeluse]	119	Prøveskrifter, i Ramme	130
Murankre	53, 88 f.	Otteskillingsmænd [Husmænd]	113	Psalmer	41 f., 132 f., 181
Murmånstre	16, 88, 94	Oue Bohns	59	Pudderparykker, paa Femern	24
Murpyrdelser	88	Overdaadighed	23 f., 55, 79	Pudeset	23, 212
Murtavil	16, 31, 91, 213, 215	Overdrev 4 f., 25, 28, 82, 111 f., 139 f., 152 f.		Pudevaar	23, 98, 100, 168, 212, 219
murede Fugleeder	90	Overfladevand	5, 108	Pukkelværk [drevne Beslag]	218
Mursten brændes	85	Ovne [Bagerovne] 17 f., 41, 74, 123, 167, 217		Pulver [Krudt]	202
Murstensgulve	94, 124	Ovret [Loft og Tag]	63	Pyramider [Træsurer] 98, 122, 124, 218	202
myndigt Bud, paa Bondeting	115	Oversømmelse	60 f., 180	Pælebygning, paa Halligerne	63
Mælkekamre	38, 219	Palmetter [Snitværk]	16	Pæretærrer	50
Mælkerier	51	Panelværk 20 f., 34 f., 83, 97 f., 121, 215		Randyr	137, 139, 172
Mælkeskaale, af Sølv	212	Panser og Plade, Marskbønders	58	rage [rive Hø]	116
mærgle	105	Pant, brugeligt	10, 111	Rakkergerning	116
Mærrik [Syrer]	125	Paradekaarder, paa Femern	24	Randers Handsker	103
Maddingsteder	14	Parketgulv, i Skovlund Mølle	126	Rangstrup, L. b.	169, 172
Møller	61, 125 f.	Passeck Chrysostomus	175	Rantrum, L. b.	103
Mølmærk, L. b.	153	Patronatsret	61	Rantzau, Heinrich	7, 139
Møninger [Rygninger] 16, 31, 85, 124		Pater Beyer, i Skadsgaard	201 f.	Raps	45
Naboskaber [Grandelag]	14, 115	Pelvorm	61, 64, 79	Rasselbrand [Kvægsydom]	190
Nabostokke [Grandestokke]	115	Pendingehuse [Gadeluse]	119	regelmæssig opstillet Bohave	219
Nabostævner [Grandestævner]	115	Penge, i Skæppevis	58	Regler for Agerbrug, fastsatte paa Tinge	115 f.
Nationalitet	24, 26, 135	—, lægges paa Ligkisten	136	Regnebrætter	42
Nationalrekutter [Soldater]	192	penne Leer	116	Regnskaber, Anders Petersens	194 f.
nedgravet Sølv 1628	143	Perd-Kop [Tryllemeddel]	18	—, Iver Iversens	180 f.
Nips	220	Peter Heldt	35	—, Jef Tygesens	200 f.
Norden Kirke	68	Peter Saxe	50		
Norderog [Hallig]	63 f.				
Nordmarsch [Hallig]	63 f., 68, 73				

	Side
Regnskaber, Peter Beyers	201 f.
Relieffer, i brændt Ler	16, 88
Religionsundervisning	131 f.
Religiøsitet, i Nørreslesvig	181
rense Korn	183 f.
Restskrivning, i Ejdersted	57
Restancer 1721	144
Rethuse [Indhuse]	178
Reventlov, Henning	116
Reventlovs Indberetning 1721	144
Ridefogeder	28, 176, 203 f., 211
rige Livegne	140
Rilagner [Gardiner]	214
ringe sammen, til Arbejd	115
Ringgade	120
Risgårder	4, 107, 154, 174, 186
Risbybjerg	177
Risummoor	85, 92
Rocostillet	23, 36, 72 f., 220
Rokke	124 f.
Rotation	5, 11 f., 146 f., 182, 200
Rothe Hauhorn	54 f., 58
Ruder, malede	22, 89, 121
Rug 7, 106, 112, 116, 140, 147, 149, 164, 178, 181 f., 194 f., 200 f., 211	
runde Huse	168
— Stivere	70 f., 94
rundharve	6
Ruudtoft	140
ruske Hø	188
ryge Flask	18, 32, 124
Rynging [Mønning]	16, 31, 85, 124
Ræve	139, 172
Radding, L. b.	171, 176
røde Hø	188
Røghuller, i Gavlene	16, 31 f.
Røg, spildes	167
Røgtære	192
Rømo	177 f.
Rør, skæres	184
Rørtage	31, 51 f., 85, 91
Rørvæge	91
Roser	80
Reverhænder	174, 208
Sadelmøgere	146
Sadder [Græstørv]	215
Sadik, paa Halligerne	69
Sagn og Sange 41 f., 54, 80 f., 89, 131 f., 194	
Salbømsfade	122
Saltekøder [Saltdamkamre]	22, 219
Saltolde [Saltekar]	121
Saltsirkener [Saltkopper]	218
Salve garde	143
sammenbragt Jord	11
Sandemand Anders Petersens Aar- bog	194
Sandflugt	106, 110, 179 f.
Sandstensliser	56
Sandgrævlinger	78
Sankelse, at gaa til	115
Saxe, Jacob	50

	Side
Saxe, Michael	133
—, Peder	50
saxisk Byggemaade	31 f., 166
Schack, Enkegrevinde	211
—, Hans, Feltherre	211
Schalupper	78
Schels, paa Halligerne	68 f.
Segl [Høstredskab]	45, 116
Sejerværker [Viseværker]	217
Sejler	75, 180, 202, 220
Selekamre	38
Selvægt, i Ejdersted	58 f.
Selvejeres Hoveri	210
Sengesteder 21 f., 33, 35 f., 72 f., 94, 97 f., 121 f., 128, 212 f.	
Sengeklæder	22 f., 212 f.
Senge, skamløse	214
—, ustruffelige	22 f.
Servietter	100, 103
Sidde- og Sovepladser [Sitten] 33 f., 38	
Siddehuse [modsat Gavlhuse]	53
Siel, paa Halligerne	68
Sild [Fisk]	78
Sild [Ø]	64, 75, 79
Sildernp, L. b.	162
Silkekjoler	23 f., 103, 191, 212
Silkeslobrokke	55
Sindal	23
Singott	42
Sippelhaver [Tulipanhaver]	14
Sirup, i skæppevis	202
Sitten [Sidde- og Sovepladser] 33 f., 38	
Skaarstivere [Fyldetømmer]	160
Skabe 18 f., 56, 73, 94 f., 122 f., 168, 214 f.	
Skads, L. b.	201
Skadsgaard	202, 212 f.
Skaffere	40 f.
Skaftekorn	183
Skagespaan	188
Skaghatte [Gilde]	188
Skamlingsbanken	171
Skatter	10, 27 f., 61, 143 f., 191, 199
Skeer, med Ansigter	98
Skel, christelige	111
—, forrykkes	115 f.
Skelsten	5, 80
Skelstrimler	108, 109
Skeninger, at opløbe	116
Skibscapitainer og Commandører, paa Halligerne	75
Skibe, hollandske	75
Skibsfart	75, 82 f., 180, 220
Skibsparter	203
Skiuderier	23, 97, 168, 218 f.
Skindlygter	18
Skindpelse	21
Skiver [Borde]	215
Skjolde og Spyd, i Ejdersted	58
Skolevæsen	12, 57, 117, 128 f.
Skomagere	145
Skorstene 16 f., 23, 31 f., 36, 38, 41, 94 f., 121, 166 f.	

	Side
Skovby, L. b. [Danevirkeegnen]	26
Skovby, L. b. [Lysabild Sogn]	152, 156
Skovbølling, L. b.	218
Skovlund Mølle	125
Skove	4, 84, 105, 137 f., 154, 169 f.
Skovbrande	174
Skovhaver	108
Skovskifter	154
Skvamoser	174
Skrin, forgyldte	98
Skræddere	145
Skrop [Kraaf]	172
Skueborde	220
Skøldsord	42
Skønkere	40 f.
Skønkeskabe	21
Skæppe Penge	58
— Sirup	202
Skøttefodder	188
Skøttegjilder	188
skøtte Hø	188
slaa Glas	217
Slagborde	218
Slagbænke	21
Slagure	97, 100
Slag, symboliske	40 f.
Slagtere	146
Sløbrokke	55, 201
Slætkarle [Mejere]	7, 46, 66
Slægtnavne	24, 162
Smakker, Galiother og Snekker	54
smalle Huse	120 f.
Smæde	146
Smykker	58, 212
Smør	197, 199
Snedkere	145
Snekker	34, 78
Snitværk 15 f., 33 f., 62, 74 f., 82 f., 97, 126, 213, 216	
Sousdanser	212
Snørelidser, gyldne	24
Soldater	192, 212
Sognefoged Iver Iversen	180 f.
Solskiver	217
Solvig Vandmølle	128
Sommerdiger paa Høge	66
Sommerhvede	6
Sommerrug	6
Sommerstuer	56, 74, 94, 165, 220
Spandtjeneste	210
Spange [Broer]	50, 66
— [Smykker]	103
Sparrøhuse [Spændhuse]	149, 169
Specier, paa Kistebunden	147 f.
Spejle	55, 97, 218 f.
Spinderokke	21, 24 f., 219
Spindhjul	124 f., 219
Spillemand	40, 42
Sporer	64
Spragebøl, L. b.	111 f.
Spredeplagner	100
Springstokke	48
Sprogrænse	26

	Side
Spyd	21, 58
Spændebibler	97
spærrer Veje, med Grøfter	118
Staalbuer	21
Stalde 18 f., 32, 51 f., 74, 89, 121 f., 178, 190, 217	
—, fra Kvægsygens Tid	210
Staldfodring	8, 183, 198
Staldgødning	116
Stakkehave	108
Stavgærder	107, 120
Stavnsbaand, midlertidigt	57
Stavtøj [Seletøj]	6
Stednavne, femenske	12
Steedninen [Sjertdanske]	26
Stegerser	121
Stemann, Gehejmeraad	185
Stenbjerg, L. b. [Angel]	143 f.
Stenderup, L. b.	218
Stendysser	4
Stengærder	4, 12, 151
Stenligkister	69
Sten og Stok	5
—, trebundne [Skelsten]	5, 111
Stentøj	98
Stenter	31, 66
Sterup Sogn	145
Stenke Tadens	72
Stier og Veje	48, 154 f., 172
—, brolagte	48
Stikbækener	218
Stivers, runde	70 f., 94
stjæle Bygningstømmer	214
— Gærder	108
— Sæd	8, 186
Stokgærder [Pallisædværk]	120
Stole 21 f., 36, 56, 98, 168, 212, 215, 218 f.	
—, drejede	56
—, med Guldlæder	98
Stolehynder 23, 36, 83, 98, 168, 212, 215	
Stolsbrødre, i Gildelag	38, 40
Stolper, nedgravede	71, 92, 94
Storbønder	11 f., 23 f., 142
Storeadværke, L. b.	113
Storkværn, L. b.	129, 145
Store- og Lilleadelbylund, L. b.	142
Storevi, L. b.	112 f.
Storke	31, 172
Stormfoder 43, 57, 60 f., 71, 77, 94, 180, 213	
Storstuer 15, 18 f., 33 f., 38, 44 f., 74, 91 f., 122, 220	
Straamatter, japanske	220
Straaskur	46
Strandenge, paa Røme	179
stridige Bønder, i Østerslesvig	158 f.
Strid om Udskiftning	156 f.
Strygejæm	218
stryge Tørv	186
Stræder og Gader	77, 83
Strøgods	139, 211
Stubmøller	127 f.

	Side
Stude... 8, 46, 51, 79, 188 f., 192, 199	
Studehandel	188 f., 201 f.
Stueur, Stueværk 73, 97, 100, 168, 217	
Størp [Messingtøj]	36
Suer, paa Halligerne	67
Sulehuse	12
Sukkerhatte [Sukkertoppe]	202
Sukkerskaale, af Sølv	98, 212
Sukkerskeer	212
Sukkertænger	98, 212
Sundeved	138 f., 144, 166
Suramkaal [Syrrer]	125
Svibbuer	19
Svibelhave [Tulipanhave]	14
Svin 8, 18, 38, 79, 113, 125, 139, 175, 190	
—, paa Skov	139, 175
Svinestier	18, 38
svorne Tofter	119
Swyn, Marcus	34
Sværd	59, 107, 111
sværge paa Sværd	111
Süderog [Hallig]	65
symbolske Slag	40 f.
Synsmændsvidne	112
Sædegærde	120, 140
Sædehuse	120, 167
Sæder og Skikke, se Sagregisteret.	
Sædsklifte	5 f., 112, 182, 200
Sæler	63
Sædrift, i Nyherred	146 f.
Sæboder	78
Søbygaard	158
Søfart	75, 82, 220
Salv 18, 23, 56, 98, 103, 143, 147, 168, 212, 218	
Salvbægere	98, 212
Salvkander	56, 212
Salvknapper	103
Salvkrus	56, 212
Salvskaale	212
Salvskaabe	56
Salvskeer	56, 212
Sælvsmykker	147
Sælvsnaasær	212
Sælvsukkerskaale	98, 212
Sælvsukkertænger	98, 212
Salvthedaaser	98
Sælvtmlinger	212
Salv, nedgravet	18, 143
sølvbundne Knive	98
Søndagsskoler	135
Sønderdørser	168, 217
Sønderby, L. b. [Als]	151 f.
Sønderup, L. b.	142
Søndervillum, L. b.	203 f.
Sørup Sogn	145
Tadder [Boghvede]	201
Tade Hans Bandix	72 f.
Tageconstructioner	14, 51
Tage, af Lyng	123
—, af Marehalm	78

	Side
Tage, af Tang	78
tale paa Ting, er Kvinder forbudt 115	
Tandslet, L. b.	149
Tapeter	55
Tatere	194
Tatting, L. b.	59
Tarup, L. b.	142
Tavl, murede	16, 31, 91, 213, 215
—, klinede	16, 91
Tegltage	78
Teschendorf, L. b.	15
Teufel v. Pirkensee	150
Theborde	98, 219 f.
Thedaaser, af Sølv	98
Thetøj	124, 218 f.
Thomas Kingo	133
Tidemann	24
Tiggere	208
Timgelas	97, 217
Tingfred	14 f., 115
Tingsteder	12 f., 115
Tingvol [Grandestok]	115
Tintøj 19, 23, 33 f., 95, 97, 168, 215, 218	
Titrækker	218
Tiset, L. b.	115
Tjørneren [Agerren]	5, 109, 150
Tobak	202 f., 218
Tofter	4, 29, 83, 108, 119
Toftlund, L. b.	172
Told	46, 61
tolde og male	127
Tonnies Marquart	11
Tordenkiler	14, 18
Torper	119, 142
Torsk	78
Tovangsbrug	112
trappeformede Grundplaner	92
Trappen paa Helgoland	78
trebundne Sten [Skelsten]	5, 111
treføjede Gaarde	166, 168
Trevangsbrug	112
Trods mod Øvrigheden, i Øster- slesvig	159 f.
Trosli, i Nørreslesvig	181
Troens rare Klenodie	133
Trolddomsager	41
trykkende Skatter	143 f.
Træboller	23
Træfrugt	139 f.
Træhuse	90, 120, 165 f.
Trækirke, i Glamsbøl	174
Trækul	5, 174
Trævægge	91, 165 f., 213
Trækriver	6
Trækværk og Fracturer	130
Træbønder	10, 211
Trædekister	219
Træskomænd	145
Træsurer [Skalve]	23
— [Pyramider]	98, 122, 124, 218
tude sammen	115
Tulipanngaarde	14, 30

	Side
Tuskhandel	202
Tvang, religiøs	132
Tvede, L. b.	142
Tvillingbyer	12
Tvillinggaarde	33
Tvungen Skolegang	129
Tvægare [Forjord]	4
Tværbygninger, frisiske	92
Tyende	7 f., 35, 38, 192, 194, 198
tyrsk Boglive	186
tyisk Gudstjeneste	133
tyiske Skolebøger	135
Tyvsager	41
Tækkenænd	146
tærse Korn	18f., 79, 92, 183
Tømmermænd	145
Tømmerværk	14, 17, 27, 31 f., 51 f., 71, 123, 209, 213
tørre Flæsk	124
Tær	71, 95, 128, 169, 186
—, til Skoleovnen	128
Udflyttere	118f., 142, 152f.
Udhuse	19, 52, 74, 92, 165 f., 178
udleje Agre	200
Udmarker	4 f., 82, 142, 182, 200
udmærte Tavle	16, 31, 91, 213, 215
Udparcellering	111, 157 f.
Udpantning	117
Udplyndring 1627 og 1658	143, 211
Udskiftning 11 f., 80, 111, 149 f., 153 f., 181	
Udskudsmænd	192
Udstykning af Jordegods	10, 144, 157 f.
Udstyr	219
udestelige Kør	114
Udelagsstjenere	211
Ulkebøl, L. b.	127, 149
Ulve	120, 174 f.
Ulvejagt	115, 176
Ungkvæg	8, 190
unyttige Ord [Skældsord]	42
Urtefang [Grønsvær]	107
Urtegaarde 4, 14, 30, 50, 70, 77, 83, 108, 125, 138 f., 164, 178	
ustraffelige Senge	22 f.
Utsum, L. b.	80
Utugt, medfører Dødsstraf	59
Verderbuch 1634	12
Verkant	51

	Side
Vaaben og Væger	21, 38, 58, 115
Vaabenkjoler, guldstukne	58
Vaabenskjolde	24
vaccinere Kvæg	209
Vader, i Vesterhavet	60, 67, 177
Valmgavle	31, 38, 122
Vanderup, L. b.	126
Vandingsystem, paa Halligeme	68 f.
Vandmøller	127 f.
Vange	5, 108
Varf	49, 61 f., 67 f., 79, 92
Vedtægter, Frislands	58
—, Landsbyers	11, 14, 28, 38, 107 f., 112 f.
Vejen, L. b.	120
Veje og Stier 4, 48 f., 65 f., 80, 83 f., 118, 138, 140 f., 154 f., 172, 178 f.	
— forkrænkes [spærres]	118
Vejarbejder	210
Vejrfløje	16, 43, 213
Vejrmøller	127
Veler, i Frisland	43, 61, 64, 66 f.
Velstand 55 f., 79, 98, 103, 122, 143 f., 148, 163, 168, 211 f.	
—, i Nyherred 1721	144
—, i Østerslevig 1628	143
vende med Ploven	116
vendisk Bygningskik	14
— Landsby	12
Vestereg, i Nørreslevig	177 f.
Vesterhavet	60 f., 178 f.
Vesterholm, L. b.	145
Vestervedsted, L. b.	174
Vikker og Banner 6 f., 45, 79, 149, 183	
Vildsvin	139, 175
Vildtbane	110
Vindebroer	50
Vindfløje	16, 43, 213
Vindgavle	16, 216
Vindskeder	38
Vinduer 15 f., 22, 31, 34, 36, 53, 58, 71 f., 78, 89, 94, 121, 213, 215	
Vinduesgardiner	72
Vinduesroser [Jernstænger]	94
Vinduesskodder	94, 97
Vinranker, i Ejdersted	50
Vinspu	20
Vinterfoder	190
Vinterstuer	56, 166, 220
Vinum, L. b.	120
Vippebrønde	30, 69 f.
Visby, L. b.	111

	Side
Viseværker [Ure]	97, 217
Viskestykker	103, 219
Vitsum, L. b.	80
Vodrup, L. b.	158
Vogne, tages i Pant	117
Voldgrave	49
Voldsteder	49 f., 63, 68 f., 80
Voldtægt	59
Vonsild, L. b.	218
Vraaskabe	97, 121, 215
Vriksum, L. b.	84
Vugger	98
Vægdecorationer 22 f., 34 f., 56, 72, 97, 168, 220	
Vægge, af Lyng	123, 128
—, af Rar	91
—, af Træ	91
Væglukkelse	213
Værnepligt, at frikøbe fra	212
Vævestole, Vævild	83, 219
Vævestuer	168
Yderdøre	16, 54, 78, 89, 121
Ynglinger [Grise]	121
Ægtesenge	98
Ægt og Arbejde	28, 41, 140, 210 f.
Æg udruget	65
ælte Tær	186
Ærter 5 f., 79, 82, 149, 164, 182 f., 201	
—, graa	201
Ævredgræsning	8, 112, 117, 179
Ødegods	211
Ødegaarde	200
øde Hejborg	56
Ødel [Kostald]	215
Øl	40 f., 117, 191, 198, 215
Ølboder	215
Ølkoner	41
Ølkaldere	22
Ørker udskaame	98
Ørsted, L. b.	183, 194
Østerby, L. b. [Kegenæs]	151 f.
Østereg, i Nørreslevig	169 f.
Østerlindaa, L. b.	113
Østers og Champagne	55
Østersøisk Rug	197
Øvenum, L. b.	84
Øxestave	115

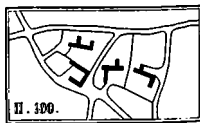

Fig. 99. St. A. S. [Karren und Pläne II. 100]. Kort over Landsbyen Aaved, opmaalt 1808. Vødder Sogn, Hviding Herred, Haderslev Amt.

FORTEGNELSE OVER AFBILDNINGER,

ORDNET EFTER DERES ART, INDBEFATTENDE FIGURERNE I TILLÆGET.

JORDEKORT.

	Figur
Frisland	Till. 4
Østerslesvig	172, 173
Nørreslesvig	223, Till. 5, 7, 8, 22

LANDSBYPLANER.

Femern	2, 3
Sønderlesvig	Till. 2
Frisland	76
Østerslesvig	Till. 23
Nørreslesvig 174, Till. 9—12, 14, 15, 18, 19, 24, 26, 27, 29, 30	

BYGNINGSPLANER.

Femern	7—11
Sønderlesvig	25—29, 31
Ejdersted	48, 49, 51—53
Det øvrige Frisland	84, 85, 109—121, Till. 3
Mellemslesvig	158—160
Østerslesvig	185—190, 196—200, 204—208, Till. 23
Nørreslesvig 214, 219, 226, 230—232, 235, 238—240, 242, 243, 245, 249, 255, Till. 6, 13, 15, 17, 20, 21, 25, 28	

CONSTRUCTIONER.

Femern	6
Sønderlesvig	30
Ejdersted	61—67
Det øvrige Frisland	78—82
Østerslesvig	191, 192
Nørreslesvig	250—252

EXTERIEURER.

	Figur
Femern	1, 4, 5, 12—19
Sønderlesvig	24, 32—35, 46
Ejdersted	47, 50, 54, 56—60, 68, 69, 71
Det øvrige Frisland	72, 83, 87—108, 122, Till. 1
Mellemslesvig	139, 155—157, 161—164
Østerslesvig	168—171, 175—181, 183, 184, 193—195, 201—203, 209, 210
Nørreslesvig	211—213, 218, 220, 224, 225, 227—229, 234, 236, 237, 241, 244, 246—248, 256

INTERIEURER.

Sønderlesvig	32—37, 39
Ejdersted	55
Det øvrige Frisland	86, 123—129, 131, 137
Mellemslesvig	141, 152
Nørreslesvig	215, 217

BOHAVE.

Femern	20, 21—23
Sønderlesvig	45
Ejdersted	70
Det øvrige Frisland	130, 132—136, 138
Mellemslesvig	140, 142—151, 153
Nørreslesvig	216, 233, 253, 254, 257

HAANDSKRIFTER.

Østerslesvig	165—167
Nørreslesvig	221—222

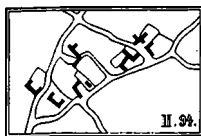

Fig. 30. St. A. S. [Karten und Pläne II. 94]. Kort over Landsbyen Vestergasse, opmaalt 1795. Skjærbæk Sogn, Hviding Herred, Haderslev Amt.

FORTEGNELSE OVER AFBILDNINGER,

ORDNET EFTER DERES NUMRE, INDBEFATTENDE FIGURERNE I TILLÆGET.

FEMERN.

Figur	Side
1 Parti af en Landsby, set fra en af Tofterne....	3
2-3 Landsbyplaner, efter Matriculskort.....	4, 5
4 Landsby, Gadeparti.....	9
5 Landsby, Tingsted.....	13
6 Tømmerconstrictioner.....	14
7-11 Grundplaner af Bøndergaarde.....	15, 16
12 Bondegaard fra det 16de Aarhundrede.....	17
13 Blyvindue.....	18
14-18 Gavl- og Sidefacader af Bøndergaarde.....	19-22
19 Gavlfacader af Bønderhuse.....	22
20 »Furkicken«, Ildkicken, Fodvarmer.....	23
21-23 Bønmærker og Bondevaabner.....	24

LANDET SØNDEN FOR SLI OG DANEVIRKE.

24 Bondegaard i Østeregnet.....	25
25-29 Grundplaner af Bøndergaarde.....	26
30 Tømmerconstrictioner.....	27
31 Grundplan af en Bondegaard.....	28
32-34 Bøndergaarde i Vesteregnet.....	29, 30
35 Gavlprydelse i Østeregnet.....	31
36-39 Diler i Vesteregnet.....	32-35
40-42 Arnesteder i Østeregnet.....	36
43 Panel i Vesteregnet.....	37
44 Pisel i Meldorfs Museum.....	39
45 Størp, Stølp, fra Flensborgs Museum.....	40
46 Gavlprydelse i Østeregnet.....	42

EJDERSTED.

47 Bondegaard i Tønningegnen.....	43
48-49 Grundplaner af Hejborge.....	44
50 Hejborg efter den yngste Byggemaade.....	45
51-53 Grundplaner af Hejborge.....	46
54 Hejborg efter tysk Mønster.....	47
55 Tagstol i en Hejborg.....	48
56-57 Hejborg efter dansk-frisisk Mønster.....	49
58-60 »Rothe Hauborg«.....	52, 53
61-67 Tømmerconstrictioner.....	54, 55
68 Husmandsbus i Frederiksstadegnen.....	56
69 Frisisk Gavl i Tønningegnen.....	57
70 Parti af et Skab fra Flensborgs Museum.....	58
71 Hejborg i Tønningegnen.....	59

HALLIGERNE.

Figur	Side
72 Langenes og Nordmarsch, set fra Før.....	60
73 Skab fra Flensborgs Museum.....	62
74 Parti af en Kiste fra Flensborgs Museum.....	64
75 Skab fra en privat Samling.....	65
76 Kort over Okkelytsvarf paa Høge.....	68
77 Vandkrukke fra Høge.....	69
78-80 Tømmerconstrictioner, Snit.....	70
81-82 Tømmerconstrictioner, Enkeltheder.....	71
83 Varf paa Grøde.....	73
84 Grundplan fra Høge.....	74
85 Grundplan fra Nordmarsch.....	74
86 Loftsdcoration fra Høge.....	75

DEN ØVRIGE DEL AF LILLE-FRISLAND.

87-88 Helgoland, gammelt og nyt Prospect.....	76, 77
89-90 Bøndergaarde paa Følvorm.....	79
91-92 Landsbygader paa Før.....	80, 81
93-94 Bøndergaarde paa Slesvigs Vestkyst.....	82, 83
95-96 Bønderhuse paa Sild og Før.....	84
97-102 Bøndergaarde paa Slesvigs Vestkyst.....	85-88
103 Gavlfacade fra Sild.....	88
104 Ladevæg fra Slesvigs Vestkyst.....	89
105 Kvist fra Norstrand.....	90
106 Bondehus fra Slesvigs Vestkyst.....	90
107 Murranke fra Slesvigs Vestkyst.....	90
108 Landsbygade fra Slesvigs Vestkyst.....	91
109-110 Grundplaner fra Slesvigs Vestkyst.....	91
111-112 Grundplaner fra Amrum og Før.....	92
113-116 Grundplaner fra Slesvigs Vestkyst.....	92-93
117-120 Grundplaner fra Før og Sild.....	93
121 Grundplan fra Slesvigs Vestkyst.....	93
122 Landsbygade paa Amrom.....	94
123 Dagligstue paa Amrom.....	95
124-125 Køkken og Dile fra Slesvigs Vestkyst.....	96
126 Vindue fra Slesvigs Vestkyst.....	97
127 Panel fra Slesvigs Vestkyst.....	98
128-129 Dagligstuer fra Slesvigs Vestkyst.....	99
130 Bord fra Flensborgs Museum.....	100
131 Panel fra Før.....	101
132-136 Stole og Vugge fra Flensborgs Museum.....	102-103
137 Panelgesims fra Flensborgs Museum.....	104
138 Jernlysekroner fra Sild.....	104

MELLEMSLESVIGS HEDEEGNE.

Figur		Side
139	Hedelandskab med Colonisthuse.....	105
140—143	Gesimser fra Flensborgs Museum.....	108
144—146	Manglebrætter fra Flensborgs Museum.....	109
147	Skab fra Flensborgs Museum.....	110
148	Rude fra Flensborgs Museum.....	111
149—150	Hængeskabe fra Flensborgs Museum.....	112, 113
151	Pyramide, Træsur, fra Flensborgs Museum.....	114
152	Dørstykke fra Flensborgegnen.....	116
153	Ørk fra en privat Samling.....	117
154	Landsbyplan efter et Matriculskort.....	118
155	Yderdør i Flensborgegnen.....	120
156	Bondegaard i Flensborgegnen.....	121
157	Gavlpyrdelse i Flensborgegnen.....	122
158—160	Grundplaner af Gaarde og Huse.....	123
161	Bondegaard i Flensborgegnen.....	125
162—163	Bønderhuse i Flensborgegnen.....	126, 127
164	Vandmølle i Flensborgegnen.....	128
165	Haandskrift, Johan Georg Baus.....	130
166—167	Trækværk, af J. C. Oehler.....	134, 136

ANGEL, SUNDEVED OG ALS

168	Dybbøl Mølle, tegnet c. Aar 1800.....	137
169—171	Bøndergaarde i Angel.....	139, 141
172	Kort over en Landsbys Jorder, tegnet 1641.....	142
173	Kort over Barsø, tegnet 1641.....	143
174	Landsbyplan, tegnet 1786.....	143
175	Port i Angel.....	144
176—177	Bøndergaarde i Angel.....	145, 146
178	Gavl i Sundeved.....	148
179	Trælade, Hjelms, i Sundeved.....	148
180	Sparrehus, Spændhus, i Sundeved.....	149
181	Bondegaard i Sundeved.....	150
182	Loport i Sundeved.....	151
183	Bondegaard i Sundeved.....	152
184	Bondegaard paa Als.....	153
185—190	Grundplaner fra Angel.....	154, 155
191—192	Tømmerconstructioner fra Angel.....	155
193	Bondegaard paa Als.....	156
194	Gavlspidser paa Als.....	157
195	Ladevæg fra Als.....	160
196—200	Grundplaner fra Sundeved.....	161
201—202	Bøndergaarde paa Als.....	162

Till. Fig.		Till. Side
1	Landsbygade paa Før.....	5
2	Kort over Duvensted, L. b. i Rendsborgegnen.....	10
3	Gaardplan, fra Husumegnen.....	12
4	Kort over en Del af Sønderkrog paa Pelvorm.....	13
5	Kort over en Enestegaard i Aabenraaegnen.....	14
6	Gaardplan fra Haderslevegnen.....	18
7—8	Kort over Enestegaarde i Aabenraaegnen.....	19, 20
9	Kort over Torum, L. b. i Gramegnen.....	31
10	Kort over Rugbjerg, L. b. i Aabenraaegnen.....	31
11	Kort over Hjemdrup, L. b. i Christiansfeldegnen.....	34
12	Kort over Oxevad, L. b. i Gramegnen.....	34
13	Gaardplaner fra Haderslevegnen.....	37
14	Kort over Simersted, L. b. i Haderslevegnen.....	37

Figur		Side
203	Vedskjul, Karunkel, paa Als.....	163
204—208	Grundplaner fra Als.....	164, 165
209	Skorsten paa Als.....	166
210	Gavlpyrdelser paa Als.....	168

NØRRESLEVIG.

211	Bulhus i Haderslevegnen.....	169
212	Bondegaard i Aabenraaegnen.....	170
213	Indhussvæg fra Aabenraaegnen.....	171
214	Grundplan fra Aabenraaegnen.....	172
215	Pisel i Flensborgs Museum.....	173
216	Vraaskab fra Flensborgs Museum.....	174
217	Sengepanel fra Flensborgs Museum.....	175
218	Ledstolper i Tønderegnet.....	177
219	Grundplan fra Røme.....	178
220	Bondegaard paa Røme.....	179
221—222	Bønders Haandskrifter.....	180, 182
223	Kort over en Bymark, tegnet 1794.....	183
224—225	Bulhuse i Aabenraaegnen.....	184, 185
226	Grundplan fra Haderslevegnen.....	186
227	Bondegaard i Haderslevegnen.....	187
228	Husbrände i Haderslevegnen.....	188
229	Bulhuse i Koldingegnen.....	189
230—232	Grundplaner fra Østeregnet.....	190, 191
233	Bord fra Flensborgs Museum.....	192
234	Bondegaard i Koldingegnen.....	193
235	Grundplan fra Koldingegnen.....	194
236—237	Bondegaard i Koldingegnen.....	195, 196
238—240	Grundplaner fra Gram- og Tønderegnet.....	197, 198
241	Gaardsplads i Tønderegnet.....	199
242—243	Grundplaner fra Højeregnet.....	200
244	Bondehus i Højeregnet.....	201
245	Grundplan fra Højeregnet.....	202
246	Blyvindue fra Tønderegnet.....	203
247	Gaardsplads i Gramegnen.....	204
248	Udhuse i Tønderegnet.....	205
249	Grundplan fra Højeregnet.....	208
250—252	Tømmerconstructioner fra Højeregnet.....	209
253	Skabsdecoration fra Røme.....	214
254	Skab fra Ribegnen.....	216
255	Grundplan fra Aabenraaegnen.....	218
256	Skorsten i Aabenraaegnen.....	219
257	Lampe fra Ribegnen.....	220

Till. Fig.		Till. Side
15—17	Gaardplaner fra Haderslevegnen.....	37, 38
18	Kort over Frørup, L. b. i Christiansfeldegnen.....	40
19	Kort over Jegerup, L. b. i Haderslevegnen.....	40
20	Gaardplaner fra Haderslevegnen.....	42
21	Gaardplaner fra Løgumklosteregnet.....	42
22	Kort over en søde Eng i Gramegnen.....	46
23	Gaardplaner fra Angel.....	47
24	Kort over en gammel Byplads i Haderslevegnen.....	48
25	Gaardplaner fra Haderslevegnen.....	55
26	Kort over Aarøby, L. b. i Haderslevegnen.....	56
27	Kort over Bæk, L. b. i Haderslevegnen.....	56
28	Gaardplaner fra Haderslevegnen.....	58
29—30	Aaved og Vestergasse, Løgumklosteregnet.....	67, 68

EFTERSKRIFT.

Under Udarbejdelsen af Tillæget har HANS HØJHED, HERTUGEN AF HOLSTEIN-GLÜCKSBURG, ved Prælaten for det adelige St. Johanneskloster i Slesvig, D. Dr. R. Friherre v. LILIENCRON, stillet en Del af Binebæks Arkiv til min Afbenyttelse, hvad der havde saameget mere Betydning, som formaalstjenlige Aktstykker fra de adelige Godser ikke foreligger i de offentlige Arkiver. Gehejmearkivraad, Dr. A. HILLE har ikke blot anvist mig fortrinligt nyt Materiale, særlig til Belysning af Frigaardene og Ødegaardene, men desuden læst Correctur paa de Bilag, hvis Originaler findes i det kongelig, slesvigske Statsarkiv. Følgelig har jeg vægtige Grunde til at gentage min i Fortalen udtalte Tak for den overordentlige Velvilje, der er vist mig i Slesvig.

Ajobenhaavn i Juli 1893.

R. MEJBORG.

Der er stræbt efter, at gøre den foreliggende Bog til et særlig godt typographisk Arbejde,
og i saa Henseende har jeg mødt stor Forekommenhed paa det Thiele'ske Bogtrykkeri; jeg føler mig forpligtet til at nævne:
Typographeerne *N. Th. J. Fischer*, der har sat dette Tillæg, og *L. A. Rask*, som har sat selve Billedværket,
samt Maskintrykker *C. V. Nielsen*, der har trykt første Bind af »Nordiske Bøndergaarde».

